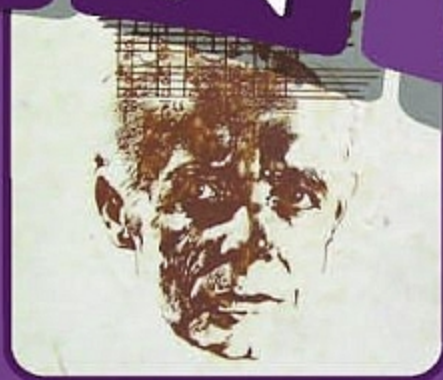

ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNY NAPJÁN
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET I. SZAKOSZTÁLYÁBAN

CERTAMEN VI.

NYELV-, IRODALOM-, NÉPRAJZ-, SZÍNHÁZ-,
FILM- ÉS ZENETUDOMÁNY,
TÖRTÉNELEM

2019

CERTAMEN VI.
Előadások a Magyar Tudomány Napján
az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában

CERTAMEN VI.

ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNY NAPJÁN
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
I. SZAKOSZTÁLYÁBAN

Szerkesztette
EGYED Emese, PAKÓ László, SÓFALVI Emese

Szerkesztőségi munkatárs
CSATA Adél

Kolozsvár, 2019

A kötet megjelenését támogatták:

Szerkesztette: Egyed Emese, Pakó László, Sófalvi Emese
Szerkesztőségi munkatárs: Csata Adél

© Szerzők, 2019
© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2019

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Felelős kiadó: Biró Annamária

A tanulmányok szövegét korrektúrázta: András Zselyke
Tördelőszerkesztő: Virág Péter
Borítóterv: Idea Plus

Nyomdai munkálatok: Idea nyomda, Kolozsvár
Felelős vezető: Nagy Péter

ISSN 2393 – 4328

TARTALOM

Bevezető.....	5
Introduction	
Introducere	
I. NYELV-, IRODALOM-, NÉPRAJZ-, SZÍNHÁZ-, FILM- ÉS ZENETUDOMÁNY	
MÁTHÉ Dénes	
A reformáció hatása a magyar standard nyelvváltozat formálódására.....	13
The Influence of the Reformation on the Development of the Hungarian Literary Language	
Influența Reformei în dezvoltarea limbii literare maghiare	
ZSEMLYEI Borbála	
Nyelvhasználati sajátosságok a romániai magyar elektronikus médiában.....	19
Characteristics of the Language Use of the Hungarian Electronic Media in Romania	
Caracteristicile limbajului mass-mediei electronice în limba maghiară din România	
Dr. BALÁZS Lajos	
Emberközpontú népi tudás a születés és szülés léthelyzeteiben	29
Anthropocentric Folk Knowledge in Existential Situations of Birth and Giving Birth	
Cunoașterea populară în stările existențiale ale nașterii	
CSATA Adél	
A historia litteraria Benkő József koncepciójában.....	35
The Historia Litteraria in the Concept of József Benkő	
Concepția lui József Benkő despre historia litteraria	
NAGY Katalin	
A 19. századi magyar gyermekirodalom előzményei – filantropizmus és polgári értékrend magyar nyelvű gyermekkönyveinkben	53
Antecedents of Hungarian Children's Literature of the 19 th Century – Philanthropism and Civic Values in Hungarian Written Children's Books	
Antecedentele literaturii pentru copii din secolul al XIX-lea – filantropismul și valorile civice în cărțile pentru copii scrise în limba maghiară	
BARTHA Katalin Ágnes	
A „szemtelen párisi grisette”, „frivol, léha dolgok” és az erényes nőkép között (Színésznői imázs és a színházi szerepkör viszonyáról a 19. században)	65
In Between 'Cheeky Parisian Grisette', 'Frivolous, Light Businesses' and 'Respectable Womanhood' (Actresses' Image and Theatrical Lines of Businesses in 19 th Century)	
Între o grisetă pariziană nerușinată, chestii frivole, ușuratece și imaginea femeii respectabile (Relația dintre imaginea actriței și paleta de roluri teatrale din secolul al XIX-lea)	

PIELDNER Judit

- Történelem, kulturális emlékezet és intermedialitás Radu Jude *Aferim!* című filmjében.....79
History, Cultural Memory and Intermediality in Radu Jude's *Aferim!*
Istorie, memorie culturală și intermedialitate în filmul *Aferim!* de Radu Jude

Zenatudomány – László Ferenc öröksége

ANGI István

- Köszöntés és méltatás. László Ferenc-emlékülés, 2017. november 25.87
Greetings and Appreciation. Colloquium in Remembrance of Ferenc László,
25th November 2017
Salutare și apreciere. Colocviu comemorativ Francisc László, 25 noiembrie 2017

NÉMETH István Csaba

- A László Ferenc-hagyaték, és ami mögötte van89
The Ferenc László Legacy and What Lies Behind It
Succesiunea lui Francisc László și ceea ce se află în fundalul acesteia

BIRÓ Viola

- Tanulságok és ösztönzések. Megjegyzések László Ferenc Bartók-kutatásaihoz.....103
Lessons and Inspirations. Remarks on Ferenc László's Bartók-Research
Lecții și inspirații. Observații asupra cercetărilor bartókienne ale lui Francisc László

SZAKÁCS Boglárka

- Bartók Béla: Concerto zenekarra. Török inspiráció egy remekműben.....115
Béla Bartók's Concerto for Orchestra. Influence of the Turkish Folk Music Collection
Béla Bartók Concerto pentru orcestră. Inspirație turcească într-o capodoperă

SÓFALVI Emese

- Jozefa Palm, avagy a kolozsvári Mozart-kultusz kezdetei123
Jozefa Palm and the Beginnings of the Mozart-Cult in Kolozsvár/Klausenburg/Cluj
Jozefa Palm sau despre începuturile cultului Mozart la Cluj

POTYÓ István

- Bertha Brukenthal: egy arisztokrata az erdélyi zeneszerzői térben.....131
Bertha Brukenthal: An Aristocrat among the Transylvanian Composers
Bertha Brukenthal: o aristocrată în peisajul componistic autohton

II. TÖRTÉNELEM

Szász Anikó

- Torda és Dés természeti erőforrásai (1541–1600).....147
The Natural Resources of Turda and Dej
Resursele naturale din Turda și Dej

Reformáció 500

SZABADI István

- A Szilágyság hovatartozása a kora újkori református egyházkormányzat tükrében.....165
The Affiliation of Sălaj Region in the Mirror of the Early Modern Reformed Ecclesiastical
Government
Apartenența Sălajului din perspectiva conducerii ecleziastice reformate din epoca premodernă

SZABÓ András

- Erdélyiek a wittenbergi magyar coetusban.....173
Transylvanian Students in the Hungarian Coetus of Wittenberg
Studenți transilvăneni în Uniunea Studenților Maghiari (*Coetus Ungaricus*) din Wittenberg

ŐSZ Sándor Előd

- Reformátorok saját kezű levelei Szenci Molnár Albert gyűjteményében181
Autograph Letters of Important Personalities of the Reformation in the Collection of Albert
Szenci Molnár
Scrisori autografe ale personalităților Reformei Europene în colecția lui Albert Szenci Molnár

KOLUMBÁN Vilmos József

- Az univerzalista Huszti András189
The Universalist András Huszti
Universalistul András Huszti

Az osztrák–magyar kiegyezés a szimbolikus politika tükrében

MANHERCZ Orsolya

- Reprezentáció és politika201
Representation and Politics
Reprezențație și politică

PÁL Judit

- Erdély 1867. évi uniójának szimbolikus megjelenítése219
The Symbolic Visualization of the Union between Transylvania and Hungary from 1867
Vizualizarea simbolică a uniunii Transilvaniei cu Ungaria din 1867

ESZIK Veronika

- „Közelebb hozni a tengert az ország szívéhez”.
A magyar tenger megalkotása (1868–1914)233
“To Bring the Sea Closer to the Heart of the Country.” The Making of the Hungarian Adriatic
1868–1918
„A aduce marea mai aproape de inima țării”. Crearea Adriaticii maghiare 1868–1914

- Rövidítésjegyzék.....245
Abbreviations
Abrevieri

Mutatók.....	246
Indexes	
Indice	
Képmelléklet.....	265
Illustrations	
Ilustrații	

BEVEZETŐ

Első szakosztályi tanácskozásunk és az annak eredményeképpen létrejött új kötetünk, immár a hatodik CERTAMEN, szokás szerint a tudományos kutatási eredmények sajátos találkozási felülete, most egyszersmind új tudományterület befogadója is – a László Ferenc kolozsvári zenetudós munkássága előtt tisztelgő emlékező szekció előadásai révén.

A nyelvészet területén ezúttal hatásvizsgálatok születtek: Máthé Dénes nyelvtörténeti tanulmánya a reformáció kezdetének 500. évfordulójához is kapcsolódva mutat rá a magyar nyelv alakulása folyamatának egy korszakára. Zsemlyei Borbála vizsgálata sajtónyelvi-nyelv-szociológiai szempontot érvényesít.

A szülés és születés léthelyzeteihez rendelődő népi tudás tanulmányozására antropológiai-higiéniatörténeti megközelítésben dr. Balázs Lajos vállalkozik.

A tudomány művelésének határok fölött átnyúló történeti diszciplínáját, a historia litterariát Csata Adél a képzését Erdélyben megszerzett lelkész, Benkő József munkásságában követi nyomon. Nagy Katalin a nevelés filantróp irányzata tankönyvpéldáival jelzi a reformkori magyar iskolaügy viszonyát a Habsburg-monarchia egységesítő terveihez, másrészt hangsúlyozza a kérdésbe aktívan bekapcsolódó személyek, például egy Döbrentei Gábor szerepét a megújítási kísérletekben. Bartha Katalin Ágnes a színészszerrep és a nagyvárosi lét összefüggéseit tárgyalja, rámutatva Prielle Kornélia és Bulyovszkyné Szilágyi Lilla életvitele jelentőségére, a 20. századi magyar női önismeret és társadalmi szerep értelmezésének alakulására. Pieldner Judit egy Radu Jude-film elemzésével kutatja intermediális keretben a kulturális emlékezet és a történelem tényleges jelentéseit, összefüggéseit.

Az EME I. Szakosztálya Erdélyi Zenetudományi Munkacsoportja László Ferenc évfordulójának szentelte előadásait; Németh István Csaba a kolozsvári zenetudós hagyatékának és a feldolgozása módszereinek bemutatásával, Biró Viola a Bartók-kutató László Ferenc portréjának árnyalásával, Szakács Boglárka egy zenemű vizsgálatával, Sófalvi Emese az erdélyi Mozart-kultusz korai időszakának vizsgálatával, Potyó István pedig egy kevéssé ismert közép-kelet-európai zeneszerzőre való emlékezéssel tiszteleg az 1937-ben született tudós tanár emléke előtt.

Minthogy 2017-ben a reformáció fél évezredes és az osztrák–magyar kiegyezés másfél százados évfordulójára emlékeztünk, a történelem szekció előadásai is főként e két eseményre és kapcsolódó vonatkozásaikra összpontosítottak. A *Reformáció 500* című tömbben történészek és egyháztörténészek világítanak rá a reformációnak az erdélyi egyház-, művelődés-, gondolkodás- és iskolatörténetre kifejtett hatására. Szó esik a Szilágyság egyházkormányzati hovatartozásának kérdéséről, az erdélyiek kora újkori wittenbergi peregrinációjáról, Szenci Molnár Albert gyűjteményeiből származó, autográf reformatori levelekről, illetve Huszti András teológiai gondolkodásának kérdéseiről. A kötet *Az osztrák–magyar kiegyezés a szimbolikus politika tükrében* címet viselő része a konferencia Pál Judit (Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézet) és Cieger András (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet) társszervezők közreműködésével megszervezett tömbje több előadásának tartalmazza írott változatát. Szó esik Ferenc József magyar királlyá koronázásának a szimbolikus politika területén is megnyilvánuló kérdéseiről, Erdély 1867-es uniójának szimbolikus megjelenítéséről, illetve a dualizmus korában magyar fennhatóság alatt álló Fiume körüli rövid adriai partszakaszunk, a „Magyar Tenger-

nek” a nemzetiesítésére tett kísérletekről. Az írások az 1867-es kiegyezést és az azt követő korszakot gondolják újra olyan esettanulmányok formájában, melyek a szimbolikus politika kérdéseit állítják vizsgálódásaik középpontjába. Továbbá Torda és Dés város természeti erőforrásainak a feltérképezése által az erdélyi kora újkori várostörténet egyes, főként gazdaságtörténeti vetületeiről is szó esik.

Minden írás a források sokrétű vizsgálatára alapozva hoz újat vagy fogalmaz meg más, újabb értelmezést az említett témákban. A különféle korok történéseit, különböző források alapján és különböző módszerekkel tárgyaló, a szakmai pályájuk különböző állomásain és más-más kutatóhelyeken működő szakemberek által létrehozott munkák egy kötetben való közreadása, reményeink szerint, továbbra is a különféle tudományágak közötti párbeszédet és eszmecserét, egymás eredményeinek behatóbb megismerését eredményezi.

A szerkesztők

I.
NYELV-, IRODALOM-, NÉPRAJZ-, SZÍNHÁZ-,
FILM- ÉS ZENETUDOMÁNY

MÁTHÉ DÉNES*

A REFORMÁCIÓ HATÁSA A MAGYAR STANDARD NYELVVÁLTOZAT FORMÁLÓDÁSÁRA

Kulcsszavak: *reformáció, Biblia, irodalmi nyelv, nyelvjárás, latin nyelv, nemzeti nyelvek, nyomdászat, helyesírási és fonológiai normák, nemzeti standardok*

Előadásom témája a kora újkori katolikus egyház és a reformáció, valamint a reneszánsz, a katolikus egyház és a reformáció összefüggés-hálózatában helyezhető el. A korszak szorosabban vett teológiai, egyházi törekvéseit és konfrontációit világi művelődési folyamatok is áthatották, a kor társadalmi törekvései is befolyásolták, ami – érthető módon – nagyon megnehezíti a jelenségek leírását, értékelését. Kétségtelen, hogy ennek az igen bonyolult viszonyrendszernek a megközelítése nemcsak filozófiai, teológiai, kultúrtörténeti, hanem felekezettörténeti előfeltevésektől is függ.

E lehetséges nézőpontkülönbségekhez képest viszont vitathatatlan, hogy a Biblia nemzeti nyelvekre történő programszerű lefordítása, a keresztény-vallásos irodalom nemzeti nyelvű megteremtése, az istentisztelet, az igehirdetés anyanyelvűsítése a reformáció érdeme. Ez a korabeli magyar társadalomban az iskolahálózat kiszélesítésével s a nyomában megszülető, anyanyelven is iskolázott világi értelmiségnek, a deákságnak a létrejöttével egészült ki. Másfelől viszont az is tény, hogy Magyarországon a Mátyás király kori *latin nyelvű reneszánsz irodalommal* párhuzamosan megszületett *a katolikus szellemiségű kolostori irodalom*, amely ugyan kis létszámú közösségekhez szólt, de *nyelvében magyar volt*. És az is közismert, hogy az úgynevezett vulgáris nyelvek, vagyis a népnelvek (mai szóval: nemzeti nyelvek) kiművelését elsőként a reneszánsz tudósai, a humanisták szorgalmazták. Időben őket követték az anyanyelvű Bibliát és igehirdetést középpontba helyező reformátorok, s nem sokkal később a katolikus egyház tekintélyét és pozícióját visszaállítani akaró ellenreformátorok.

A magyar művelődéstörténetben századokon át működött e két utóbbi tendencia; még a 18. század végén, a 19. század elején is kétféle írásmódról: katolikus és protestáns írásmódról tanúskodnak a korabeli dokumentumok. Ebben a kettősségben a Magyar Tudós Társaság által 1832-ben kiadott helyesírási szabályzat teremtett – legalább elvi-normatív – egységet. De ennél a stádiumnál is figyelembe kell vennünk, hogy ez a helyesírási szabályrendszer a különféle nyelvjárásokat beszélőknek csak az írásgyakorlatát próbálta egységessé tenni, de ez később sem szüntette meg a nyelvjárási különbségeket. Figyeljük meg ehhez, hogy a 20. század közepén, vagyis az első magyar helyesírási szabályzat kidolgozása után több mint egy évszázaddal, hogyan határozza meg egyik tekintélyes nyelvészünk az *irodalmi nyelv* fogalmát:

„Az irodalmi nyelv a nyelvjárási sokféleség fölé rétegeződő, egységre törekvő nyelvváltozat, keletkezése, léte tehát kétségtelen, ha azt látjuk, hogy

* MÁTHÉ Dénes (1952), PhD, nyelvész, a BBTE nyugalmazott docense. E-mail: mathedenesitt@yahoo.com.

az írók nem a saját anyanyelvjárásukon írnak, hanem származásuktól függetlenül egyazon, számukra voltaképpen idegen nyelvváltozatot használják, vagy legalább igyekeznek használni”.¹

E meghatározás kapcsán megjegyzendő, hogy az *irodalmi nyelv* terminushoz két fogalmat kapcsol a szakirodalom. Az egyik a már említett „nyelvjárások feletti” nyelvváltozatot jelenti. A másikon a funkcionális stílusok egyike: a szépirodalom nyelve, a szépírói stílus értendő. Erdélyben Szabó Zoltán munkásságához kapcsolódik a fogalomnak ez az értelmezése, aki a magyar irodalmi nyelv történetét magyar stílustörténetként dolgozta ki. Tanulmányomban nem ebben az értelemben, hanem – amint a cím is jelzi – a *standard* műszo szinonimájaként használom a terminust.

E vázlatos előrettekintés után térjünk vissza a 16. századba.

A 16. SZÁZADI HUMANIZMUS ÉS A MAGYAR NYELV

A 16. századi humanizmus két ellentétes tendenciát képviselt a latin, illetve a népnyelvek használatát illetően. Voltak, akik a szegényes szókinccsű, rendezetlen írású nemzeti nyelvek kiművelésén fáradoztak. Mások viszont a latin nyelv tekintélyének a visszaállítására törekedtek, s ezzel együtt elutasították a nemzeti nyelvek irodalmi használatát. Például a flandriai Georgius Haloinus *De restauratione linguae latinae* című, 1533-ban megjelent munkájában azt írja, hogy Magyarországon nem magyarul, hanem német és latin nyelven írnak. Ennek okát ő abban látja, hogy a magyar nyelv is azok közé tartozik, amely nyelveken nem lehet kultúrát művelni.²

Ezzel a megbélyegzéssel szemben Sylvester János, az első latinul írott magyar nyelvtan szerzője az 1539-ben megjelent, *Grammatica Hungarolatina* című munkájában kijelenti: a magyar nyelv nem kevésbé szabályozott, mint „bármelyik elsőrendű nyelv: a héber, a görög és a latin.” Ő is belátja a magyarság nyelvi-kulturális elmaradottságát, de ennek okát nem abban látja, hogy nyelvünk alkalmatlan a műveltség hordozására, hanem abban, hogy *nem használtuk saját nyelvünket*: „Mevolt nekünk anyanyelvünk [linguae patriae] eddig elásott kincse, melyet most megtaláltunk, előástunk, és napfényre hoztunk; és ha nem mondunk le használatáról, rövidesen (ahogy remélem és óhajtom) szegényekből dúsgazdagokká leszünk”.³

REFORMÁCIÓ, NYOMDA, MAGYAR NYELV

Közismert, hogy a mohácsi vész után Magyarországon két királyt választottak. A katolikus Habsburg Ferdinánd befolyása alá került északnyugat-magyarországi területeken a reformá-

1 BÁRCZI Géza: *Nyelvjárás és irodalmi stílus* = Uő: *A magyar nyelv múltja és jelene*. Gondolat, Bp., 1980. 370–417, 377. Megj.: Bárczi szövege előadásként 1958-ban hangzott el.

2 TÉGLÁSY Imre: *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)*. Humanizmus és reformáció 15. Akadémiai, Bp., 1988. 13.

3 *A magyar kritika évszázadai. I. Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig*. Szerk. TARNAI Andor–CSETRI Lajos. Szépirodalmi, Bp., 1981. 80–81.

ció terjedését a politikai-egyházi hatalom nagyrészt megakadályozta. A Zápolya János országlásához tartozó középső és keleti részeken Luther és Kálvin eszméi – az országgyűlések tiltásai ellenére – szabadabban terjedhettek. És itt ez volt a jellemző 1541, Buda török bevételére és az ország középső részének elfoglalása után is. Zápolya özvegyét, a katolikus Izabella királynét és fiát, János Zsigmondot a szultán Erdélybe helyezte, és egyfajta védnökséget gyakorolt fölöttük; Fráter György nagyváradi katolikus püspök politikai befolyása bizonyos fokig korlátozta, de nem akadályozhatta meg a reformáció térhódítását. Dél-Erdély szász városaiban a reformáció lutheri iránya Johannes Honterus tevékenysége nyomán jóformán akadálytalanul meggyökeresedett. Ez a folyamat Fráter György halála (1551) után egész Erdélyben felgyorsult. Amikor 1556 végén az erdélyi rendek hívására Izabella és János Zsigmond Sziléziából visszajött Erdélybe, az ország nagyobbik része már protestáns volt. A királyné élete végéig katolikus maradt, de a helyzetet tudomásul vette, és egyebek közt jóváhagyta, illetve megerősítette az országgyűlésnek azt az igényét, hogy a marosvásárhelyi, kolozsvári, nagyváradi kolostorokban protestáns polgári iskolák szerveződjenek.

Mivel a korszak erdélyi vallásgyakorlata kezdetben a lutheri reformációt részesítette előnyben, az országgyűlés a katolikus vallás mellett ezt a protestáns religiót ismerte el, iktatta törvénybe az 1550-es évek végén. Ezzel a valláspolitikai döntéssel Erdélyben létrejött a *recepta religiók*, a *bevett vallások* rendszere, amely lehetővé tette két, majd négy keresztény felekezet törvényes egymás mellett élését. 1564-ben a lutheri iránnyal együtt a helvét (kálvini), 1568-ban pedig az unitárius reformációt is elfogadta a Diéta. (Zárójelben megjegyzendő, hogy ezek a felekezettörténeti események, melyek e sommás megközelítésben letisztultaknak mutatkoznak, a valóságban nagyon is dinamikus, kusza és ellentmondásos folyamatokban mentek végbe; és azt is meg kell említeni, hogy az unitárius felekezet név szerinti elkülönülése a katolikus Báthoriak idejében történt.) Idézzük az 1568-as tordai országgyűlés vallásügyi határozatát, amely eszmeileg a reformáció egyetemes értékei közé tartozik, nyelvében pedig a korabeli Erdély magyar nyelvhasználatának dokumentuma:

„Urunk ő felsége miképpen ennek előtte való gyűlésibe országával közönséggel az religió dolgáról végezött, azonképpen mostan is ez jelen való gyűlésébe azon erősíti, tudniillik hogy mindön helyökön az prédikátorok az evangéliumot prédikálják, hirdessék, ki-ki az ő értelme szerint, és az község, ha venni akarja, jó, ha nem penig, senki kényszerítéssel ne kényszerítse, az ű lelke azon meg nem nyugodván, de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nekie tetszik. Ezért penig senki a superintendensök közül, se egyebek az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől, az elébi constitutiók szerént, és nem engedtetik ez senkinek, hogy senkit fogsággal, avagy helyéből való priválással fenyegecssön az tanításért, mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás istennek igéje által vagyon”.⁴

A magyar nyelv értékének, használata fontosságának a felismerése egybeesett a reformáció törekvéseivel, melyeknek megvalósításához fel lehetett használni Johannes Gutenberg rend-

4 BALÁZS Mihály: *Eszmái és műfaji frissesség a 16. századi párbeszédés unitárius művekben. 1568: a tordai országgyűlés határozata = A magyar irodalom története*. I. Főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály. Gondolat, Bp., 2007. 286–295, 286.

kívül fontos technikai találmányát: a nyomdát. A 16. században Magyarországon és Erdélyben „30 helységben összesen 20 műhely tevékenységéről van tudomásunk, ahol – mai ismereteink szerint – 50 név szerint is ismert nyomdász gondozásában összesen mintegy 850 kiadvány készült”.⁵

Kétségtelen, hogy ez a gazdag nyomtatott irodalom, amely nemcsak teológiai, hanem szépirodalmi anyagot is tartalmazott, önmagában is hozzájárult egyfajta standardizálódáshoz, mivel ugyanazt a szöveget különféle nyelvjárásokat beszélő emberek olvasták, s ez befolyásolta nyelvhasználatukat, írásmódjukat.

És itt vissza kell térnünk Bárczi Géza fentebb idézett meghatározásához, amely az irodalmi nyelvet a nyelvjárások viszonylatában határozta meg (a 20. század harmadik negyedében jó néhány jelentős tanulmány született ebben a paradigmában). E megközelítés jogosultsága kétségtelen, de előadásomban nem ezt követem, hanem a *bizonyos fokú tudatos normakövetés* elvére és gyakorlatára való tekintettel azokból a *magatartásmodellekből* idézek néhányat, amelyek valamilyen fokon befolyásolták a 16. század magyar nyelvhasználatát. Az ezek nyomán formálódó nyelvváltozatok egyik jellemzője az volt, hogy átlépték a tájnyelvek regionális határait. Ezek a nyelvváltozatok tehát *ilyen* értelemben általánosabbak és földrajzilag is átfogóbbak az egyes dialektusoknál.

Ezt a nézőpontot az indokolja, hogy tudjuk: a magyar deákság tagjai – a kor népi-értelmi-ségi rétege (tanítók, jegyzők, adószedők, uradalmi intézők, tisztek, kalmárok stb.) – különféle felekezetek és régiók csak részben megegyező tananyagú, tehát nem egységes műveltséget nyújtó iskoláiból kerültek ki, de írásgyakorlatuk, nyelvhasználatuk egyfajta nyelvjárás-felettséget is jelentett. Ennek eredménye a 16. század magyar nyomtatott és kézírásos irodalmának igen sokszínű világa, amely a különbözőségek mellett egyezéseket is mutat, s ezek az egyezések a *bizonyos fokú tudatos normakövetés* bizonyosságai, a nyelvi-nyelvhasználati egységesülési folyamatok első jelei. E tendenciák keretét a reformáció teremtette meg, mivel az egyházban, az iskolában, a törvénykezésben is meghonosította az anyanyelv használatát, és ezt nemcsak a nyomtatott írásbeliségben, hanem a szóbeliségben is gyakorolta.

A nyomdatermékek kapcsán – az egységesítés sajátos módjaként – külön kell megemlíteni Heltai Gáspár eljárását, aki a hozzá beérkező kéziratokat a maga írásgyakorlata és belátása szerint megváltoztatta. Példaként hivatkozhatunk a következő esetre: az 1560-as évek elején Weres Balázs magyarra fordította Werbőczy István latin nyelvű *Tripartitumát*; a munka első ízben a debreceni Hoffhalter nyomdában jelent meg 1565-ben; Heltai Gáspár 1571-ben újra kiadta ezt a törvénykönyvet, az előszóban azzal a megjegyzéssel, hogy Weres fordítását „im valamennyire megtisztítottam és megjobbítottam. (...) hogy a iambor oluasó meg ne akadjon az olvasásban, el hántam a nehéz Orthographiát, auagy írásnac módiát, és a szokottra hosztam”.⁶ Világosan megfogalmazódik itt, hogy Heltai a 16. század magyar írásvilágában – amely Dévai Bíró Mátyás és mások egységesítő törekvései ellenére igen kusza maradt – egy

5 BORSA Gedeon: *Magyarországi nyomdászattörténet. XV–XVII. század = Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*. Szerk. HARGITTAY Emil. Universitas, Bp., 1997. 22. A tanulmány első megjelenése: *Régi könyvek és kéziratok*. Szerk. PINTÉR Márta. Népművelődési Propaganda Iroda, Bp., 1974. 85–96.

6 ABÁFFY Erzsébet: *Író és nyomdász viszonya XVI. századi nyomtatványainkban*. Magyar Nyelv IL(1953). 1. sz. 32; Lásd még MOLNÁR József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*. Akadémiai, Bp., 1963. 114–115.

bizonyos írásmódot *szokott*nak, azaz legalábbis az iskolázottak egyik csoportjában ismertnek és közhasználatúnak tartott.

Heltai Gáspár akár drasztikusnak is mondható eljárása kapcsán elmondandó az is, hogy hatása a magyar nyelvterületen igen jelentős volt, mert az ő nyomdájából került ki a reformáció századának legtöbb magyar nyelvű kiadványa, s mert a korszak legjelentősebb munkája, a vizsolyi biblia az ő írásmódját vette át.

Kiemelkedő személyiségek hatása a nyelvhasználatra

A különféle kiadványok írásmódja, a Biblia olvasása és hallgatása mellett a gondolkodási és nyelvi formák *követésének* másféle lehetőségeként említhetjük meg azt az esetet, ha egy-egy vezéregyéniség próbál tudatosan mintát adni a maga munkatársainak, közösségének, korának. Konkrétabban olyan példákra szeretnék hivatkozni, amelyek a szövegalkotásban, valamint a kereszténység- és magyarságszemléletben próbáltak követésre méltó mércét megfogalmazni.

Dávid Ferenc (1520 k.–1579) az 1569-ben kiadott prédikációs kötetének előszavában kijelenti: először is azért vállalta magára e prédikációk kinyomtatásának gondját és munkáját, hogy *az Antikrisztus bélyegét homlokunkról levehessük*; „MASODZOR hog az eg'ügyü tanitocnac es lelki pastorocnac neminemü forma adatattne eleiben, micor az Atya istenről enne az ő egyetlen fiarol es az szent lelecről tanittani akarnac, minemü formát kövessenec”.⁷

Ehhez az inkább eszmei-formai, teológiai mintaadáshoz társítható a reformáció retorikai-homiletikai szemléletéből eredő szép beszéd iránti igény. Az 1590-es években Enyedi György (1555–1597) a pütködsi események kapcsán a „nyelveken való szólást” magyarázva egyebek közt a következőket mondja: a nyelveken való szóláson nemcsak a különféle nyelvek ismeretét kell érteni, „hanem az ékesen és szépen való szólást is, mert az, ki sok nyelveket tud, sokat hall és sokat olvashat és érthet. Az ilyen embereknek pedig szavok ékes, és sok külömb-külobmféle dolgoknak beszélgetésével gyönyörködteti az hallgatóknak füleket. Értsed azért itt az ékesen szólókat is”.⁸

Végül a 16. századi magyar irodalmi nyelv formálódását befolyásoló tényezők közül a kereszténységben és a „nemzettségben” való gondolkodást és nyelvhasználatot hozom fel példaként. Enyedi György Pál apostol szeretethimnuszát (1Kor, 13) értelmezve, egyebek közt azt mondja, hogy van a szeretetnek néhány fokozata, melyeket a különféle nyelvekben más-más szóval neveznek meg, de e „grádusok” mindenikére a magyarban ugyanazt a szót használják. Fejtegetésében kívülről közelít a szeretet lényegéhez: „Vagyon azért olyan szeretet (Dilectio), ki csak az jóakarásban áll és jókévánságban, ki meg lehet mind az egymás esmérők s mind az esméretlenek között. Mint mikor valaki felől tisztességes dolgot hallunk, szép hírt, nevet, szeretjük, ha nem esmérjük is, és jót kívánunk”. Ehhez képest a szeretet második fajtája – a „charitas” – „vagyon csak az egymás esmérők között, kik egymást felette igen kedvelik, és semmire egyébtek tekintetek nincs, hanem hogy egymásban gyönyörködhessenek”. Enyedi értelmezésében Pál apostol nem ezekről, hanem a szeretet harmadik grádusáról beszél, melynek „gyökere az természet”. Ez, „noha igen nagy és buzgó, de mégis tisztességes, de mégis senki előtt nem kárhoztatandó, mint az atyáknak és anyáknak az ő magzatjokhoz való szerel-

7 DÁVID Ferenc: *Első része az Szent Irasnac külön külön reszeyből vöt predicacionac...* Albae Juliae MDLXIX. (oldalszám nélkül).

8 Enyedi György *Prédikációi*. 1. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Lovas Borbála. MTA–ELTE HECE, Magyar Unitárius Egyház, Bp., 2016. 124.

mek és viszontag, azoknak egymáshoz, az kik vér szerént és nemzetségtől egymáshoz vadnak köteleztetve. Ez szeretetnek grádussát az magyar ugyancsak szeretetnek híja. (...) Itt azért az apostol, s egyebütt is a Szentírás, mikor magasztalja és ajánlja az szeretetet, nem szól sem az első, sem az második grádusról, hanem az utolsóról. Mondanád: Tehát csak az atyafiak és vér szerént való emberek közt való szeretetre int az Szentírás? Bezzeg, hogy arra, de vedd eszedben, hogy az keresztyének egymás között mind atyafiak, azért híják az magyarok az ilyen szeretetet atyafiúi szeretetnek”.⁹

THE INFLUENCE OF THE REFORMATION ON THE DEVELOPMENT OF THE HUNGARIAN LITERARY LANGUAGE

Keywords: *Reformation, Bible, literary language, dialect, national languages, the language of worship, printing house, orthographical and phonological norms, standard language*

This paper analyses the roles of the Reformation in the development of the Hungarian literary language in the 16th century. This investigation is based on the following facts:

- the main basis of the ideas of the Reformation was the Bible (cf. the principle of *Sola Scriptura*).
- One of the central tasks of the Reformation was the translation of the Bible into national languages;
- the consequence of this program was the change of the language of worship: Latin was exchanged with national languages;
- The Reformation made use of the printing house. This new technology had an essential role in the forming of some orthographical and phonological norms because people speaking different dialects used the same Bible and other publications;
- the intellectuals of the age, bishops, ministers, etc. used a more elaborated language and this served as a model for others.

These facts form the pillars of this research, based on the 16th century Hungarian church literature, presenting the roles of the Reformation in the development of the Hungarian standard language.

INFLUENȚA REFORMEI ÎN DEZVOLTAREA LIMBII LITERARE MAGHIARE

Cuvinte-cheie: *Reforma, Biblie, limba literară, dialecte, limba latină, limbile naționale, tipografie, norme ortografice și fonologice, standarde naționale*

Lucrarea abordează efectele Reformei asupra dezvoltării limbii literare maghiare din secolul al XVI-lea. În consecință se bazează pe următoarele fapte:

- baza principală a ideilor Reformei o constituia Biblia (principiul *Sola Scriptura*). Ca atare în centrul programei Reformei se afla traducerea Bibliei în limbile naționale;
- în consecință limba latină a fost înlocuită în biserici cu limbile naționale;
- Reforma se folosea de tipografie. Acest fapt avea un rol desăvârșit în formarea anumitor norme ortografice și fonologice, adică în formarea standardelor naționale, fiindcă vorbitorii diferitelor dialecte foloseau aceași Biblie și publicații bisericesti, etc.
- intelectualii, episcopii, preoții foloseau un limbaj mai normativ, și serveau ca modele pentru oamennii de rând.

Aceste puncte de plecare servesc la conturarea dezvoltării standardului maghiar în secolul Reformei – pe baza unor documente bisericesti din epoca respectivă.

9 Uo. 124–125.

ZSEMLYEI BORBÁLA*

NYELVHASZNÁLATI SAJÁTÓSSÁGOK A ROMÁNIAI MAGYAR ELEKTRONIKUS MÉDIÁBAN

„A helyesírási hibákkal zsúfolt írásműveket minden szerkesztőség visszaveti. Visszavetnék a nyomdászstanulók is. A beszédhibákkal zsúfolt közlés akadálytalanul kerül elénk.”

(Illyés Gyula)

Kulcsszavak: *romániai magyar elektronikus média, hivatásos beszélők, többnyelvű környezet, idegen hatás*

A KUTATÁSRÓL

2010-ben az Országos Audiovizuális Tanács kezdeményezésére kezdetét vette a romániai magyar elektronikus média nyelvhasználatának monitorozása, amelyet azóta éves rendszerességgel a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének, valamint a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszékének tagjai végeznek. A vizsgálat első évében csak a hírműsorok nyelvezete került górcső alá, majd 2011-től a kulturális műsorokat is bevonták a vizsgálatba.

A román nyelvű média monitorozása 2007-ben indult, célja pedig a média nyelvi szempontú rendszeres elemzése. Kiemelt feladata annak biztosítása, hogy a tömegkommunikációban a hatályos nyelvhasználati normák érvényesüljenek. A programot akkor terjesztették ki a regionális vagy kisebbségi nyelven sugárzó médiumok nyelvhasználatának vizsgálatára, amikor az intézmény feladatköre kiegészült a nemzeti kisebbségekre vonatkozó kötelezettségekkel, pontosabban annak eredményeként, hogy 2009-ben lezárult az audiovizuális médiaszolgáltatásokról szóló európai irányelvek implementálását megvalósító jogharmonizációs folyamat.

Az Országos Audiovizuális Tanács a regionális (vagyis magyar) nyelvű médiumok monitorozása során a Román Akadémia Nyelvtudományi Intézetének gyakorlatát vette alapul, amely szerint nyelvi vétségnek minősül minden köznyelvi normától eltérő alak, így a regionális nyelvi forma is. Ebben a magyar szociolingvisztikai álláspont merőben más.

A monitorozást végző nyelvészek feladata általánosságban az audiovizuális média nyelvhasználatának vizsgálata, a nyelvhasználati sajátosságok feltárása, ezek alapján az éves jelentés elkészítése, valamint ajánlások megfogalmazása annak érdekében, hogy a professzionális beszélők a normát kövessék.

* ZSEMLYEI Borbála (1977), PhD, nyelvész, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár. E-mail: zsemlyei@yahoo.com.

Mivel a magyar Romániában kisebbségi nyelv, ezért a román adók monitorozásához képest a magyar nyelvű adások nyelvhasználatának elemzése bizonyos sajátosságokat mutat. Elsősorban fontos megemlíteni, hogy a mintavételben érvényesült a reprezentativitás elve, amely érvényes egyrészt a regionális lefedettségre, másrészt a rétegzettségre. A magyar nyelv romániai státusa szükségessé tette a köznyelv és a regionális köznyelv fogalmának definiálását és elkülönítését, hiszen a romániai magyar elektronikus média nyelvhasználatának nem a magyarországi normához kell igazodnia (ez se nem várható el, se nem kérhető számon), hanem az erdélyi regionális normához, ami azt jelenti, hogy nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy erdélyi vonatkozásban a köznyelv nemcsak nyelvjárásokkal érintkezik közvetlenebbül, hanem a környező román nyelvvel is. Ezen természetes hatások eredményeként megjelenő sajátos nyelvi formák pedig nem tekinthetők normasértő alakoknak.

A megfigyelés menete az, hogy az észlelt normasértő nyelvi alakot, nyelvtani hibát, nyelvhelyességi vétséget lejegyezzük, jelölve – a hitelesség és visszakereshetőség miatt – a műsor adatait (hol, mikor, milyen műsorban hangzott el), és feltüntetjük a javasolt helyes nyelvi formát.

A nyelvi monitorizáció a következő televízió- és rádióadókra terjedt ki: Erdély FM, Gaga Rádió, Kolozsvári Rádió, Marosvásárhelyi Rádió, Paprika Rádió, Sepsi Rádió, TVR1, TVR2, Temesvári Rádió, Marosvásárhelyi TV, FUN Rádió és City Rádió, vagyis Bukarest mellett Erdély teljes területét sikerült lefedni (Temesvár, Nagyvárad, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely, Szatmár, Kolozsvár, Marosvásárhely, Csíkszereda). Mivel a megfigyelés a hivatásos beszélők (műsorvezetők, riporterek, tudósítók) nyelvhasználatára irányul, ezért hírműsorok és kulturális műsorok nyelvi anyagát kérték el az egyes adóktól a szakemberek (minden évben két-két hét műsorait).

AZ ELEKTRONIKUS MÉDIA NYELVHASZNÁLATÁRÓL – ÁLTALÁBAN

A monitorozás során a tévé- és rádióadók híradóinak, kulturális műsorainak, valamint közéleti beszélgetőműsorainak nyelvhasználatát figyeltük meg. Ezeket a műsortípusokat közéleti közlőprózának nevezi a szakirodalom.¹

A vizsgált közéleti közlőpróza általában köznyelven hangzik. A romániai magyar elektronikus médiában viszont a regionális köznyelvbe gyakrabban keverednek táj- és rétegnyelvi elemek, mint a magyarországi médiában. A rádió- és tévéműsorok nyelvi megformáltságát nagymértékben befolyásolja a téma, de még inkább az adás jellege, az, hogy élő műsorról van-e szó vagy felvételtől, amelynél megvan a javítás, betoldás, „kozmetikázás” lehetősége.² Ennek értelmében a vizsgált korpuszban sokkal gyakoribbak a nyelvi hibák az élő műsorokban, mint például a híradók szövegeiben. Az élő adásnak három fontos jellemzője van: a visszafordíthatatlanság, megismételhetetlenség és sűrítettség. Ebből a helyzetből és ebben a kontextusban néhány tipikus nyelvi hiba figyelhető meg. Ilyen például a javítás, ami azt jelenti, hogy a beszélő – ez esetben a műsorvezető – bizonyos „stratégiával” kezd el egy mondatot,

1 HORVÁTH Lajos: *Típushibák a rádió nyelvhasználatában*. Magyar Nyelvőr CX(1986). 4. sz. 415–424. Itt: 417.

2 HUSZÁR Ágnes: *A gondolattól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbotlások tükrében*. Tinta, Bp., 2005. 88.

beszéd közben megváltoztathatja tervét, így módosulhat a már kimondott mondatrészek státusa is; illetve a javítás másik típusánál a műsorvezető meggondolja magát mondat közben, és az első megoldást menet közben egy másikkal helyettesíti, érvényteleníti. Ez azt jelenti, hogy a beszélő a szöveg tervezésének valamely szintjén megreked, amelynek következményeként a beszédben hezitálás, szünetek jelzik, hogy a következő kifejezésen, vagy gondolatsor megformálásán dolgozik. „A hosszú, kitöltetlen szüneteket ki kell tölteni, ellenkező esetben a beszélő elveszítheti a beszédhez való jogát. A hezitáció idejének kitöltésére használhatók nem lexikális elemek (pl. beszédhangok nyújtása), kvázilexikális (pl. ö, mm) és lexikális kitöltők is (pl.: izé, hogyishívják, hogymondjam)”³. Szintén tipikus élőnyelvi hibának minősül a kiegészítetlen hiányos mondatok használata: ezekből hiányzik egy fontos mondatrész, s ezeket a szövegösszefüggésből sem tudjuk egyértelműen tisztázni és behelyettesíteni, ami akár azt is eredményezheti, hogy az üzenet nem sikerül átadni, vagyis gátolja a megértést. Végül nyelvi hibának tekinthető az élőbeszédben gyakran előforduló ismétlés is.⁴ A közéleti közlőprózában tehát megfigyelhető, hogy gyakoriak a nyelvi hibák, ami a spontán beszéd következménye. „Sok a szóvétel, az egyeztetési és szórendi vétség, az időhúzás céljára szolgáló töltelékész, gyakoriak a nyögések.”⁵ Ez a romániai magyar elektronikus médiában a spontán beszédhelyzet mellett a kétnyelvű környezet következménye is lehet, mert a magyar (kisebbségi) nyelvet beszélő riporter/műsorvezető elbizonytalanodik saját anyanyelvhasználatában. Ebben az esetben leginkább az okozza a gondot, hogy az élő adás kontextusában a nyelvi hibákat nem lehet korrigálni, szemben a megszerkesztett műsorokkal vagy az írott sajtó szövegeivel. Illyés Gyula ezt így fogalmazza meg: „A helyesírási hibákkal zsúfolt írásműveket minden szerkesztőség visszaveti. Visszavetnék a nyomdásztanulók is. A beszédhibákkal zsúfolt közlés akadálytalanul kerül elének.”⁶

A média, ezen belül az elektronikus média nyelve tehát mintaértékű. „Bizonyos, hogy a tömegtájékoztató terjesztheti a helyes, a nyelvi normának megfelelő beszédet, de terjesztheti a normától deviánsan elhajlót is. A tévé és a rádió műsorvezetői, riporterai az élőbeszéd kötetlenségében sem feledkezhetnek meg arról, hogy bizonyos színvonalat tartaniuk kell, sőt, a nyilvános közbeszéd alakulására pozitív hatással kell lenniük.”⁷ Wacha Imre szavaival: „A rádió és a televízió nyelvének a szép beszéd diplomának kell lennie”.⁸

3 FABULYA Márta: *Izé, hogyhívják, hogymondjam. Javítást kezdeményező lexikális kötőelemek*. Magyar Nyelvőr CXXXI (2007). 3. sz. 324–342. Itt: 325–326.

4 HUSZÁR: *i. m.* 97.

5 BUDA Béla: *A tömegtájékoztató nyelvének néhány kommunikáció-lélektani és szociolingvisztikai sajátossága = Nyelvészet és tömegkommunikáció*. Szerk. GRÉTSY László. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1985. 7–29. Itt: 24–25.

6 HELTAINÉ NAGY Erzsébet: *A megszólalás kulcsa a másik embernél van. Gondolatok a szóbeli tömegkommunikációról a befogadó oldaláról nézve = Nyelvészet és tömegkommunikáció*. Szerk. GRÉTSY László. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1985. 33–72. Itt: 64.

7 MOLNÁR Ildikó: *Észrevételek a rádióban és a televízióban elhangzó beszédről = A beszéd és hangzási jellemzői*. Szerk. BOLLA Kálmán. ELTE Fonetikai Tanszék, Bp., 1992 (Egyetemi Fonetikai Füzetek 5). 125–133. Itt: 130.

8 Vö. MOLNÁR: *i. m.* 125.

A ROMÁNIAI MAGYAR ELEKTRONIKUS MÉDIA RÖVID TÖRTÉNETE

A romániai magyar televíziózás története 1969 novemberében kezdődött, amikor – a prágai tavaszt követő, viszonylag nyugodt és nyitott időszakban – a Román Nemzeti Televízió első magyar nyelvű adását sugározta. Az adás rövidesen nagy népszerűsége tette szert, hiszen a szerkesztők küldetésüknek tekintették, hogy a Romániában és ezenbelül is elsősorban Erdélyben élő magyar kisebbségből összetartó közösséget szervezzenek. Figyelembe véve ezt a küldetést, a romániai magyar adás rövid időn belül a magyar kultúra megőrzésének szimbólumává vált. Az 1980-as évekig heti háromszor volt magyar adás, majd folyamatosan csökkentették a műsoridőt, míg 1989-ben teljesen betiltották, és csak 1990. január 8-án tért vissza a képernyőkre az 1989-es decemberi forradalmat követő változások eredményeként. A felelős szerkesztő szerepét Boros Zoltán vállalta magára.

Az 1990-es években olyan mértékű változások mentek végbe Romániában, amelyek nem csupán a társadalmat és a gazdaságot újították meg, hanem a magyar nyelvű médiát is:

„Míg a szocializmusban a sajtónak állandóan egy központi – a nyolcvanas évek utolsó éveiben elnyomó – hatalomhoz, a Kommunista Párthoz kellett önmagát viszonyítania, a plurális társadalmi berendezkedés megjelenése nyomán a romániai magyar média visszatért a Trianon előtti korszakra jellemző töredezett állapotába. Ugyanakkor a többségi nacionalizmusra adott válaszként ismét érvényesülni látszott a két világháború közötti elitista, literaturizált sajtóra jellemző folyamatos önreflexió, a sajátos kisebbségi léthelyzet leírására vállalkozó újságírás előretörése”.⁹

Jelenleg a Román Nemzeti Televízió kolozsvári, temesvári és bukaresti területei stúdiói sugároznak magyar nyelvű műsort. A Román Nemzeti Rádió bukaresti, kolozsvári, temesvári és marosvásárhelyi stúdiói szintén közvetítenek magyar nyelvű adásokat.

„Ezekon kívül – a romániai audiovizuális törvény kínálta lehetőségeket kihasználva – több magyar nyelvű műsort sugárzó, helyi magánrádió és -televízió működik, főleg azokban a városokban, ahol nagyrészt magyarok laknak: Székelyudvarhelyen, Csíkszeredán, Sepsiszentgyörgyön, Gyergyószentmiklóson, Kézdivásárhelyen, Marosvásárhelyen és más településeken. Ezek többnyire kábeltelevíziók, napi 4–8 órás műsorral. Rendszerint reggeli és délutáni-esti műsoruk van. Székelyudvarhelyen például, ahol a közel 40 ezer fős lakosság 98 százaléka magyar, két, egész nap sugárzó kereskedelmi rádió működik: a Prima Rádió és a Digitál Rádió. Egy ideig két televízióátlomása is volt a városnak, a két konkurens cég egyesülése óta azonban csak egy van.”

9 Lásd AMBRUS Attila: *Lapok az erdélyi magyar sajtó történetéből*. Pro Minoritate 2009. 04. 02., 21–36. <http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/2009/ProMino09-4-02-Ambrus.pdf>. (Utolsó megtekintés: 2012. aug. 12.)

A romániai magyar sajtó, ezenbelül elsősorban az elektronikus média professzionalizmusa szorosan összefügg az egyetemi szintű újságíróképzéssel. Az 1990-es évektől kezdődően két intézményben zajlott újságíróképzés: legkorábban a rendszerváltás után a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán indult el a szakképzés, majd 1993-ban ugyanazon tudományegyetem Politika, Közigazgatás- és Kommunikációtudományi Karán indult meg az önálló újságíró szak, és működik azóta is megszakítás nélkül. A másik intézmény, amely újságírók képzésével foglalkozott, az Ady Endre Sajtókollégium Nagyváradon. A kollégium egyéves posztgraduális képzést nyújtott magyarországi szakemberek segítségével 1994 és 2011 között, de működése fölöslegessé vált, amikor a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem 2004-ben beindította a film, fotó, média szakot, amelyet a román kormány 2010-ben akkreditált.¹⁰

A TERÜLETI STÚDIÓK RÖVID BEMUTATÁSA

A Bukaresti Rádió első magyar nyelvű adását 1945. május 2-án közvetítette egy, a bukaresti Sfântu Sava Kollégiumban működő stúdióból. Eleinte 30 perces műsoridővel rendelkezett a magyar szerkesztőség, amely később napi két órára nőtt, majd ismét csökkent, miután a területi stúdiók is megalakultak. 1956-ban ismét bővítették a műsoridőt abban a reményben, hogy a magyarországi forradalom eseményeit irodalmi, kulturális és szórakoztató műsorokkal tudják ellensúlyozni. 1987 után napi 60 perces magyar adással jelentkeztek, amelyet az 1989-es forradalom után újra két órában sugároztak, de – a szerkesztők kérésére – egyórás műsoridőben egyeztek ki a rádió vezetőségével.

A Bukaresti Rádió nemzeti érdekű közszolgálati adó, műsorai mégis csak Erdélyben, valamint Bukarestben és környékén foghatók. A politikai, elsősorban belpolitikai propaganda közvetítésének céljából hozták létre. 1948 és 1954 között Kolozsváron egy területi stúdiója is működött.

Jelenleg a magyar nyelvű adásokat a közszolgálati rádió keretében működő nemzeti kisebbségek szerkesztőségében készítik, és Erdély mellett Bukarestben és környékén hallgathatók minden hétköznap 15 és 16 óra között, valamint vasárnaponként 10 és 10.20 között. 2009. december 15-e óta az adások a Bukaresti Rádió internetes honlapján is meghallgathatók.

A Kolozsvári Rádió a román közszolgálati rádió területi stúdiója. Regionális érdekű műsorait román és magyar nyelven Erdélyben és Partiumban (pontosabban Beszterce-Naszód, Bihar, Fehér, Kolozs, Máromaros, Szatmár, Szeben és Szilágy megyében) lehet fogni. Ezekben a régiókban körülbelül 650 000 magyar kisebbségi lakik. A rádiónak körülbelül 380 000 hallgatója van.

Első műsorát 1954. március 15-én közvetítette. Kétórás műsoridejéből egy óra volt a magyar nyelvű adás. Akkor még nem volt külön magyar szerkesztőség, mégis meglehetősen sok magyar kulturális és szórakoztató műsort készítettek. Az 1980-as években a magyar nyelvű adások műsoridejét jelentősen csökkentették. 1985. január 12-én a teljes stúdiót bezárták a kommunista kormány rendeletére, és minden anyagot, hangfelvételt Jilavára szállítottak. 1989

10 Lásd MAGYARI Tivadar: *A romániai magyar média*. Médiakutató, 2000. ősz. http://www.mediakutato.hu/cikk/2000_01_osz/09_a_romaniai_magyar_media/03.html. (Utolsó megtekintés: 2012. márc. 12.)

decembere után ismét elkezdte műsorait sugározni a Kolozsvári Rádió, ezúttal már napi 24 órában.

A Marosvásárhelyi Rádió a román közszolgálati rádió területi stúdiója, amely román, magyar és német nyelvű műsorokat sugároz. Emiatt többnyelvű és multikulturális rádióadónak tekinthető, amely a multikulturalitás elveinek szellemében működik. A műsorok egyenlően oszlanak meg a három nyelv között. Őt erdélyi megyében lehet a Marosvásárhelyi Rádiót fogni: Maros, Beszterce-Naszód, Hargita, Kovászna, Brassó, valamint interneten is lehet hallgatni.

A Román Rádió marosvásárhelyi területi stúdiója első adását 1958. március 2-án közvetítette, viszont 1958. március 2. és 1989. december 22. között egyáltalán nem működött.

A Marosvásárhelyi Rádió a különböző szociális és professzionális rétegekhez intézett műsorok hagyományát teremtette meg. Ugyanakkor a különböző generációknak is szerkesztenek adásokat (pl. gyermek- és ifjúsági műsorok). 1990 óta egy gazdasági műsorral is jelentkezett, amelynek címe: Gazdasági lecke. A rádióadó zenét, reklámokat, valamint egyéb olyan adásokat is közvetít, amelyek a kereskedelmi médiára jellemzőek. A műsorok többi részét a közszolgálati média szellemében szerkesztik. 1991 és 1999 között a szórakoztató műsorokon volt a hangsúly, 1999 után azonban, amikor a programrácsot megváltoztatták, a hírműsorok és a reklámok kerültek előtérbe. 2002 óta a kulturális műsorok száma folyamatosan növekszik.

Az első magyar nyelvű műsort 1969. november 23-án közvetítették, majd a 70-es évekre háromórás heti adássá bővült, amely a romániai magyar kisebbség életét mutatta be. 1985-ben betiltották, az ott dolgozó szerkesztőket és munkatársakat áthelyezték vagy a rádióhoz, vagy a Román Televízió más szerkesztőségeibe. Annak ellenére, hogy a rendszer szétszórta őket, a rendszerváltás után azonnal újra összeállt a magyar adás szerkesztői csapata. Ismét nemzeti érdeklődésnek örvendő programmá nőtte ki magát, ugyanis az ország minden részén élő magyarok nézhették. A műsorokat románul feliratozták. Amióta a nézők hozzáférhetnek a magyarországi közszolgálati és kereskedelmi csatornákhöz (2000 óta), a Román Televízió magyar nyelvű adása kizárólag olyan problémákkal foglalkozik, amelyek Erdéllyel kapcsolatosak. A programokat Erdély különböző városaiban élő szerkesztők és producerek állítják össze. A rendelkezésre álló infrastruktúra és technikai felszerelés nem a legmodernebb, de ellátja szerepét, és a költségvetésbeli csökkenés ellenére a magyar nyelvű adás továbbra is létezik.

A VIZSGÁLATI SZEMPONTOK PÉLDÁKKAL

A romániai magyar elektronikus média monitorozása a nyelv minden részrendszerére kiterjed jól meghatározott szempontok alapján. Az elemzők a következő paraméterek szerint követik a hivatásos beszélők nyelvhasználatát: 1. Kiejtés (1.1. Magánhangzók ejtése: 1.1.1. Hosszú magánhangzók röviden ejtése: *azt kell legyőzni* [Kolozsvári Rádió, 2012. 11. 08., Napóra]; 1.1.2. Rövid magánhangzók hosszan ejtése (indokolatlan megnyújtása): *Tűrisztikai minisztérium* [Gaga Rádió, 2012. 10. 25., Hírek]; 1.1.3. Diftongizálás, ill. nyelvjárásiasság: *kéjt hónap* [Kolozsvári Rádió, 2012. 11. 08., Napóra]; 1.1.4. Nyelvbotlások: 1.1.4.1. Oda nem illő hang(ok) ejtése: *Utorsó tv-vita* [Bukaresti Rádió, 2012. 10. 22., Hírek]; 1.1.4.2. Hangkivetések, hangösszevonások: *egyetemfelvételire* [Erdély FM, 2012. 10. 16., Híradó délben]; 1.2. Mássalhangzók ejtése: 1.2.1. Mássalhangzó elnyelése (pl. miért, mért helyett mé): a

rektorhelyettesi tisztségbe [Paprika Rádió, 2012. 10. 24., Híradó]; 1.2.2. Rövid mássalhangzó helyett hosszú ejtése (bakkancs, ellemez, szöllő, eggyetem stb.): *finnanszírozását* [Marosvásárhelyi Rádió, 2012. 10. 26., Híradó]; 1.2.3. Hosszú mássalhangzó helyett rövid ejtése (állandóan stb.): *a háromszéki tanulók jól teljesítettek* [Sepsi Rádió, 2012. 10. 16., Híradó]; 1.2.4. Hiperkorrekció (pl. a beszélő úgy érzi, helytelen zöngésülés megy végbe, amelyet megpróbál elkerülni): *tiszttségviselő* [Marosvásárhelyi Rádió, 2012. 10. 21., Híradó]; 1.2.5. Nyelvjárásiasság (pl. ny hang helyett n ejtése: fejlemén): *keretén bejül* [Marosvásárhelyi Rádió, 2012. 10. 21., Híradó]; 1.2.6. Idegen (eredetű) szavak mássalhangzóinak hibás ejtése: *Jankovics Marszell* [Gaga Rádió, 2012. 10. 26., Hírek]; 1.3. Nyelvbtlások (ill. hang, szótag- vagy szóismétlések): *Mondta a sóvívő* [Gaga Rádió, 2012. 10. 15., Hírek].

Az alaktani jellemzők megfigyelése a következő szempontok szerint történik: 2. Morfoszintaktika (2.1. Különféle toldalékok helytelen használata vagy indokolatlan hiánya: *egyike azon 22 városoknak* [Marosvásárhelyi Rádió, 2012. 10. 16., Híradó]; 2.2. Ragok helytelen használata általában (vagy hiánya) (pl. a -ban, -ben, -ba, -be felcserélése, a -nál, -nél rag monopolizálása a többi odaillő rovására): *Munkavállalókkal érintő intézkedések* [Gaga Rádió, 2012. 10. 15., Hírek]; 2.3. Igeragozás helyessége (az ikes ragozást már nem kötelező betartani, főleg élőbeszédben, de az ún. nákolás még nyelvjárásiasságnak számít, a regionális normába sem illeszkedik: aludnák. Gyakran találkozni viszont olyan hiperkorrekciós esettel, amikor indokolatlan ikes ragozással él egy beszélő): *A charter-járatot, amellyel érkeztek, a francia hatóságok bocsátottak rendelkezésre* [Sepsi Rádió, 2012. 10. 26., Hírek]; 2.4. Igekötők helytelen használata vagy indokolatlan hiánya: *szűkszavú közleményt adott* [Paprika Rádió, 2012. 10. 19., Sporthírek]; 2.5. Igenemek helytelen használata: *13 munkahely betöltéséhez felsőfokú végzettség szükséges* [Kolozsvári Rádió, 2012. 11. 08., Napóra]).

A szókincsbeli jellegzetességek megfigyelése a következő szempontok köré szerveződik: 3. Lexikológia – jelentésstan (3.1. Román nyelvi átvételek, hatások (román szavak beékelődése magyar szövegbe – esetleg magyar nyelvi toldalékolással, kölcsönzések, tükörfordítások): *Törökország nemzeti együttesével* [Gaga Rádió, 2012. 10. 16., Hírek]; 3.2. Anglicizmusok: *A finisben dülőre vígyék* [Gaga Rádió, 2012. 10. 24., Hírek]; 3.3. Szlengbeli szavak megjelenése: *Hírek, amit ismerősök pakoltak fel* [TVR2, 2012. 10. 16., Együtt Európában]; 3.4. Alkalmi, de divatossá vált rövidítések, becézések használata (pl. ubi uborka helyett, stb.): *A mai csúcs 12 fok körül alakul* [Gaga Rádió, 2012. 10. 18., Hírek]; 3.5. A képzavar különféle esetei: *a narancsosok 4–1-re nyertek* [Kolozsvári Rádió, 2012. 11. 08., Napóra]; 3.6. Hasonló jelentésű, de stilisztikailag eltérő hangulatú szavak felcserélése: *Növeli a milánói járatának a sűrűségét* [Gaga Rádió, 2012. 10. 19., Hírek]; 3.7. Szótévesztések, hasonló hangzású szavak felcserélése: *személyességeket díjaznak* [Marosvásárhelyi Rádió, 2012. 10. 25., Híradó]; 3.8. Szóláskeveredések, szólástévesztések: *hajszállal kapott ki* [Paprika Rádió, 2012. 10. 15., Sporthírek]; 3.9. Nem létező szavak „feltalálása”: *A két nyeretlen csapat* [Gaga Rádió, 2012. 10. 24., Hírek]; 3.10. Alakkeveredések: *romániai és bolgáriai képviselője* [Paprika Rádió, 2012. 10. 17., Híradó]; 3.11. Tárgyi tévedés: *utóbbi a szovjet Celjében méri össze erejét* [Kolozsvári Rádió, 2012. 11. 08., Napóra]).

A megfigyelés a következő mondattani jelenségekre terjed ki: 4. Szintaxis (4.1. Névelők helytelen használata vagy elhagyása: *hogy a Victor Ponta hazudik* [Marosvásárhelyi Rádió, 2012. 10. 15., Híradó]; 4.2. Magyartalan szórend, ill. a médium természetének meg nem felelő mondatrend/szerkesztési hibák (pl. Akartam elmenni vhoval.): *Nyilatkozott a polgármester indulása kapcsán a parlamenti választásokon* [Gaga Rádió, 2012. 10. 18., Hírek]; 4.3. Alany és állítmány téves egyeztetése: *a tulajdonukban lévő államkötvények az országok eladósodása miatt*

veszít értékükből [Kolozsvári Rádió, 2012. 11. 08., Napóra]; 4.4. Utalószók és kötőszók helytelen használata vagy hiánya (pl. amely helyett ami): *Sem nem sziklás, sem nem meredek* [TVR1, 2012. 10. 22., Magyaradás]; 4.5. Névtók helytelen használata: *Megnyitották a forgalom előtt* [Bukaresti Rádió, 2012. 10. 23., Hírek]; 4.6. Kell+személyragozott főnéviigenév-féle szerkezetek megléte vagy hiánya, kettős állítmány: *az EPP új vezetősége együtt az államelnökkel azon kell dolgozniuk* [Marosvásárhelyi Rádió, 2012. 10. 18., Híradó]; 4.7. Ugyanazon lexémák zavaró ismétlődése egy mondaton vagy rövid szövegrészen belül: *használt étolajgyűjtéssel zárolt a város öt különböző pontján elhelyezett gyűjtőponton* [Paprika Rádió, 2012. 10. 16. Híradó]; 4.8. Terpeszkedő kifejezések: *Három fő prioritást határoz meg* [Gaga Rádió, 2012. 10. 16., Híradó]; 4.9. A tautológia egyéb esetei (főlősleges magyarázatok stb.): *irodalmi versenyt szervez liceumi, középiskolai diákok számára* [Kolozsvári Rádió, 2012. 11. 08., Napóra]; 4.10. Állandósult kifejezések szabálytalan használata vagy keveredése: *Nem ütötte meg a szememet* [TVR2, 2012. 10. 25., Együtt Európában]; 4.11. Csonkult mondatok (különböző mondatrészek indokolatlan elhagyása): *Vajon van-e olyan itt...ember a tábor területén* [TVR2, 2012. 10. 12., Együtt Európában]; 4.12. Teljesen zavaros mondatok vagy értelmezhetetlen szó szerkezetek): *A pénzügyi kiigazításokat eszközölnék nem sikerül majd betartani az IMF-fel megállapodott költségvetési hiánymértéket.* [Marosvásárhelyi Rádió, 2012. 10. 19., Híradó].

A lexikális, grammatikai normasértő alakokon túl a megfigyelés nyelven kívüli jellemzőkre is kiterjed: 5. Hangsúly, hanglejtés, beszédészület (5.1. Hibás szóhangsúly, szótaghangsúly és szakaszhangsúly: *Temesvárnak* [Temesvári Rádió, 2012. 10. 24., Híradó]; 5.2. Hibás mondattagolás hanglejtés által: *A híradót hallották. Vizszontlátásra*↑ [Erdély FM, 2012. 10. 25., Híradó délben]; 5.3. Beszédészület: *Kohéziós támogatáspolitikai részesei lehetnek* [TVR1, 2012. 10. 22., Magyaradás]).

A MONITOROZÁS TANULSÁGAI

Annak érdekében, hogy a romániai magyar elektronikus média nyelvhasználatának monitorozása ne maradjon meddő vizsgálat, hanem az eredmények egyrészt visszajussanak a médiában dolgozó hivatásos beszélőkhöz, másrészt a szélesebb közönség is tudomást szerezzen róla, évi rendszerességgel sajtótájékoztatókat rendeznek. Továbbá az adatállomány alapján különböző tanulmányok is készültek, amelyeket a következő kötetekbe szerkesztve jelentek meg: Pletl Rita (szerk.) 2013. *Nyelvhasználat a romániai magyar audiovizuális médiában.* Ábel Kiadó, Kolozsvár; Pletl Rita (szerk.) 2014. *Nyelvi norma és nyelvhasználati sajátosságok a romániai magyar audiovizuális médiában.* Ábel Kiadó, Kolozsvár és Pletl Rita (szerk.). *Anyanyelvi beszédkultúra a romániai magyar audiovizuális sajtóban.* Ábel Kiadó, Kolozsvár.

ÖSSZEZÉS

„Bizonyos, hogy a tömegtájékoztató terjesztheti a helyes, a nyelvi normának megfelelő beszédet, de terjesztheti a normától deviánsan elhajlót is. A tévé és a rádió műsorvezetői, riporterei az élőbeszéd kötetlenségében sem

feledkezhetnek meg arról, hogy bizonyos színvonalat tartaniuk kell, sőt, a nyilvános közbeszéd alakulására pozitív hatással kell lenniük.”¹¹

CHARACTERISTICS OF THE LANGUAGE USE
OF THE HUNGARIAN ELECTRONIC MEDIA IN ROMANIA

Keywords: *Hungarian electronic media, professional speakers, bilingual context, foreign influences*

The study gives a short account of the situation of Hungarian electronic media in Romania. The main focus is on the presentation of the results of the media monitoring (from linguistic point of view) led by a joint group of researchers from the Sapientia University and the Babeş-Bolyai University. The starting point of the research was the acknowledgment of the fact that the language use of the Hungarian electronic media from Romania differs from that of Hungary, as – despite the fact that theoretically there is only one language norm to be followed – the Hungarian language in Romania is spoken in bilingual or rather multilingual context, thus the foreign influences naturally appear.

CARACTERISTICILE LIMBAJULUI MASS-MEDIEI ELECTRONICE
ÎN LIMBA MAGHIARĂ DIN ROMÂNIA

Cuvinte-cheie: *mass media electronică în limba maghiară din România, vorbitori profesionişti, context bilingv, influenţe străine*

Articolul prezintă pe scurt situația mass mediei electronice în limba maghiară din România. Accentul principal este pe prezentarea rezultatelor monitorizării mass mediei electronice (din punct de vedere lingvistic) realizat de un grup de cercetători de la Universitatea Sapientia și Universitatea Babeş-Bolyai. Punctul de plecare al studiului a fost recunoașterea faptului că limba maghiară folosită de vorbitorii profesioniști din mass media electronică maghiară din România diferă de cel folosit în mass media din Ungaria, deoarece – deși teoretic există o unică normă lingvistică de urmat – limba maghiară în România este folosită într-un context bilingv sau mai exact multilingv, iar o urmare naturală al acestui lucru este apariția influențelor străine.

11 MOLNÁR: *i. m.* 125.

DR. BALÁZS LAJOS*

EMBERKÖZPONTÚ NÉPI TUDÁS A SZÜLETÉS ÉS SZÜLÉS LÉTHELYZETEIBEN

Kulcsszavak: *emberközpontú tudomány, szülés és születés léthelyzetei, stratégiai kultúra, az anyaméh az első ökológiai környezet, prenatalis medicina*

Előadásom szerény kopogtatás az idei konferencia nagyra és tágra méretezett ajtaján. Én az örökérvényű emberközpontú tudomány általános iskolai szintű tudását csempésem be a Magyar Tudományos Akadémia által ajánlott, történelmi időben behatárolt tematika körébe. Azt a fajta tudást idézem meg, amely nélkül a mai tudomány, legalábbis azon a sávon, amelyiken jární igyekeztem, vitathatatlanul hozzájárult a magas tudomány 20–21. századi emberi teljesítményéhez, *emberközpontúvá* válásához. Látszatra nem az elvont tudomány rendszerébe, áramkörébe tartozik az, amit itt most védelmezek – a szülés és születés népi kultúrája –, de nem is idegen tőle. A népi szokáskultúra kutatása során azt tapasztaltam, hogy civilizálódó kortárs világunkban is csaknem annyira ritualizált, vitatott a szülés és születés folyamata, mint a hagyományos közösségekben. De az is lehet, hogy méginkább. És számomra éppen ez a tapadási pont, amiért beneveztem a konferenciára. Nem kanonizált megismerés, nem akadémikusi, professzori, főorvosi tudás, amelyről beszélek, viszont emberközpontú, kimunkálásának évezredek, évszázadai alatt alig minősült fölöslegesnek és erkölcstelennek, ezek pedig olyan erények, melyek nem mondhatóak el egyértelműen a magas tudományról. Hogy mire gondolok, azt máris a címbe foglalt téma egy példájával jelzem: a 60-as évek derekán európai botrány kerekedett abból, hogy az NSZK-ban valamely gyógyszergyár fogamzásgátló tablettát dobott a piacra. Hamarosan felkapott áru lett. Alig telt el egy esztendő, és sorra születtek a torz, rút, testi fogyatékossggal világra jött gyermekek, megnőtt a korai gyermekhalandóság, várandósanya-halandóság.

A probléma másik vetületét is szóba hozom, amely egyben a tudomány kritikus megítélésé is lehet. A szülés és születés kérdése majdnem egyidős az emberrel, „ám a minőségére vonatkozó kérdések vizsgálata még úgyszólván gyermekcipőben jár”¹ – írja Kisdi Barbara 2015-ben magyarországi állapotokra reflektálva. „A nemzetközi vizsgálatokat – érvel Kisdi – csak a 80-as évektől követték a magyarországi kutatások, amelyek teret engedtek a reprodukció elméleteinek, az erről való társadalmi gondolkodásnak, a várandóság, a szoptatás, illetve a korai kötődés új kérdéseinek, a nemi szerepek problematikájának, illetve az újszülött társadalmi értékelésének és befogadásának, hangsúlyaikat azonban – tudományos érdeklődésükből, meg-

* BALÁZS Lajos (1939), PhD, néprajzkutató, a Sapientia EMTE nyugalmazott docente. E-mail: balazslajos@uni.sapientia.ro.

1 KISDI Barbara: *Bevezető – a szülés és születés mint társadalomtudományi téma* = Uő: *Létkérdések a születés körül*. L'Harmattan, Bp., 2015. 7–17.

közelítésmódjaikból és módszereikből adódóan – valamennyien máshova helyezik.”² Nem tisztem bírálni az orvostudomány e téren szóvá tett viszonyulását, de a szülés és születés paraszti kultúrájának ismeretében mégis sérelmezem a tudományos érdeklődés viszonylagos lanyhaságát, késedelmeskedését az időben, a népi kultúra sokat megélt, évszázados tapasztalati tudásával szemben. Ha mindez nem így történik, a szülés és születés számtalan nyavalyája, nyomorúsága nem sújtotta volna az emberiséget. A paraszti társadalomban nem rögzült volna még a 20. században is ama középkori szemlélet, amely sajnálattal, de keserűség nélkül, belenyugvással könyvelte el sok gyermek elvesztését még csecsemőkorban. Ezt illusztrálандó, egy élményemet idézem: vonattal utaztam Csíkszereda felé. A velem átellenben levő padon egy parasztasszony pólyás kicsinyét babusgatta. Hányat szült eddig? – kérdeztem. Ez a 12-ik, válaszolta. És mind élnek? – kérdeztem ámulatomban. Nem, fele meghalt, válaszolta egészen természetes hangon. Bizonyára az én arcom rándult össze. Mire ő: Mit csináljunk, nekünk az a dolgunk, hogy szüljünk, s aztán a Jóisten eldönti, hogy melyik kell neki, s melyik nem.

Meglátásomat az emberi sorsfordulások – születés, házasság, elmúlás – kutatásának mintegy 45 évnyi tapasztalatára, pontosabban, a népi bölcsesség mélységeire alapozom. Igaz, ez a kultúra tapasztalati kultúra: nem rendelkezik tételes elméletekkel, hipotézisekkel, rafinált praxissal, csak primitív tudója a szülés és születés anatómiájának, viszont hagyományos jellege ellenére sem kövület: ellenkezőleg, helyzeteket felismerő gyakorlatias tudás. Ugyanakkor erkölcsös tudás is, ami nem mindig mondható el, mint mondám, a tudományos igényű tudásról. És végül, stratégiai, vagyis távlatokban gondolkodó, perspektivikus tudás, amelynek egészen finom rezzenéseit is számba vettem. Az elemzések során ráéreztem arra, hogy eme tudás több vonatkozásban is korszerű lehet, *ha eszmeiségére figyelünk* (kiemelés általam), és nem a mai nagyon műszerelt, krómozott, rozsdamentesacél-eszközökkel felszerelt szülőszobák állományát tekintjük mérvadónak. Ennek a látásnak a lényege az, hogy ambíciója ma sem maradt le a magas tudománytól: keresni és megoldást találni az emberi lét újra és újra felmerülő kérdéseire, magára az életre, azért, hogy létezhesen, de nemcsak ma, hanem távlata is legyen.

Húszperces előadásomban nem vehetek mindent bonckés alá meglátásaim igazolására. A szülés és születés három fontos időszakából a szülés prenatális, pontosabban preliminális, liminális, majd posztliminális időszakát emelem ki, bevallom, ezt is elnagyolva. Ez nagyjából egybeesik a van Gennep-i sorsforduló rítusmodellszakaszaival.

Először is, a szülés és születés paraszti kultúráját stratégiai kultúrának tekintem azért, mert a gyermek nemzését a fogamzás pillanatától követi. Legszebb példa gyanánt azt a tényt említem, hogy az orvostudomány előtt évszázadokkal rájött arra, hogy a magzat az anyaméhben állandó kapcsolatban van a környezetével, és ebben a közvetítő szerepet az anya valósítja meg öt érzékszervén keresztül.³ Csupán egy-két példát említek: „Ne nézze a rútat; Ne bámuljon meg félszeg gyermekeket; Ne csodálkozzon elferdített, idomtalan, fekélyes végtagú koldusokon. Ne tartózkodjon veszekedő, káromkodó, durva szavakat beszélők környezetben. Tartózkodjon az ingerlő, kellemetlen illatoktól, szagoktól. Ne egyen abból, amiről tudja, hogy nem esik jól, hogy nem szereti. Ne simogasson, ne tapintson, ne vegyen az ölébe szőrös – macska, kutya – állatot, ezeket ne tartsa a lakásban”. (Ez utóbbira az orvosi könyvek is figyelmeztetnek, mondom, a kutya-, macskatartás divatja okán.)

2 Uo.

3 Vö. RAFFAI Jenő: *Megfogantam, tehát vagyok. Párbeszéd a babával az anyaméhben*. Útmutató, Bp., 1997. 121.

Micsoda primitív észjárás – mondhatja bárki. Csakhogy ezeknek igazát a tudomány utólag igazolta. És még sok minden mást.

Sajátos ennek a rendszernek a didaktikája. Az orvosi, egészségügyi könyvek, tájékoztatók tartalmaznak a fentiekhez hasonló megállapításokat⁴, csakhogy az indoklások ilyen formán hangzanak: a várandótság ideje alatt szerzett „negatív hatások a csecsemőre kihatnak”. Tehát a rációhoz szólnak, az értelemre, az elképzelhető rosszra apellálnak. A paraszti tiltó hiedelmek nyelvezte viszont a következmények konkrét megjelenítésével az érzelmekre hat: „Ne végy az öledbe kutyát, macskát, ne rúgj beléjük, mert szőrös lesz a gyermeked!” Az általánosságban és elvontan fogalmazó, alig megjegyezhető, memorizálható szakorvosi stílussal szemben – pl. csökkent a magzat oxigénellátását..., fejlődési rendellenességet idézhet elő..., előfordulhat egy toxoplazma-élősködő stb. – a népi tiltás a megszegés egyenes következményét szenzoriálisan vetíti elő, azzal sokkal. Más szóval, az egyik valószínűségről, a másik biztos következményről beszél. Éppen úgy, mint a mesében teszik a hőssel: ha betartja az intelmeket, győzedelmeskedik, ha pedig nem, halál fia lesz.

A magára utalt parasztasszony nem tudhatott tételes elméleti, ok-okozati összefüggéseket megfogalmazni, de tapasztalati kultúrája alapján a kihordás ideje alatt a tiltások, intelmek rendszere szerint volt köteles élni, és élt is azért, hogy „magzata lenne ép, az Isten dicsőségére és az emberek örömére”⁵. Ezt a mondatot, amelyet rögtönzött éjszakai imáiban záradék gyanánt fogalmazott meg, az eszményi emberteremtés ideológiájának tekintem, és meglátom benne Eliade ama egyetemes érvényű következtetését, mely szerint a keresztény ember az égi béke és földi béke harmóniájának megteremtésére törekszik.⁶ A mi esetünkben az isteni elvárás és a társadalmi elvárás harmóniájáról van szó, amely nem esik messze az *ép testben ép lélek* görög–latin embereszménytől. Az élet kényszere rávezette a paraszti közösségeket arra, hogy koruk helyzeti műveltségéből megalkossák koruk szellemi „ultrahangkészülékét”. Vagyis megpróbálta látni, kezelni és védelmezni a rúttól, a rossztól, a romlástól a láthatatlant, és megfogalmazni a maga primitív, sarkított, ám plasztikus nyelvezetén azt, amit Andrek Andrea *A kompetens magzat* című tanulmányában így fogalmazott meg: „A terhesség az ember első individuális ökológiai helyzete, az anyaméh pedig az első ökológiai környezet”⁷.

A születés hiedelmeinek kutatása során számomra feltárult egy egészen kifinomult, irracionálisnak tűnő, emberközpontú tudás, mely a magzat és környezete, magzat és anya viszonyát tükrözi, és amelyre, hansúlyozom, az orvostudomány a múlt század 60-as éveiben jött rá. Más szóval, a népi műveltség saját ráérzésével, tapasztalatával az évszázadok során „felfedezte” azt, amit a prenatális medicina a 20. század második felében fedezett fel Amerikában: hogy az anya és magzata között, a magzat és környezete között organikus kapcsolat létezik, működik, és ebben az anya a mediátor. A magzat életéről alkotott népi műveltség abban is megelőzte a tudományt, hogy kialakította a felelős anya lelkivilágát, a prenatális pszichológiát, amely túl-

4 Vö. RITA L. ATKINSON–Richard C. ATKINSON–Edward E. SMITH–Dary J. BEM: *Pszichológia*. Ford. BODOR Péter–CSIBRA Gergely–CSONTOS Anikó. Osiris, Bp., 1996; ANDREK Andrea: *A kompetens magzat = A megtermékenyítéstől a társadalomig: Az ember, a kultúra és a társadalom prenatális dimenziói*. Szerk. HORVÁTH Ildikó–HIDAS György. Dinasztia, Bp., 1997; ELISABETH FENWICK: *Kismamák nagykönyve*. Ford. HONTI Katalin–HONTI Mária–SARKADI Borbála. Officina Nova, Bp., 1993.

5 Vö. BALÁZS Lajos: *Terhesség = Uó: Szeretet fogott el a gyermek iránt: A születés szokásvilága Csík-szentdomokoson*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2013. 43–56.

6 Vö. MIRCEA ELIADE: *A szent és a profán*. Európa, Bp., 1987. 58–60.

7 ANDREK: *i. m.* 9–21.

mutat azon, hogy a baba csak egy vegetatív lény, hogy az anya nem tesz egyebet, csak kihordja magzatát, vagyis terhességének passzív elszenvédője. A paraszti tudás „vétké” abban mutatkozik, hogy meglátásait hiedelmei rendszerében, annak alapján fogalmazta meg, viszont máig óriási előnye és erénye, hogy kialakította a várandós anyában a mindenre kiterjedő önkontrollt, a készenléti állapot tudatát, a két emberért való felelősség erkölcsi kötelezettségét. Orvosi szakkönyveket olvasva, ma sem látom bennük teljességében a szem, a fül, az orr, a száj, a tapintás, ízlelés körültekintő tilalomrendszerét. Az orvostudomány fennen hangoztatja a gyógyításban (jogosan) a megelőzés fontosságát. Kérdezem, a fenti tilalmak nem egy preventív kultúra rendszere, amelyet a várandós nőnek/asszonynak erkölcsi kötelessége betartani?

A liminális, posztliminális állapot terén is megtapasztaltam a megoldások keresésének, megtalálásának az ambícióját. A változatos szülési módok választásának és alkalmazásának szabadságára gondolok. Arra, amire a kórházi szülés nem nyújt alkalmat, ezért a parasztszonyok ma sem kedvelik az ottani szülést, miképpen a meghalást sem. A leggyakoribb a hanyatt fekvé szülés, de szültek állva, az ágyfőbe kapaszkodva, két székek szélére ülve, guggolva, ritkán térdén is. Ki melyiket választotta. Számoltak a megtapasztalt balesetekkel, helyzeti bajokkal is: a gyermek tejének, álmának biztosítása, védelme, az anya mellének megkelése a túl sok tej termelése következtében, a gyermek csipásodása stb. Valamennyi sarkalatos stratégiai kérdés. (Nem több mint 10 éve finn kutató orvosok visszaigazolták az anya nyálának gyógyhatását a csipára.)

A könnyű szülés módszerét is ebben a kultúrában találták fel: mosófazékban vizet forraltak, egy-két marék szénamurhát (virágszirom-hulladék) dobtak bele, és a szülés óráját, perceit váró asszonyt föléje állították bokáig érő rokolyában, hogy „gőzölje fel magát addig, amíg szépen kinyílt a test, és könnyen kicsusszant a gyermek”.

Egyébként a két tudás „szakszókincsének” kölcsönösen alacsony szintű ismerete is oka az egymásra figyelés, emberre figyelés egyenlenségének. A tudomány szakszókincsét nem ismeri a paraszti kultúra (noha némi fejlődés – nem ritkán komikus kicsengésű – tapasztalható: pl. DNS-vizsgálat = Dénes-vizsgálat, nemi ciklus = nemi ciprus, az előjáték = *előjáték*, a sanker = *sántérbetegség*, mivel a férfiak a munkatelepekről, románul şantierről hozták haza – a népi etimológia remek példái). És fordítva, a szexológia, szexuáletika, szexuálpedagógia, kriminálisztika stb. nem ismeri, illetve kevésbé használja a paraszti nemi kultúra allegorikus-metaforikus nyelvét, nyelvezetét (pl. *szégyenvirág* = havi vérzés⁸, *baszapurdé* = növényi ajzószer). De mit jelent az a közlés, hogy „az alsó felemből botanikus kertet csináltam”? Hogyan, miért, miből? stb., a kérdések sokaságát generálja: egy tragédiába forduló, börtönnel is büntetendő titkot takar, amelynek „alkotója” a Ceauşescu-féle embertelen abortusztörvény vallatómódszere volt. (...)

Ezek a szavak, kifejezések az elaboráltság, a kimunkálás, csiszolás jegyeit, a kifinomult absztrahálás, képzettársítás folyamatát tükrözik, a tudományos szakszavak népi változatai, szinonimái, frazeológiai elemei, melyekkel a magyar nyelv kifejezőereje gazdagodott és erősödött,⁹ mert az ember egy-egy valós helyzetére metaforikusan világított rá.

8 Szép metafora a román megnevezés is: *ruşinea fetei*, vagyis *a leány szégyene*.

9 Lásd BERNÁTH Béla: *A szerelem titkos nyelvén*. Gondolat, Bp., 1986; VARGYAS Lajos: *Szerelmi-erotikus szimbólika a népköltészetben = Erősz. a folkórában*. Szerk. HOPPÁL Mihály–SZEPES Erika. Szépirodalmi, Bp., 1987. 20–39; NAGY Olga: *A szerelem témái a népmesében*. Művelődés XXXIV(1981). 4. sz. 29–31; 8–9. sz. 60–62; 10. sz. 31–33; XXXV(1982). 3. sz. 30–31; VAJDA Mária: *Hol a világ*

Éppen az emberre irányuló tudomány tökéletesebbé tételéért kívánatos volna az orvostudomány hangsúlyosabb közeledése a tapasztalati tudáshoz. Ezt valloam a teológiáról is, a népi vallásosság irányába.

ANTHROPOCENTRIC FOLK KNOWLEDGE IN EXISTENTIAL SITUATIONS
OF BIRTH AND GIVING BIRTH

Keywords: *anthropocentric science, existential situations of birth and giving birth, strategic culture, the womb as the first ecological environment, prenatal medicine*

The study refuses the one-sided view according to which only high science, specifically medicine is anthropocentric. It starts from the view based on extensive ethnographic and anthropological research that in our civilized contemporary world the process of giving birth and birth is almost as ritualized as in traditional communities. The folk culture of giving birth encompasses non-canonized cognition rather than academic knowledge, but it is also anthropocentric; during the millennia and centuries of its formation it has hardly proved to be useless or immoral. These are virtues that cannot be unequivocally said about high science. The study points at the relative laxity and delays of science in contrast with the centuries-old pragmatic experience of folk culture, based on a great deal of suffering.

CUNOAȘTEREA POPULARĂ ÎN STĂRILE EXISTENȚIALE ALE NAȘTERII

Cuvinte-cheie: *știință antropocentristă, situațiile existențiale ale nașterii, cultură strategică, matca – primul mediu ecologic, medicina prenatală*

Lucrarea este o negare a afirmației unilaterale că numai știința înaltă, cea medicală în speță, ar fi antropocentristă. Argumentația autorului se bazează pe aprofundate cercetări etnografice, antropologice din care reiese că și în lumea noastră contemporană nașterea este tot atât de ritualizată ca și în comunitățile tradiționale. Este adevărat că nașterea în aceste medii nu este o cunoaștere canonizată, nu este o cunoaștere academică supraprofesională, este însă concentrată asupra omului, experimentată, mereu îmbogățită, și, în decursul secolelor rar s-a întâmplat să fie inutilă și imorală. Virtuți care nu se pot spune fără dubii despre științele înalte. Sunt regretabile întârzierile, relativele delăsări ale științei în timp față de cultura populară pragmatică, dobândită prin suferințe seculare.

közepet? Paraszttvallomások a szerelemről. Erdei Ferenc Művelődési Központ, Kecskemét, 1988. 183–217.

CSATA ADÉL*

A HISTORIA LITTERARIA BENKŐ JÓZSEF KONCEPCIÓJÁBAN

Kulcsszavak: *historia litteraria, hon- és államismeret, Additamenta, Transsilvania, Benkő József*

Benkő József munkásságának vizsgálata során a kutatók bizonyos tevékenységeket, mint amilyen a történelmi, nyelvészeti, botanikus szerepkör, jobban kidomborítottak,¹ más tudományterületeken betöltött szerepére azonban csak utalás történt. Ilyen kevésbé vizsgált mező a filológia, s azon belül irodalomtörténet-írói, tudománytörténet-írói munkássága. A *historia litteraria* terén kifejtett tevékenységének tanulmányozására Éder Zoltán hívta fel a figyelmet *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság* című, 1978-as kötetében, majd később ugyanezt a kutatási irányt rajzolta meg Bretz Annamária is *Bod Péter historia litteraria programja* (2016) című doktori értekezésében. E tanulmányban Benkőnek ez irányú tevékenységére szeretnénk reflektálni.

BENKŐ JÓZSEF, A FILOLÓGUS

Ha Benkőt a filológusi címkével illetjük, rámutathatunk eme tudományterületen belül is munkásságának sokszínűségére. Egyszerre volt a *historia litteraria* művelője és szakmai véleményező, de volt korrektor, szövegkiadó és szerkesztő, könyvgyűjtő, hírlaptudósító is, és a sor még folytatható lenne. A fentebbi sokrétűség alátámasztására hadd említsünk néhány példát.

Lektorai minőségét egy Nagy József magyarrégeni lelkész által küldött levél alapján világitjuk meg.

Nagy így ír Benkőnek:

* CSATA Adél (1991), doktorandusz, BBTE, Hungarológiai Tanulmányok Doktori Iskola. E-mail: adelcsata05@gmail.com.

1 Benkő József kiadott munkáinak zöme történelmi vonatkozású. Elsőként kell megemlítenünk honismereti munkáját, az *Erdély (Transsilvania)* című kötetet, amelyet 1778-ban jelentetett meg, s amely nemrégiben magyar nyelven is napvilágot látott. A fordítás Szabó György munkája. Történelmi voltát más kötetek is bizonyítják, például a *Milkovia* (1781), amely egyháztörténeti munka, a székelység történetét tárgyaló munkájának *Imago Inclytae in Transsylvania Nationis Siculicae historico-politica* (1791) a címe, az országgyűlési cikkelyeket tárgyaló köteté szintén 1791-ben jelent meg *Diaetae, sive rectius Comitiae Transsilvanica* cím alatt, s a sort természetesen még folytathatnók. Botanikai munkásságának vizsgálatára Erney József, Kis Székely Zoltán vállalkoztak, de Éder Zoltán amellet, hogy Benkő nyelvészeti munkásságát vizsgálta 1978-ban megjelent kötetében (*Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság*), botanikai területet is érintett azáltal, hogy rámutatott azon szavakra, amelyek Benkő nyelvújítói tevékenységét mutatják e téren.

„Én e' végre a' Well Geographiájával² szivesen udvarlok, ha parantsolja Tiszt. Professor Uram. Mostan pedig, ha Kézdi-Vásárhelyre alkalmatosságot nem talállok, (mellyetis legalább a' Levél hátára felfogok jegyezni) az elébb említett Munkátskámatis tsak a' Tiszt. Professor Kezébe fogom küldeni, olly' alázatos kéréssel, hogy méltóztassék őket megolvasni, és azután a' maga bölts és Kegyes Reflexioival együtt, Tisztelendő Generális Notárius Uramnak, az én levelem mellett, kezébe küldeni”.³

A levélrészlet alapján látható, hogy a fordításra vállalkozó pap bizalommal fordult Benkőhöz mint hozzáértőhöz, s kérte fel őt vallási tárgyú, de földrajzi ismereteket is igénylő munkájának véleményezésére.

Könyvbeszerzői tevékenységét több levél alapján is illusztrálhatjuk: Kendeffy Rákhel arra kéri a középajtai lelkészt 1786-os levelében, hogy mihamarabb keresse fel őt, ugyanis könyvek dolgában akar tárgyalni vele,⁴ Teleki Sámuel arra szólta fel Katona Imre révén, hogy küldje el neki egyháztörténeti tárgyú műveinek lajstromát,⁵ Szathmári Pap Mihály pedig 1787-ben arra kéri, hogy a közelgő könyvaukción az általa felsorolt könyveket vásárolja meg.⁶ Korrektori, szerkesztői, szövegközreadói tevékenységéről, a szövegkiadásról vallott nézeteiről egyrészt Teleki Sámuelnek címzett leveléből szerezhetünk tudomást, másrészt az Erdélyi Kéziratkiadó Társaságnak szánt írásából. A Telekihez címzett levélben két tudós, a magyarigeni lelkész, Bod Péter és a történész Cornides Dániel szövegkiadásról vallott nézőpontjait állítja szembe. Cornides szerint akkor ajánlatos valamit kiadni, ha az hibátlan, Bod viszont úgy véli, jobb, ha hamar kiadják az adott kötetet, még akkor is, ha hiba csúszik bele, mintsem hogy a tudós szerző halála megakadályozza a megjelenést. Ehhez teszi hozzá Benkő, hogy bármennyire is igyekszik a szerző hibátlan, teljes munka közreadására, ez lehetetlen, mivel az utókor, sőt, sokszor a kortársak is szolgálhatnak kiegészítésekkel. Emellett megjegyzi, hogy munkáit „adnotációkkal” látja el minden esetben, de különösen az idegen szerző tollából származó, régi kiadványokat.⁷ Benkő nagy jelentőséget tulajdonított az egyes kötetek jegyzeteinek, álláspontját máshol is megfogalmazta. Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaságnak jelentést írt a *Bethlen János históriájában* előforduló hibákról, amely 1782–1783-ban jelent meg. Benkő ezeknek a hibáknak a korrigálására vállalkozott az eredeti alapján. Felhívta a Társaság figyelmét arra, hogy a rengeteg másolás során a szöveg elkorcsosult, azonban nem csupán a másolókat terheli a felelősség, hanem a nyomdászt is. Bevallása szerint legszívesebben a jegyzésekkel foglalkozna, a másolói munkát egy gyakorlattal rendelkező egyénre bízna. Sürgeti a Társaságot a kiadást tekintve. Így ír: „A' tőlem ajánlott dolgok sokak; az én napjaim fogynak; sok írásaim olyak; melyekkel holtom után más vagy nem vagy bajoson bánhatik”.⁸ Mind a jelentésben,

2 A levél írója Edward WELLS *Historische Geographie des Alten und Neuen Testaments* című, 1765-ben megjelent kötetére utal.

3 Benkő József *Levelezése*. Szerk. SZABÓ György–TARNAI Andor. Kiadta a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Bp., 1988 (Magyarországi tudósok levelezése I.), (a továbbiakban BENKŐ: *Levelezése*). 286.

4 Uo. 267–268.

5 Uo. 114.

6 Uo. 282–283.

7 Uo. 222.

8 Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 1678.

mind a Teleki Sámuelhez címzett levélben ugyanaz az elgondolás fogalmazódik meg. A koncepció értelmében nem annyira a tökéletességre való törekvés tehát a fontos, hanem a mihamarabbi megjelenés. A tudós világnak jóval nagyobb veszteséget okozna egy-egy kötet meg nem jelenése, mint az, ha a kiadvány, ha hibásan is, de nyomdafestéket lát. E felfogás Benkőt a magyarigeni református lelkészlelőddel, az egykori munkatárssal, Bod Péterrel rokonítja.

Hírlaptudósítói tevékenységét azok a cikkek mutatják, amelyek a Magyar Hírmondó, ill. a Magyar Kurir hasábjain jelentek meg. Amint fentebb említettük, Benkőnek a historia litteraria művelése terén kifejtett tevékenységére igyekszünk reflektálni, ezért hadd térjünk rá azoknak a munkáknak a bemutatására, amelyek e tárgykörbe illeszkednek.

BENKŐ JÓZSEF, A HISTORIA LITTERARIA MŰVELŐJE

A szerzőnek több olyan munkája van, amely az elemzés tárgyát képezi. Kronológiai sorrendben elsőként az 1778-ban megjelent honismereti munkájának, az *Erdély* című kötetnek mintegy kétszáz oldalra terjedő művelődéstörténeti fejezetét említjük, amely a latin *De re litteraria in Transilvania* címet viseli. Ezt ma így fordíthatnók: „Az erdélyi tudományos dolgokról”. Mielőtt tovább mennénk, szólnunk kell a literatúra-fogalom korabeli értelmezéséről. Ma a litteraria/literatúra alatt a szépirodalmi műveket értjük, azonban a 18. században a fogalom sokrétűséget mutatott. Tarnai Andor *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről* c. kötetének első fejezete *A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása* címet viseli. Ebben tér ki a szerző az irodalom fogalmának tisztázására. Felhívja a figyelmet arra, hogy a feudális korban a fogalom nem volt elkülönülve, egyaránt jelentette a tulajdonképpeni tudományos irodalmat és a nemzeti nyelvű, világi tárgyú szépirodalmat: „A jelzett időszakban egységesen irodalomnak számított mindaz, aminek megírásához, megértéséhez és megítéléséhez tudományos képzettség, eruditio kívántatott”⁹ – írja Tarnai. Természetes, hogy Benkőnél is érvényre jut e meghatározás, azonban később térünk ki arra, mit is tekintett szerzőnk a res litterariához tartozónak.

A honismereti kötet művelődéstörténeti fejezete után Benkőnek Bod Péter *Magyar Athenasára* tett jegyzéseiről kell szólnunk. A kéziratos munka ma a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található, címe: *Additamenta ad Notitiam Scriptorum Historiae Hungariae Clar[issimi] Quondam Petri Bod in Ecclesia Ref. M. Igenensi V. D. M.: Bod Magyar Athénására való Pótlások*.¹⁰ Ezek mellett néhány, terjedelmében kisebb, de a historia litteraria tárgykörébe illeszkedő írást is figyelembe kell vennünk. Ilyen az a mű- és szerzőjegyzék, amelyet Benkő egy Sófalvi József-levél végéhez illesztett, ugyanakkor ide kell sorolnunk azokat a Magyar Hírmondóban megjelent tudósításokat is, amelyek az erdélyi könyvtárakról szólnak. Ezeknek a műveknek vizsgálata során érdemes figyelembe vennünk azt a Benkő által másolt könyvjegyzéket is, amely Bethlen Kata könyvtárának köteteit rögzíti, s amelyről részletesebben Rácz Emese értekezett *Benkő József nagyenyedi hungarika könyvjegyzéke* című tanulmányában.¹¹

9 TARNAI Andor: *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéből*. Universitas, Bp., 2004. 5.

10 A későbbiekben: *Additamenta*.

11 Lásd RÁCS Emese: *Benkő József nagyenyedi hungarika-könyvjegyzéke*. Magyar Könyvszemle CXXXII(2016). 3. sz. 284–297.

A fentebbi munkák közül most csupán kettőre térnénk ki részletesebben, az *Erdély* című kötet művelődéstörténeti fejezetére, ill. az *Additamentára*.

Sajnálatos, hogy nem maradt fenn olyan elméleti munka Benkőtől, amely arra világítana rá, hogyan is vélekedett a tudományosságról, miben látta a historia litteraria szerepét. Ennek következtében azokból a paratextuális elemekből próbálunk meg következtetéseket levonni, amelyek a munkák lábjegyzeteiben, előszavaiban, ill. a levelezésben tűnnek fel.

Benkő levelezését tanulmányozva felfigyelhetünk arra, hogy jelentősebb levelezőpartnereit következetesen informálta éppen aktuális tevékenységéről, beszámolt készülőben levő vagy kiadás előtt álló munkáiról. Egyik ilyen jelentős levelezőpartnernek Teleki Sámuel kancellárt tekinthetjük. Egy neki címzett 1777-es levélben ez áll:

„(...) alázatosan jelentem, hogy az én *Transsilvaniának* (mert a' *Princeps Dacicus* helyett, ily titulust adtam) öt Tomussain kívül készülem van 1) *A' Milkoviai Püspökségnek* le-írására (...), 2) *Az Erdélyi 's Magyar Országgi MScta Historiákról* való nevezetes jegyzésekre, 3) *Az Erdélyi Tudósoknak* [Kiemelés tőlem: Cs. A.] Le-írásokra Czwittingerből, Magyar Athenásból, Horányiból sat. több curiositással akarom, mint az említett Irók, a' kiknek üszőjökön már nékem könnyebb szántanom: ezen *materiát* ugyanis a' *Transsilvaniában* tsak compendiose illemem. 4) *Az Erdélyi Groffok*, 5) *Erdélyi Bárók* Familliáinak le-írásokra ex Diplomatus etc. 6) *Az Erdélyi Nemességnek* le-írására. 7) *Az Erdélyből* származott és Erdélyben 's Magyar Ország ide tartozó Részeiben élt Vitézek életének le-írására: ebbe sok szép Curiosumat akarok rakni; 's a' végéhez Appendixül ragasztani a' régi, nagy hirű Kornis Sigmond Cataloggusát, melyben le-irta a' nevezetes Erdélyi Urakat és Nemeseket, a' kik a' 16dik Seculum vége felé, és a' 17diknek elején való sok háborukban el-hullottanak”.¹²

Láthatjuk, hogy Benkő nem csupán tudóslexikon összeállításán gondolkodott, hanem egész lexikonsorozat megjelentetését tervezte. A levélrészlet alapján nyilvánvalóvá válik, az *Erdély*-kötet művelődéstörténeti része csupán a fentebb említett tudóslexikon előzményének tekinthető, hiszen a műben „compendiose”, azaz röviden szólt a tárgyról. Utalást találunk a tervezett lexikon milyenségére vonatkozóan is, hiszen azt írja, ezt „több curiositással” szándékszik közreadni, mint elődei. Kétségkívül ismerte a felsorolt szerzők, Czwittinger, Horányi és Bod munkáit,¹³ ezeket felhasználva akart valami többletet nyújtani, s azt is hozzáteszi, az említett lexikonok nem kis mértékben könnyítik meg tervezett munkáját. A későbbi levelekben esetenként feltűnnek olyan részletek, amelyek arra világítanak rá, hogy Benkő foglalkozott a nemesi katalógusok összeállításával, azonban a tudóslexikon tervére vonatkozóan, sajnálatos módon, a levelezés további részében egyáltalán nem történik utalás. Ennek folytán csak feltételezésekre szorítkozhatunk arra vonatkozóan, miben is akart mást alkotni, mint a református és evangélikus előd vagy a piarista kortárs.

12 BENKŐ: *Levelezése* 53.

13 Az említettek szerzők a következő historia litteraria-tárgyú munkákat adták ki: CZWITTINGER Dávid: *Specimen Hungariae Literatae*. Francofurti et Lipsiae, 1711; BOD Péter: *Magyar Athenas*. H. n., 1766; HORÁNYI Elek: *Memoria Hungarorum...* Viennae, 1775–1777.

Ha a művelődéstörténeti részt előzménynek tekintjük, máris szemünkbe ötlük néhány eltérés. A fejezetet átlapozva rögtön feltűnik, hogy Benkő nem csupán a humán erőforrások, a tudósok neveinek és műveinek felsorolására vállalkozik, hanem intézménytörténetet is közread. Ilyenképpen iskola- és nyomdatörténeti részeket illeszt a fejezetbe. Ezzel máris bővül a paletta, hiszen a res litterariahoz tartozónak tekinti a művelődés színtereit is, s ezzel túllép elődei munkáin, Bod *Athenasán* és Horányi *Memoria Hungarorumán*, de még Czvittinger kötetén is, hiszen ebben már megjelenik az iskolatörténet, de a nyomdatörténeti rész innen is hiányzik. Margócsy István hívja fel a figyelmet *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében* című tanulmányában arra, hogy a historia litterariaik nem a „korban dívo” kultúrát veszik számba, hanem a cél a res litteraria ismertetése, mindazon tényezők bemutatása, amelyek biztosítják a kultúra terjedését, így természetes, hogy az „eruditusok” felsorolása mellett a nyomdák, iskolák és könyvtárak is helyt kaptak.¹⁴ Benkő esete jó példája az említett koncepciónak.

A munka milyenségére, eltérő voltára az előszó egy részével szeretnénk utalni. Ebben a következő sorokat olvashatjuk:

„Ámde legfőképpen rövidsége törekedve, amelyet a rendszerezés lényege megkövetel, a tőlem közölt csaknem megszámlálhatatlan adat nagy részét úgy foglaltam össze, hogy ezek – akár a közönség előtt ismert dolgok, akár a megszokott, mindenki kezében forgó hazai és tőlem több ízben idézett írók – minél tömörebben kerüljenek bemutatásra, ami ellenben a ritkább szerzőknél és a kéziratokban olvasható, az itt bővebb térhez jusson”. Az idézett sorok bizonyára a kötet egészére vonatkoznak, így a koncepció a művelődéstörténeti fejezetre is érvényes: a rövidsége, tömörsége való törekedés mellett olyan információkat kívánt közreadni, amelyek kevésbé közismertek, s amelyek esetleg kuriózumnak tekinthetők.

A meglátás alátámasztására a következő példát említjük: a 17. századi evangélikus tudósok között a feketehalmi Peter Meder teológust, tanárt is említi. Az illető kapcsán így ír Benkő: „a filozófia magisztere és császári koszorús költő, nagy ember, de a tudós világ alig ismeri, ezért röviden szólni nagyon is illőnek látszik”. Megvallja, hogy az adatokat a feketehalmi egyház jegyzőkönyvéből vette.¹⁵ Kitér az említett családi körülményeire, s arra, hogy Meder Rostockba peregrinált, ahonnan német ruhában tért haza. Ezt írja: „Zeidenbe¹⁶ német ruhában tért vissza, amelynek az övé a lyukakat és a német ruházaton nagyon szükséges más nyílásokat anyja, amikor Peter elaludt, sajnálatból (tudniillik a német ruházat Erdélyben még nem volt szokásos) fehér cérnával bevarrta”.¹⁷ Amikor észrevette az említett, hogy mi történt, kérte anyját, hogy bontsa ki a varrást. Benkő az anya szavait is közreadta: „Szegény Petikém, én azt gondoltam, hogy ez egy egészen elszakadt ruha, azért akartam a lyukakat összevarr-

14 MARGÓCSY István: *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében*. ItK LXXXVIII(1984). 3. sz. 298.

15 BENKŐ József: *Erdély*. Ford. SZABÓ György. Székely Nemzeti Múzeum–Tortoma, Sepsiszentgyörgy–Barót, 2014 (a továbbiakban: BENKŐ: *Erdély*). 342.

16 Feketehalom német neve.

17 Uo. 342.

ni”.¹⁸ Nem tudni, hogy mennyi a fentebbi részlet valóságalapja, az is lehetséges, hogy Benkő az olvasottakat kiszínezte, megcsillogtatta humorát, s egyúttal indirekt módon kifejtette a németesítő törekvésekről való nézeteit.

Meg kell jegyeznünk, hogy egy esetben találunk még utalást a ruházatra, s annak kapcsán az akadémikusi, ill. a domidoctusi mivoltára. Az udvarhelyi gimnázium bemutatása során megjegyzi, hogy a rektori tisztséget elsőként Letenyei Pál töltötte be, aki Cserei Mihály szerint domidoctus volt.¹⁹ Benkő nem ért egyet Cserei véleményével. Utal arra, hogy *Udvarhelyi Novitius Deák* című munkájában bebizonyította, az illető külföldi egyetemeken is folytatott stúdiumokat. E tekintetben álláspontja Bod Péterével egyező, aki szintén ezt az álláspontot képviseli *Magyar Athenas* című munkájában.²⁰ Ezt követően, talán némi (ön)íroniával kifejti, hogy Letenyei „mivel nem viselt németes ruhát, mint *akadémikusaink* szokták, hanem magyarosat, talán azért vélték *domidoctus*nak”.²¹ [Kiemelések az eredetiben] Az idézett részletből talán a saját balszerencséjéből fakadó keserősége is kitetszik, hiszen ismeretes, hogy Benkő is domidoctus volt, s ebből fakadóan, véleményünk szerint, saját tudásában bizonytalan. Erről a bizonytalanságról árulkodnak azok a levelek, amelyeket ismerőseinek küldött szét, miután a Gubernium felajánlotta neki a kolozsvári botanikai katedrát. E tanulmányban nem célunk részletesen szólni erről, csupán szerettünk volna rávilágítani arra, hogyan is értékelte a hazai és külföldi tudásszerzés lehetőségeit: úgy tűnik, a külföldi egyetem nemcsak a peregrinus szellemét formálta, hanem énjét is a mássághoz alakította, s ez többek között a ruházatban is visszaköszönt, de érzékelhetővé válhatott a nyelvhasználatban, a vallott nézetekben is. Számos 18–19. századi szövegben feltűnt a nyelv, nemzet, szokások hármasa, s mindezek az egy nemzethez való tartozás jeleként voltak definiálhatók. Emellett a korabeli röpiratokban számtalanszor előfordult az ősi alkotmányra való hivatkozás, ill. felszínre kerültek ennek megerősítésére vagy megdöntésére való törekvések is. Ebből kifolyólag az alkotmány cseréje a ruházat változtatásával került párhuzamba, hiszen az egyiktől vagy a másiktól való megválás erősen veszélyeztette a nemzeti identitást is. Számos korabeli író, politikus vallott ezekről a nézetekről: Mátyási József, Batsányi János, Teleki László, Dessewffy József és a sort még folytathatnók. E néhány sorral csupán arra igyekeztünk rámutatni, hogy a fentebbi példa alapján Benkő is felfigyelhetett erre a veszélyre, de mindemellett világgossá válik a hazai oktatás külföldivel szemben való elmaradottsága, s ennek következtében a domidoctus tudósok kedvezőtlen megítélése is.

E hosszabb kitérő után térjünk vissza a művelődéstörténeti rész rövid bevezetőjére. Benkő megfogalmazza, hogy Erdélyben a múzsák tevékenységét sokszor a háború istene, Mars akadályozta, azonban egyes békésebb időszakokban a tudományok virágzásnak indultak. Többek között Mária Terézia kora is ilyen nyugodt periódus. A császárnőt a tudomány védelmezőjének tekinti, s a második Pallasz Athéné megnevezéssel illeti, a későbbiekben pedig ő lesz az „Ausztriai Pallas”.

A fejezetet az oktatási intézmények történetével indítja. Kifejti, hogy ezek történetét a négy bevett vallás szerint tárgyalja: a római katolikusok, reformátusok, evangélikusok és az unitáriusok iskoláit mutatja be ebben a sorrendben, de röviden szól az egyesült románok in-

18 Uo. 342.

19 Uo. 306.

20 BOD Péter: *Magyar Athenas*. H. n., 1766. 161.

21 BENKŐ: *Erdély*. 306.

tézményeiről is. Az egyes részek hosszúságát, rövidegét nem a felekezeti elfogultság határozza meg, hanem a rendelkezésére álló információk mennyisége. Ilyenképpen bő leírásokat figyelhetünk meg a református iskolák esetében. Terjedelemben ezeket követik a lutheránus, majd a katolikus iskolák, végül az unitáriusok és a román egyesültek intézményei tűnnek fel. Nem részletezi minden oktatási intézmény felállításának történetét, csupán azokat, amelyeket fontosabbnak tart. A kolozsvári egyetemről szól bővebben, az enyedi, vásárhelyi kollégiumokról, ill. az udvarhelyi gimnáziumról. A leírások esetében jól érzékelhető, hogy Benkő református ügyekben otthonosan mozgott, hiszen amellett, hogy ezekről bővebben ír, kritikusan is viszonyul a forrásokhoz, s rámutat az azokban fellelhető esetleges hibákra. A katolikus intézmény, a kolozsvári egyetem esetében például nem figyelhetünk meg ilyen kritikussághoz állást, a felhasznált, többnyire jezsuita szerzők tollából származó információkat igaznak fogadja el. Az iskolatörténetek esetében felsorolja az oktató tanárok nevét, a tanított tárgyat, esetenként pedig bővebben szól róluk: a tanulmányokra, peregrinációkra irányítja a figyelmet, esetleg szól a tanítási módszerekről is. A lutheránusoknál csak a tanító tanárok neveit és aktív periódusait jegyzi. A felhasznált anyagot egyrészt nyomtatványokból veszi (székközlők, előzőleg megírt iskolatörténetek), másrészt valamely oktatási intézmény vezetőjét szólítja meg, hogy adatokat közöljön iskolájának történetére vonatkozóan. Ez utóbbi esetre példaként említhetjük a Szegedi Györgyhöz, a kolozsvári egyetem egykori rektorához, későbbi vásárhelyi plébánoshoz címzett levelet, amelyben Benkő információkat kér az egyetemre vonatkozóan. Szegedi válasza némileg későn érkezik, 1778 májusának végén, s bár levelében felvilágosításokat ad Benkő kérdéseire, ill. küldi az egyetem rektorainak jegyzékét is, ezek már nem épülhetnek be a kötet kolozsvári intézménytörténetet tárgyaló részébe. Szegedi is tisztában van azzal, hogy Benkő januári levelére későn válaszol, hiszen utóiratként megjegyzi, hogy lehetséges, főlegesen küldi az adatokat.²² A kötet előszava 1777. május 28-i dátummal kelt, s a munka 1778-ban jelent meg, tehát mind Benkő levele, mind Szegedi válasza kizárja azt, hogy a várt információkat a honismereti munka általános részében szerette volna publikálni a szerző. Ennél fogva arra kell gondolnunk, hogy Benkő a részletes részben is akart foglalkozni ezzel, viszont tudjuk, hogy ennek kiadására éltében nem került sor. Később Szabó György vállalkozott a részletes rész fordítására és kiadására, azonban a kéziratos másolatok alapján összeállított kötetben nem találunk bővebb információkat a kolozsvári intézményre vonatkozóan. A Szegeditől kapott adatok helyett *Pótlás* címszó alatt Pállya István²³ székközlő beszédét építette be a szerző.²⁴ A kiadvány 1777-ben jelent meg, tehát egészen új, aktuális információkat tartalmazó munka volt, amelyből szerzőnk is inspirálódhatott, s bővíthette ezáltal az intézmény történetére vonatkozó ismereteket. Benkő forráshasználatának és munkamódszerének vizsgálata szétfeszítené a tanulmány kereteit, ezért jelen esetben eltekintünk ettől.

Az iskolatörténetek kapcsán a továbbiakban az udvarhelyi gimnázium történetéről szólnunk. Ebben az esetben Benkő saját munkáját, az *Udvarhelyi Novitius Deákot* (1773) építi be a fejezetbe. Felhívja a figyelmet arra, hogy ő volt az első, aki megírta a gimnázium történetét.²⁵

22 BENKŐ: *Levelezése* 67, 59.

23 PÁLLYA István (1740–1802): piarista rendfőnök. 1777–1782 között Kolozsvárt működött rektor-ként, tanárként.

24 BENKŐ: *Erdély* 294.

25 Uo. 306.

Ezzel olyan munkák sorozatát indította el, amelyek napjainkban is foglalkoztatják az érdeklődőket.²⁶

Benkő rámutat a gimnázium története kapcsán az írott források elenyésző számára, s ezek közül csupán Cserei Mihály levelét említi. Ebből a hiányosságból fakadóan a családja, az apja, nagyapja visszaemlékezéseit beépítve, „továbbá támogatva mások elbeszéléseitől és feljegyzéseitől”²⁷ állítja össze a munkát. Itt kell megjegyeznünk, hogy jelen esetben is érvényre jut a kuriózumok iránti érdeklődés. Az anekdotikus elbeszélések jól érzékelhetőek, s az ismertetésben nemegyszer tűnik fel olyan adat, amely nem annyira a tudományosság szempontjából jelentős, hanem inkább érdekes információ. Az 1680–1685 között rektori tisztséget betöltő Rozgoni Pap János esetében szól Benkő a professzor cigányok iránti utálatáról, ill. étkezési szokásairól.²⁸ Az udvarhelyi gimnázium történetét *Nemes Udvarhely–Széki Rósáskert* címmel Szigethi Gyula Mihály professzor is közreadta a Tudományos Gyűjtemény 1825-ös számában.²⁹ Ebben a munkában említést tesz az előzményekről, többek között Borosnyai János 1747-es kísérletéről, majd Benkő 1773-as munkájáról:

„(...) az Udvarhelyi Novitius deák nevezete alatt, munkáját elkészítve az iskola akkori tanítójának bé mutatta, mind az által világ eleibe nem bocsáthatta. – Nints is még eddig ezen mi oskolánk történeteiről több jegyzés közönséggé téve azon kívül, melly e’ tsak most említett T. Benkő Jósef Uram, Erdélyről készült érdemes munkájában találtatik”.³⁰

Valóban, az említett kéziratos munka holléte ismeretlen, erre Szabó György sem utal, tehát az *Erdély*-kötetben megjelent rész annál értékesebb lesz. Ezt a Benkő-féle iskolatörténet folytatja és helyesbíti Szigethi Gyula Mihály, felhívván az olvasó figyelmét a Benkő által ejtett hibákra is. Ilyenek például a fentebb említett Letenyey Pál akadémikusi, domidoctusi voltára vonatkozó adatok. Szigethi úgy állapítja meg az I. Apafi Mihály által nyert privilégiuma alapján, hogy az egykori rektor nem tanult külföldön.³¹ Ezenkívül egy néveltérésre is figyel. Szigethi úgy véli, hogy Benkő a gimnázium egykori tanárát, Szathmári Pap Sámuelt átkeresztelte, hiszen Cserei Mihály Sámuel névvel jegyezte a tanárt, Benkőnél már Szathmári Pap János fordult elő. Meg kell jegyeznünk, hogy a gimnáziumnak valóban volt Szathmári Pap János nevezetű rektora,³² lehetséges tehát, hogy itt Cserei s, az információt átvéve, Szigethi tévedett.³³ A kiigazításokra törekedő professzor a kuriózumokat is átvette Benkő munkájából, hiszen Rozgoni kapcsán megjegyzi, hogy „többek között megjegyeztette őtet a’ természet

26 Vö. LUKÁTS István: *Andalgj hát, citerám*. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta EGYED Emese. Tortoma, Barót, 2015. 7–10. A kollégiumtörténettel kapcsolatos munkák közül Egyed Emese Szigethi Gyula Mihály 1825-ös, Gönczi Lajos 1895-ös, Kolumbán Vilmos és Albert Dávid 2005-ös kiadványait említi.

27 BENKŐ: *Erdély* 306.

28 Uo. 307.

29 SZIGETHI Gyula Mihály: *Nemes Udvarhely–Széki Rósáskert*. Tudományos Gyűjtemény IX(1825). 11. sz. 30–62.

30 Uo. 31.

31 Uo. 34.

32 Lásd BENKŐ: *Erdély* 307. (2228. számú lábjegyzet)

33 SZIGETHI: *i. m.* 36.

azzal, hogy a 'Czigányokat szemével nem nézhette, a' mellett a' kolbászt, és májost annyira utálta, hogy azokat emberi tétemény hulladékjainak nevezte légyen".³⁴ Szigethi Gyula Mihály tehát mintegy ugródeszkeként használva Benkő munkáját, írta tovább a gimnázium történetét saját koráig.

Nem kizárt, hogy a fentebb említett érdekességek szájhagyomány révén terjedtek a gimnázium egykori diákjai között. Benkő az írásos dokumentumok hiányát valamiképp ezekkel a kuriózumokkal kívánta kompenzálni, amelyeket, láthattuk, sikerült is továbbörökítenie.

AZ ERDÉLYI NYOMDÁKRÓL

Az iskolatörténeteket a nyomdákkal foglalkozó alfejezet követi, arányát tekintve ez a legrovidebb egység. Az első paragrafusban a nyomdahelyekről szól, megtartva az iskolák esetében is követett felekezeti felosztás rendjét. A katolikusok esetében a kolozsvári és csíksomlyói, a reformátusoknál a kolozsvári és enyedi, az evangélikusoknál a szebeni és brassói székhelyű intézményeket említi, ill. a görögkatolikusok esetében a balázsfalvi nyomdát jegyzi. A későbbiekben megborítja a felosztás rendjét, s áttér a kronológiai sorrendű ismertetésre. Kétségtelen, hogy a nyomdatörténeteket Bod Péter *Erdélyi Féniks* című munkája alapján vázolja, bár a kötetet csupán egy alkalommal említi a szerző, és pedig Pápai Páriz Ferenc Misztótfalusi Kis Miklóst köszöntő verse kapcsán, amely az említett kiadványban jelent meg.³⁵ Míg Bod az írás és nyelv eredetéről értekezik a kezdetek kezdetétől, bibliai részeket is bevonva ismertetésébe, addig Benkő a 16. századnál húzza meg a vonalat, s e század lesz ismertetésének alsó határa. A magyarigeni lelkész a magyarországi viszonyokat is tárgyalja, de Benkő itt is szűkíti, s csak az Erdélyre vonatkozó információkat veszi át. Megfigyelhetjük, hogy teljes mértékben követi a Bod-féle kiadvány rendjét a Honterus Jánosról szóló bekezdéssel kezdődően, de kivonatot, s csak a számára fontosabb információkat veszi át: évszámokat, az ezekhez kapcsolódó eseményeket, egyes kiadványok címét, nyomdászok neveit. Bod részletesebben szól Misztótfalusi Kis Miklós tevékenységéről, s ez Benkőnél is hangsúlyosabb szerepet kap. A különbség csupán annyi, hogy a rá vonatkozó, Bodnál elszórt információkat Benkő egy helyre gyűjti. A kolozsvári református kollégium nyomdájának történetét tekintve az *Erdélyi Féniks* szerzője a sort Pataki Józseffel és Páldi Istvánnal zárja,³⁶ ezt pótolja fel Benkő az aktuális információkkal, azaz, hogy a nyomda akkori igazgatója, 1769-től Pataki Sámuel, akivel egyébként Benkő is levelezésben állt. Ezt követően megfogalmazza, hogy a kolozsvári egyetemi nyomdáról és a csíksomlyóiról, adatok hiányában, nincs mondanivalója. E kijelentése ellensúlyozása végett azonban megjegyzi, kétségtelen, hogy az említett nyomdáknak fontos szerzők művei jelentek meg,³⁷ példákat azonban nem sorol fel. A továbbiakban néhány sor erejéig szól a szebeni és brassói nyomdákról, majd felvillantja a reményt, hogy Erdélyben is egy új nyomda fog léte-

34 Uo. 34.

35 BENKŐ: *Erdély* 314.

36 BOD Péter: *Erdélyi Féniks*. H. n., 1767. 17. <http://mek.oszk.hu/06900/06939/06939.pdf>. (Utolsó megtekintés: 2017. dec. 10.)

37 BENKŐ: *Erdély* 315.

sülni, amelyet Kapronczai Ádám³⁸ nevéhez köt. Szól az említett nyomdász tapasztalatáról, s megjegyzi, neki köszönhető, hogy honismereti munkája megjelenhetett. Az enyedi kollégium nyomdájának megszűnése után, 1777-ben a felszerelést Kapronczai Nyerges Ádám vásárolta meg, azonban az általa alapított marosvásárhelyi nyomda csupán 1785-től kezdte meg működését. V. Ecsedy Judit szerint Kapronczai azért késkékedett saját nyomdájának megindításával, mert az új intézmény megalapítása nem volt kívánatos a református egyháznak, ezért, hogy késleltessék az üzembe helyezést, felajánlották az említettnek a kolozsvári református nyomda vezetését.³⁹

A Benkő-levelezés egy 1778-as, ismeretlen levelező tollából származó episztolája arra enged következtetni, hogy a szerző bővíteni kívánta a nyomdatörténeti fejezetet is, csak hogy már ez sem kaphatott helyet az általános részben. A levélíró adatokat közöl a Sárdi, Jüngling, Barth és Hochmeister családok nyomdászati tevékenységéről. A levél nem tartalmaz sem dátumot, sem megszólítást, de aláírást sem, mondhatni „in medias res” kezdést figyelhetünk meg. Nem kizárt, hogy a levélíró folytatásokban közölt adatokat Benkővel, ezért is tekintett el a levelekben megszokott formuláktól, s tért rögtön a lényegre. Az ebben megfogalmazott információk egy része Sárdi Sámueltól, a szebeni nyomdásztól származik, legalábbis erre utal egy részlet: „(...) a’ város ezen betüket magáénak tartotta halála után, és ki adta árendába egy embernek, a’ kinek neve nem jut eszébe Sárdi uramnak”.⁴⁰ A részletben említett ismeretlentől vette bérbe a nyomdát a brassói Jüngling István, akinek a későbbi nyomdász, I. Barth János lett a munkatársa. A családi vállalkozás folytatója II. Barth János lett, akinek segédje a „kér-dőívezés alanya”, Sárdi Sámuel volt. Amint a levél további részéből kiderül, II. Barth János fia, III. Barth János saját nyomdát alapított, míg az idősb Barth nyomdájának élére Sárdi került. A városi nyomda a szebeni tanácshoz tartozott, s amint kiderül a levélből, Sárdi idején veszteséges volt. A levélben az áll, hogy a városi tanácstól a nyomdát III. Barth János vette bérbe. Arra is reflektál a levélíró, hogy Barth igyekezett Sárdi tevékenységét végleg ellehetetleníteni, s nyomdáját teljesen megszüntettetni, de Sárdi a Guberniumnál és az udvarnál is fellebbezett, míg végül újra működési engedélyt kapott. Ezután lett Sárdi segédje id. Hochmeister Márton. Az itt megjelent hiátusokat V. Ecsedy Judit *Könyvnyomatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800* című kötete alapján pótolhatjuk. A kötetben olvashatjuk, hogy Jüngling előtt a szebeni városi nyomdát 1659–1660 között Cristoph Hildebrand igazgatta, majd Blasius Prössl. Jüngling 1666-tól vezette a nyomdát húsz éven át,⁴¹ tehát valószínű, hogy Prössl volt az, akinek nevére Sárdi nem emlékezett. Jüngling halála után a felesége vette kézbe az irányítást, akinek segítői között V. Ecsedy I. Barth Jánost is említi. A későbbiekben a városi nyomdára vonatkozóan a szerző megjegyzi, hogy II. Barth János harminc éven át volt a bérlő, őt követte Sárdi Sámuel. Miután a Gubernium székhelye Szeben lett, megélénkült a kultúra iránti érdeklődés, ezért a szebeni városi nyomda egykori bérlőjének a fia, III. Barth János önálló tipográfiát alapított, azonban amint kiderül, mind a városi, mind a Barth-féle nyomda

38 KAPRONCZAI Ádám (1744–1786): nyomdász és betűmetsző, egy ideig a kolozsvári református kollégium nyomdájának vezetője, később Marosvásárhelyen alapított nyomdát.

39 V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*. Balassi, Bp., 1999. 205.

40 BENKŐ: *Levelézése* 73.

41 V. ECSEDY: *i. m.* 113–115.

privilegium nélkül működött.⁴² Bizonyára a privilégiumok megszerzéséért folyt az a küzdelem, amelyre az ismeretlen levélíró utalt.

A levél rövidsége ellenére az ismeretlen feladó a szebeni nyomdászat és nyomdász dinasztiák közötti viszályok velős történetét osztotta meg Benkővel. Sajnálatos, hogy ezeket az ismereteket nem tárta az olvasóközönség elé a kötet részletes részében, hiszen Szeben kapcsán nem is szól az ottani tipográfiákról. A kötetét folyamatosan bővítgető szerző maga is kapcsolatban állott a Hochmeister-dinasztia egyes tagjaival, hiszen több munkája is itt jelent meg: *Téli bokréta* (1781), *Dietae, sive rectius Comitum Transsilvanica...* (1791), *Közép-Ajtai Dobány* (1792). Biró Annamária *Martin Hochmeister magyar „vállalkozásai”* című tanulmányában rámutatott ifj. Hochmeister Márton szerepére a magyar kultúra terjesztésében, s felhívta a figyelmet arra, hogy Benkő munkáinak kiadása mellett a Siebenbürgische Quartalschrift című erdélyi tudós folyóirat, amely ugyancsak a család nevéhez köthető, több recenziót is közölt Benkő latin nyelvű munkáiról.⁴³ A közreadott recenziók révén tehát a nyomda hozzájárult Benkő nevének öregbítéséhez is. A szerző bizonyára személyes és/vagy levélbeli kapcsolatban is állott ifj. Hochmeisterrel, bár a levelezést közreadók, Tarnai Andor és Szabó György csupán egy konkrét levelet említenek, amelyet ifj. Hochmeister küldött, azonban tartalmát tekintve csak regesztát olvashatunk róla, hiszen az eredetit az elveszettek közé sorolták, s csupán egy később íródott Benkő-levél alapján lehetett következtetni ennek meglétére. Ennek ellenére a nyomdász dinasztia valamely tagjának a neve többször is előfordul a levelezésben, legtöbb esetben a nyomdánál újonnan megjelenő kötetek kapcsán, de nemcsak, hiszen Benkő beszámol Teleki Sámuelnek id. Hochmeister Márton katolizálásáról is, amelyet, mi tagadás, nem néz túl jó szemmel, s véleménye szerint a vallási átállást az érdekek diktálták, nevezetesen, hogy nyomdájának privilégiumokat szerezzen.⁴⁴ Az információk elenyésző száma miatt azonban nem vállalkozhatunk a szerző és a nyomdászok közötti viszony rekonstruálására.

Térjünk most vissza a levélíró személyére. Bár bizonyítékokkal nem tudjuk alátámasztani, de feltételezéseink azért vannak az illető kilétére vonatkozóan. Benkő több levelet is váltott Sófalvi Józseffel, aki göttingeni és leideni peregrinációjáról hazatérve 1776-tól Nagyszébenben lett pap, 1779-től Kendilónán, majd 1783-tól Kolozsvárt működött kollégiumi tanárként.⁴⁵ A kettejük kapcsolatát tekintve az első adatunk egy 1777 decemberében kelt Benkő-levél, azonban ennek tartalmát nem ismerjük, csupán Sófalvi válaszleveléből következtethetünk az ebben felvetett kérdésekre. Úgy tűnik, a kapcsolatfelvétel kezdeményezője Benkő volt, erre utal Sófalvi válasza:

„Nem emlékezem hogy valaha lehetett volna szerentsém személyesen tisztelni T. jó Utamat; mindazáltal, mivel mind ennekelötte mások előtt tudva lévő érdeme, mind pedig mostan közelebbről ki botsátott hasznos és közönséges ditséretet nyert munkája által a'köz jónak elő mozdítására töre-

42 Uo. 161.

43 BIRÓ Annamária: *Martin Hochmeister magyar „vállalkozásai” = Értékek és ideológiák az irodalomban.* Szerk. KORONDI Ágnes–T. SZABÓ Levente. Kiadta a Kolozsvári Magyar Irodalomtudományi Tanárszék és a Láthatatlan Kollégium, Kvár, 2008. 143.

44 BENKŐ: *Levelezése* 51–54.

45 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> (Utolsó megtekintés: 2017. dec. 10.)

kedő szorgalmatossága régen esméretes előttem; különös nyereségemnek tartom azért, hogy hozzám bocsátott levele által maga nyitott énnékem utat a' közelebről való esmérkedésre".⁴⁶

A középajtai pap nem ismeretlen levelezője előtt, s az itt említett, nemrégiben megjelent „hasznos és ditséretes munka” bizonyára a honismereti munkája volt, amely a szerző nevéért máris ismertté tette. A folytatásból kiderül, hogy Sófalvi rendezte sajtó alá Bod Péternek az unitárius egyházzal szülő kötetét, s küldött ebből egy példányt a címzettnek is. A kiadás történetére vonatkozó adatok mellett tudatja azt is, hogy a könyvet máris betiltották. A következő bekezdésben Sárdi neve is feltűnik. Sófalvi megírja, hogy érdeklődött az említettől, ki írta a „Dictionariumba” a német nyelvű indexet. Itt kell utalnunk a nyomdatörténetet tárgyaló fejezetre, hiszen Benkő megjegyzi, a szebeni ún. köznyomda, azaz a városi nyomda, Sárdi irányítása alatt, a hivatalos dokumentumok mellett egyéb hasznos munkákat is közreadott, s példaként a Párizs–Bod-féle szótárt említi. Azt is hozzáteszi, hogy meglátása szerint Martin Felmer szász történész révén a szótár magyar és latin nyelvű anyaga német jegyzékkel bővült.⁴⁷ Biztosra vehetjük, hogy erről az indexről érdeklődött Sófalvi Sárditól, aki megcáfolja Benkő immár publikált nézetét, s kifejti, hogy nem Felmer és nem is Johann Filtsch írta a jegyzéket, hanem a szászsebesi rektor, akinek azonban nevére nem emlékszik pontosan. Sárdi emlékei szerint nem Nusbauer volt a szerző, hanem talán Franciscus Cremer. Ehhez teszi hozzá Sófalvi, hogy ez a rektor már meghalt.⁴⁸ A levélíró biztosítja levelezőpartnerét, hogy fényt derít a kérdéses dologra. Szinte teljesen kizárt, hogy ezekre az információkra ne küldött volna választ Benkő, s esetleg fel is kérhette Sófalvit a szebeni nyomdászatról való tudósításra, azonban mivel Sófalvi hagyatékának holléte ismeretlen, nem adhatunk megnyugtató választ a feltételezések igazságértékére vonatkozóan. Mindenesetre mellette szólnak a következő érvek: az adott periódusban, 1776 és 1779 között Sófalvi Szebenben működött, maga is jártas volt nyomdászati dolgokban, hiszen külföldön szövegközreadóként is működött, amint erre rávilágítanak a levél egyes részletei, ill. kapcsolatban állott Sárdi Sámuellel. A nyomdatörténetet zárásaként elmondhatjuk, hogy az írott források mellett Benkő, közvetítők révén, az interjúztatás módszerét is bevetette, amelyek eredménye, amint láthattuk, keresztül is húzható már közreadott munkájában tett meglátásait.

AZ ERDÉLYI TUDÓSOKRÓL

Az Erdély tudós embereiről szóló rész valamivel hosszabb, de azért mégsem túl bő felvezetést tartalmaz. Ennek egy részében a hasonló tematikájú munkákra is utal, s nagy vonalakban ismerteti a historia litteraria magyarországi kialakulásának és továbbterjedésének sarkköveit. Elsőként Czvitinger Dávid *Specimen Hungariae* című munkáját említi. Szól az időrendben őt követő Rotarides Mihályról, akinek tervei között szerepelt a hasonló tárgyú *Lineamenta* kiadása. Benkő megjegyzi, hogy a szerző korai elhalálása miatt ez nem jelent meg. Rotaridest követően Bod Pétert és annak *Magyar Athenas* című munkáját említi. Érdekességként jegyez-

46 BENKŐ: *Levelezése* 60.

47 BENKŐ: *Erdély* 315.

48 BENKŐ: *Levelezése* 60.

zük meg, hogy Bodot legtöbb esetben valamilyen „eposzi jelzővel” illeti (kiváló, nagyhírű, híres stb.). Rámutat arra, hogy felhasználva a Rotarides-féle anyagot is, Bod több mint húsz év alatt összegyűjtötte az erdélyi és magyarországi tudósokról szóló információkat, azonban mivel a *Magyar Athenas*ban felekezeti kérdéseket is érintett, bevonták a kötetet, egy másik, a szuperintendensek életét tárgyaló *Smirnai Szent Polikárpus* című munkával együtt. Bodot követi a „kiváló és híres” Weszprémi István, aki *Succinta medicorum* című kötetében orvosok életrajzeit adta közre. Utolsóként a piarista Horányi Elek *Memoria Hungarorum* című munkáját hozza, megjegyezvén, hogy egyelőre a kötet megjelenéséről van tudomása, de tartalmát nem ismeri. Benkő folyamatosan dolgozott a tudóslista bővítésével, mert ha kezdetben nem is ismerte az említett munkát, később azért bedolgozta a kötetbe. Amellett, hogy a szerző megrajzolja ezt a fejlődéstörténeti ívet, tudatosan, de kimondatlanul, magát is beírja a sorba. A felsorolt nevekkal és munkákkal e területen való jártasságát is bizonyítja. Talán az sem véletlen, hogy az *Athenas* műveletére is reflektál, s felhossa a felekezeti ellentétek miatti betiltást. Nem kizárt, hogy Benkő a tudóslexikon betiltása által okozott űrt próbálja meg orvosolni. Fontos megjegyeznünk, hogy a kötet művelődéstörténeti részében egyáltalán nem érzékelhető a felekezeti ellentétek, az *Additamentában* és a másolt könyvjegyzék esetében már igen. Ez utóbbi munkában, bár szerzőt nem tüntet fel, így vall Pázmány Péter *Az nagy Calvinusnak hiszek egy istene* című munkájáról: „Iszonyu Káromlásokkal ’s hamysságokkal tellyes Örök tűzre méltó bolond könyv”.⁴⁹ Rác Emese fentebb említett tanulmányában rámutatott arra, hogy a Bethlen Kata-féle könyvjegyzékben hasonló értékítéletet fogalmaz meg a Pázmány-féle kötetre vonatkozóan.⁵⁰ Bizonyára Benkő a hitviták sorába tartozó munka tartalmát is ismerte, hiszen az *Additamentában* megfogalmazott értékítélete után néhány sorban azt vázolja, milyenek is tüntette fel Pázmány a kálvinisták istenét. Látható tehát, hogy Benkő is érzékenyen reagál a vallási dolgokra, viszont azzal is tudatában van, hogy amennyiben nem vigyáz arra, mit és hogyan fogalmaz meg, munkája a Bod-kötetekhez hasonló sorsra juthat. Pázmány a tudóslistába csak más nevének említése kapcsán kerül be, viszont itt már tudós volta emelődik ki, tehát a szerző igen elővigyázatos vallási ügyek, hitvitázók tárgyalása során.

A listában a felekezeti és századonkénti felosztás érvényesül, ezeken belül az ábécérend. Kezdetben tett kijelentésének, miszerint az egyes tudósok neveit nem ismétli, nem tesz eleget, hiszen több esetben találunk olyanokat, akik az iskolatörténeteknél és a tudósok tárgyalásánál is helyet kapnak. Ha kizárólag a tudósok listáját vesszük figyelembe, akkor a legnagyobb arányban a reformátusok vannak, számuk meghaladja a 180-at. A reformátusokat az evangélikusok követik, közel 70 tudóssal. A katolikusok száma valamivel több, mint 40, az unitáriusoké 20 körül mozog. Ha a listához hozzátesszük az iskoláknál felsorolt tanárnévsorokat is, az arány ugyanez marad, csupán az egyes felekezetek tudósainak száma növekszik, amelyet körülbelül 600-650-ben határozhatunk meg.

Benkő kifejti, hogy a tudós férfiak többnyire egyházi személyek és professzorok, azonban ne feledjük, hogy a tudós asszonyokról is szót ejt. Rámutat arra, hogy sokak nevét már a kolégiumok történetének bemutatása során megemlítette, esetenként tevékenységükről is bővebben szolt. Ebbe a részbe azokat az egyéneket igyekszik felvenni, akik publikáltak is műve-

49 BENKŐ József: *Additamenta ad Notitiam Scriptorum Historiae Hungariae Clar[issimi] Quondam Petri Bod in Ecclesia Ref. M. Igenensi V. D. M.: Bod Magyar Athénássára való Pótlások*. Román Akadémia Könyvtára, Kolozsvár, MsU 1725, 428.

50 RÁCZ: i. m. 293.

iket. E koncepció nem igazán érvényesül, hiszen már rögtön az elején, a katolikusok kapcsán a Báthori fejedelmekről szól, Istvánról és Andrásról, azonban esetükben egyetlen munkát sem sorol fel, s többnyire történelmi vonatkozású adatokat közöl róluk. Meg kell jegyeznünk, hogy a lista közel sem homogén: uralkodók, iskolaalapító fejedelmek, mecénások és nyomtatott és kéziratot maguk mögött hagyó egyének egyaránt előfordulnak benne. Úgy véljük, hogy Benkő kombinálta a tudós- és nemesi jegyzékeket, hiszen egyes családok genealógiáját (Teleki, Bethlen, Kemény, Cserei stb.) oldalakon keresztül tárgyalta. Voltaképpen ezt az átjárást az egyének sokrétű tevékenysége is lehetővé tette, hiszen a nemesek is lehettek tollforgatók, mecénások. Példaként említjük Teleki Sámuel kancellárt, aki szenvedélyes könyvgyűjtőként, Janus Pannonius műveinek közreadójaként, mecénásként és grófi címének köszönhetően is helyet kaphatott a jegyzékben. Az egyes szerzők esetében feltüntetett munkák kapcsán egyházi és világi tárgyú művek jelenlétét egyaránt elkönyvelhetjük.

A honismereti munka tudósjegyzékének részletekbe menő tárgyalásától, s ennek az *Additamentában* feltüntetett nevekkel való egybevetésétől most eltekintünk, ehelyett néhány általánosabb információ megfogalmazására vállalkozunk a kézirattal kapcsolatban.

BENKŐ JÓZSEF KÉZIRATOS *ADDITAMENTÁJA* BOD PÉTER *MAGYAR ATHENASÁHOZ*

A kézirat részletesebb, filológia leírását Mikó Imre, Benkő életrajzírója kísérelte meg 1867-es kötetében, majd megtette ezt Szabó György is fordításának előszavában. Rácz Emese is szól erről a hungarika-könyvjegyzék ismertetése során, s Bretz Annamária is említést tesz azon levelezőkről, akik Benkő segítségét kérték Bod művének újrakiadása kapcsán. Tekintsük át tehát, mit tudunk.

Mikó Imre a bizonytalan keletkezési idejű munkák sorában tünteti fel az *Additamentát*, s együtt tárgyalja egy másik kéziratot munkával, amelynek címe *Necessaria ac utilis scriptorum Historiae Hungariae Notitia*. A lapszámozás révén arra a következtetésre jut, hogy az *Addimenta* egy nagyobb kolligátum része volt, amelyet közvetlenül a *Notitia* előzött meg,⁵¹ a kézirat lelőhelyét azonban nem közölte. Rácz Emese tanulmányában további adatokat találhatunk erre vonatkozóan. Musnai László, a nagyenyedi könyvtár egykori munkatársa azonosította a Bod-féle kéziratot a könyvtár állományában. Rácz Emese nem tartja kizártnak, hogy Mikó és Musnai ugyanarról a dokumentumról beszéltek, csak időközben a kolligátumot szétválasztották.⁵² A kötet fordításának előszavában Szabó György megjegyzi, hogy nem akadt a *Necessaria* nyomára, s fel is merül benne a gyanú, hogy esetleg a két cím ugyanazt a dokumentumot takarja, azonban cáfolja is saját nézetét, hiszen az oldalszámok kizárják ezt a lehetőséget.⁵³ Bretz Annamária doktori értekezésében utal a kéziratra, s lelőhelyéről is szól, amely ma a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár.⁵⁴ Úgy véljük, hogy Benkő historia litterariájának vizsgálatá szempontjából is fontos lehet a Teleki–Bolyai Könyvtárban található kézirat tanul-

51 MIKÓ Imre: *Benkő József élete és munkái*. Pest, 1867. 168–169.

52 RÁ CZ: *i. m.* 290. Vö. MUSNAI László: *A Bethlen Kollégium Nagykönyvtárának értékes kéziratai*. Református Szemle, 1940. április 20. 170.

53 BENKŐ: *Erdély* 37. (Szabó György előszava)

54 BRETZ Annamária: *Bod Péter historia litteraria programja*. Bp., 2016 (doktori értekezés). 156.

mányozása, több szempontból is. Ennek vizsgálata egyrészt segítségünkre lehet a kézirat-kolligátum azonosításában, másrészt hozzájárulhat az *Additamentá*hoz tartozó információk esetleges gyarapításához.

Térjünk most át azokra a levelezőkre, akik a pótlások ügyében keresték meg Benkőt. Előszörként a dolgozatunkban már emlegetett Sófalvi József 1783-as levelére utalunk. Ezt a levelet azonban legalább egy, a pótlások ügyében íródott Benkő-levél biztosan megelőzte, hiszen erre utalás történik a kolozsvári tanár válaszában első sorában. Ebben a levélben arról érdeklődött a középajtai lelkész, hogyan halad Sófalvi a Bod munkájára tett jegyzésekkel. A válaszelevél írója kifejti, hogy gyűjtött anyagot, de nem olyan szándékkal tette azt, hogy közreadja, ugyanis stílusát sem tartja megfelelőnek, s inkább csak kedvtelésből foglalkozott ezzel. Annak érdekében, hogy megkönnyítse Benkő munkáját, csatolmányt is küld a levéllel, de a levelezést közreadók szerint sajnos ez már elveszett. Sófalvi így ír: „Hogy pedig az olyanokkal ne terhelődjék T. Uram, a’ mellyeket én is tudok, ha szintén még nem inferáltam is collectiomba; accludáltam a’ mellyeket készen jegyzésbe kaptam”.⁵⁵ [Kiemelés tőlem: Cs. A.] E rövid részletből arra kell következtetnünk, hogy Sófalvi nem is saját jegyzékét küldte el Benkőnek, hanem egy olyan listát, amelyet ő is valakitől kapott, s még nem épített be pótlásaiba. Itt kell megjegyeznünk, hogy ebben az esetben gyanúba keverhető egy másik kolozsvári tanár, Szathmári Pap Mihály, aki, amint később utalunk rá, szintén foglalkozott a pótlások elkészítésével. Feltehetjük a kérdést, miért nem küldi el a kolozsvári tanár saját jegyzéseit. A levél egyik részlete alapján azt gondolhatjuk, hogy Sófalvi úgy vélte, nem tud újat mondani Benkőnek:

„Tudom, hogy T. Uramnak, mint ebben curiosusabb embernek több additamentumi lehetnek az Athenáshoz; én a’ mikor opportune találtam olyan könyvekre, a’ mellyek az Athenásba fel nem tétettek fel jegyeztem, de nem olyan Stílussal, a’ mint kívánnám publicum elibe botsátani. A’ fel jegyeztettekén kívül is vagynak nálam connotalva a’ melly Auctorocat bé akarok írni, mikor időm lészen réá (...)”.⁵⁶

Nagyon valószínű, hogy ezek a „connotálatlan” szerzők azok, akiknek lajstroma eljutott Középajtára is, s amelyről a kolozsvári tanár úgy gondolta, hogy Benkő számára is szolgálhat érdekes és új információkkal. Jó tett helyébe jót várj módra, Sófalvi arra kéri Benkőt, hogy saját anyagát is küldje el neki. Úgy véljük, hogy a levélhez „accludáltatott” lista kiegészítése az a szerző- és műjegyzék, amelyet Benkő ír a levél végére, s amely voltaképpen pótlások pótlásának is tekinthető. Mivel a fentebb említett lista jegyzéseit kategóriákra tudjuk osztani (szerzők, műcímek, szerzők és műcímek), következtetéseket vonhatunk le arra vonatkozóan, milyen hozzájárulásokat tett Benkő paptársa küldeményéhez. Abban az esetben, ahol szerzőt és műcímet egyaránt jegyez, arra következtetnünk, hogy ezek teljesen hiányozhattak a küldött lajstromból. Ott, ahol csupán a szerző, tudós neve tűnik fel, ugyanerre a következtetésre jutunk. Abban az elenyésző számú esetben viszont, amikor csak műcím jelenik meg, arra gondolhatunk, hogy a szerző neve már megjelent Sófalvi listáján, csupán annak valamely munkája kimaradt a sorból. Ez utóbbi esetben fennáll az a lehetőség is, hogy ismeretes volt az adott munka, de nem tudták szerzőhöz kapcsolni azt. A lajstromok egybevetésére és a következte-

55 BENKŐ: *Levelezése* 213.

56 Uo. 213.

tesek levonására egy másik tanulmányban térünk majd ki, itt csupán néhány vizsgálati lehetőséget igyekeztünk felvillantani.

A következő, *Athenassal* kapcsolatos levél írója a már említett Szathmári Pap Mihály. Említést tesz levelében arról, hogy Pataki Sámuel tudomást szerzett a készülő jegyzésekről, s a kiadással biztatta. A figyelmet a kötetben ejtett hibákra irányítja, megjegygezvén, hogy ezekre Wallaszky Pál, Johann Seivert és Horányi Elek is felfigyeltek, akik hasonló tematikájú munkák kiadásán fáradoztak. Szathmári Pap nem kétli, hogy Benkőnek is szemébe ötlöttek ezek, s amellett, hogy a munkára vonatkozó anyagát kéri, külön kiemeli, hogy küldjön saját életére és munkásságára vonatkozó adatokat.⁵⁷ Úgy tűnik, hogy Szathmári Pap igen informált az *Athenas* korabeli recepcióját tekintve, s az sem kizárt, hogy a fentebb említettekkel is levelezett a kiegészítések okán.

A győri lelkész, Szerencsi Nagy István levele 1786 őszén kelt. Ebben tudatja, hogy tekintélyes személyek ösztönzik a kötet újra kiadására és korrekciójára. A levélben megjegyzi, hogy az újrakiadás által nem csak az *Athenast*, hanem a Horányi, Wesszprémi és Wallaszky által elkövetett „error omissionis et comissionis”-okat is javítani kívánja. Akárcsak Szathmári Pap Mihály, Szerencsi Nagy is felszólítja Benkőt, hogy saját életére, az addig kinyomtatott és készülő munkáira vonatkozóan is küldjön neki adatokat. Ultimátumot is ad, 1787 januárjának végét határozza meg, mint legvégső határidőt, az elküldésre.⁵⁸

Sajnálatos, hogy nem ismerünk egyetlen olyan levelet sem, amelyek a fentebbiekre adott válaszok lennének, így nem tudjuk, kinek mit ígért vagy mit küldött Benkő. Mindenesetre, ha elfogadjuk Szabó György datálását a kézirat keletkezési idejére vonatkozóan – ő 1783 körülre teszi a keletkezést⁵⁹ –, azt kell gondolnunk, hogy a régebben emlegetett, s esetleg egy időre feledésbe merült tudóslexikon összeállításának tervét Sófalvi József levele hívta újra elő, csak-hogy idő közben változhatott az elképzelés, s a saját lexikon terve Bod *Athenasára* tett jegyzésekké szűkülhetett. Mindenesetre nem érdektelen, hogy a pótlásra vállalkozó értelmiségiek közül nem is egy kereste meg Benkőt segítségnyújtás végett. Ez a tény azt mutatja, hogy tisztában voltak sokoldalú tevékenységének ezzel az irányával is, s talán úgy vélték, hogy mint Bod Péter egykori munkatársa és mondhatni utódja, ő lehet a leghozzáértőbb erdélyi, aki képes a feladatot kellőképpen elvégezni.

Dolgozatunkban Benkő Józsefnek a historia litteraria tárgykörébe tartozó két munkájáról szóltunk bővebben: *Erdély* című munkájának művelődéstörténeti fejezetéről, ill. a Bod Péter *Magyar Athenasára* tett jegyzéseiről. Igyekeztünk rámutatni arra, miben is tér el Benkő honismereti munkájának a tudományos világot tárgyaló része az elődök munkáitól, hogyan építi fel a fejezetet, milyen forrásokat használt fel, s hogyan viszonyult ezekhez. Az *Additamenta* esetében igyekeztünk rekonstruálni a kézirat születésének lehetséges körülményeit a levelezés alapján, azonban e tanulmányban eltekintettünk az egyes munkákban feltüntetett tudóslisták elemzésétől, hiszen ez szétfeszítette volna a kereteket.

Az eddigi vizsgálatok alapján elmondható, hogy a középajtai református lelkész a felekezeti viszonyokat tiszteletben tartva, nagy körültekintéssel mutatta be Erdély 16–18. századi művelődését, s e területen való jártasságáról adott számot nemcsak a kötetben felsorolt és hivatkozott munkák, hanem levelezőpartnereinek bizalma révén is.

57 Uo. 265.

58 Uo. 269.

59 BENKŐ: *Erdély* 36. (Szabó György előszava)

THE HISTORIA LITTERARIA IN THE CONCEPT OF JÓZSEF BENKŐ

Keywords: *historia litteraria, study of state, Additamenta, Transsilvania, Benkő József*

In our paper we set out a general description of József Benkő's works, which can be classified in the field of *historia litteraria* and we have briefly outlined the process of developing this discipline. We presented the chapter entitled *De re litteraria in Transsilvania* and we talked about the replacements related to the volume of Péter Bod's (*Magyar Athenas*). In our study, we investigated the circumstances of their creation, but we also discussed about the structure and content structure of this works.

CONCEPȚIA LUI JÓZSEF BENKŐ DESPRE HISTORIA LITTERARIA

Cuvinte-cheie: *historia litteraria, cunoașterea statului, Additamenta, Transsilvania, Benkő József*

În studiul de față am prezentat în mod general scrierile preotului reformat, József Benkő din domeniul istoriei literare, un termen, care în secolul al XVIII-lea purta denumirea de *historia litteraria*. Am încercat să schițăm cât mai concis formarea acestui domeniu, apoi am analizat două scrieri care se legau de tema noastră. Am prezentat capitolul *De re litteraria in Transsilvania*, care tratează istoria culturii transilvănene din secolele XVI-XVIII, apoi completările lui Benkő referitoare la opera lui Péter Bod (*Magyar Athenas*). Pe parcurs, am accentuat condițiile în care s-au format aceste scrieri, dar am discutat și despre structura, și despre conținutul acestora, evidențind asemănările și deosebirile de operele apărute anterior.

NAGY KATALIN*

A 19. SZÁZADI MAGYAR GYERMEKIRODALOM ELŐZMÉNYEI – FILANTROPIZMUS ÉS POLGÁRI ÉRTÉKREND MAGYAR NYELVŰ GYERMEKKÖNYVEINKBEN

Kulcsszavak: *gyermekirodalom, neveléstörténet, filantropizmus, polgári értékrend*

BEVEZETÉS

Komáromi Gabriella *Gyermekirodalom* (1999) című kézikönyvében a klasszikus magyar gyermekirodalom kezdeteit Bezerédj Amália *Flóri könyvének* megjelenéséhez köti. Hasonlóképpen jár el Végh Balázs Béla is *A gyermekirodalom változatai* című könyvében (2007), viszont ő már kánontípusról ír, és meg is indokolja az így létrejövő gyermekirodalmi kánon létjogosultságát. Egy 2006-ban készült egyetemi jegyzetben a következőképpen fogalmaz:

„A magyar gyermekirodalom történetében az 1840-es esztendő jelenti a klasszikus korszak kezdetét. 1840-ben Pesten jelent meg Bezerédj Amália Flóri könyve »sok szép képpel, földrajzokkal és muzsika melléklettel«. Benedek Elek véleménye szerint nem az első »eredeti« gyermekkönyvünk, hanem az első »igazi«”.¹

Tanulmányomban olyan gyermekkönyvekről írok, amelyek e „klasszikus korszakot” valamivel megelőzően íródtak, illetve fordításaik a *Flóri könyvével* egy időben keletkeztek. E könyvek közös jellemzője, hogy a filantropista eszmerendszer hatásait mutatják.

JAKOB GLATZ ÉS DÖBRENTEI GÁBOR GYERMEKKÖNYVEI

Elsősorban két szerző gyermekkönyveit emelem ki: a szepességi származású Jakob Glatz (Poprád, 1776–Pozsony, 1831) magyar nyelvre is lefordított műveit és az Erdélyben is huzamosabb ideig tevékenykedő Döbrenței Gábor (Nagyszőlős, 1785–Buda, 1851) gyermekkönyvét.²

Jakob Glatz neve nem sokat mond a magyar olvasó számára, bár személyére és irodalmi tevékenységére egyre több kutató figyelt fel az utóbbi években (Ernst Seibert, Németh Dávid,

* NAGY Katalin (1983), PhD, németnyelv-tanár. E-mail: katalin_nagy83@yahoo.de.

1 VÉGH Balázs Béla–VÉG Adalbert: *Magyar irodalom és gyermekirodalom. Egyetemi jegyzet.* 2006. 42.

2 DÖBRENTEI Gábor: *A kis Gyula könyve vagy fű és leány gyermekek számára írt elbeszélések.* Wigand Ottó tulajdona, Pest, 1829.

Szabóné Kozma Katalin, hogy néhányat megemlítek közülük).³ 2013-ban a Balassi Kiadónál, Rész László fordításában megjelent *Egy magyar ember őszinte megjegyzései hazájáról néhány magyar vidéken tett utazása során* (1798) című műve, amely szokatlanul heves társadalomkritikájával magának a szerzőnek az életútjára is rányomta bélyegét.

Jakob Glatz felvidéki származású evangélikus lelkész, egyházi tanácsos és egyben kora gyermekirodalmának egyik legismertebb és legmegbecsültebb szerzője volt. Közép- és felsőfokú tanulmányait a késmárki líceumban kezdte 1788-ban, ahol Johann Generisch (1761–1823) diákja volt, majd 1793-tól a pozsonyi evangélikus líceumban folytatta. 1796-tól a jénai egyetemen tanult két barátjával, Jozeffy Pállal (1775–1848) és Bredeczky Sámuellel (1772–1812) együtt. Már Késmárkon levelezett Christian Gotthilf Salzmann (1744–1811) pedagógussal, aki együttműködést ajánlott fel neki az általa 1784 óta schnepfenthali birtokán kifejlesztett filantropista nevelőintézetben. Salzmann 1797-ben hívta őt ide, ahol 1803-ig nevelőként, illetve német- és latintanárként dolgozott.⁴ 1804-ben tért vissza a Szepességbe, és feleségül vette Sophia Rosina Laßgallnert (1783–1841). Bármennyire is ragaszkodott szűkebb hazájához, nem maradhatott sem ott, sem pedig Magyarországon. Talán a bécsi udvari körök is jobbnak látták, ha szemmel tarthatják a jakobinusnak titulált ifjút, s másfél évi várakozás után⁵ engedélyezték Bécsben történő letelepedését. 1804-től a bécsi evangélikus iskolában előbb tanítóként alkalmazták, később második, majd első lelkésze lett a bécsi evangélikus közösségnek. 1806-ban egyházkerületi tanácsossá választották. A bécsi lutheránus teológiai intézet megszervezésében jelentős érdemeket szerzett. 1824-ban családjával Pozsonyba költözött, hogy gyermekeit az ottani líceumban taníttathassa. 1831-ban, hosszas betegeskedés után, itt érte a halál.

Sokáig elsősorban lányok számára írt könyvek (elsősorban erkölcsstanok) írójaként tartották számon, annak ellenére, hogy művei sokkal nagyobb változatosságról tanúskodnak.⁶ Ernst Seibert gyermekirodalmi munkásságát vizsgálva kiemelte, hogy a több mint 100 mű közül, melyeknek szerzője volt, 80 mű gyermek- és ifjúsági irodalmi jellegű. Tanulmányában e kiadványok megjelenési gyakoriságát, kiadási helyeit és a bennük leginkább érvényesülő irodalmi és pedagógiai irányzatokat összesíti. Az említett 80 mű közül ennek fele németországi kiadóknál, míg a másik fele bécsi kiadóknál jelent meg. Magyar nyelvre a *Képes világ* (1811) kivételével a század negyvenes éveiben fordították le egyes műveit, illetve a hatvanas években további egy könyve jelent meg magyar nyelven. A schnepfenthalai nevelőintézetben töltött évek rányomták bélyegüket Glatz egész gyermek- és ifjúsági irodalmi munkásságára.

3 Ernst SEIBERT: *Philanthropie im spätjosephinischem Geiste. Jakob GLATZ als Kinder- und Jugendbuchautor zwischen protestantischer Aufklärung und katholischer Romantik* = *Jakob GLATZ: Theologie-Pädagoge-Schriftsteller*. Hrsg. Gottfried ADAM–Robert SCHELANDER. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2010. 81–91; NÉMETH Dávid: *Jakob GLATZ und Ungarn—eine Spurensuche* = *Jakob GLATZ: Theologie-Pädagoge-Schriftsteller*. Hrsg. Gottfried ADAM–Robert SCHELANDER. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2010. 23–36; SZABÓNÉ KOZMA Katalin: *Jakob Glatz gyermekkönyveinek magyar fordításai* = *Fordítás, tolmácsolás, értelmezés*. Szerk. MIKUSI Balázs–RÓZSAFALVI Zsuzsanna–SIRATÓ Ildikó. Gondolat, Bp., 2017 (Bibliotheca Scientiae et Artis). 65–78.

4 Magyarországra történő hazatérését elsősorban pedagógiai útirajza által kiváltott nagy feltűnés miatt kellett elhalasztania, és végső soron e könyv körül kibontakozó események hozták el a döntő fordulatot Jakob Glatz életében.

5 1802-ben kérvényezte bécsi tartózkodásának engedélyezését.

6 SEIBERT: *i. m.* 86–87.

Az intézet nevelési elvei, amint azt a későbbiekben is látni fogjuk, rendszeresen visszaköszönnek könyveiben.

Mivel elsősorban az 1849 előtti időszakban megjelent művekkel foglalkoztam behatóbban, ezért három személy nevét említem meg, akiknek a magyar nyelvű fordítások köszönhetőek. Az első ezek közül Márton József (1771–1840), akinek valószínűsíthetően a *Képes világ* című mű fordítását köszönhetjük, a késői felvilágosodás érdekes és igen sokoldalú személyisége volt. Iszkaszentgyörgyön született, református családban. Tanulmányait Hajdúnánáson és Debrecenben végezte, majd két évet rektorként Endréden töltött. Ezt követően a jénai egyetemre ment, ahonnan visszatérve báró Prónay fiainak nevelőjévé lett. 1801-ben Görög Demetertől meghívást kapott Bécsbe, hogy a magyar irodalom körüli munkásságában osztozzon. 1806 áprilisában kinevezték a bécsi egyetemen a magyar nyelv és irodalom rendkívüli tanárának, ezenkívül a magyar testőrségnél magyar nyelvoktatóként tanított.

A második fordító Szívós Mihály (1812–1872) református lelkész. Szívós Mihály Nagy-kőrösön született 1812-ben. Nagy-kőrösön és Debrecenben tanult, majd teológiai tanulmányai után Szalkszentmártonban volt iskolaigazgató. Két évig nevelő volt Teleki Sámuel (1792–1857) családjánál. 1838-ban Feketehegyre került helyettes lelkésznek, majd Kisújszállásra. Itt megnősült, felesége Várady Judit volt. 1841-ben Kunmadarasra, majd 1843-ban Hajdúszoboszlóra került, ahol már rendes lelkészként tevékenykedett 29 éven át. Tüdővészben halt meg 1872. július 12-én.⁷ Irodalmi tevékenysége egyházi körökben ismert volt, és elhunytá után méltatták is irodalmi munkásságát.⁸ Jakob Glatznak négy gyermekkönyvét is lefordította (*Gyermekvilág*, 1840; *Piros könyv* és *Vidor gyermek*, 1842; valamint az *Erényi atyát*, 1845), és érdekes módon kettőt közülük a Jeszenák család gyermekeinek ajánlott: a *Gyermekvilágot* Jeszenák Jánosnak, illetve a *Piros könyvet* Jeszenák Lujzának.⁹

A harmadik fordítóról, Becser Somáról, igen keveset tudunk. Pályája elején feltehetően házitanítóként tevékenykedhetett.¹⁰ Becser Soma mindkét magyar nyelvű fordítását, *Az elbeszélő anyja*, akárcsak *Az elbeszélő atya* című művet „királyfiai Báró Jeszenák Sándor szorgalmatos növendéknek” ajánlotta. Valószínűsíthetően tehát a Jeszenák családnál volt házitanító.¹¹

Döbrentei Gábor (1785–1851) neve egyaránt ismert az erdélyi és a magyarországi olvasók körében. Döbrentei Gábor nevelő, az *Erdélyi Muzéum* szerkesztője, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja és titoknok, királyi tanácsos Nagyszőlősen született Döbrentei Lajos evangélikus lelkész és Erhardt Susanna fiaként. A szülői házban kapott nevelést a puritán

7 Vö. <http://www.parokia.hu/lap/bacsfeketehegyi-reformatus-egyhazi-kozseg-honlapja/cikk/mutat/a-gyuleket-lelkipasztorai/>; SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. XIII. Bp., 1909. 1004. Szinnyei Teleki Sándor családjáról ír, de valójában Teleki Sámuel családjáról van szó, akinek a fiát, Sándort (1832–1853) taníthatta.

8 Vö. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. javított és bővített kiadás. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp., 1977. 610.

9 A fordítások ugyanannál a kiadónál (Heckenast Gusztáv), Pesten jelentek meg.

10 SZABÓNÉ KOZMA: *i. m.* 67.

11 A kutatás során sorra előkerülő információk alapján arra a következtetésre jutottam, hogy Szívós Mihály valószínűsíthetően 1836–1838 között Teleki Sámuel (1792–1857) családjánál volt nevelő. Teleki Sándor (1829–1875) Teleki Sámuel és Jeszenák Lujza (1803–1870) fia volt, azaz az ő nevelője lehetett Szívós Mihály. Jeszenák Lujza pedig a szabadságharcot követően tragikus módon elhunyt Jeszenák János báró (1800–1849) húga volt. Innen a kapcsolat a két család között és a Szívós Mihály által fordított könyvekben található ajánlások is így nyernek magyarázatot.

protestáns szellem jellemezte. Atyja nagy gondot fordított nevelésére, előbb Pápára, majd Sopronba küldte a grammatikai osztály elvégzésére. Soproni tanulmányai után külföldi tanulmányútra ment, ahonnan visszatérve Kazinczy gróf Gyulay Ferencnének ajánlotta őt fia, Lajos, nevelőjéül.¹² 1807-től 1819-ig nevelősködött a Gyulay családnál, Andrásfalván, Marosnémetin, de Kolozsváron és Marosvásárhelyen is megfordult. 1814-ben megindította Kolozsváron az *Erdélyi Muzéum* című folyóiratot.

Jelen tanulmányban *A' kis Gyula könyve* című művében szereplő elbeszélésekre hivatkozom. A könyv címe Döbrentei neveltjére, a kis Gyulay grófra utal; a könyvben szereplő elbeszélések jó része még Döbrentei nevelősködése idején íródott. A rövid oktató és erkölcsi célzatú, ugyanakkor szórakoztató elbeszéléseket már korábban, 1810 őszén is szeretete volna megjelentetni, de a bécsi *Magyar Kurír* felhívására kisszámú előfizető jelentkezett.¹³ A kötet elegendő előfizető hiányában nem jelenhetett meg. Az 1829-ben megjelent gyermekkönyv az 1810-ben megjelentetni kívánt elbeszéléseket is tartalmazza.¹⁴ A könyv némi módosításokkal további három kiadást ért meg: 1845-ben, 1858-ban és 1861-ben adták újból ki.¹⁵

A FILANTROPIZMUS JELLEMZŐI A VIZSGÁLT GYERMEKKÖNYVEKBEN

A gyermek-szépirodalom bevonása az oktatási folyamatba a filantropista játékpedagógia¹⁶ egyik újszerű impulzusa volt. Az irodalmat a korábbiak során elsősorban az erkölcsi tanítások céljával alkalmazták, az erények szemléltetésére: a legfőbb eszköze volt a példázatos nevelésnek. Erre a típusú megközelítésre kevésbé a szórakoztató, mint sokkal inkább a tanító jelleg volt jellemző; az irodalom szórakoztató jellege inkább csak megtűrt, mintsem pedagógiailag kiaknázott volt. A filantropisták is ragaszkodtak ugyan a tanító, példaértékű jelleghez, de ennyiben nem merült ki esetükben az irodalom pedagógiai jellege. A gyermek-szépirodalom azért vált fontossá, mivel a gyermek szórakoztatásának és élvezetének forrásává vált és ezáltal hozzájárulhatott a gyermeki boldogsághoz. Tartalmilag a filantropista pedagógiára egyfajta szabályozottság volt jellemző: a példázatoknak szigorúan a gyermek fogalom- és tapasztalati környezetéből kellett származniuk. Amennyiben lehetséges volt, gyermekeknek kellett a történetek és színdarabok szereplőinek lenni, de lássunk inkább néhány példát az említett gyermekkönyvekből.

a) A címválasztásban tetten érhető jellemzők

A legjobb példa erre talán Jakob Glatz *Kinderwelt/Gyermekvilág* című könyve. A cím önmagában beszédes: a szerző célja a gyermekek világának az ábrázolása, szemléltetése és leírása egyben. Annak a világnak, amelybe a felnőttek is gyakran visszavágyznak, a gyermekek

12 Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. II. Bp., 1893. 1034–1035; JANCsó Elemér: *Döbrentei Gábor élete és munkássága*. (Különlenyomat az Erdélyi Tudományos Intézet 1943. évi évkönyvéből). Minerva, Kvár, 1944. 1–63.

13 *Magyar Kurír* 1810. 43–44. sz.

14 FEHÉR Katalin: *Gyermekirodalmunk a felvilágosodás és a reformkor sajtójában*. Könyv és Nevelés IV(2004). 6., <http://olvasas.opkm.hu/index.php?menuId=125&action=article&id=590> (Utolsó megtekintés: 2013. ápr. 8.)

15 SZINNYEI: *i. m.* 1041.

16 Nem a kortárs játékpedagógia elméletének terminológiája szerint kell értelmezni.

számára pedig a szórakozás mellett a tanulásra is lehetőséget ad (a helyes irányba, a 'jó útra' vezeti őket). A fordító előszava hűen adja vissza a szerző szándékát: „Czélja ezen könyvnek: a' gyermek-világból, mellybe a' felnőttek is gyakran helyezik vissza magokat, kiemelni az érdekesb jeleneteket, s ugyanazokat képek és elbeszélések által előterjeszteni, és ez által a' növendékeknek ártatlan mulatságot szerzeni, egyszersmind pedig észrevétlenül hasznos tanítást adni nekik, őket a' jónak követésére vezetni. Többet mondani fölösleges volna”.¹⁷ Tetten érhető tehát (1) a gyermekek világa felé való odafordulás gesztusa, a gyermeki sajátosságokhoz való alkalmazkodásra törekvés és (2) a gyermekirodalom fontosságának kiemelése, amely ily módon nemcsak az „észrevétlen” tanítás, hanem a gyermeki szórakozás és élvezetek forrásává is válik.

b) A történeteknek, a példázatoknak szigorúan a gyermek fogalom- és tapasztalati környezetéből kell származniuk

Ebben a vonatkozásban Döbrentei témaválasztása tudatosnak mondható *A' kis Gyula könyvében*, és egyben a filantropizmus nevelési elveit tükrözi. Döbrentei a könyvéhez írt előszóban „a' gyermek kor játékos foglalatosságait” jelöli meg olvasókönyve témájaként, „mivel az azokról folyó beszéd, annak vágyakodva mozgó elméjét legérzékenyebben érdekli 's az a' közben adott tanítás legmélyebben hat”.¹⁸ Az elbeszélésekben a gyermekkori sajátosságokhoz alkalmazkodik. Saját gyakorlati tapasztalatára vall akkor, amikor azt írja, hogy az a jó olvasókönyv, amelyről a gyermek beszélni szeret, és amelyet újból meg újból olvasni akar: „Az is valóban, ily elbeszélések közül mindég a legjobb, mellyről a' gyermek beszélni szeret, mellyet olvasni 's megint olvasni vágyik. Itt ő a' megbiráló 's inkább ő, ki még festett ártatlan világban él, mint a' megélemedett, kiben a' gyermeki elme talán már elfanyalodva”.¹⁹ A gyermekkor játékos foglalatosságai jelennek meg *A Sárkány-bocsátás* vagy *A' selyp Ádám* című történetekben.

c) Gyermekeknek kell a történetek és színdarabok szereplőinek lenni

A vizsgált gyermekkönyvek szinte minden elbeszélése eleget tesz ennek a kitételnek. Kivételt egyedül az *Erényi atya* című olvasókönyv képez, amelyet a fent említett könyvektől eltérően elsősorban iskolai olvasókönyvnek ajánlottak a népiskolák számára. Az *Erényi atya* esetében egy olyan olvasókönyvvel van dolgunk, amelyben a történetek az Erényi családdal kapcsolatos elbeszélések keretében fordulnak elő. A magyar változatban összesen 45 történet szerepel. Az első négy történet ugyan Józánfi, a becsületes földművelő családját mutatja be, és az őt egy természeti csapás következtében ért szerencsétlenséget beszéli el, de ezek csak előkészítik az Erényiről és családjáról szóló történeteket (ő lesz ugyanis az, aki Józánfit megmen-

17 Szivós Mihály fordítása. Az eredeti német nyelvű szöveg így hangzik: „Interessante Scenen aus der Kinderwelt, in die sich auch der Erwachsene bisweilen gern versetzt, auszuheben und durch Bild und Erzählung darzustellen, und dadurch der Jugend eine unschuldigen Unterhaltung, unvermerkt aber auch eine kleine Belehrung und Aufmunterung zum Guten zu verschaffen und nahe zu bringen, ist die Absicht dieses Buches. Mehr darüber zu sagen, wäre überflüssig.” Jakob GLATZ: *Die Kinderwelt in Bildern und Erzählungen für gute Knaben und Mädchen*. Zweyte verbesserte Auflage. Derhard Fleyscher dem Jüngeren, Leipzig, 1809. V.

18 DÖBRENTAI: *i. m.* 3–4.

19 Uo. 4.

ti a lángok közül, és a családját támogatja a későbbiekben).²⁰ Tehát a szereplők nem csupán gyerekek.

Tartalmi szempontból az olvasókönyvben szereplő történetek nagyon változatos témákkal foglalkoznak: a családi keretbe illeszkedő történeteken túl (amelyek például családi eseményekről szólnak, mint a születésnap stb.) találunk természetrajzi ismereteket (férgékről, bogarakról, kétlélűekről stb.); természettudományos magyarázatokat ('a levegői tüneményekről'); erkölcsi elbeszéléseket, példák által magatartásnormákat bemutató történeteket, kedélyállapot-nevelő történeteket; az egészséges életmódot és betegségek kezelését ismertető történeteket; gazdasági és gyakorlatorientált elbeszéléseket, valamint olyan történetet is, amely módszertani példának fogható fel (például az értelmi nevelést illetően).

d) Kerettörténetbe foglalás vagy egy tanulságos séta vagy útleírás keretként való alkalmazása

Ha már a kerettörténetről esett szó az *Erényi atya* kapcsán, meg kell említeni azt, hogy Jakob Glatz gyakran alkalmazza ezt a szerkesztési módot egy-egy más műben előforduló elbeszélése kapcsán. Ilyen jellegű szövegek még a *Képes világ* című képeskönyvben is előfordulnak annak ellenére, hogy a *Képes világ* többnyire ismeretterjesztő jellegű szövegeket tartalmaz. A legtöbb esetben (azon kivételektől eltekintve, ahol tanítóról/házitanítóról van szó) a családapa a központi nevelő személy. Kettős szerepben jelenik meg, egyrészt mint édesapa, másrészt mint tanító. Természettudományi, mesterségbeli stb. ismereteket is gyakran maga az édesapa mond el gyermekeinek. A családapa gyermekeiben leli örömet; nevelésüket, tanításukat tartja fő feladatának. Azok az erények, amelyek szerepköréhez hozzárendelődnek: szorgalom, munkásság, a gyermekei nevelésének igénye és az esetekben, szegényeken való segítség erénye. Az anya élettere a szűk családi körhöz köthető, ő a csendes házi örömök biztosítója, a család összetartója. A családi kerettörténetbe helyezett szövegek a képeskönyvben is túlsúlyban vannak annak ellenére, hogy az ismeretterjesztő jelleg van előtérben ebben a könyvben.

Hasonló megoldással *A' kis Gyula könyvében* is találkozunk az olvasó, például a Dénes utazásáról szóló elbeszélések kapcsán. Az ezekben az elbeszélésekben visszaköszönő pedagógiai módszer nem más, mint a Rousseau Emiljében is szereplő helyzetteremtés módszere.²¹ A sétával egybekötött oktatás módszeréről vall Gyulay Lajos naplóbejegyzése is: „Döbrentei egészen gyermek volt, közöttünk játszott, tréfált, és mégis oktatott szüntelen. Séta közben emlékszem elbeszélte Moor Károly történetét Schiler [sic!] után, jó elbeszélő volt, mintha színpadon láttam volna előadni, oly benyomást okozott nekem. Ily formán csepegtette belém jókor a haza szeretetet, és a lelkesedést, minden jó, nemes és szép tett iránt”.²²

e) Szabadidős tevékenységekhez köthető, gyermekvilágból származó életképek

A gyermekvilágból származó életképek gyakran szabadidős tevékenységekhez köthetőek, így például a *Piros könyv* történeteiben: ilyenek a sárkányeregetés vagy valamilyen más játék-helyzet (például az *Egy játék, A' zalogok kiválatnak* című történetekben).

20 A címszereplő Erényi atyát Glatz mintha magáról Salzmannról mintázta volna. SZABÓNÉ KOZMA: i. m. 73.

21 PUKÁNSZKY Béla: *Pedagógiai eszmetörténet*. Gondolat, Bp., 2013. 82–84.

22 Idézi JANCsó: i. m. 60.

A filantropisták elméletileg és a gyakorlatban is foglalkoztak a játékpedagógiával: a tanórák keretén belül a játéktevékenységet külön módszernek tekintették; a hasznosság és az élvezet kettős célját látták megvalósíthatónak ezáltal. A „Kehretum und werdet wie die Kinder” felszólítás tulajdonképpen a játék és az iskolai tanításnak a gyermeki igényekhez történő igazítása melletti állásfoglalás.²³ Viszont a szabadidős játéktevékenységet is fontosnak tartották: főként a mozgásos játékok kapcsán emelték ki, hogy ezek a test megerősítéséhez és az egészség fenntartásához járulnak hozzá.

Hasonló gondolatokat fogalmaz meg az elemzett műben a gyermekek tanítója is: „Tanítójok sokszor mondta nékiek: fiaim a’ játék erősíti a’ testet, vidítja a’ lelket, előmozdítja a’ test’ növést és kifejlődését, jó étvágyat és csendes álmot okoz. De a’ játék megválasztásában vigyázóbbnak kell lenni, mert vannak illetlen sőt vannak veszélyes játékok is, mellyek sem a’ testnek sem a’ léleknek hasznára nem szolgálnak”.²⁴

A tanító véleménynyilvánításához természetesen figyelmeztetés is társul a játékok megválasztását illetően – az ilyen és hasonló olvasmánybéli részleteket a korabeli pedagógiában jártas olvasók kiemelten értékelték. A *Piros könyv* című műben *szabadidős játékok* szerepelnek, elsősorban szabadtériek, de *Egy játék* címmel a mesterségek címeréhez hasonló, zárt környezetben játszható változatról is olvashatunk. A magyar nyelvű fordításban több ilyen történet van,²⁵ az ezekben szereplő játéktevékenységek a következők: kisállatokkal való játék (házi kedvencek): mókus, varjúfióka, kiscsibék, kecskebak²⁶ stb.; tekézés (eszközös játék), pitykézés (ügyességi játék), csigázás (búgócsiga – eszközös ügyességi játék); kocsikázás, szánkázás; sárkányeregetés; karikahajtás (ügyességi játék), társasjáték: „a’ kézműves” és *A’ szembekötödsdi* (fogócska).

A játék témának a megjelenése a történetekben egyrészt a gyermekvilágból származó életképeknek köszönhető, másrészt valószínűleg így kívánta a szerző olvasmányosabbá, élvezhetőbbé és szórakoztatóbbá tenni e történeteket.

E GYERMEKKÖNYVEKBŐL KIRAJZOLÓDÓ POLGÁRI ÉRTÉKREND

1. A polgári kiscsalád (nukleáris család) példaképként történő szerepeltetése Jakob Glatz műveiben és természetesen az általa írt művek fordításaiban is a polgári kiscsalád (*nukleáris család*) a történetek kerete és műveinek középpontja is egyben, ugyanis az elbeszelt történetek szinte kivétel nélkül családi keretek között zajlanak, a családi nevelést tematizálják.

23 „Térjete meg, és legyetek olyanokká, mint a gyermekek” [ford. tőlem] Ernst Christian TRAPP: *Vom Unterricht überhaupt = Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens von einer Gesellschaft praktischer Erzieher*. Teil 8. Hrsg. Joachim Heinrich CAMPE. Rudolph Graeffner und Schulbuchhandlung, Wien und Wolfenbüttel, 1787. 126.

24 GLATZ Jakab: *Piros könyv. Mulattatva oktató olvasmány jó kis fiúk- és leányoknak*. Heckenast Gusztáv, Pest, 1842. 130.

25 Ez lehet a magyar fordító leleménye is, de az is megtörténhet, hogy Szivós Mihály forrásnyelvi szövege a könyv egy másik kiadása lehetett, amelyben ezek a történetek is szerepeltek.

26 Bár ez utóbbi manapság elég szokatlanak tűnik, elég gyakran találkozni korabeli visszaemlékezésekben a kecskebak húzta kocsikázással mint szórakozási formával. Vö. Ingeborg WEBER-KELLERMANN: *Die Kindheit. Eine Kulturgeschichte*. Insel Verlag, Frankfurt am Main, 1997. 226–227.

Pl.: *A' Gyermek-világ képekben és elbeszélésekben* című könyv történeteiben.²⁷ A család főként a családfő számára egy olyan fizikailag és egyben pszichikailag is értendő belső térré válik, ahova az bármikor visszavonulhat – a biedermeieri rezignatív visszavonulással gyakran találkozni ezekben a művekben.

2. A szorgalmas, kétkezi munka dicsérete

A megdolgozható földet a szorgalmas, kétkezi munka tette gazdaggá *A' Gyermek-világ képekben és elbeszélésekben* című könyv *A' Jóhegyi család* című elbeszélésében (búza, rozs és árpa említése, illetve a kertek gyümölcsökben való gazdagságának kiemelése); az erdők és a benne lakó vadállatok nyújtotta szépséget a természet biztosítja.

3. Polgári foglalkozások kiemelése

Jakob Glatz történeteiben gyakran kereskedő a családapa, viszont nem az úgazdag rétegbe tartozó, nyereségvágytól hajtott kereskedőt képviseli (ezekkel a jellemzőkkel ellátott szereplő is megjelenik ellenpontként időnként történeteiben), hanem jámborság, szorgalom és becsületesség jellemzi. Az emberek bizalmát is eme tulajdonságainak köszönheti. Szorgalmának és józanságának köszönhetően idővel vagyonra tesz szert, de vagyonát nem úgy kezeli, mint más 'gazdagok', akikre nézve Glatz kritikát fogalmaz meg:

„Azonban, Jóhegyi úr nem úgy cselekedett, mint sok gazdagok, kik pénzőket semmi jobbra fordítani nem tudják, mint gazdag asztalra, fölösleges ruházatra, szükségtelen pompára. Jóhegyi úr értelmes ember volt, 's nagyobb és jobb hasznát tudta venni vagyonának. Gyámolította abból a' szükkölködőket 's a' hasznos intézeteket. Életmódja egyszerű volt; szükségtelenre nem költött; csemege-étek ritkán és kevés jött asztalára, 's mi sem volt nagyobb ellenére, mint az elpuhult, tunya élet”.²⁸

4. Erkölcsi erények felsorakoztatása

A családcentrικusság mint központi elem: „Midőn barátjai gazdagnak mondták Jóhegyi úrat, rendesen ezt szokta felelni: Igen is az vagyok; gazdag gazdag ember vagyok; isten, három szeretett, egészséges gyermekkel áldott meg, nem vagyok-e hát gazdag?”.²⁹ A legfőbb érték tehát a család és a gyermekek válnak.

Erényi atya jellemzői az azonos című műben: emberbarát, bátor, gyakorlati tudással rendelkezik (tudja, hogyan kell hatékonyan tüzet oltani), értelmes, nemes szíve van, segítőkész és adakozó. Saját gyermekeiről a következőképpen nyilatkozik:

„A' gyermekek jószívűségének látása nagy örömet szerzett a' szüléknek. Lórárn! – mondá Erényi lassan nőjének – ha gyermekeink így maradnak és mindég illy szives részvéttel visel-
tetnek embertársaik iránt: ugy derék tagjai válnak belőlök a társaságnak, 's örömkre 's becsü-

27 GLATZ Jakab: *A' gyermek-világ képekben és elbeszélésekben – Ünnepi, névnapai és új-évi ajándék, jó fiúk és leányok' számára*. Glatz után magyarosítá SZIVÓS Mihály. Heckenast Gusztáv, Pest, 1840 (a továbbiakban GLATZ: *A' gyermek-világ...*).

28 Uo. 39.

29 Uo. 39.

letünkre fog szolgálni, hogy őket neveltük”.³⁰ Példaadásával tehát gyermekei nevelésére törekszik; a gyermekek pedig az általa közvetített erkölcsi értékek elsajátítása által válhatnak a társadalom hasznos tagjaivá.

Megfigyelhető, hogy általában jóval több a pozitív jellembeli vonás, mint a jellembeli hiba a történetekben. Ezek megtestesítői (Józanfi, Erényi atya, Szerényi tanító stb. az *Erényi atya* című könyvben) idealizált szereplők, pozitív tulajdonságaik mellett egyetlen negatív jellemzővel sem bírnak. Amennyiben negatív jellemzők bemutatása a szerző célja, azokat a jellemvonásokat más szereplők által szemlélteti. Azonban a negatív jellemvonások is többnyire csak a következők: tudatlanság, együgyűség, hiszékenységek és az engedetlenség (lásd Gyengédi, Butafi és Szelesdi Péter), azaz nem szerepel gonoszság, rosszakarat stb. ezekben a történetekben. Mindezek egy nagyon pozitív emberképre utalnak, az ember erkölcsi 'jobbíthatóságába' vetett hitre, amely a filantropizmus irányzatát, valamint a felvilágosodást is jellemezte. Ennek útja a tanítás és az oktatás volt, ezért nem véletlenszerű az, hogy egy olvasókönyvben többnyire csak pozitív jellemvonásokkal, erényekkel találkozunk. Joachim Heinrich Campe gyermekkönyveiről például a szakirodalom úgy ír, mint *polgári erénykatalógusról* (*bürgerlicher Tugendkatalog*), és a korban, amint láthatjuk, nagyon sokan ezt a példát követték.³¹

5. A női szerepkör bemutatása

A család mint belső tér középpontjában a nő áll, aki az otthon harmóniájának megteremtője, a gyermekek erkölcsi, magatartásbeli és vallásos neveléséről gondoskodik, és ő maga is példakép számukra. *A' Gyermek-világ képekben és elbeszélésekben* című könyv egyik történetében a következőket olvashatjuk az édesanyjáról: „Zsófia és Amália szelidek és nyájasok valának. Egészen hasonlítottak jó anyjokhoz, kit közönségesen »emberbarátnénak« neveztek. Gyakran mondá gyermekei előtt: sok szegény ember van a' világon, kik szükségben 's nyomorúságban élnek, 's sokszor egy falat kenyerek sincs, mellyel éhségöket lecsilapítsák. Ezeket, tőlünk telhetőleg segítenünk kell”.³² Az idézetből nemcsak az édesanya, hanem lányai jelleméről is tudomást szerzünk, akik természetesen hozzá hasonlóan cselekednek az idézett rész folytatásában.

ÖSSZEZGÉS

A tanulmányban említett könyvek népszerűségét, hatósugarát lemérni ma már szinte lehetetlen. Talán igaza van Németh Dávidnak, amikor egyik tanulmányában azt írja Jakob Glatz könyveinek magyar nyelvű fordításairól, hogy csak a korabeli evangélikus és református olvasók szűk rétege mutathatót érdeklődést irántuk. Viszont nemcsak az Országos Széchényi

30 GLATZ Jakab: *Erényi atya. Olvasókönyv népiskolai tanulók' számára. Használtathatik magány-oktatásoknál is.* Heckenast Gusztáv, Pest, 1845. 46–47.

31 Ulrich HERMANN: *Pädagogische Anthropologie und die „Entdeckung“ des Kindes im Zeitalter der Aufklärung – Kindheit und Jugendalter im Werk Joachim Heinrich Campes = Uő: »Die Bildung des Bürgers« Die Formierung der bürgerlichen Gesellschaft und die Gebildeten im 18. Jahrhundert. Geschichte des Erziehungs- und Bildungswesens in Deutschland.* Band 2. Beltz Verlag, Weinheim und Basel, 1982. 183.

32 GLATZ: *A' gyermek-világ...* 39.

Könyvtárban lelhetőek napjainkban fel, hanem az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeumban (*A' kis Gyula könyvének* 1829-es és 1858-as kiadása, a *Piros könyv*) és erdélyi könyvtárakban is (a Kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtárban: *Die erzählende Mutter/Az elbeszélő anya*; a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Könyvtárában: *A' kis Gyula könyvének* 1845-ös kiadása, *A' Gyermek-világ képekben és elbeszélésekben*, *Az elbeszélő atya*, valamint Jakob Glatz több műve; illetve a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban: *Vidor gyermekek és Erényi atya*). Magyarországon a polgárosodás folyamata későbbben jelentkezett, de a filantropizmus eszméi jelen voltak a pedagógiai gondolkodásban, pedagógiai írásokban, a filantropisták műveinek fordításai révén és a „klasszikus korszakot” megelőző gyermekkönyvekben is. A magyar nyelvű történeti gyermekkönyv-kutatás hiányában arra a változatosságra szeretném felhívni a figyelmet e tanulmány által, amely a 19. század első felét jellemzi a gyermekirodalmat illetően.

ANTECEDENTS OF HUNGARIAN CHILDREN'S LITERATURE
OF THE 19TH CENTURY – PHILANTHROPISM AND CIVIC VALUES
IN HUNGARIAN WRITTEN CHILDREN'S BOOKS

Keywords: children's literature, history of education, Philanthropism, bourgeois values

My study investigates into the way the ideas of philanthropism appear in Hungarian children's books released in the first half of the nineteenth century and into the value system reflected in these books. My aim is to draw attention to a wider audience concerning children's books, laying outside the traditional canon of Hungarian children's literature.

The examined children's books are limited to two authors' works: the ones written by Jakob Glatz and translated into Hungarian, as well as Gábor Döbrentei's book entitled *A kis Gyula könyve*. The philanthropist educational reform movement put the children's literature into a new position: children's literature became important, since it was the source of children's entertainment and enjoyment. The following aspects regarding philanthropist characteristics are tackled: title and topic selection, the characters of the stories/plays, the frame story bedding (a common narration technique) and the highlighted role of leisure activities.

Philanthropism was an educational movement adapted to the practical needs of the middle-class – that's why pedagogical concepts and civic values are closely intertwined. In the children's books I examined, we can observe the small bourgeois family being shown as an example; however, these stories often praise hardwork and manual labour. The main emphasis concerns highlighting civilian occupations, but the social role and the line-up of virtues have the same importance. The civic virtues "catalogue" is not limited to men and sons, but it is harmonically completed with the presentation of women's role and the virtues linked to it.

In my opinion the Hungarian children's literature of the first half of the nineteenth century shows a much more varied picture than the way it is presented in the manuals and lecture notes on the history of Hungarian children's literature. Beside the examination of the national children's literature it is worth examining the children's books of this period in a broader context.

ANTECEDENTELE LITERATURII PENTRU COPII DIN SECOLUL AL XIX-LEA –
FILANTROPISMUL ȘI VALORILE CIVICE ÎN CĂRȚILE PENTRU COPII SCRISE
ÎN LIMBA MAGHIARĂ

Cuvinte-cheie: *literatură pentru copii, istoria educației, filantropism, valori civice*

Studiul meu analizează modul în care apar ideile filantropice și valorile care se reflectă în cărțile pentru copii în limba maghiară din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Scopul meu este de a atrage atenția unui public mai larg asupra cărților pentru copii, care au rămas în afara canonului tradițional al literaturii pentru copii din limba maghiară.

Studiul se limitează la scrierile a doi autori de cărți pentru copii: cărțile autorului Jakob Glatz traduse în limba maghiară, precum și la cartea intitulată *A' kis Gyula könyve*, aparținând lui Gábor Döbrenței. Mișcarea educațională filantropică a pus literatura pentru copii într-o poziție nouă: literatura pentru copii ajunge să fie importantă pentru că a devenit sursa de divertisment și plăcere a copilului. Sunt analizate următoarele aspecte legate de caracteristicile filantropice: selectarea titlului și a subiectului, personajele din întâmplări/piese, povestirea în ramă și rolul marcant al activităților de petrecere a timpului liber.

Filantropismul a fost o mișcare pedagogică adaptată la nevoile practice ale clasei de mijloc – de aceea, conceptele pedagogice și valorile civice apar întrepătrunse. Se poate observa modelul familiei burgheze în cărțile analizate, dar și elogiul adus muncii manuale. Se pune accentul, în primul rând, pe ocupațiile civile, dar pe lângă rolul social, virtuților civice li se acordă aceeași importanță. „Catalogul” virtuților civice nu se limitează doar la bărbați și la fii, ci se completează în mod armonios cu prezentarea rolului femeii și a virtuților acesteia.

În opinia mea, literatura pentru copii în limba maghiară din prima jumătate a secolului al XIX-lea arată o imagine mai variată decât modul în care acesta este prezentată în manualele și cursurile universitare despre istoria literaturii pentru copii. Cărțile pentru copii în limba maghiară merită examinate într-un context mai larg decât cel al sistemului literaturii naționale pentru copii.

BARTHA KATALIN ÁGNES*

A „SZEMTELEN PÁRISI GRISETTE”, „FRIVOL, LÉHA DOLGOK”
ÉS AZ ERÉNYES NŐKÉP KÖZÖTT
(SZÍNÉSZNŐI IMÁZS ÉS A SZÍNHÁZI SZEREPKÖR
VISZONYÁRÓL A 19. SZÁZADBAN)**

Kulcsszavak: *színházi szerepkör, színésznői imázs, normatív nőkép, 19. század, performativitás*

A tanulmány két jeles magyar színésznő pályájához, a Prielle Kornéliához (1826–1906) és Bulyovszkyné Szilágyi Lillához (1833–1909) kapcsoltan a színésznői imázs konstrukciójának néhány alkotóelemére figyel, a kortárs normatív nőkép és színházi szerepkörök viszonylatában. Az összehasonlítás jelezheti azt az utat, amely az új típusú modern női alakok következő századi színpadi megteremtéséhez vezettek, ill. megmutathatja, hogy milyen mértékben vettek részt e színésznők önreprezentációs stratégiáik és fogadtatásuk révén a performativitás normáinak átalakításával az új női szerepek formálódásában.

Majdnem egy időben kezdik pályájukat a negyvenes években. Prielle vidéki vándortársulatoknál kezd 1841-ben, Bulyovszkyné Szilágyi Lillát (Szilágyi Pál színész gyerekeként) már 1840-ben gyerekszínészként alkalmazza a pesti Nemzeti Színház. A Prielle és a Bulyovszkyné páros közül (akik gyakorlatilag 1859-ben váltották egymást a Nemzeti Színház színpadán) Prielle lett az elsődlegesen és tartósan ünnepeelt nemzeti színésznő, nem pedig Bulyovszkyné, aki viszont nemzetközi hírnévre tett szert.

Míg Prielle Kornélia 1859, ill. 1861-től vált a Nemzeti Színház tagjává, 1881-től első örökös tagjává is, egészen 76 éves koráig játszott 1902-ig, addig Bulyovszkyné, igen fiatalon, 45 évesen, 1878-ban vonult vissza. 1959-től külföldi, főként német színésznői aktivitásából szerzett sikere¹ és tekintélyes vagyona birtokában tudott magának megbecsülést szerezni Európában, de magyarországi fogadtatása 1863-ban, majd végleges hazatelepülésekor, 1875-ben a magyar színpad elhagyása miatt nem volt egyértelműen elfogadott, s reményei ellenére nem szerződte a Nemzeti Színház újra.²

* BARTHA Katalin Ágnes (1978), PhD, irodalom- és színháztörténész, a BBTE Színház és Film Karának adjunktusa. E-mail: bkagnes@yahoo.com.

** A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

- 1 1859-ben a gothai színházban lép fel *Stuart Mária* szerepében, Breslau, Coburg, Meiningen, Drezda, Stuttgart, Frankfurt színházaiban volt vendég; 1861-ben Drezdába szerződött; 1867-ben a müncheni udvari színház tagja lett. PÉCHY Blanka: *Hűséges hűtlenek*, Magvető, Bp., 1969.
- 2 Bulyovszkyné életművéről nem született tudományos monográfia, viszont kalandos életútját egy regényes életrajz örökítette meg, mely gazdag levelezését is sikeresen hasznosította: PÉCHY: *i. m.* A magyar színházi diskurzus kontextusában tárgyalt pályájának törésvonalai mentén szemlélt vizsgálatát lásd BARTHA Katalin Ágnes: *Bulyovszkyné Szilágyi Lilla és a magyar színházi diskurzus*, Erdélyi Múzeum, LXXX(2018). 3. sz. 69–81.

Noha nincs egyértelműen célra vezető színésznői sikerrecept a 19. században, ennek legfontosabb összetevőjéhez tartozik a jó kapcsolatok teremtése intézményen belül és kívül; jó publicitás szervezése, amiben a képeknek, fotóknak is fontos szerep jut, a színésznői név állandó nyilvánosság előtt való futtatása, megfelelő színpadi szerephez való jutás, s a megfelelő szerepkör sikere után, azon belül való működés.

1.1. SZEREPKÖRÖK

Voltaképpen az ötvenes években kezd kibontakozni és érvényre jutni Bulyovszkyné Szilágyi Lilla drámai és vígjátéki tehetsége; 1852-ben több vezető szerephez jut: Ophelia (*Hamlet*), Jessica (*Velencei kalmár*), Lujza (*Ármány és szerelem*).³ E szerepek a *naïva* és *drámai hősnő* szerepkörökbe illeszkednek. Fizetésének növekedése 1852/53-as szerződése, majd az azt követő évadokban és az 1856-os szerződése szerint is tehetségének és színházban betöltött szerepének növekvő jelentőségét jelzik.⁴

Fellépései mellett ír, több lap közli tárcáit, novelláit (1853-tól), 1855-ben, majd 1857-ben két kétkötetes novellagyűjteménye jelenik meg; több francia darabot fordít/átdolgoz és magyarít gyakran német fordítás nyomán a Nemzeti Színház számára, amelyből húszat hasznosít is az intézmény és számos vidéki színház.⁵

Nem kétséges, hogy az írói munkássággal rendelkező 19. századi színésznők, amint ez Bulyovszkyné esetében is áll, irodalmi alkotásaikban aktivizálták színésznői imázsukat, és úgy is tekinthetünk írásaikra, mint egy újabb szerep eljátszására, amely színpadon stabilizált szerepkörükhöz jól illeszkedett. Bulyovszkyné irodalmi alkotásaiban az általa preferált *ártatlan szende* és a *drámai hősnő* színházi szerepkörökre épít és ilyen típusú karaktereket teremt.

Az *Estély* című novella hősnője a Théâtre Français színpadán Victor Hugo *Angelójának* Bragadini Katalinjában debütáló Clement Laurence (mellette Thisbét Rachel adja), erényes színésznő, akinek elcsábítására fogadást kötnek. A színésznő megjelenítésének fontos motívuma az elegancia, szépség, fiatalág, a mocsoktalan név és a mindenkori ellenségek:

„A mi a fiatal művésznő magánéletéből a mindig kíváncsi közönséghez átszivárgott, inkább rokonszenvet volt képes ébreszteni, mint idegenkedést. (...) magaviselete Laurencenek, ki nyilvános helyeken mindig a legegyszerűbb, a legkeresetlenebb és ép azért feltűnő eleganciával jelent meg, oly szerént és igénytelen vala, hogy sem a nagyobbak, sem a kisebbek irigységét magára nem vonta. Hogy mind a mellett valóának, kik előre is pálczát törtek fölötte, azt mindenki fogja érteni, kinek színi dolgokról némi fogalma van. Laurence fiatal volt és szép volt. Mocsoktalan nevét, mely semmi botrányra

3 Lásd OSZK SzT, színlapok

4 Szerződéseit azt mutatják, hogy az 1850/1851-es, ill. 1851/52-es színházi évadban 60 pengőforintnyi havi díjban részesült (OSZK Sztt, Fond 4/119, 120.); az 1852/53-as színi évadban a drámai színésznői szerepkörre szerződött Bulyovszkyné 72 pengő forintot kapott (OSZK Sztt, Fond 4/121). Az 1854/1855-ös évad jelentős fizetésemelést hoz, 1440 forint lesz éves fizetése, azaz havi 120 Ft (OSZK SzT, Fond 4/122), az 1855/56-os évadban 1600 forint (OSZK SzT, Fond 4/123).

5 Vö. a Nemzeti Színház bemutatói között húsz általa fordított címet találni.

nem emlékeztetett, több tekintélyes lap előre is némi tisztelettel említette, és azok, kik a fiatal művésznőt közelebből ismerék, mint elsőrendű csillagot üdvözlék a művészet egén. Ez több vala az elégnél, hogy társnői nagyobb része s ezek irodalmi barátai ellenséges állást foglaljanak irányában.”⁶

A színházi üzem struktúrájának és működésének vonatkozásai, valamint a sikerrecept megjelenítése Bulyovszkyné textuális előadásában ugyanebben a novellában olvasható. Ribauld úr ítész a Théâtre Français nézőterén két színésznővel beszélget. Az ítész szerint a hírnévszerzéshez a közönség megnyerésén kívül még néhány fontos elem tartozik:

„... önök meglepedkeznek azokról, kiktől egyedül függ a művész sorsa: az ítészekről; lássák önök, mesdames! fél rendszabályok nem vezetnek célhoz, egy művésznő, ha boldogulni akar, vagy bizonyos legyen, hogy mindenkit megnyer, vagy egyet igyekezzék megnyerni; az elsőhez sok ész, és még több feláldozás kívántatik, a másikhöz három dolog: kellem, szellem és jellem. Az elsővel sokan birnak önök közöl, a másikkal kevesebben, a harmadikkal legkevesebben. Ezek valódi fehér hollók. – Ah Ribauld úr! mily boldog lehet, kit ön bölcs tanácsaival vezet!”⁷

Ezt Bulyovszky Lilla is jól tudta. Nemcsak férje, az újságíró Bulyovszky Gyula személyében talált ilyen támogatóra, igyekezett külföldön is befolyásos kritikusokat megnyerni (pl. Jules Janin, id. Alexandre Dumas, Heinrich Theodor Röttscher), amiről tájékoztatta is a magyar közönséget.⁸

1.2. SZEREPKÖRÖK

Prielle Kornélia vidéki vándortársulatok primadonnakorszaka után (1841-től), amint jeleztük, 1859-ben, ill. 1861-ben került fel a pesti Nemzeti Színházhoz. Itt közel háromszáz szerepben, majd háromezer estén játszott,⁹ amelyhez még számtalan, vidéki fellépés járult.¹⁰ Vidéken számos *vígjátéki szende* lányt, pajkos fiút és *drámai szendét* alakított. Pl. Julcsa, Szigligeti Ede *Szökött katonájában*, Damby Anna Dumas *Kean* c. darabjában, Cordelia Shakespeare *Lear királyában*.¹¹ Nemzeti Színházhoz való végleges szerződésének időszaka a modern társadalmi színmű térhódításának korszaka volt. A félig német félig magyar származású, kis-

6 BULYOVSZKY Lilla: *Estély = Uó: Novellái: Ujabb novellák*. III. Müller Emil Könyvnyomdája, Pest, 1857 (a továbbiakban BULYOVSZKY: *Estély*). 25–26.

7 Uo. 29–30.

8 Lásd BULYOVSZKY Lilla: *Válaszom Gyulai Pál Egy kis curiosum c. tárczacikkére*. Pesti Napló, 1858. febr. 17. 38. sz.

9 CENNER Mihály: *Prielle Kornélia: Emlébeszéd és adattár*. Színháztudományi és Filmtudományi Intézet, Országos Színháztörténeti Múzeum, Bp., 1957.

10 Vidéki fellépéseinek összesítése csak 1868-tól ismert: PRIELLE Kornélia, *Csak 1868-tól kezdve tudok rendben számot adni vidéki vendégszerepléseim jegyzékéről*, OSZK KT. An 4942/26.

11 Vö. még RAKODCZAY Pál: *Prielle Kornélia élete és művészete*. Singer és Wolfner, Bp., 1891. 43–53.

polgári közegeből származó Prielle Kornélia (1823–1906), akinek imázsépítésében meghatározó volt, hogy franciásan írta nevét, hódított – a divatbolond Menneville márkinő szerepében a *Les doigts de fée*-ben (1859, Scribe, Legouvé), a *Gauthier Margitban* (1857, ifj. Dumas: *A kaméliás hölgy*), Madame Fourchambault-ként (1878, Émile Augier: *A Fourchambault család*), Reville hercegnőként (1881, Pailleron: *Ahol unatkoznak*) stb. Prielle Kornélia, valamint első és egyben harmadik férje, Szerdahelyi Kálmán utóbbi haláláig (1872) – a magyar színjátszás első nagy párosaként – szinte valamennyi divatos francia társalgási színműben és francia forrásból táplálkozó magyar drámában elsöprő sikert aratnak. Olyan könnyed természetességgel építették fel a dialógusaikat, hogy az színész kollégáikat is lenyűgözte. A korszak elsőrangú szalonszínésznőjének tartották.¹²

A szalonszínésznő-szerepkörre való rátalálás, ill. specializálódás a színháztörténeész Pukánszky Kádár Jolán szerint 1859-től, ill. 1861-től a pesti Nemzeti Színház tagjaként történik meg: „Nem mindjárt találja meg a neki való területet; naiva szerepeket játszik, Ágnes *A Tiszabáti libácskában* (Bayard), Rózsit *A cigányban* (Szigligeti); igazi területét azonban a francia drámák szalonszerepeiben találja meg.”¹³ Ennek belső útjáról kinyilatkoztatott színésznői önvallomásokból kevesebbet tudhatunk, azonban más típusú források, amelyek a kapcsolati háló, tértapasztalat, úri modor, megfelelő viselkedésmód elsajátítására, ennek színpadi alkalmazására vonatkoznak, valamint a színház műsorrendjének alakulására, amelyben jelentős arányban a francia társalgási dráma kap súlyt, követhetővé teszik a pálya ilyen irányba való elmozdulását, a szalonszínésznői szerepkörben való specializálódást.¹⁴

2.A. A SZEREPKÖRKERESÉS ÚTJAI

A megfelelő típuszerepre való rátalálás és keresés folyamatának egyik terepe Bulyovszkyne esetében az idegen nyelvű színpadi darabok fordítása. Egyik ilyen darab az egyfelvonásos

12 A „szalonszínész” kifejezés szerepmegjelölést, szerepkört takart, s különösen kedvelt volt ez a szerep a 19. század végén. Olyan színészt jelölt, „aki már pusztán megjelenésével igazi arisztokrata levegőt teremtett és hozott magával a színpadra”. *Magyar színművészeti lexikon*. IV. Szerk. SCHÖPFLIN Aladár. Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, Bp., 1931. 168. A Kolozsvár c. lap egyik cikke a szeretett művésznő iránti érdeklődés jeleit gyűjti össze, és jelzi, hogy a városban „minden érdekel mindenkit, a mi róla szól”, róla, aki „minden ízében előkelő asszony szóban, mozdulatban, fölfogásban.” Ez utóbbi megjegyzés is igazolja, hogy pontosan az előkelő és úri viselkedésmód megtestesítőjeként tekintettek rá, így látható, hogy szerepkörével tökéletesen azonosulni tudott nem színpadi viselkedésében is. A kettő egymást segítette. (Kolozsvár, 1890. márc. 24.) Színésznői működésének társadalmi és színházművészeti vonatkozásáról, valamint társadalmi tekintélyének problematizálásáról lásd BARTHA Katalin Ágnes: *Hírnév, patriotizmus és színésznőség Magyarországon a tömegkultúra századában (Prielle Kornélia esete)*. Irodalomismeret művészeti és muzeológiai folyóirat 2016/2, 58–81.

13 PUKÁNSZKYNE KÁDÁR JOLÁN: *A Nemzeti Színház százéves története*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1940. 239.

14 Erről lásd BARTHA Katalin Ágnes: *Társas viszonyok és Prielle Kornélia (színészéletmód, város és szállás összefüggéseiről)* = *Hortus Amicorum. Közönlökötlet Egyed Emese tiszteletére*. Szerk. BARTHA Katalin Ágnes–BIRÓ Annamária–DEMETER Zsuzsa–TAR Gabriella-Nóra. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2017. 157–166.

Tiszabáti libácska c. vígjáték, melyet Bayard után alkalmazott magyar színre 1852-ben.¹⁵ A kiszemelt karakter Ágnes, egy szende szerep komikai vonásokkal, egyben címszerep. Látszat és való ellentétére épít ez a fergeteges vígjáték, amelyet a nemzeti színházi bemutató után (1853. jún. 17.) arisztokrata műkedvelők is színpadra visznek a Csekonics–Liphay és báró Orczy testvérúrhölgyek termében 1856 márciusában,¹⁶ és vidéki színpadok kedvelt műsordarabjává is válik. Berki Oszkár udvariatlannak és minden viselkedési normát felrúgónak mutatkozik, hogy elhárítsa az eljegyzést Ágnessel, báró Alpári unokájával, akit álnok módon viszsztatásztató színben, tiszabáti libácskaként írt le neki korábban Zabfalvy. A komédiázást válsasztja Ágnes is, hogy kiábrándítsa, s ne igazi arcát ismertesse meg második kérőjével, a piperkőc, túlzottan modoros Zabfalvyval. Ennek érdekében ostoba, ügyefogyott és szemtelen lányt játszik, s bepanaszolja nagyszüleinek Zabfalvyt, akit provokál ez a viselkedés. Ágnes szerepét Bulyovszkyné után a későbbiekben Felekyné Munkácsy Flóra és Prielle Kornélia is játszotta.

A Gauthier Margit-szerep viszont telitalálat. Ifj. Dumas *Kaméliás hölgy* c. regénye színpadi adaptációjának a fordításával végre egy nagy hatást keltő darabot ad Bulyovszkyné, s a címszerepet is eljátszhatja jutalomjáték keretében az 1855. nov. 26-i première-en, három évvel a párizsi bemutató után.¹⁷ Az első kortárs kurtizán színpadi megneemesülésének a történetét a libertinus francia színházi kultúrával¹⁸ szemben a kortárs magyar sajtó főként erkölcsi üzenetként vélte képtelennek, de elismerte, hogy kiváló alkalmat nyújt arra, hogy a színész nő a vívódó hősnő lelkivilágát színpadi eszközökkel megmutassa.¹⁹ A század végéig az ő fordításában játszották a magyar színpadokon a *Kaméliás hölgyet* Gauthier Margit címen. A magyar színházvilágban a Bulyovszkyné-féle drámai szókinccsvilág határozta meg és határolta be, hogy milyen nyelven és milyen gesztustárral, játéktípussal lehetett ezt a szerepet sikerre vinni. A Gauthier Margit szerepe primadonnák becsvágyának tere, a későbbiekben is Felekyné, Bulyovszkyné és Prielle versengésének tárgya. Bulyovszky Lilla karrierje végéig (1855–1878) játssza ezt a szerepet, s Prielle Kornélia meg 28 éven át.

15 A fordítás nem jelent meg nyomtatásban. Az elemzéshez a Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Tárában található sűgópéldányt olvastam: *Tiszabáti libácska* vígjáték egy felvonásban, Bayard u. magyar színre alkalmazta Bulyovszky Lilla, 1852. Sz. 3332.

16 BULYOVSZKY Lilla: *Az arisztokraták műkedvelő előadásáról (1856. márc. 15.)* = Uő: *Művészet* = Uő: *Novellái: Ujabb novellák*. III. 25–26.

17 Párizsi bemutatója a Vaudeville Színházban volt 1852. febr. 2-án, a főszerepre ifj. Alexandre Dumas Eugénie Doche színművésznőt szemelte ki, aki 1867-ig több mint ötszázszor játszotta el ezt a szerepet. Bulyovszky Lilla Eugénie Doche-sal is találkozott 1857-es párizsi útján, azonban sajnálatára nem láthatta játszani. (BULYOVSZKY Lilla: *Úti naplója*. I. Boldini Robert Könyvnyomdája, Pest, 1858. 131–134.) Bulyovszkyné fordítása nem jelent meg nyomtatásban. A Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Tárában található sűgópéldány címlapja szerint: *Gauthier Margit*, dráma 5 felvonásban, id. Dumas Sándor regénye után franciából Bulyovszky Lilla, Sz. 1116.

18 A korszak francia színházairól és női színházi szereplőinek művelődéstörténetéről lásd Lenard R. BERLANSTEIN: *Daughters of Eve: A Cultural History of French Theater Women from the Old Regime to the Fin de Siècle*. Harvard University Press, Cambridge–Massachusetts–London–England, 2001.

19 SALAMON FERENC: *Ifj. Dumas S. Gauthier Margit [1855. dec. 5.]* = Uő: *Dramaturgiai dolgozatok*. Franklin-Társulat, Bp., 1907.

2.B. A SZEREPKÖRKERESÉS ÚTJAI

Prielle megfelelő átütőszerep-, ill. szerepkörkeresése nem a Bulyovszkyné által gyakorolt úton haladt. Ő maga nem fordított színdarabot eljátszandó szerepért, visszaemlékező írást is csak néhányat publikált.²⁰ Férje, Szerdahelyi Kálmán a remek társalgási színésznőre, feleségére is gondolva több francia darabot fordított.²¹ A Gauthier Margit mint a kortárs európai színjátászás bravúrszerepe, úgy tűnik, kihagyhatatlan próbaköve a színésznői rátermettség bizonyításának.

Bulyovszkyné után igen hamar nyílik lehetősége a szerep eljátszására, először Kolozsváron. A szerepmegformálás sajátosságáról és ennek koronként változó voltáról is vall Naményi Lajoshoz írott levelében, amely levelet később a lapok is közölnek.

„Hogy Gauthier Margitot mily szempontok mellett kreáltam? – Ez a szerep, a mit legtöbbször játsztam, felül 200-on! mert hát úgy vegye azt, hogy ez nagyon sok a magyar pályán. És állíthatom, hogy ez nagy alakuláson ment át a kezdettől végig. 1856-tól 1884-ig, tehát 28 évig játsztam e szerepet (szegény Margit nem is élt ennyi időt) és mondhatom, hogy az utolsók alig hogy rokonok voltak az elsőekkel. És ez öntudatosan történt, mert Kolozsvárott játsztam először. Ott mindig felelős voltam a női közönség előtt: „nem lesz-e benne megbotrántoztató?“, „vihetjük-e leányainkat?“, „ha nem, úgy inkább nem megyünk!“ Különben is ijesztő hírek előzték meg, hogy a pesti cenzúra milyen nehezen eresztette át. Talán nem is adjuk akkor Kolozsvárott, ha Szentpétery Zsigmond nem hozza be, mint vendégszereplési jutalomjátékot; hisz új darab volt. Előzőleg már a regénynyel foglalkoztam és ebből merítettem a vezérfonalat, hogy a Kaméliás hölgy mindenikben azt a hatást élesztette mint egy nagyvilági finom hölgy. Könnyű volt hát kedves kolozsvári közönségem szigorú ítéletét szem előtt tartani, mellőzve minden apró nyilatkozását: beszéljen a dráma. És hát kire nincs hatással a halál? mikor igazságszolgáltatásul a bűnösnek meg kell halnia! Meghaltam, sokszor és hogyan? ebben már a magam fantáziája dolgozott: mert minden áron igyekeztem poétikus lenni – az askkór csendes feloszlásával, de az utolsó boldogság (Armandja mellette van) dicsfényében. Bizony ez alakításom tetszett és igen sokat írtak róla”.²²

Szigligeti kritikája szerint a kurtizánt *naivaként* játszotta 1857-ben: „Ő nem volt kaczer; ha czudar környezete, s grófjának emlegetése nem juttatja eszünkbe, hogy Gauthier Margitot

20 Lásd például: PRIELLE Kornélia: *Ismeretségem Petőfivel*. Koszorú 1879/1. sz. 386–409.; PRIELLE Kornélia: *Visszaemlékezések*. A Hét 1890/11. sz. 167–168.

21 Vö. MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit: *Egy színészházaspár élete*. Művelt nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Bp., 1956. 99, 125, 163. Szerdahelyi fordítói teljesítményének mintegy felében, kilenc darabban játszott. Vö. *A Nemzeti Színház műsora 1837–1964*. Óa. Staud Géza. In: Székely György szerk. *A Nemzeti Színház*, Gondolat, Bp. 1965, 181–190.

22 Prielle Kornélia levele Naményi Lajoshoz, 1896. febr. 10. Lásd újraközölve: NAMÉNYI Lajos: *Élet és jellem-rajzok, Prielle Kornélia Nagyváradon*. Vasárnapi Újság 1900/41. sz. 675.

játssza, azt hittük volna: Cordélia, Julia, s a szeretet és szerelem többi tündérének egyike áll előttünk. Nemes, finom volt, a nélkül, hogy keresettséggel az akart volna lenni, s a 3-ik felvonásban, midőn lemondva szerelmesétől válik, elragadó, megható volt, mert itt már – az akart lenni. Itt a művészet egész hatalmával ragadta meg szíveinket; azzal, melyet nem elég tanulmányozni, hanem érezni is kell; melyen nem látszik semmi utánzás, hanem a mely a kedély mélységéből önkényt látszik felmerülni. S lehet-e kívánni szebb halált, mint a melylyel ő lezárta szemeit?”²³

3.A. A SZEREPKÖRHÖZ VALÓ RAGASZKODÁS TÉTJE

Hogy hogyan jelenítik meg a színésznők nőiségüket, megélt életüket, magukat mint tárgyat/alanyt, abban nagy szerepe van a korabeli tiszteletre méltó nőiség történeti-diszkurzív konstrukcióinak. Ezért van kiemelt jelentősége a jó színházi szerepeknek (s ezek alakításainak), amelyek a művésznők szubjektivitásainak konstitutív elemeinek tekinthetők.

A nyilvánosságban propagálni kívánt imázs és a megfelelő színházi szerepkörhöz való ragaszkodás tétje akkor válik problematikussá, amikor a színházi vezetőség ettől eltérő szereppel kínálja meg a mindaddig főként szende szerepeket vivő Bulyovszkynét 1854-ben, ill. Prielle esetében a színház megváltozott műsora kínál kevesebb érvényesülési teret a szalonszínészként elfogadott színésznőnek 1874-ben.

Bulyovszkyné nem mindennapi gesztusa, Regan szerepének visszaadása 1854-ben, melyet a színházi törvénykönyvek szankcionálni szoktak, színészi temperamentumáról s az erényes szende szerepekhez való egyértelmű ragaszkodásáról árulkodik. Az ekkoriban érvényben levő *A Nemzeti Színház Törvénykönyve 1848 ápr. 1-től kezdve* a 70-es paragrafusban kimondja, hogy a szereposztás igazgatói feladat, a szerepekre vonatkozóan megtiltják a szerep visszaküldését, és azt is kimondják, hogy „a szereposztás *nem a tagok szerepjegyzéke szerint, hanem a társaság személyzetéhez képest fog történni: de a tag által feljegyzett szerep betanult gyanánt fog tekintetni*”. Kifogás, észrevétel 24 órán belül beadható az igazgatónak.²⁴

A vonatkozó levél így hangzik: „Színpadunkon is igen műértő rendezők oszták ki már számtalanszor Lear királyt, de soha egyiknek sem jutott eszébe Regan sem a naivdrámai sem a szubrett szakmába osztani. Szerepköröm egész összegéből, mely ugyan elég tarka, de még sem mutathatja ki senki is, hogy Reganhoz hasonló szerepek létezzenek közte. Regan rangdáma, intriquant, pikant, Cordéliánál jóval idősb, kinézése majesztikus, hősszenvedélyű. Találja fel ez alakot valaki *apró keresztleánykáim, síró és nevető kedélyes szerepeim, drámailag lyrái alakjaim közt*, miket eddig sikerrel adhaték s mikre az igazgatás fordított... Én a Regan fajtákat soha nem gyakoroltam, ez osztályra soha tanulmányt nem fordítottam, szerződésemkor erre nem köteleztetem, mert nem köteleztethetem, miután képességi körömön... kívül esik”.²⁵

23 SZIGLIGETI Ede: *October 7-én Gauthier Margit Prielle Cornélia asszony vendég (...)*. Magyar Posta 1857. okt. 9.

24 Vö. *A Nemzeti Színház Törvénykönyve 1848 ápr. 1-től kezdve*. Nyomt. Beimel, Bp., 1848. 12.

25 A levelet Péchy Blanka közli. Magát a levelet férje fogalmazza a színésznő nevében az igazgatósághoz, ezzel mintegy segítségére van e kialakult konfliktusban, és az ő kézírásában is őrződött meg. PÉCHY: *i. m.* 76. (Kiemelés B. K. Á.)

Minthogy a Nemzeti Színház ezen időszakból fennmaradt Törvényszéki jegyzőkönyvei (1848–1853) között nem található 1854-es,²⁶ az eset kontextusa, annak körülménye, hogy milyen következménnyel járt, ill. elfogadta-e az igazgatóság a Regan-szerep elleni kifogást, források híján nem feltárható. Az azonban jól látszik, hogy ellenállást mutatott az intriquant, pican szerepekkel szemben, és erősen ragaszkodott a szende és kedélyes szerepekhez.

A nem megfelelő, mert a színész nő saját magáról alkotott, ill. a nyilvánosság felé is megmutatni kívánt képével nem összeegyeztethető színházi szerep a Barrière és Thiboust jegyezte *Márványhölgyek* Aspasia-szerepe. Ezt nem adja vissza, de a jelek szerint kelleetlenül játssza. A nem megfelelő alakítás miatt Bulyovszkynét 1855 júliusában pénzbírságra ítélik. Férje interpretálásában „egy szörnyű nőt kelle alakítson; az Aspasia szerepét játszó színész nő, miután a rendező ítélete szerint nem volt elég jó – azaz mit tesz a színpadi morál nyelven e kifejezés: jó? – mivel nem volt elég kacér, szemtelen, parisi grisette – a színházi törvény 150 frt. bírságra ítélte”.²⁷ Ez a fajta ellenállás, ill. az erényes nőképpel való azonosulni vágyás olvasható novelláinak makulátlan színésznőalakjaiban (pl. *Egy színész nő szerelme* c. novella eszményi Blarose Camilla szereplője²⁸) vagy a megtévedt, de végül az erényes utat választó színésznőalakokban (pl. Coralie táncosnő az *Estélyben*²⁹).

3.B. A SZEREPKÖRHÖZ VALÓ RAGASZKODÁS TÉTJE

A Nemzeti Színház 1874-es új irányvétele, amelyben a fősúlyt az eredeti és a klasszikus irodalomra kívánta építeni, a színház műsorának átszabásával járt. Prielle elégedetlenséggel szemléli, hogy kevésbé foglalkoztatják, öntudatosan kiáll szerepköre mellett: „*jogom és szükségem van tudni, hogy az igazgatóság és rendezők a szakmámbeli műfajt egyik kiegészítő részül tekintik-e az intézet működésének vagy nem? (...) Egész életpályámon azt tanusítottam, hogy bírok fogalmával a művészeti igazságnak s most is tisztelettel meghajlok minden nemes törekvésű feladatra előtt az intézetnek, de miután tudomásomra nem létezik Európában műintézet, honnan származva legyen az általam képviselt műfaj, tehát magam is feladatot teljesítve teszem azon óhajtást, hogy e tekintetben se legyen szabad az újdonság és változatosság érdekét nálunk ennyire elbanyagolni. Szerződésém értelmében – s nem csupán segédkezve – kívánok folytonos tevékenységben lenni, hogy a törekvőkkel lépést tartsak, de semmi esetben hátra ne maradjak. Ezzel tartozom állásomnak,*

26 Törvényszéki jegyzőkönyvek 1848–1853. Nemzeti Színház. Kötetes itatok, OSZK SzT, 670.

27 A cikk a nem szimpatikus szerepkör kelleetlen eljátszásához Rachel egyik hasonló gesztusát említi magyarázatul: „Rachel mivel nem akarta Augre [!] *Medeáját* játszani, nem akarta mint e bösz görög nő nyilvános helyen gyermekeit legyilkolni, 30.000 frank bírságra ítéltetett. Mert nem akart gyermekgyilkos lenni!”. A cikket minden valószínűség szerint a lap munkatársa, Bulyovszky Gyula írhatta. Délibáb, 1855. aug. 19., 118. (Rachel Legouvé *Medeája* eljátszását utasította vissza.)

28 *Egy színész nő szerelme* c. novellája, amely az erényes (legeszményibb, legnemeslelkűbb és legönfeláldozóbb), de szerelmi üldözőkkel körülvett (akik fogadást kötnek elcsábítására) Blarose Camilla végül jó kimenetelű igaz szerelmének diadaltörténetét narrativizálja a Théâtre Français vonzaskörének színhelyein. BULYOVSKY Lilla: *Egy színész nő szerelme* = Uő: *Novellái*. I. Müller Emil könyvnyomdája, Pest, 1855. 3–104.

29 BULYOVSKY: *Estély*. 1–116.

a főváros közönségétől kiérdemelt méltánylatnak és a kötelesség teljesítését elősegíti ez idő szerinti egészségesem és ihletettségesem”.³⁰

Szigligeti válasza a színházi ankét által elfogadott színházi szabályra utalva kifejti, hogy ezentúl a műsorrendben „a fősúly az eredeti és classikai irodalomra fektetendő”, és jó alkalom arra, hogy középfajú drámák közül „némely frivol, léha irányú darabokat, melyeknek sem költői, sem művészi, sem erkölcsi becsé nincs, s hatásuk is csak mulékony s a divattal változó, előtérbe nem tolhatók”.³¹

Prielle: „Megnyugszom azon becses ígérétében, hogy minden alkalmat felhasználand személyem foglalkoztatásában. De engedje meg, hogy teljesen visszautasítsam magamtól azon feltevését, mint-ha én távolról is művelője akarnék lenni a frivol és léha dolgoknak. Ha ilyesmik valaha helyet foglaltak a nemzeti színpadon, az nem egyéniségem, de valóban a divat, és legfőképp a színház anyagi érdeke volt a múltban, melyre többé Istennek hála nincs szüksége. Büszke önérzettel vagyok meggyőződve, hogyha ma megszűntem élni, holnap éppen Szigligeti Úr lenne az elsők között, ki csekély tehetségemnek azon érdemét méltányolná legjobban, hogy az említettem modern dolgokat finom, tűrhető és nem ízléssértő alakban kívántam megoldani”.³²

A „kacér, szemtelen párisi grisetten” szereptípushoz és a „frivol, léha dolgok”-hoz való viszonyulásban a színésznők láthatóan, akár közönségük, a fennálló erkölcsi normák szerint ítélnék. Sőt Bulyovszkyné esetében egyes intrikus és negatív szerepeket illetően is mintegy saját magáról kialakítandó imázsának függvényében kívánna szelektálni. (Nyilván ezt a korabeli színházi rendszerben aligha engedheti meg magának.) Prielle-nél is látjuk kiemelt szerepköréhez, a szalonszínésznői szerepekhez való ragaszkodást, azonban kiváló jellemszínészként nemcsak ezen belül kívánt megmaradni, és nem találta sem szakmai szempontból, sem civil imázsának fentartása céljából előnytelennek a negatív szerepeket sem: remekül és ellenállás nélkül játssza a kleptomániás szélhámos ál-Zikka grófnőt (Sardou: *Dóra*), a pazarló bankárnét, Fourchambault-nét (Augier: *Fourchambault család*), a divatbolond Menneville márkínőt a *Tündérújjakban* (1859, Scribe–Legouvé), és örült nőt Coraként (Belot: *47. cikk*), sőt szalonalaknak egyáltalán nem mondható szerepet is, mint a paraszt Bannainét (Szigeti József *Rang és mód*) vagy Ördög Sárát (Tóth Ede: *Tolonc*).

Láthatjuk e neves magyar színésznők példáján, hogy a századközep normatív nőképével mérnek, és visszautasítják a számukra előnytelen címkeket, és a maguk különböző stratégiáival adnak kifejezést ennek: az ellenállást egy szerep kelleetlen játszásával vagy szerepvisszaadással kifejezve, ill. igazgatói elképzelést számonkérve; ugyanakkor a korabeli Európa színésznői rátermettségének próbáját jelentő Gauthier Margit-szerephez való viszonyban az erkölcsileg korántsem feddhetetlen szerep megformálását a koronként változó nézői elvárásokhoz igazítják.

A bizonyos szerepkörhöz való ragaszkodásnak konkrét színház-hierarchiai vonatkozása is van. A korabeli színházi kultúra hierarchikus szerepköri tagozódásban működő rendszerében a tragikus, ill. tragika, a drámai jellemszínész a legrangosabb és legértékesebb színész, bérezése is ennek megfelelően a legmagasabb, társadalmi presztízs szempontjából szintén a ranglét-

30 Prielle Kornélia levele Szigligeti Edéhez, [Bp.], 1874. [jan. 7-e előtt], OSZK, Kt, Lev. Újra-
közlve: RAKODCZAY: *i. m.* 221–223.

31 Szigligeti Ede levele Prielle Kornéliához, Bp., 1874. jan. 7. OSZK, Kt, Lev. Újra-
közlve: RAKODCZAY: *i. m.* 223–224.

32 Prielle Kornélia levele Szigligeti Edéhez, [Bp.], 1874. [jan. 7-én vagy után], OSZK, Kt, Lev. Újra-
közlve: RAKODCZAY: *i. m.* 225–226.

ra legmagasabb fokán áll, a komikus/komika vagy intrikus mindenkor alatta áll. Ilyen szempontból is érthető, hogy az ambiciózus, alkatilag is ennek megfelelő tehetséges ifjú színészek a drámai jellemkarakterekhez, tragikus és hősi szerepkörökhöz vonzódtak, még ha pályájuk során s főként a kortárs színházi rendszer miatt is számos más típusú szerepben is kipróbálták magukat. Prielle szerepköri szakosodása a drámai jellemszínész kategórián belülnek tekinthető, egyrészt intézményi-konjunkturális és divatfüggő is volt, ugyanakkor invenciózus és szellemdús lénye nem kívánt megragadni egyetlen skatulyánál, még ha az utókor emlékeztetésben elsősorban a szalonszínésznői címkével együtt maradt is meg.

4.1. SZÍNPADON ÉS SZÍNPADON KÍVÜLI KONVENCIÓK PERFORMANCIÁJÁNAK HATÁSA

Bulyovszkyné magánéletébe alig kívánja beavatni a közönséget, memoárt nem ad ki (s állítólag létező naplója is eltűnt); legszemélyesebb s egyben életrajzi jellegű írásnak is olvasható műve az 1857. nyári külföldi utazása nyomán megszületett *Úti naplója* (1858). A művet erőteljesen színésznői karrierének szolgálatába állította.³³ Mindeközben azonban nevét számos pletyka övezi, Ira Aldridge-dzsal való ügyétől id. Dumas-val való kapcsolatáig s a magyar színpad elhagyásának tervéig, ami Gyulai Pállal vívott sajtóvitát indukál, és amit a korban botránnyal felérő hírverés övez.

A vállalkozó szellemű, a nyilvánosság porondjára lépő, a maga sorsát, karrierét kézbe vevő nő képe fenyegető is. Nem fér bele az addigi jól körülhatárolható nemzeti színésznői elvárásokba. Alighanem színpadon és társaságban eljátszott szerepei egymásra hatásának (az izgalmas, szexuálisan kihívó nők: Gauthier Margit, a Divathölgyek [Le Demi-Monde] D'Ange bárónője³⁴) és a személyét övező pletykáknak (Gyulai Lajos naplója)³⁵ is lehetett fenyegető és a századközép polgári értékrendje kereteiben nehezen értelmezhető vonatkozása.³⁶

33 BULYOVSKY Lilla: *Bobus Szögyényi Antónia ónagyságának = Uő: Úti naplója*. I. Boldini Robert Könyvnyomdája, Pest, 1858.

34 Gyulai kiemeli, hogy az elveszett csalfa nő „jellemét némi költői fényvel igyekezett bevonni (...) Az előadás egyébiránt Bulyovszkynének valóságos diadala volt, Alig játszott valaha oly művészi egyöntetű mint ma. Minden jelenete sikerült”. Az idézet „költői fény”-metaforája konkrét korabeli színházi normát és elvárást takart. Látnunk kell ebben azt, hogy a csalfa nő megszelídítésének, megnemesítésének elvárása és sikerre vitt feladata a szende szerepkör hangsúlyos érvényesítésével zajlott a színpadon. GYULAI Pál: *Divathölgyek* [1855. okt. 3.]. *Dramaturgiai Dolgozatok*. I. Franklin-Társulat, Bp., 1907. 135–136.

35 Aldridge 1853-as vendégjátéka epilógusaként is árulkodó gr. Gyulai Lajos naplójának a következő bejegyzése, amelyet Péchy Blanka idéz: „1853 nov. 25... mit sem érnek a vígjátékok Bulyovszkyné nélkül, ki nem rég egy alkalmatlan fiúval lebetegedett, és most fel nem léphet egy darabig. A' rossz világ azt beszéli, hogy egy szerencsen fiúval betegedett volna le, ki meg is halt azonnal és Ira Aldridge a' híres szerencsen művész lett volna annak apja, ihr Schkeppentrager und Posaunenblaser”. Megjegyzendő: Bulyovszkyné okt. 5-én még Júliát játszott, s már decemberben olvasható volt a hír: „Bulyovszkyné hosszabb betegeskedés után még e hét folyamán fellépend”. A koraszülött gyermek fehér bőrű volt. (PÉCHY: *i. m.* 75.) A pletykaanyag jóval gazdagabb németországi pályájának idején, ahol több fejedelem is pártolójává, hódolójává szegődik. (Vö. PÉCHY: *i. m.*)

36 Bulyovszkyné színpadi és civil társadalombeli szerepeinek, ill. a korszak normatív nőképének egymáshoz való viszonyát főként a színházhoz kötődő írásaiban vizsgáltam. Lásd BARTHA Katalin Ágnes: *Újraképzelt színház: a színész trónó és író színésznő énejei*. (Megjelenés előtt.)

A hölgyerény narrativizálása fikciós írásaiban és úti naplójában, szerepeinek ezen irányon belüli figyelmes megtartása, a jó modor és jólneveltség színpadi és színpadon kívüli konvencióinak közönség előtti kényes fenntartása egyben pozitív publikus imázsának alakítását szolgálták. Ehhez járultak még textuálisan sokat hangoztatott honleányi érzése és magyar nyelvű irodalmi alkotásai. Ugyanakkor a nőiség performatív dimenzióinak szűköségét és korlátozó hatalmát is érzékelhetjük, amennyiben a jólneveltség és megfelelő modor elvárása és fenntartása megakadályozza a színésznőt a szenvedélyesség színpadi megmutatásában. 1863-as vendégjátékokor a Lecouivreur Adrienne szerepében ezt kifogásolja Gyulai Pál: „*nebezen bírja meg a korlátokat áttört szenvedélyek rohamait*”.³⁷ Hasonló hiányérzetet fogalmaznak meg a német színpad elhagyása után, 1875–1876-os nemzeti színházbeli vendégelőadás-sorozata idején, mely fellépésekre visszavonulása előtti búcsúfellépteiként is tekinthetünk, hiszen nem szerződött egykori intézménye. Egyik kritikusa repertoárját véli szűkösnek (Gauthier Margit, Stuart Maria – Schiller *Stuart Mária* c. drámájának címszerepe, Deborah – Mosenthal négyfelvonásos drámájának címszerepe, Müller Adél – Albin *Veszedelmes nagynéne* c. négyfelvonásos vígjátékának színésznő szerepe, Messalina – Wilbrandt *Arria és Messalina* színművének szerepe, Lecouivreur Adrienne – Scribe–Legouvé ötfelvonásos drámájának francia színésznő címszerepe), választott szerepei közül egyedül Stuart Máriaját véli a művészi becsvágy méltó tárgyának.³⁸

Hogy reményei ellenére Magyarországra visszajöttkor nem szerződtette a Nemzeti Színház, annak egyik oka szintén az lehetett, hogy a külső manírokhoz túlzottan ragaszkodó művésznőből, úgy látták, hiányzott a „valódi bensőség”.³⁹

Ugyanezt a szerepköri, ill. performanciális szűköséget látja a kortárs vetélytárs Prielle Kornélia is: „*Nem hiszem ugyan, hogy szerződtessék – mert nagyon langyos a siker, de meg semmi esetben sem állunk ellenlábán, szereposztálya is, az egy Margitot kivéve – meg se közelíti az enyémet.*”⁴⁰ S Bulyovszkyné színésznői imázsának néhány motívumát is azonosítja: honleánykodás és saját magáról szárnyra kelő hírek tudatos manipulálása, szándékait illetően az örökös bizonytalanság, talányosság fenntartása.

Bulyovszkyné irodalmi működésében igen óvatosan adagolta színpadi és magánéleti viszonyait, sajtóközleményeiben a taktikázást látjuk, a magyar színpad elhagyásának okait nem konkretizálja, csak magánlevelezésében, visszatértek magyar színpadi pályafutásának újrakezdéséről is ködösen informál, miközben visszalépését is közli sajtóban; nem kívánt memoárt adni, amin elképzelhetőleg könnyített volna egy magyar előzmény (Déryné ekkoriban, 1869 és 1872 között írja meg visszaemlékezéseit, de a kinyomtatásukra jóval később kerül sor), bizonyos önéletrajzi hangok adaptálását láthatjuk novelláiban vagy nyilatkozataiban, például Kolozsvárhoz való viszonyáról.⁴¹

Textuális énjét kívánva megragadni, főként az elhallgatások tényével szembesülünk, s egy erős narratív intencionalitást láthatunk, amely színházi szerepköreinek erényes és magasztos

37 Gyulai Pál írását lásd Koszorú 1863. jún. 28. 26. sz.

38 Vasárnapi Újság 1876. márc. 12.

39 Vö. a Vasárnapi Újság előbb idézett cikkének következő részét: „Bár sokkal magasabban áll a művészi rutin, ügyesség, s bizonyos fogások tekintetében, mint a valódi bensőség, érzés és szenvedély dolgában; de tagadhatatlanul annyi a tanulmánya, oly gondolkozó, kiszámító, s a külső alakításban oly hatásos művésznő, hogy helyeselnünk kellene, ha őt az igazgatóság ismét állandóan a magyar színpadhoz tudná kötni”. Vasárnapi Újság, uo.

40 PRIELLE Kornélia levele Prielle Lillához, 1876. jan. 15. OSZK KT.

41 Vö. BARTHA Katalin Ágnes: *Egy színésznő és kolozsvári közönsége*. Helikon XXVII(2016). 14. sz. 20.

női karaktereivel (szendék és drámai hősnők) azonosul leginkább, és az elhallgatásokban, az élet művészi produktummá való alakításában érdekelt, amelyben a korszakban életvitelét tekintve nem konvencionális nőt konvencionális eszközökkel visznek színre.

4.2. SZÍNPADON ÉS SZÍNPADON KÍVÜLI KONVENCIOK PERFORMANCIÁJÁNAK HATÁSA

A század második felében a nők polgári társadalomban betöltött szerepvállalását/munkakörét illető elvárásrendszer a nevelésben, a jótékonykodásban, a szellemi és anyagi munkában vélte megtalálni. Jó néhány színpadi szerepével ellentétben a színésznő életvitelében középosztályi értékeket vallott, fennmaradó kiadási jegyzékei ékes bizonyítékai ennek. Hitvallása a háziasságról igen egyértelműen a tradicionális családeshizmét viszi tovább,⁴² (ahol a ház anygala szerep hangsúlyos), de úgy, hogy a modernitás által megkérdőjelezett családeshizmét is felvillantja, és a századvégi női domeszticítás mint már nem feltétlenül érvényes norma felhangjai is kiolvashatók. Prielle szerint a polgári nyilvánosságban zajló professzió és a magánélet szentélyében kibontakozó háziasság kettős diskurzusa erősítette egymást, hogy ily módon megfelelhessen a modernitás kihívásainak. A nyilvánosságban (színházban, különféle társaságokban) és úton töltött idő nem ment a háziasság rovására.

Kétségtelen, hogy a polgári nyilvánosság legfontosabb orgánuma, a nagyhatalom tömegsajtó befolyásolta és alakította is Prielle életét is, amelyben a maga során szintén meglehetősen aktívnak tekinthető, hisz a sajtó megnyerése létfontosságú a színésznői pályán. Ámbár nem tartozott azokhoz a színésznőkhöz, akiknek minden színpadon kívüli tevékenysége a nyilvánosság előtt zajlott, hiszen óvatosan és megfontoltan élt ezzel a lehetőséggel, életvitelében a század dereka polgári szabályainak keretein nem feltétlenül kívánt túllépni (Petőfivel és Szerdahelyivel való kapcsolatáról maga vall, egyéb viszonyait nem kívánja a nyilvánosság elé tárni). Prielle levelezéséből látható, hogy jó kapcsolatot ápol írókkal, újságírókkal, hírlapírókkal mind a fővárosban, mind vidéken. Pályája során jótékonykodással, a század második felében intenzív egylettámogatással aktív szerepet játszott a civil társadalom működtetésében, amely nemcsak a kapcsolati tőke szempontjából volt fontos, hanem személyes attribútumainak közszemlére tételével mint társadalmi szereplőt is hitelesítette.

A kommunikatív szituáció változásával egyre nagyobb szerepük kezd lenni a színésznői fényképeknek, személyét ábrázoló levelezőlapoknak, melyek mint a tömegfogyasztás jelei is feltűnnek. Prielle színtében-hosszában ajándékoz fotókat, levelezőlapokon is népszerűsített mű-

42 „Már kételkedtem abban, hogy a mai világban valaki a „háziasság”-ról elmélkedjék és a nélkül, hogy elítélném az ellenkező áramlatot, úgy gondolkozom: hála legyen az Alkotónak hogy én állandóan bírom, érzem és élvezni tudom a háziasság teljes nyugalma. Pedig ezt nem az öregkor mondatja velem, hanem kora ifjúságomtól kezdve a háziasság követelménye szereztek meg számomra az erőt, a megelégedést, sőt az ihletettséget művészpályám betöltésére is. Mert az izgatott és zaklatott helyzet tönkre tették volna idegeimet, talán életemet. Mondhatom tehát, hogy szerény otthonom kedvelése, házirendemnek folyton szemmel kísért figyelése, családomnak édes gondozása mellett, csak annyi időm maradt a társadalmi örömeire, a mennyi nekem tulajdonképpen kívánatos, és módomhoz képest szükséges volt. Többre nem törekedtem, nem is vágytam. Ez az én háziasságom hite.”
Prielle Kornélia levele Kürthy Emilné Szemere Gizellához, 1899. dec. 8., OSZK KT.

termi jelmezes fényképeket,⁴³ akárcsak más jó nevű színésznőkollégái. A Bulyovszkynéről készült vizuális ábrázolások közintézményekben felelhető száma jóval szerényebb,⁴⁴ ez korai visszavonulásával, a nemzeti színháztörténeti diskurzus kirekesztő jellegével hozható kapcsolatba.

A két színésznőről fennmaradt és eddig számunkra elérhető fényképeken megjelenő nőalakok által hordozott jelek jól beleilleszkednek a kortárs normatív színpadi nőképek vizuális és textuális diskurzusába. A fénykép a modellel azonosul. Így nem csak a maszkírozott színészarc milyenségéről alkothatunk objektívebb fogalmat; olykor a színész által felvett póz a színházi formanyelv és a játékstílus egy lehetséges forrásaként is szolgál. Gauthier Margitként Bulyovszkynét pazar ruhában látjuk, semmi kacérság, kihívó gesztus nem figyelmeztet a fiktív alak kurtizánságára. Ugyanígy Prielle is Gauthier Margitként egy szentimentális finom nagyvilági hölgyalakot jelez, ahol a beállás, elhelyezkedés a Paulay rendezői lélektani realista elveivel van szemlélve,⁴⁵ az egyes ruhaköltemények igényes kivitele tűnik fel inkább, s kevésbé egy jellegzetes gesztus, s alighanem egymáshoz egymeműsítik a különféle fikciós alakokat.

Vizsont, ha szerepeik skáláját, s a róluk szóló kritikákat olvassuk, akkor a két színésznő szerepeihez való viszonyának különböző stratégiája is szembetűnik: Bulyovszkynét olyan típusú színésznőként határozhatjuk meg, aki pályáját tudatosan úgy alakította, hogy lehetőleg csak olyan szerepet játsszon, amelyek szerepkörének vagy imázsának megfelelnek, minthogy önmaga függvényében határozta meg ezeket. Prielle Kornélia viszont képes volt a fikciós alakoknak erőteljesebben alárendelni magát, s teremtőerővel játszani olyan szerepeket is, amelyek nem hozhatók kapcsolatba civil imázsával.

IN BETWEEN ‘CHEEKY PARISIAN GRISETTE’, ‘FRIVOLOUS, LIGHT BUSINESSES’
AND ‘RESPECTABLE WOMANHOOD’ (ACTRESSES’ IMAGE AND
THEATRICAL LINES OF BUSINESSES IN 19TH CENTURY)

Keywords: *theatrical role-types, actress’ image, normative female image, 19th century, performativity*

Linked to the career of two prominent Hungarian actresses (Kornélia Prielle (1826–1906) and Lilla Bulyovszky (1833–1909)), the study focuses on some of the components of the actress’s image construction in relation to contemporary normative female images and theatrical role-types or lines of business. In fact, the two careers are seen within the framework of finding the right role/the fitting lines of business and working within it (ingenue, heroine or leading lady, ‘character’ actress or salon-actress) pointing out the different strategies used by them and the interferences of performative conventions used on and off stage. The analysis uses besides performance-criticism and other relevant historical

43 Lásd ezeket a PIM-OSZMI és az OSZK, valamint a máramarosszigeti református parókia tulajdonában levő Prielle Kornélia-hagyaték fényképgyűjteményeiben.

44 A PIM-OSZMI birtokában figyelemre méltó albuma található, amely különböző szerepei jelmezes fényképeit tartalmazza. A fényképeket Friedrich&Otilie Brockmann készítette Drezdában. Ajánlásában ez olvasható: Emléklül iházi Ihász Idának. Bulyovszky Lilla 1883. április 20. Az album leltári száma 59.37.1-16.

45 PAULAY Ede: *A színészet elmélete* [1871] = *Paulay Ede írásaiból*. Szerk. SZÉKELY György. Magyar Színházi Intézet, Bp., 1988 (Színháztörténeti Könyvtár 17). 9–87.

sources, theatrical and textual self representations of both actresses and in the case of Lilla Bulyovszky uses her fictional writings as well.

The comparison may indicate the path that led to the creation of a new type of modern woman figure in the new century and so, too, we can gauge the extent to which these actresses participated in the transformation and remaking the norms of performativity for the new woman through their self-representation strategies and reception.

ÎNTRE „O GRISETĂ PARIZIANĂ NERUȘINATĂ”, „CHESTII FRIVOLE, UȘURATICE” ȘI IMAGINEA FEMEII RESPECTABILE (RELAȚIA DINTRE IMAGINEA ACTRIȚEI ȘI PALETA DE ROLURI TEATRALE DIN SECOLUL AL XIX-LEA)

Cuvinte-cheie: *tipuri de roluri teatrale, imaginea actriței, imaginea normativă a femeii, secolul al XIX-lea, performativitate*

Printr-o analiză comparativă a două actrițe maghiare proeminente, Kornélia Prielle (1826–1906) și Lilla Bulyovszky (1833–1909), studiul se concentrează pe câteva componente ale construcției imaginii actriței în raport cu feminitatea normativă a epocii și cu diferitele tipuri de roluri teatrale. Cele două cariere sunt prezentate în contextul căutării și găsirii rolurilor potrivite, subliniind diferitele strategii folosite și interferențele convențiilor performative utilizate pe și în afara scenei.

Studiul este bazat pe critici teatrale și alte surse istorice relevante, reprezentări teatrale și textuale ale celor două actrițe, iar în cazul lui Lilla Bulyovszky au fost incluse și texte fictive scrise de ea. Comparația celor două actrițe sugerează antecedentele care au stat la baza creării (scenice) ale femeii moderne din secolul al XX-lea, astfel, atât prin strategiile de auto-reprezentare și cât și recepția artistică ale acestor actrițe se conturează transformarea normelor de performativitate privind imaginea noi femei.

KÉPJEGYZÉK/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. Prielle Kornélia ismeretlen szerepben, 1860-as évek, PIM-OSZMI/Kornélia Prielle in an unknown role, 1860', Petőfi Literary Museum – Hungarian Theatre Museum and Institut, Budapest/Kornélia Prielle într-un rol necunoscut, 1860', Muzeul Literaturii Petőfi – Muzeul și Institut Teatral Maghiar, Budapesta
2. Prielle Kornélia mint Reville hercegnő (Paileron: *Ahol unatkozna*), 1880-as évek, PIM-OSZMI/Kornélia Prielle as Duchess Reville (E. Paileron: *Le monde où l'on s'ennuie*), 1880', Petőfi Literary Museum – Hungarian Theatre Museum and Institut, Budapest/Kornélia Prielle în rolul lui Duchess Reville (E. Paileron: *Le monde où l'on s'ennuie*), 1880', Muzeul Literaturii Petőfi – Muzeul și Institut Teatral Maghiar, Budapesta
3. Prielle Kornélia mint Gauthier Margit, ismeretlen eredetű fotó kópiája, 1860-as évek, PIM-OSZMI/Kornélia Prielle as Marguerite Gautier, 1860', Petőfi Literary Museum – Hungarian Theatre Museum and Institut, Budapest/Kornélia Prielle în rolul lui Marguerite Gautier, 1860', Muzeul Literaturii Petőfi – Muzeul și Institut Teatral Maghiar, Budapesta
4. Bulyovszkyné mint Júlia, 1860-as évek, PIM-OSZMI, 59.37/14./Lilla von Bulyovszky as Julia, 1860', Petőfi Literary Museum – Hungarian Theatre Museum and Institut, Budapest/Lilla von Bulyovszky în rolul Julietei, 1860', Muzeul Literaturii Petőfi – Muzeul și Institut Teatral Maghiar
5. Bulyovszkyné mint Gauthier Margit, 1860-as évek, PIM-OSZMI, 59.37/6./Lilla von Bulyovszky as Marguerite Gautier, 1860', Petőfi Literary Museum – Hungarian Theatre Museum and Institut, Budapest/Lilla von Bulyovszky în rolul lui Marguerite Gautier, 1860', Muzeul Literaturii Petőfi – Muzeul și Institut Teatral Maghiar, Budapesta

PIELDNER JUDIT*

TÖRTÉNELEM, KULTURÁLIS EMLÉKEZET ÉS INTERMEDIALITÁS RADU JUDE *AFERIM!* CÍMŰ FILMJÉBEN**

Kulcsszavak: *kulturális emlékezet, intermedialitás, tableau, kollázs*

Radu Jude 2015-ben készült *Aferim!* című fekete-fehér filmje, amely a bemutatás évében a legnagyobb bevételű román film népszerűségének örvendhetett, a nemzetközi közönség érdeklődését is felkeltette.¹ Az *Aferim!* páratlan egyedisége az új román film kontextusában annak tudható be, hogy közvetlen módon nem a posztkommunista társadalomra, illetve annak közelmúltbeli előzményeire összpontosít, mint a kortárs román filmek nagy része, hanem visszalapoz a történelemben, és egy epizódot elevenít meg a 19. század elejéről, a cigány rab-szolgaság idejéből.

Radu Jude filmje egyedi módon megformált történelmi dráma, amely számos elméleti diskurzus (örökségfilm, szerzői film), műfaj (történelmi film, western, road movie) és reprezentációs mód (a román történelem filmes reprezentációinak hagyománya, illetve annak dekonstrukciója) kereszteződésében helyezhető el, így sokrétű architektuális viszonyrendszert épít ki, amelyben, mindezen elemek összjátéka révén, lelepleződnek a hagyományos történelmi film sémái, átértékelődik a nézőnek a nemzeti film hagyományához való viszonya. A film a „kulturális emlékezet médiuma”, amelyet, az irodalomhoz és más művészi médiumokhoz hasonlóan, az a képessége jellemez, hogy „formálja a múltra vonatkozó kollektív képzeletet”.² Radu Jude éppen a film médiumának ezen sajátosságát teszi terítékre, miközben kritikusan reflektál a filmnek a román nemzeti identitás megkonstruálásában játszott történelmi szerepére.

Azáltal, hogy a történelmi múlt felé fordul, az *Aferim!* architektuális dialógust kezdeményez a román történelmi film hagyományával, amelyet Aristide Demetriade alapoz meg 1912-ben rendezett *România függetlensége (Independența României)* című filmjével, és amelyet a későbbiekben történelmi filmek hosszú sora képvisel. A kommunizmus évtizedei alatt a

* PIELDNER Judit (1975), PhD, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Csíkszeredai Kara Humántudományok Tanszékének docense. E-mail: pieldnerjudit@uni.sapientia.ro.

** A tanulmány hosszabb, angol nyelvű változata *History, Cultural Memory and Intermediality in Radu Jude's Aferim!* címmel az *Acta Universitatis Sapientiae* folyóirat *Film and Media Studies* sorozatában jelent meg (2016/13, 89–105). Jelen átdolgozás a román Nemzeti Nevelésügyi Minisztérium által támogatott PN-III-P4-ID-PCE-2016-0418 számú CNCS – UEFISCDI projekt keretében készült.

- 1 Radu Jude *Aferim!* című filmje kapta a legjobb rendezésért járó Ezüst Medve díjat a 65. Berlini Nemzetközi Filmfesztiválon.
- 2 Astrid ERLI: *Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory = Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Eds. Astrid ERLI–Ansgar NÜNNING. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 2008. 389–398, 396, 389. Az itt szereplő, valamint a továbbiakban az angol és román nyelvű szakirodalomból származó idézetek saját fordításaim, P. J.

történelmi film műfaja a politikai rendszer ideológiáját kiszolgáló apparátus részét képezte, a propaganda céljai szerint alakította a történelemképét, heroikus modelleket, identifikációs mintákat szolgáltatva, a hazafias érzület és a dicső múlt iránti nosztalgia megerősítését célzva. A műfaj legnépszerűbb képviselője Sergiu Nicolaescu volt, történelmi drámái a román nemzet születését, dicső eseményeket, epikus csatákat és kollektív áldozatokat idéztek fel.³ Epikus dimenziójú filmalkotásaiban Románia történelmének majdnem minden jelentős személyiségét felvonultatja, és a nemzeti jelleg megtestesüléseiként mutatja be.

A román történelmi film hagyományát játékos, reflexív módon idézi fel Nae Caranfil *A többi néma csend* (*Restul e tăcere*) című, 2007-ben bemutatott filmje, amely a fentebb említett első román történelmi film, egyben az első román játékfilm, *Románia függetlensége* keletkezési körülményeit alkotja újra. A román filmtörténet kezdeteinek reflexív felidézése rávilágít a mozi és a történelmi ábrázolás közötti szoros összefüggésre, ugyanakkor távolságtartó mediális keretbe helyezi a megjelenített időszakot. Más eszközökkel, burkoltabb reflexivitással, de szintén a távolságtartó mediális keret létrehozásán dolgozik Radu Jude: az *Aferim!* megteremti a történelmi „valóság” illúzióját, de a film percepciója során szisztematikusan le is építi az illúziót, amely a történelmi film szubverzív formáját eredményezi.

A kortárs román filmben a múlt – leggyakrabban a közelmúlt – iránti érdeklődést a jelen társadalmi és interperszonális mechanizmusainak mint a kommunista rendszer örökségének feltárási szándéka motiválja. Így azok a filmek, amelyek túllépnek a kimondott jelen időbeli keretein, hajlamosak a kommunikatív emlékezet ívében maradni, ami Jan Assman meghatározása szerint 80–100 évet, azaz három–négy generációt felölelő időtartamot jelöl, és a mindennapi interakció és kommunikáció horizontjában megmutatkozó közelebbi múltszegmensre vonatkozik.⁴ Ebben az időkeretben kiemelt figyelmet kapnak az 1989-es események, amelyek számos kortárs román film témáját képezik.⁵ A kommunikatív emlékezet, valamint a nagyobb időbeli távolságot felölelő kulturális emlékezet ívét kapcsolja össze a *Szarajevó hídjai* (*Les ponts de Sarajevo*, 2014) című dokumentumfilm-antológia egyik darabja, Cristi Puiu *Das Spektrum Europas* című rövidfilmje, amelynek az első világháború kitörésének évét középpontba helyező időhorizontja a kommunikatív emlékezet felső határát képezi. Cristi Puiu rövidfilmje címét Hermann von Keyserling balti német filozófus 1928-ban kiadott könyve inspirálta, amelyet egy nyugdíjas házaspár (Valeria Seciu és Marian Rălea) olvas és kommentál szilveszter éjszakáján, etnikai sztereotípiák és előítéletek tömkelegével fűszerezve. Cristi Puiu rövidfilmjében és Radu Jude *Aferim!*-jében hasonló indítást azonosít Christian Ferencz-Flatz: mindkét filmben a történelemhez való viszonyulás az idézés, az irodalmi vonatkozás közvetítésével történik. Különbség viszont, hogy míg Puiu elgondolásában a törté-

3 Például: *Dákok* (*Dacii*, 1966), *Vitéz Mihály – Az Egyesülés* (*Mihai Viteazul – Unirea*, 1971), *A függetlenségi háború* (*Războiul Independenței*, 1977), *Mi, akik a frontvonalból jöttünk* (*Noi cei din linia întâi*, 1985), *Mircea* (1989).

4 Jan ASSMANN: *Communicative and Cultural Memory = Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Eds. Astrid ERLI–Ansgar NÜNNING. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 2008. 109–118.

5 *Pl. 12:08 Bukaresttől keletre* (*A fost sau n-a fost*, Corneliu Porumboiu, 2006), *A papír kék lesz* (*Hărtia va fi albastră*, Radu Muntean, 2006) vagy *Három nap karácsonyig* (*Trei zile până la Crăciun*, Radu Gabrea, 2011).

nem gyakorlatilag hozzáférhetetlenné vált a jelen előítéletei miatt, Jude a jelent a történelem felől közelíti meg, és közvetlen kapcsolatot tár fel a múlt és a jelen előítéletei között.⁶

A kortárs román múltfilmek⁷ többségétől eltérően, Radu Jude filmje túllép a kommunikatív emlékezet keretein, és egy távolabbi időhorizont – *in illo tempore* – képezi a kulturális emlékezet tárgyát, amely már a történelmi, mitikus, kulturális idődimenzióhoz tartozik a terminus assmanni értelmében. Ennek ellenére, az *Aferim!* nem egy történelmi eseményre fókuszál, hanem egy lazán felfűzött történetszálon keresztül, valamint az irodalomban és filmben gyakran megjelenő emblematikus ábrázolásmódokat (vásár, fogadó) idézve a 19. századi havasalföldi társadalom képét közvetíti [1. kép]. Egy hősök nélküli világot teremt, ezáltal inkább kimozdítja, mintsem megerősíti a román történelmi múlt mitikus dimenzióját.

Az *Aferim!* visszalapoz a történelmi múltban, de ezt nem az örökségfilm nosztalgiájával teszi. Belén Vidal az örökségfilm (*heritage film*) fő jellemzőiként a múlt iránti nosztalgiát, valamint a történelmi rekonstrukcióra törekvő színrevitelt emeli ki. Az örökségfilm a hiteles reprezentáció igényével egy imaginárius valóságot konstruál, „a történelem nosztalgikus szemléletét vonzó árucikként bocsájtja forgalomba, és biztonságosan a múltba helyezett világokba való menekvést ígér”.⁸ A történelmi tabló, a kidolgozott részletek hitelessége folytán Radu Jude filmje akár meg is felelhetne is az örökségfilm kritériumainak, de ezektől azonnal el is távolodik, mivel a színrevitel realizisztikusságát szándékolt műviség, az érzékelhető mediális konstrukció keretezi, és a történelmi múltnak a nosztalgikus, nemzeti és kollektív identitást megerősítő ábrázolásmódja helyett a történelemnek egy hősietlen, nyugtalanító szegmensére fordítja a figyelmet. Radu Jude eredeti teljesítménye méltán tekinthető szerzői filmnek, amelynek művészi igénye szemben áll a örökségfilm midcult jellegével – ahogyan Belén Vidal megállapítja, „a szerzői film és az örökségfilm diskurzusa egymást kizáró jellegű”.⁹

Az *Aferim!*, amelyet a filmkritika „valami újként”¹⁰ üdvözölt a román filmben, a 19. század eleji, török uralom alatt lévő Havasalföld társadalmi tablóját konstruálja meg, a cigány rabszolgaság felszabadítása előtti időszakból. A cselekmény a western és road movie filmek narratíváinak elemeiből építkezik: Iordache (Alexandru Dabija) bojár parancsára Costandin behajtó pandúr (Teodor Corban) fiával, Ionițăval (Mihai Comănoiu) együtt egy cigány rabszolga, Carfin (Toma Cuzin) keresésére indul, aki lopás vádja és a bojárnéval folytatott viszonya miatt megszökött az uradalomból. Útjuk során a 19. századi társadalom teljes panorámája tárul eléjük, amelyet az ő nézőpontjukból látunk. Ez azonban nem a pikareszk hősökre jel-

6 Christian FERENCZ-FLATZ: Apendice: *Aferim!* – un film bine stricat [Függelék: *Aferim!* – Egy jól elrontott film] = *Incursiuni fenomenologice în noul film românesc* [Fenomenológiai kalandozások az új román filmben]. Tact, Kvár, 2015. 122–132, 122–123.

7 „A múltfilm [...] tágabb kategória a történelmi filmmel. Nem minden múltfilm történelmi film, de minden történelmi film múltfilm. [...] A befogadók nézőpontjából a történelmi film olyan múltban játszódik, amelyből nem élnek közöttük »tanúk«.” MURAI András: *Film és kollektív emlékezet. Magyar múltfilmek a rendszerváltozás után*. Savaria University Press, Szombathely, 2008. 58.

8 Belén VIDAL: *Heritage Film: Nation, Genre and Representation*. Columbia University Press, New York–Chichester, 2012. 16.

9 Uo. 27.

10 Veronica LAZĂR–Andrei GORZO: *Aferim!* – ceva nou în cinemaul românesc [*Aferim!* – valami új a román filmben] = *Politicile filmului. Contribuții la interpretarea cinematicului românesc contemporan* [*A film politikái. Hozzájárulások a kortárs román film értelmezéséhez*]. Szerk. Andrei GORZO–Andrei STATE. Tact, Kvár, 2014. 301–312.

lemző társadalomkritikai élű nézőpont: Costandin megjegyzései, amelyeket a fia számára fogalmaz meg okulásként, a korabeli társadalom működési elveit visszhangozzák, a visszaéléseket az élet megszokott meneteként, a dolgok állásaként, fennálló és megváltoztathatatlan rendként könyvelik el. A film végén az előkerített rabszolga nem szabadulhat a felbőszült bojár bosszújától, a pandúr pedig a parancs végrehajtásáért dicséretben részesül: aferim, azaz bravó!

A homogén nemzet ideológiájával szemben, Jude filmje egy etnikailag vegyes társadalmat ábrázol, amelyben minden nemzetiségnek megvan a maga megszabott helye a mereven hierarchikus társadalmi rendben. Az *Aferim!* román parasztokat, török befolyás alatt álló bojárakat és roma rabszolgákat sorakoztat fel,¹¹ a szereplők párbeszédeiben pedig számos nemzetiség sztereotipikus képe jelenik meg. Az ortodox pápa, azon figurák egyike, akikkel a pandúr és fia útja során találkozók, eleven *Völkertafel* módjára sorolja a különböző nemzetiségekkel kapcsolatos sztereotípiákat. A klisék sorában kiemelt helyet foglalnak el a cigányokkal kapcsolatos előítéletek, természetesen adottnak véve alsóbbrendűségüket, amelynek alapján a 19. századi társadalom jogot formálhat a cigányok társadalmi elnyomására: „Minden nemzetnek megvan a maga célja. A zsidóknak, hogy csaljanak, a törököknek, hogy bántsanak, nekünk románoknak, hogy szeressünk, tiszteljünk és szenvedjünk, mint jó keresztények. És minden nemzetnek megvannak a maga szokásai. A zsidók sokat olvasnak, a görögök sokat beszélnek, a törököknek sok feleségük van, az araboknak sok foguk van, a németek sokat pipálnak, a magyarok sokat esznek, az oroszok sokat isznak, az angolok sokat gondolkodnak, a franciák odavannak a divatért. Az örmények lusták, a cserkeszek sok csipkét viselnek, az olaszok sokat hazudnak, a szerbek sokat csalnak, és a cigányok sok verést kapnak. A cigányok azért vannak, hogy rabszolgák legyenek”. A pápa szerint a cigányok nem emberek, hanem egyenesen az ördög leszármazottai. Mindazonáltal éppen Carfin, a büntetendő roma rabszolga bizonyul a legszélesebb látókörűnek, hiszen ő utazott a legtöbbet élete során. Végül a bojárnak mint a hatalom birtokosának törökül elhangzó dicsérő szava, amely a film címét is adja, ironikusan felülírja a terhelt román–roma kapcsolatot.

Az *Aferim!* az első román film, amely a roma rabszolgaság kérdésével foglalkozik. Habár ezáltal egy történelmi–társadalmi tabu kerül a középpontba, Radu Jude elsődleges célja nem a történelmi rekonstrukció,¹² hanem sokkal inkább az, hogy a mai nézőket saját előítéleteikkel szembesítse. Tükröt tart, amelyben a mássághoz való jelenkori társadalmi viszonyulás módzatait pillanthatjuk meg. Ily módon az ábrázolt történelmi kor a jelen allegóriájaként funkcionál, rámutatva azokra a történelmi okokra, amelyekre a mai társadalomra is jellemző, sztereotípiákon alapuló, előítéletekkel teli mentalitás visszavezethető.

Az archív felvételekre emlékeztető fekete-fehér képekből való építkezés, a statikus kamera, valamint a sokalakos, *tableau*-szerű kompozíciók révén az *Aferim!* a korai filmek stílusát imitálja. A parasztfigurák ábrázolása szintén irodalmi és filmes hagyományokhoz, például Aristide Demetriade már említett filmjének vagy Stere Gulea *A Moromete család* (*Moromeții*, 1987) című filmjének társadalmi tablóihoz csatol vissza. Itt azonban a társadalmi freskó nem idealizál, illetve nem éri be a realista igénnyel, hanem egyenesen karikatúraszerű, groteszk

11 A film transzkulturális perspektíváját a filmprodukción nemzetközi – román, bolgár, cseh és francia – jellege egészíti ki.

12 A roma rabszolgaság történelmi perspektívából való megközelítését illetően, lásd Viorel ACHIM: *The Roma in Romanian History*. Central European University Press, Bp., 2004.

(számos tablón a figurák háttal állnak). Így a klasszikus történelmi film ábrázolásmódjára jellemző, az epikus nagyságot és a nemzet egészét metonimikusan jelölő, ezáltal „figuratív totalizációt”¹³ megvalósító tabló nem a pátosz, hanem az irónia hordozójává válik, annál is inkább, mert hiányzik a tabló formátumához „illó” téma, például egy jeles történelmi esemény, csatajelenet. A groteszk társadalmi tablók festői tájképtablókkal váltakoznak, a természetet romantikus vadságával ellenpontozva a társadalmi karikatúrát [2–3. kép].

A film egyszerre teremt meg és rombolja le a történelmi realitás illúzióját. Az ábrázolt „valóság” képe a látszólag természetes, közvetítetlen illúzió, illetve a mesterséges, közvetített, remedializált¹⁴ képi élmény köztességében bontakozik ki. A közvet(itet)len valóság illúzióját az adott korhoz kapcsolódó vizuális (illusztrációk, fényképek, festmények, filmek), történelmi és irodalmi anyag alapján megvalósított korhűség, a részletek (díszlet, kosztümök, a szereplők beszéd- és viselkedésmódjának) kidolgozottsága, a társadalmi tablók, az archaizáló stílus teremt meg. Másrészt, a valóságeffektust felülírja a különböző mediális reprezentációk intermedialis kollázsa, kavalkádjá. A régies román nyelven elhangzó, sűrű párbeszédtek tulajdonképpen irodalmi és történelmi forrásokból vett, összekompilált idézetek: a szereplők 19. századi román szerzőktől származó,¹⁵ erkölcsi tanulságokat tartalmazó példabeszédekben társalognak, amelyek egy narratív szál mentén kapcsolódnak össze, miközben az élőbeszéd-szituációk és az eredetileg írott szövegekből vett idézetek közötti feszültség mindvégig megőrződik. Ugyancsak feszültség keletkezik a korhűségre törekvő színrevitel és a gondosan megtervezett stílusimitáció – például a történelmi filmre emlékeztető tablók vagy a korai film teatralitását megidéző képszerkesztés és drámai játék – egyidejűségéből.

Radu Jude fimjét „cigány western”-ként üdvözölte a kritika. A filmet beharangozó színes plakáton a western ikonográfiai elemeit láthatjuk – a plakát harsány színei kontrasztot képeznek a film fekete-fehér képsorával [4–5. kép]. A western műfajiségéhez köthető a narratív szál (a szökött rabszolga utáni hajszja), az időkeret (19. századi történelmi milió), a helyszínek (eldugott falvak, amelyek mindennapi életének részét képezi a vad erőszak), a sztereotípiákon alapuló mentalitás, valamint a hierarchikus társadalmi viszonyokban megmutatkozó kolonialis szemlélet. A vadnyugati hős szerepén a pandúr és fia osztozik, akik azonban inkább antihősök, mivel passzívan szemlélik az eseményeket, és szolgálalként teljesítik a bojár parancsát. A pandúrt kinyilvánított nézetei megbízhatatlan, esendő figurává teszik, akivel a néző nem tud azonosulni; „hőstette”, azaz a szökött rabszolga megtalálása a film diegézisében belül is leminősül, amikor a bojár verbálisan megalázza őt a fia előtt. A western kliséinek az archaikus román társadalomra való alkalmazása folytán talán inkább „eastern”¹⁶-ról vagy „balkáni wes-

13 Ismail XAVIER: *Historical Allegory = A Companion to Film Theory*. Szerk Toby MILLER–Robert STAM. Blackwell Publishing, Oxford, 2004. 333–362, 358.

14 Jay David BOLTER–Richard GRUSIN: *Remediation. Understanding New Media*. The MIT Press, Cambridge–Massachusetts–London, 1999.

15 A Iordache Golescu, Anton Pann, Ion Creangă, Nicolae Filimon, Ion Budai-Deleanu és mások szövegei alapján összeállított szövegkollázs a forgatókönyvírók, Radu Jude és Florin Lăzărescu munkáját dicséri.

16 Továbbgondolásra érdemes tematikus kapcsolat mutatkozik Radu Jude filmje és Hajdu Szabolcs *Déliab* (2014) című filmje között. Ez utóbbi egy kortárs rabszolgatörténetet mesél el, a hatóságok elől menekülő amerikai futballista egy pusztai tanyán keres menedéket, amelyről azonban kiderül, hogy rejtett rabszolgatelepe, itt kell megküzdnie – a westernre emlékeztető jelenetekben – a zsarnok román rabszolgatartóval és roma társaival.

tern”-ről beszélhetünk: Jude filmje termékenyen kiaknázza a narratív klisék és a társadalmi miliő között teremtődő összeférhetetlenségeket és feszültségeket. A western kliséi ugyanakkor a román spagettwestern hagyományát vagy a Märgelatu-sorozat világát is felidézhetik a nézőben.¹⁷ A lineáris történetstál, a két főszereplő folyamatos úton levése a road movie műfaját idézi fel a nézőben, ebben a vonatkozásban is feszültség teremtődik a modern idők filmes zsánere és a premodern időkben lóháton megtett út között. A felidézett és kimozdított műfaji jellegzetességek műfaji kollázst, a film kulturálisan kódolt rétegzettségét eredményezik, amelyben különböző eredetű vizuális kódok és klisék rendelődnek egymás mellé.

A kollázseffektus a hang-kép kapcsolat szintjén is érvényesül. A nyitó jelenetben, amely egy rögzített kameraállásból felvett nagyított, először egy emberi alak nélküli tájkép jelenik meg, a hangsáv azonban már tartalmazza a szereplők hangját. Ahogy a szereplők pontszerűen felbukkannak, majd fokozatosan közelednek, a hangok térbeli közelsége rögzített marad egészen addig, amíg a szereplők eltűnnek a képernyő túloldalán anélkül, hogy a kamera követné a mozgásukat. A hangsáv „két-dimenziós” alkalmazása egyrészt a korai film technikai korlátait imitálja, másrészt már a film legelején megteremti azt a disszonanciát, amely számos más – már említett – eszköz révén fokozódik a diegézis egészében, felerősítve a történelmi „realitás” műviségét, mediális közvetítettségét.

A közvetítettséget, a mediális apparátus jelenlétét érzékeltetik a filmben szándékosan benne hagyott hibák is. Christian Ferencz-Flatz a filmben felfedezett bakikat a diegézis (realista reprezentáció) és metadiegézis (a realista reprezentáció illúziójának megtörése) közötti oszcilláció pillanataiként értelmezi. A film talán leghumorosabb jelenetében, amelyben a pandúrral és fiával találkozó ortodox pópa nemzetkarakterológiai litániát mond fel az út szélén, a szekereét húzó ló „kilép a szerepéből”, minek következtében a pópát alakító színész, Alexandru Bindea büntudattal a kamerába néz. Egy másik jelenetben a bojár feleségét játszó színésznő, Luminița Gheorghiu Costandint, a pandúrt a cigány rabszolga nevéen, Carfinként szólítja meg, és egy pillanatra ő is zavarba jön a kamera előtt.¹⁸

Architextuális és intermediaális megoldásai révén az *Aferim!* a történelmi „valóságot” audiovizuális, műfaji és kulturális sztereotípiák révén közvetíti, ezáltal mintegy felszabadítja a mitikus reprezentáció kényszere alól. A film fő szervezőelve és figuratív potenciálja a kollázseffektusban azonosítható, amely a történelmi múlttól alkotható képek műviségét különböző mediális reprezentációk által megkonstruált heterogén mozaikként leplezi le. Finom reflexivitása és leplezetlen kritikája révén az *Aferim!*-ben létrehozott mediális kollázs lerántja a leplet a hagyományos történelmi ábrázolásokról ikonográfiájáról, és a mitikus nemzeti történelem-kép helyébe egy etnikailag kevert társadalom traumatikus kollektív emlékezetét helyezi.

17 A Märgelatu-sorozat darabjai, amelyek 1980 és 1987 között készültek rendre Doru Năstase, Gheorghe Vitanidis, valamint Mircea Moldovan rendezésében, a történelmi múltba helyezett népszerű kalandfilmek, a főszerepet a híres román színész, Florin Piersic játssza.

18 FERENCZ-FLATZ: *i. m.* 129–130.

HISTORY, CULTURAL MEMORY AND INTERMEDIALITY
IN RADU JUDE'S *AFERIM!*

Keywords: *cultural memory, intermediality, tableau, collage*

A historical drama that can be interpreted at the juncture of theoretical discourses (heritage film, auteur film), genres (historical film, western, road movie) and representational modes (connecting to – and also subverting at the same time – the historical image of classical Romanian cinema), Radu Jude's *Aferim!* (2015) has attracted the attention of the international public by the way in which it responds to the tradition of representing the Romanian historical past. Its unique place within New Romanian Cinema can be assigned to the fact that it does not focus on tensions of the post-communist condition or their antecedents in the recent communist past; instead, it goes back in history to a much earlier period, to the Romanian *ancien régime*, after the Ottoman occupation and before the abolition of the Gypsy slaves, in order to point at the historical roots of current social problems. Through its ingenious architextual and intermedial solutions, which are presented in detail the present paper, Radu Jude's cinematic collage exposes the traditional historical iconography and replaces the mythical national image of history with the traumatic collective memory of an ethnically mixed society.

ISTORIE, MEMORIE CULTURALĂ ȘI INTERMEDIALITATE
ÎN FILMUL *AFERIM!* DE RADU JUDE

Cuvinte-cheie: *memorie culturală, intermedialitate, tableau, colaj*

Filmul intitulat *Aferim!* regizat de Radu Jude (2015), o dramă istorică care poate fi interpretată la intersecția unor discursuri teoretice (*heritage film, auteur film*), genuri (film istoric, western, *road movie*) și moduri de reprezentare (conectându-se la – și subminând în același timp – imaginea istorică a filmului românesc clasic), a atras atenția publicului internațional prin modul unic în care răspunde la tradiția reprezentării trecutului istoric românesc. Locul său unic în cadrul noului film românesc se datorează faptului că nu se axează pe tensiunile condiției postcomuniste sau antecedentele acestora în trecutul comunist recent, în schimb, se întoarce la o perioadă istorică mai veche, situată între ocupația otomană și abolirea sclaviei romilor, cu scopul de a arăta rădăcinile istorice ale unor probleme sociale actuale. Prin intermediul unor soluții architextuale și intermediale pe care acest studiu le prezintă detaliat, filmul-colaj al lui Radu Jude demască iconografia istorică tradițională și plasează în locul unei imagini istorice naționale mitice memoria colectivă traumatică a unei societăți de etnie mixtă.

KÉPJEGYZÉK/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. A vásár. A 19. századi havasalföldi társadalom képe az *Aferim!*-ben (Radu Jude, 2015)/The fair. The image of the 19th century Wallachian society in *Aferim!* (Radu Jude, 2015)/Târgul. Imaginea societății din Țara Românească în secolul al XIX-lea în filmul *Aferim!* (Radu Jude, 2015)
- 2–3. Groteszk társadalomábrázolás és festői tájképek kontrasztja/The contrast between the grotesque representation of society and painterly landscapes/Contrastul dintre reprezentarea grotescă a societății și peisaje pitorești
- 4–5. A fekete-fehér filmet beharangozó színes plakát a western ikonográfiai elemeivel/The coloured poster of the black-and-white film with iconographic elements of the western/Afișul colorat al filmului alb-negru cu elemente iconografice ale westernului

Zenetudomány – László Ferenc öröksége

ANGI ISTVÁN*

KÖSZÖNTÉS ÉS MÉLTATÁS. LÁSZLÓ FERENC-EMLÉKÜLÉS, 2017. NOVEMBER 25.

Kulcsszavak: *László Ferenc, zenetudomány, Zeneakadémia, Szabolcsi Bence-díj*

Tisztelt hallgatóink,

Szeretettel köszöntöm kedves mindnyájukat emlékülésünkön, amelyen László Ferenc sokoldalú, áldozatos, eseménydús életét és értékeiben nehezen felbecsülhető, rendkívül gazdag munkásságát igyekszünk felidézni és újra befogadni méltóképpen.

Az emlékezés isteni ajándék, általa rögzítjük a legfontosabbakat és felejtjük el a nemkívánatosakat. Ám a rögzítés is, a felejtés is kettős erővonalakon zajlik, a minősített személy és munkássága, valamint a minősítő emlékezők elvárásai és értékelései dinamikus párhuzamában. Gyakran belejátsszik ebbe a rögzítés és felejtés alternatíváiba egyfelől a mementó figyelemzetése – vigyázz, hogy emlékezzél! –, másfelől az emlékezeti optimizmus, amely emlékeinket érzelmekkel kísérve, színezve értelmezi múltbeli forrásaikat.

Megköszönve elnöki tisztségemet és egyben leköszönve róla, mert túlérdemesítettnek érzem magam benne, engedjék meg, hogy csendes ügyvivőként működjek közre előadóinkkal, a remélt hozzászólókkal önök soraiból, valamint a zenés köszöntővel azon, hogy révükön felidézzük, újra érzékivé tegyük emlékképeink sorát László Ferenc életéről és munkásságáról. Töltsön el bennünket az emlékezés öröme a zenetudós, az etnomuzikológus, a szerkesztő és publicista László Ferencről, aki mindenekelőtt a *Tanár úr* volt generációk egész sorának, és nem utolsósorban feledhetetlen kolléga és jó barát.

Tisztelgő szeretettel köszöntjük László Ferenc feleségét, Ilse professzor asszonyt, gordonka- és viola da gamba-művészüket, aki csodaszép élőzenével kísérte és egészítette ki majd 40 éven át ünnepeltünk munkásságát otthon és a Zeneakadémián egyaránt. A Jóisten éltesse sokáig!

László Ferenc számos kitüntetése közül most, befejezéseként egyet idézek fel. 2003-ban a Magyar Kulturális Örökség Minisztériuma Szabolcsi Bence-díjjal tüntette ki sokoldalú munkásságáért. Akkoron a következőket írtam az eseménnyel kapcsolatosan: „A Szabolcsi-díj odaítélése nemcsak igen magas fokú szakmai elismerést, de a megtett pályaut tudományos minősítést is jelenti. Mert a díj, amelyet Szabolcsi Bence neve fémjelez, szimbólumértékű. A kiváló magyar zenetudósnak állítva emléket, felidézi e tudomány nélkülözhetetlenségét múltjában, jelenében és távlataiban egyaránt. Hiszen névadója elsők között alapozta meg, virágoz-

* ANGI István (1933), zeneesztéta, a kolozsvári Gheorghe Dima Zenakadémia és több egyetem professzora. E-mail: istvan_angi@yahoo.com.

tatta fel a zenetudomány szakszerű művelését a magyar kultúrában, és számos irányban kijelölte a távlatait is. Ezért a Szabolcsi-díj kiadása mindig esemény, a magyar és az egyetemes zenei élet kultúrtörténeti eseménye.

Ezúttal mindnyájan, a hazai zene kedvelői, osztozhatunk a Szabolcsi-díj átvételével járó jogos büszkeségben, örömben s nem utolsósorban, az elvégzett munkát dicsérendő elismerésben. Mert László Ferenc kitüntetése e díjjal azt a mai hazai zenei műveltséget érinti, amelynek kimunkálásában zenetudósunk meghatározó módon vett részt, s adja Isten, ezt tegye még sok-sok éven át továbbra is”. Eddig az akkori idézet. Folytatom:

Tette is még 7 kerek esztendőn át. Azóta még hét év telt el. Ez év tavaszán [2017 – szerk. megj.] lett volna 80 éves.

Most neveltjein a sor. Több mint fél évszázados munkássága során, ebből 43 éven át tanított, 43 nemzedéket indított el a zeneművészet varázslatos pályáján.

Több mint húsz tanulmánykötetnek, a 2000-et meghaladó közölt írásainak üzenetét, valamint évtizedes aktív kamarazene-előadói művészetét s ezek felvételeiből, dokumentációiból kicsengő tudását továbbadni tanítványainak a feladata s mindnyájunk öröksége, amelyet őriznünk kell.

Kívánom, hogy ma esti emlékezéseink utórezgése lelkünkben hozzájáruljanak *a bizonyosság feltétlen ígéreteihez* – imígyen fogalmaztam meg egykoron László Ferenc ars poeticáját, s most, a folytonos beváltásáért, újra közreadom.

Kolozsvár, 2017. november 25.

GREETINGS AND APPRETIATION. COLLOCVIUM IN REMEMBRENCE
OF FERENC LÁSZLÓ, 25TH NOVEMBER 2017

Keywords: *Ferenc László, musicology, Music Academy, Szabolcsi Prize*

We try to evoke the multilateral, devoted and rich life and extremely valued works of Ferenc László (1937–2010). He was a musicologist, a scholar, editor, publicist, and most of all, a very constientious university professor, who thought for 43 years.

Ferenc László was distinguished in 2003 by the Hungarian Cultural Heritage Ministry with the most acclaimed musical award, the Szabolcsi Prize. It is expected that his former students and colleagues should continue the work he once began.

SALUTARE ȘI APRECIERE. COLOCVIU COMEMORATIV FRANCISC LÁSZLÓ,
25 NOIEMBRIE 2017

Cuvinte-cheie: *Francisc László, muzicologie, Academia de Muzică, Premiul Szabolcsi*

Dorim să evocăm și să ne însușim în mod demn viața și activitatea bogată în valori – dăruire, varietate etc. – a lui Francisc László (1937–2010). Muzicolog, redactor, publicist și înainte de toate un profesor universitar devotat (a predat timp de 43 ani).

În anul 2003 a fost distins de către Ministerul Moștenirii Culturale Maghiare cu premiul Szabolcsi Bence. Este de dorit ca foștii săi discipoli, precum și participanții la acest colocviu să continue munca valoroasă începută de dânsul.

NÉMETH ISTVÁN CSABA*

A LÁSZLÓ FERENC-HAGYATÉK, ÉS AMI MÖGÖTTE VAN

Kulcsszavak: *László Ferenc, magyar és román Bartók-kutatás, hagyaték, dolgozószoba, primer források, digitalizálás, levelezés, járulékos dokumentumok, közéleti tevékenység, oral history*

Mi mással is kezdhettem volna mai mondandómat, a „*László Ferenc 80*” Emlékkülés első előadását,¹ melynek műfaja csak pár napja derült ki számomra, mint Vikárius Lászlónak, a budapesti Bartók Archivum vezetőjének, László Ferenc talán legkedvesebb Bartók-kutató barátjának nekrológiájával² *A keynote speech* – vagy ha nem mindent angolul mondanánk: a *discourse-programme* –, amelyet most tartandó vagyok, a jelenkori tudományos gyakorlat egyik meghatározó műfaja. Feladata, hogy hivatalból felülemelkedjek annak az ülészaknak a meghirdetett témáján, amelynek az elején elhangzik, majd azt a magasból szemlélve, általánosságban mutassa be. Közben pedig a téma, a tematika szélesebb kontextusba helyezésének kényes kérdésével is el tudjon számolni.³

László Ferenc 1937. május 8-án született Kolozsváron, és 2010. március 17-én hunyt el ugyanott.⁴ Idén [2017-ben – szerk. megj.] lenne 80 éves. Ez tehát az az évforduló, amelynek kapcsán megkezdjük a róla való emlékezést. A 2017. október 26-án az Erdődy-palota (Zene-tudományi Intézet) Bartók-termében ülök jelentős része, míg a november 25-én a Rhédey-palotában (Erdélyi Múzeum-Egyesület) megjelentek döntő többsége személyesen is ismerte. A fiatalabbak azonban már nem találkozhattak vele. Jómagam az 1996/1997-es tanévben,

* NÉMETH István Csaba (1978), zenetörténész, MTA BTK Zenetudományi Intézet, Magyar Zene-történeti Osztály. E-mail: nemeth.istvan.csaba@btk.mta.hu.

- 1 Ez a szöveg a 2017. október 26-án „*Kinek kell tiszteletpéldányt adnom a Bartók-könyvből?*” László Ferenc hagyatéka az MTA BTK Zenetudományi Intézet 20–21. századi Magyar Zenei Archivumában” címmel, az említett intézmény és annak vezetője, Dalos Anna által szervezett *Évfordulók nyomában. 2017* zenetudományi konferencián, ill. az itt látható címmel az Erdélyi Múzeum-Egyesület rendezésében 2017. november 25-én Kolozsvárt tartott, *A Magyar Tudomány Napja Erdélyben* konferencia „László Ferenc 80. Emlékkülés”-én elhangzott felolvasások egyesített és kibővített, írott változata.
- 2 VIKÁRIUS László: „*Tűnő nyomokon*” Búcsú László Ferenctől”. Muzsika LIII(2010). 5. sz. http://www.muzsikalendarium.hu/muzsika/index.php?area=article&id_article=3092 (László András fotójával illusztrálva). (Utolsó megtekintés: 2019. máj. 9.)
- 3 A kolozsvári vitaindító előadásomat követően Almási István etnomuzikológus László Ferenc Bartók-kutatásairól adott elő, Bíró Viola zenetörténész pedig „Tanulások és ösztönzések” címmel fűzött megjegyzéseket László Ferenc 1980-as könyvéhez (Bíró írása ebben a kötetben olvasható). Az emlékkülésnek volt még egy mozzanata, mégpedig egy mikrokiállítás, amelyet Sófalvi Emese állított össze, és amelyen a jelenlévők a maguk fizikai valóságában is láthatták László Ferenc kötetait.
- 4 *Romániai magyar irodalmi lexikon*. III. Szerk. DÁVID Gyula. Kriterion, Bukarest, 1994. 333–334. <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/2464/>. (Utolsó megtekintés: 2019. máj. 9.)

kolozsvári zeneakadémistaként kerülhettem vele kapcsolatba, és – mi tagadás – nagyon sokat köszönhetek neki.⁵

László Ferenc munkássága évtizedek óta publikus, minden érdeklődő számára hozzáférhető. A közelmúltban azonban egy különösen szerencsés körülmény lehetővé tette, hogy az életmű „belülről” is tanulmányozhatóvá váljék. László Ferenc hagyatékáról a László család digitalizálási megállapodást kötött az MTA BTK Zenetudományi Intézet 20–21. Századi Magyar Zenei Archívumával, amelynek keretében két részletben – 2014-ben és 2015-ben – a Zenetudományi Intézetbe kerültek László Ferenc dokumentumai, a könyvtár és a kottatár kivételével.⁶ A cél a teljes elszállított állomány digitalizálása, melyet követően az eredeti, papíralapú dokumentumok visszakerülnek Kolozsvárra, a Voltaire utcai dolgozósobába. Ennek megfelelően a hagyatékot a helyszínen átnéző és arról katalóguskezdeményt készítő Ránki András kollégám (Loch Gergellyel együtt) dobozokba helyezte a dokumentumokat. Zónákra osztotta a dolgozósobát és az azoknak megfelelő 14 doboz számához megjegyzéseket fűzött (pl. „íróasztal alatt” „alsó polc”) oly módon, hogy ezek alapján majd vissza lehessen állítani az eredeti állapotot. Időközben a Magyar Zenei Archívum munkatársai derekas munkát végeztek, hatalmas mennyiségű iratot digitalizáltak, de a munkafolyamat még így is távol áll a befejezéstől. Jelenleg a kutatóközpont digitális László Ferenc-gyűjteményének mérete 333 GB, ez 6649 mappába elrendezett 53 898 fájlból tevődik össze. Ebben persze benne vannak a László Ferenc számítógépéről elmentett fájlok is, amelyeket nem kellett digitalizálni, de amelyek csak 8 GB-ot tesznek ki. A legkorábbiak 1994-ből valók, a *Very Last Backup*, az utolsó mentés 2010. április 1-jén készült.

*

László Ferenc romániai magyar zene-történész, ahogy ő maga szeretett fogalmazni: „zenei közíró”, emellett egyetemi kamarazene-tanár és Bartók-kutató volt. Írásai a magyar és román Bartók-irodalom részeivé váltak. Aki a „Bartók és Erdély”, ill. a „Bartók és Románia” témakörrel kicsit is foglalkozott, nem kerülhette el László Ferenc alapvető munkáit.

László Ferenc önálló kötetei és az általa szerkesztett kiadványok

- 1971 (szerk.) *Bartók-könyv 1970–1971*
- 1974 (szerk.) *Bartók-dolgozatok*
- 1974 (szerk.) *99 Bartók-levél* (Téka-sorozat)
- 1976 *Zenei ügyelet. Publicisztikai írások 1970–1974*
- 1976 (szerk.) *Béla Bartók și muzica românească*
- 1976 (szerk.) Béla Bartók: *Scrisori* [Levelek], I.
- 1977 (szerk.) Béla Bartók: *Scrisori* [Levelek], II.
- 1980 *Bartók Béla. Tanulmányok és tanúságok*

5 Kivételes szerencsémnek tekintem, hogy 1996 és 2009 között számtalan alkalommal beszélhettem László Ferencsel, illetve, hogy levelezésben állhattam vele. Miután szóban és írásban egyaránt szemléletesen fogalmazott, szinte szó szerint emlékezni vélek egyes szakmai témákat érintő megnyilvánulásaira, nyilatkozataira. Mikor ezekre hivatkozom ebben a szövegben, azt így jelölöm: [Oral History].

6 Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet, <http://zti.hu/index.php/hu/mza/gyujtemenyek>. (Utolsó megtekintés: 2019. máj. 9.)

- 1982 (szerk.) *Bartók-dolgozatok 1981*
 1984 *A százegyedik év. Bartókról, Enescuról, Kodályról*
 1984 (szerk.) *Utunk Kodályhoz. Tanulmányok, emlékezések*
 1985 *Bartók Béla. Studii, comunicări, eseuri* [Tanulmányok, közlemények, esszék]
 1987 *Zenén innen, zenén túl. Publicisztikai írások*
 1989 *Klavír és koboz. Tények, értelmezések és föltevések Liszt Ferenc 1846–47-es hangversenyútjával kapcsolatban*
 1989 *Gen, specie și formă în muzica de flaut a lui J. S. Bach* [Műfaj, műnem és forma J. S. Bach fuvolazenéjében], 2006
 1995 *Béla Bartók și lumea noastră, așa cum a fost* [Bartók Béla és világunk. Ahogy a dolgok történtek]
 1995 (szerk.) *A szifnx válaszol. Harmincöt beszélgetés George Enescuval*
 1999 (szerk.) *Zenetudományi Írások 1998*
 2003 *Béla Bartók și muzica populară a românilor din Banat și Transilvania* [Bartók Béla és a bánsági és az erdélyi románok népzeneje]
 2006 (társsz.) *Constantin Brăiloiu, partizan al etnomuzicologiei fără frontiere*
 2006 *Bartók markában. Tanulmányok és cikkek (1981–2005)*

A fenti listában felváltva szerepelnek a különböző műfajú, magyar és román című kiadványok: László Ferenc szerkesztette kötetek, levélközreadások, publicisztikai írásokat tartalmazó antológiák és László Ferenc saját tudományos tanulmányainak gyűjteményes kiadásai.

Egy pillanatig álljunk meg a többszerzős köteteknél, László Ferenc szavajárását idézve, a „szerkesztményeknél”. Az 1971-es *Bartók-könyvet* és a *Bartók-dolgozatokat* (1974, 1982) egy 1976-ban megjelent román nyelvű Bartók-tanulmánygyűjtemény egészítette ki. Utóbbiban vezető román muzikológusok (Tiberiu Alexandru, Eugenia Cernea és Gheorghe Firca) és két magyarországi zenetörténész-kollégájuk (Papp Márta és Breuer János) mellett a korszak legfontosabb román zeneszerzői is írtak (Tiberiu Olah/Oláh Tibor, Aurel Stroe, Adrian Rațiu és Anatol Vieru). Ha valaki közülük egyszemélyben tudta, hogyan gondolkoznak Bartókról Budapesten és Bukarestben, akkor az kétségtelenül a szerkesztő, László Ferenc volt.

Említést, pontosabban kiegészítést érdemel az 1999-ben, a Kriterion és az MTA Zenetudományi Intézet közös kiadásában megjelent *Zenetudományi írások 1998* című gyűjteményes kötetet is. Az 1977-ben triennáleként indult sorozat első négy kötete vaskövetkezetességgel valóban háromévente jelent meg, ez a korszak 1986-ig tartott. Az 1989-re tervezett 5. kötet azonban csak 1999-ben jött ki, ezt szerkesztette László Ferenc úgy, hogy az összes korábbi kötetben is publikált tanulmányokat. Én ezt a *Zenetudományi Írások*-sorozatot tekintem – a kétkötetnyi *Bartók-dolgozatokkal* és az 1984-es *Utunk Kodályhoz* kötettel együtt – a romániai magyar zenetudományos nyilvánosság eddigi legnagyobb megvalósításának. Ezzel a *corpus*-szal pedig az erdélyi magyarság az összes határon túli magyar kisebbség között egyedülálló módon kiemelkedő, önmagában is figyelemre méltó zenetudományi teljesítményt nyújtott az elmúlt évtizedek folyamán, pontosabban egy másfél évtizedes periódus alatt. László Ferenc mind a nyolc kötetbe írt, és ötöt közülük maga szerkesztett. Egyszerűs zseniális könyvet írni viszonylag sokan tudnak. Intézményes háttér nélkül évtizedekig fennálló tudományos műhelyt működtetni azonban jóval kevesebben. Nem véletlen, hogy László Ferenc meghatározó szerepének okán Vikárius László idézett szövege is kitér ezekre a kiadványokra, hiszen olyan hagyományt sikerült teremteni, amely ma is folytatásra kötelez.

Az 1989-es *Gen, specie și formă în muzica de flaut a lui J. S. Bach* [Műfaj, műnem és forma Bach fuvolazenéjében] a Bukaresti Zenekonzervatórium, Románia első számú zenei felsőoktatási intézményének belső használatra szánt tankönyveként íródott. Nem véletlen azonban, hogy a második kiadást is megérte 2006-ban. Ezzel a Bach-témával foglalkozott ugyanis László Ferenc legelső, még diákkorában publikált tudományos közleménye.⁷ [Oral History]: 2007-ben éppen erre a tanulmányra való hivatkozással ünnepelte tudományos zeneirői pályafutásának fél évszázados jubileumát. „*Még a Grove-ban is benne van*” – mondta büszkén, a *New Grove* lexikon Benkő András által készített László Ferenc-szócikkének írásjegyzékére utalva.⁸

*

A Hagyaték tartalmának áttekintésével párhuzamosan röviden föl szeretném vázolni az életrajz azon mozzanatait, amelyek segíthetnek a dokumentumok megértésében, értelmezésében.

László Ferenc 1959-ben diplomázott a Gheorghe Dima Konzervatórium, pontosabban a Kolozsvári Zeneakadémia magyar szakán, fuvolaművészként. [1. kép] 1965-ig a nagyszebeni Állami Filharmónia fuvolása volt, aki szabad idejében kamarazenei felelőségével, a csellista Ilse Herberttel és a csembalista Christa Dresslerrel. [2. kép] Ez a fotó 1965 októberében készült róluk a nagyszebeni Brukenthal Múzeumban.

1966-tól 1970-ig a kolozsvári Zenelíceum kamarazene-tanára, majd – 1970 és 1991 között – a fővárosi Ciprian Porumbescu Zenekonzervatórium, azaz a Bukaresti Zeneakadémia Kamarazene Tanszékének adjunktusa volt. A hagyatékban megtalálható az intézményhez 1969 decemberében benyújtott mestervizsgájának az anyaga,⁹ többek közt egy román nyelven megírt lecketeranggal, mely Mozart Esz-dúr kvintettjének (K. 452) tanítását részletezi, az első tétel expozíciójának végéig. Egy korábbi, 1965-ös álláskérő folyamodvány is ugyanazon intézmény rektorához szól. Tehát László Ferenc már korábban is megpróbált Bukarestbe eljutni. [Oral History] Ennek oka számomra – legalábbis részben – nyilvánvalónak tűnik, azok alapján, amit egyszer elmondott nekem, hogy ti. Magyarországhoz hasonlóan a zenei élet Romániában is erősen fővároscentrikus, mint mondta „*kilenczede Bukarestben zajlik*”.

A pálya két évtizedes bukaresti korszaka – az akkori rezsim *különutas*-politikájának köszönhetően – szerencsés csillagzat jegyében indult. 1970-ben jött létre bukaresti központtal a többnyelvű nemzetiségi könyvkiadás fóruma, a Domokos Géza igazgatása alatt működő Kriterion Könyvkiadó, amelynél a fentebb bemutatott önálló és többszerzős kötetek megjelenhetett.

7 LÁSZLÓ Ferenc: „*Johann Sebastian Bach: Musikalisches Opfer. A mű gyakorlati előadásának kérdései*” = *Dim activitatea cercurilor științifice a Conservatorului de Muzică „Gh. Dima”*. Litografia Invățământului, Cluj, 1957. 17–33.

8 BENKŐ András: „László, Ferenc [Francisc]” = *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* Szerk. Stanley SADIE. Macmillan, London–New York, 2001. A *Grove Music Online* felületen elérhető revideált verzióban ez az 1959-es tanulmány sajnos már nem szerepel. Vö. BENKŐ András–Valentina SANDU-DEDIU: „László, Ferenc [Francisc]”. Updated and revised 28 May 2015. Lásd: <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.16065>. (Utolsó megtekintés: 2019. máj. 9.)

9 „*Dosar concurs lector muzică de cameră, decembrie 1969*”. Jelzete a Zenetudományi Intézetben: MZA LFH „3 [folytatás, önálló dobozban] MV”.

Szintén 1970-ben és ugyancsak a fővárosban alapították meg *A Hét* című központi társadalmi, politikai és művelődési tematikájú hetilapot, amely a nagy múltú kulturális havi folyóirathoz, a *Korunk*hoz hasonlóan a zeneművészet aktuális kérdéseit is tárgyalta, de annál gyakrabban, heti rendszerességgel. A főszerkesztő-helyettes Földes László meghívására László Ferenc lett *A Hét* 8., zenei oldalának szerkesztője.¹⁰ *A Hét* 1970. október 23-i első évfolyambeli első számában jelent meg László Ferenc *Pont és kérdőjelek* című beköszöntő cikke, amely kritikusan reflektál az 1970-es Bartók-év során a romániai magyar sajtóban megjelent írások visszásságaira és illetéknéppen *A Hét* induló zenei rovatának programnyilatkozataként értelmezendő. A rovat későbbi történetének ismeretében bátran kijelenthetjük: ez a kezdet korszakhatárt jelölt a romániai magyar zenei újságírás történetében. A Ránki András által a Zenetudományi Intézet számára összeállított írásjegyzék szerint László Ferenc kerekén 1000 cikket írt *A Hét*nek. Ez még akkor is zavarba ejtő mennyiség, ha figyelembe vesszük, hogy a rövid, távirati stílusban megfogalmazott zenei hírek is külön bibliográfiai tételnek minősülnek. De a vállalkozás jelentősége nem merült ki a saját írások közlésében. László Ferenc, a rovatvezető legzseniálisabb húzása talán az volt, hogy állandó külső munkatársként Vermes Pétert és Rónai Istvánt is tartósan bevonta a munkába.

Végül a korszak itt utoljára hagyott, de időrendben a legelsőnek lezajlott jelentős fejleményeként 1969-ben Bodor Pál vezetésével elindult a Román Televízió magyar adása.¹¹ László Ferenc itt is állandó munkatárs lett, a zenei népszerűsítés új formátumát találta ki, és országos ismertségre tett szert.

*

E szédületes szakmai előremenetel felelevenítése kapcsán ismét érdemes egy kicsit megállni. Hiszen egyáltalán nem volt magától értődő, hogy egy fuvolaművészi végzettséggel rendelkező gyakorló muzsikus ilyen sikeresen tudott fellépni, mint tudományos kutató, publicista és médiaszemélyiség.

László Ferenc nem végzett zenetudomány szakot, abból az egyszerű okból kifolyólag, hogy a Kolozsvári Zeneakadémián ilyen képzés még nem létezett akkor, amikor ő diákként járt oda. Autodidaktának vallotta magát, és többször is mesélt [Oral History] azokról az erdélyi napilap- és folyóirat-szerkesztőkről, akiktől megtanulta a zenéről való írás művészetét. Egyiküknek, a Marosvásárhelyen megjelenő *Új Élet* szerkesztőjének, Deák Tamásnak ezt írta 1984-ben:

„talán a háromezret is meghaladja a cikkeim száma, amelyeket azóta írtam, hogy az *Új Élet*nél zsenéimet bütykölgetted, és ez nyilván *nem* oka, hanem következménye annak, hogy képtelen voltam kevesebbet-fontosabbat írni a zenéről. Így maradt egyedül az én titkom, hogy tanultam tőled”.¹²

10 Vö. LÁSZLÓ FERENC: „Búcsú *A Hét* 8. oldalától”. *Korunk* XIV(2003). 8. sz. <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00068/2003honap8cikk377.htm>. (Utolsó megtekintés: 2019. máj. 10.)

11 JÓZSA ERIKA–SIMONFFY KATALIN–TOMCSÁNYI MÁRIA: *A mi Magyar Adásunk 1969–1985*. Kriterion, Kvár, 2014.

12 László Ferenc levele 1984. április 8-án „Deák Tamásnak [még] helyben”. Jelzete a Zenetudományi Intézetben: MZA LFH 13 [önálló doboz]/58.

Talán ezzel függ össze [Oral History], hogy kedvenc témáinak egyike az volt, hogy hogyan tanult meg írni az említett szerkesztők segítségével. Dolgozószobájában – a Voltaire utcára néző ablakoktól jobbra – volt egy bútordarab, egy álló írópult. Ezt az állványt, mint mondta, pályája elején rendeltetésszerűen, azaz úgy használta, hogy ráhelyezte az írógépet, álló testtartásban gépelt, időként pedig a pult körül sétálva összpontosított-gondolkozott. A lényeg az volt, hogy állni kellett és sétálni lehetett írás közben. Volt olyan szerkesztő, aki azzal küldte vissza átnézésre szoruló a cikkét, hogy „*ezt még nem sétálta ki, László úr!*”¹³ Később aztán, amikor nekem bejárásom volt a Voltaire utcai dolgozószobába, már édesapja, László Dezső lelkész gipszből készült fejszobrát helyezte rá.¹⁴

*

A hagyatékban található írások tekintélyes részét az újságcikkek alkotják, amelyeket László Ferenc gondosan kivágott, és üres lapokra ragasztva, irattárolókba helyezett. Ezek az irattárolók bő egy folyómétert tesznek ki a Magyar Zenei Archivum raktárának polcain (ahol jelenleg ideiglenesen el vannak helyezve [A László Ferenc-hagyaték 2019 tavaszán visszakerült az örökösökhöz – szerk. megj.]). Forrásértéküket növeli a népszerűsítő és tudományos írásművek László Ferencre oly jellemző átjárhatósága, amit Vikárius László is megemlítt a nekrológban. „*Önálló köteteiben sem tagadta meg, hogy kutatóként kiindulópontja a publicisztika volt.*” Ezzel az összefüggéssel kapcsolatban maga László Ferenc így fogalmazott [Oral History]: arra kell törekedni, hogy ne legyen tartalmi különbség a tudományos és a népszerűsítő írások között. A népszerűsítő írásoknak is éppolyan sziklaszilárdan megalapozottnak kell lenniük, mint a tudományos tanulmányoknak. Másrészt, a tudományos írásműveket, lett legyen bármilyen bonyolult is a tárgyuk, úgy kell megírni, hogy azok olvashatók legyenek, illetve, hogy az olvasót *érzelmileg elkötelezzék* a tárgy iránt.

Hogy ez a stratégia valóban sikeres volt, azt egy levéllel szeretném illusztrálni, melyet egy kolozsvári tanítvány, a zeneszerző Márton Jenő küldött László Ferencnek 1983-ban, miután elolvasta az 1980-as *Zenetudományi Írásokban* közölt László Ferenc-tanulmányt és a *Tanulmányok és tanúságok* kötetet. „*Bevallom, hogy talán kevésbé érdekelnek [a] Bartókról megjelent tanulmányok, inkább az ön személyes kutató tevékenysége és hozzáértő szakemberi tudása Bartókkal kapcsolatban vonzott az Ön írásai iránt.*”¹⁵

- 13 Az álló írópult (a német *Stehschreibpult* tükörfordítása) a Habsburg Birodalomban, különösen a kiegyezés után használt „monarchikum” volt. A sétálva gondolkodás eszméje egy olyan antropológiai sajátosságunkon alapszik, melyre már az ókorban felgyeltek: az ógörög peripatetikus filozófusok gyakorlatáig vezethető vissza.
- 14 Egy nappal a kolozsvári ülészek előtt, 2017. november 24-én e tanulmány írójának részvételével a Kolozsvári Televízió félórás stúdióbeszélgetést sugárzott *László Ferenc muzikológusra emlékeztünk* címmel (műsorvezető: Pákai Enikő, szerkesztő: Vig Emese), melynek során két bejátszás is adásba került. 1/ A László Ferencről 2004-ben készült portréfilm (00:40–05:55), melynek akkor visszajátzott részletét a Voltaire utcai dolgozószobában forgatták, így látni lehet az említett álló írópultot, a rá helyezett László Dezső-mellszoborral együtt és 2/ egy kerekasztal-beszélgetés részlete (13:50–19:20), melyet a 2006-os Bartók-évben megrendezett kolozsvári ünnepségekhez kapcsolódó zenetudományi értekezlet néhány résztvevőjével rögzítettek (Selmeczi György, Pávai István és Németh G. István), a beszélgetés házigazdája pedig László Ferenc volt. A műsor felvétele elérhető az Erdélyi Figyelő YouTube-csatornáján. (Közzététel: 2017. nov. 27.) <https://www.youtube.com/watch?v=KY6tOCC9XS4>. (Utolsó megtekintés: 2019. máj. 10.)
- 15 Eugen-Mihai Márton Lüneburgból (Nyugat-Németország) 1983. szeptember 18-án küldött levele László Ferencnek. Jelzete a Zenetudományi Intézetben: MZA LFH\Levellek10b\003.

Ugyanerre az *ars poeticára* vezethető vissza az is, hogy László Ferenc az egyébként zenével nem foglalkozó kisebb helyi sajtóorgánumoknak is írt fontos cikkeket. Ezek nehezen lennének visszakereshetőek, ha ő maga nem gyűjtötte volna össze megjelenésük idején. Ennyit a dossziékba ragasztott újságkivágatokról, melyeket tehát első megközelítésben mindenképpen a tudományos írásokkal egyenértékűeknek kell tekintenünk.

Az írásokhoz tartozó további dokumentumok a hagyatékban: kutatási segédanyagok és források (jegyzékek, bibliográfiák, zeneművekről készült fénymásolatok és fényképek), ezek kapcsán levelezés romániai, magyarországi és német, osztrák, svájci zenei könyvtárakkal, archívumokkal és oktatási intézményekkel. Külön iratgyűjtőkben vannak a szerkesztett kötetekhez kapcsolódó iratok: a saját tanulmányok, valamint az azok publikációját szervező levelezés a kiadókkal.¹⁶ Vannak még koncertek előtt mondott bevezető szövegek, konferencia-előadások kinyomtatott és kézzel korrigált felolvasópéldányai, fesztiválok és konferenciák programfüzetei.

A dokumentumok a teljes – publikált és publikálatlan – tudományos oeuvre forrásai mellett a teljes levelezést is magukban foglalják. Az állomány legnagyobb hányadát kitevő levelek tekintélyes része azoknak a szakmai egyesületnek, szervezeteknek a tevékenységéhez kapcsolódik, amelyeknek László Ferenc tagja volt, ill. amelyekben különböző funkciókat látott el.¹⁷

Az 1991-ben Kolozsváron alapított Román Mozart Társasággal kapcsolatban emlékszem [Oral History], milyen büszke volt László Ferenc arra, hogy a rendszerváltást követően Kolozsváron, mely város csak egyetlen Mozart-tanítványt tudott felmutatni, az éppen két hete ezen a helyen Sófalvi Emese által is megemléített Bánffy Jozefa személyében,¹⁸ nos, hogy a kincses városban hamarabb alakult Mozart Társaság, mint ahogy például Mozart szeretett városa, Prága feleszmélt volna. Idetartozik az is [Oral History], hogy a László Ferencet Kolozsvárt meglátogató Soros György ezzel a kérdéssel indította a beszélgetést: „*Hogyan lehet,*

16 László Ferenc a következő szaklapokban és folyóiratokban közölt nagyobb terjedelmű tanulmányokat: *A Hét*, *Brassói Lapok*, *Deutsche Musik im Osten* (Bonn), *Forrás*, *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, *Igaz Szó*, *Karpatbenrundschau*, *Korunk*, *Látó*, *Lucrări de Muzicologie* (Kolozsvár), *Magyar Zene*, *Musik und Kirche*, *Muzica*, *Muzsika*, *Művelődés*, *Utunk*, *Revista 22*, *Revista de Folclor*, *Secolul 20*, *Studia Musicologica* (Budapest), *Studii de Muzicologie* (Bukarest), *Tribuna*, *Zenetudományi Dolgozatok* (Budapest).

17 É szervezetek: Romániai Zeneszerzők és Zenetudósok Szövetsége (UCMR 1973–2010, vezetőségi tag: 1990–1994), Internationale Stiftung Mozarteum, Salzburg (1981), Romániai Magyar Zene Társaság, (alapító elnök, 1989–1996), Junimea Muzicală din România (a *Jeunesse Musicale* helyi tagszervezete, alapító elnök, 1990–1992); Societatea Română Mozart (alapító elnök, 1991–2001), Fundația Sigismund Toduță (alapító tag, 1992), A Páneurópai Unió Román Tagozata (alelnök, 1992-től), Magyar Zenetudományi és Zenekritikai Társaság (alapító tag, 1993), Johann Michael Haydn Gesellschaft, Salzburg (1993), Societatea Filarmonică Transilvania (alapító elnök, 1994), Bolyai Társaság (1995), The Royal Society for the Encouragement of Arts, Manufactures & Commerce London (1996), Internationale Arbeitsgemeinschaft für die Musikgeschichte in Mittel- und Osteuropa Chemnitz (alapító tag, 1997), EME Erdélyi Zenetudományi Munkaközösség (alapító elnök, 2005).

18 A budapesti szövegverziónak ez a passzusa Sófalvi Emese „Kolozsvári Muzsikai Egyesület: Zenei kultúra és oktatási törekvések egy reformkori intézményben” előadására utal vissza, mely 2017. október 13-án hangzott el a Magyar Zenetudományi és Zenekritikai Társaság XIV., *Hivatásosok és műkedvelők. A zenélés intézményesülése Magyarországon a középkortól napjainkig* címmel megszervezett tudományos konferenciáján.

hogy a Román Mozart Társaságnak magyar az elnöke?”. Ezt az epizódot azért osztom meg, hogy felhívhassam a figyelmet a László család által használt vendégkönyvre (pontosabban az évtizedek alatt használt vendégkönyvekre), melyekbe – fontosabb látogatások alkalmával László Ferenc mindenkit (így engem is) megkért, írjon néhány sort. Majd hozzátette, koronás fők is írtak albumbejegyzést. Következésképpen a vendégkönyvek is fontos forrásnak számítanak.

A már említett intézményeken kívül feltétlenül szólni kell egy fájóan hiányzó intézményről, a Kolozsvári Zeneakadémia magyar tagozatáról, amelyet a 80-as évek végére sorvasztottak el, de amelynek az újraindítására a ’89-es fordulatot követő években úgy látszott, hogy van remény. A hagyatékban megtalálható a kisebbségi érdekvédelmi szervezet, az RMDSZ névre szóló felkérése¹⁹ és a *Romániai magyar zenei felsőoktatás* című tervezet, amelyet László Ferenc főiskolai tanárkollégáival, Angi Istvánnal és Szenik Ilonával együtt állított össze a Romániai Magyar Felsőoktatási Tanács megbízásából.²⁰ Idekapcsolódik Cs. Gyimesi Éva írása is, melyet *Tervek – valóság – lehetőség. Oktatásszervezési stratégia* címmel nyújtott be a listán is látható Romániai Magyar Zenetársaság akkori elnökének, azaz László Ferencnek. A *Romániai magyar zenei felsőoktatás* című dokumentum jelentőségét jól mutatja, hogy Kolozsváron később sokan emlegették, mint a magyar tagozat visszaállításáért folytatott, utóbb sikertelennek bizonyult küzdelem egyik fontos mozzanatát. Én elkészülése idején a Kolozsvári Zeneakadémia elsőéves hallgatója voltam, csak 20 évvel később szembesültem vele először, László Ferenc leveleit böngészve.

László Ferenc egyik utolsó kezdeményezése az volt, hogy újabb intézményes keretet hozott létre: másfél évnyi előkészület után 2005-ben megalapította az Erdélyi Múzeum-Egyesület szakosztályaként elképzelt Erdélyi Zenetudományi Munkaközösséget. Alapító okiratban vázolta a célkitűzéseket, amelyeket csak együtt tudunk elvégezni, tagokat toborzott, és összehívta az első közgyűlést.²¹

*

A fentiek alapján László Ferenc a mi identitásunk, a romániai magyar zenésztársadalom fókuszpontjaként rajzolódik ki. Szakmáját tekintve krónikás volt, aki azonban nemcsak megörökítette az eseményeket, hanem egész munkásságával igyekezett azokat kedvező irányba

19 A Romániai Magyar Demokrata Szövetség – Oktatási Főosztály fejlécével ellátott, 1997. április 16-án Kolozsváron kelt gépiratos levelet Tonk Sándor projektkoordinátor és Kötő József ügyvezető alelnök jegyezte.

20 A már 1997. július 30-ára elkészült tervezet 5 fejezetből áll: 1. Anyanyelv és zenei anyanyelv. Felsőfokú zenei oktatás anyanyelven, 2. Történeti visszatekintés, 3. A jelenlegi helyzet ismertetése, 4. Gheorghe Dima Zeneakadémia Kolozsvár. A Magyar tannyelvű zeneszerzés, zenetudományi és zenepedagógiai kar tervezete 5. Zenepedagógiai szak a Marosvásárhelyi Székelyföldi Egyetem Művészeti Karán. Tervezet. A három szerzőn kívül Benkő András és Benkő Judit írta a 2.1 (A magyar nyelvű zenei oktatás múltja Kolozsvárott 1946–1997), Kim Imola a 2.2 (Felsőfokú zenei képzés Marosvásárhelyen) és 3.1 (Zenei képzés a Marosvásárhelyi Református Kántor-Tanítóképző Főiskolán) alfejezeteket, Csiky Boldizsár pedig az 5. fejezetet. A dokumentum digitális kópiájának jelzete a Zenetudományi Intézetben: MZA LFH 1 (*Ilse doboza, íróasztal alatt*).

21 Ez a kezdeményezés az azóta eltelt bő évtizedben Csipkerózsika-álomba borult; ébredését a kolozsvári emlékülésen Sófalvi Emese jelentette be, találóan megjegyezve: „Ezt is László Ferencnek köszönhetjük, aki már megint megelőzött bennünket.”

befolyásolni. Nem lehet megrendülés nélkül belegondolni abba, hogy ez a hatalmas intellektuális kapacitások fölött rendelkező és beláthatatlannak tűnő információmennyiséget kezelni tudó entellektüel, ez a *par excellence* keresztény értelmiségi néha milyen lehetetlen, sőt egyenesen megalázó körülmények között kellett, hogy dolgozzon. Van a hagyatékban – méghozzá két példányban – egy hivatalos (a bukaresti Kultusz- és Kulturális Minisztérium fejlécével ellátott) felszólítás, melyet a 90-es évek elején, az akkor kulturális államtitkár, Horváth Andor a kolozsvári posta-igazgatóságához intézett. „*Funkcióira való tekintettel Horváth támogatja László Ferenc telefonkészülék igénylését*” – olvashatjuk románul. A helyzet drámaiságát az érzékelteti csak igazán, ahogy az államtitkár még azt is kénytelen volt – elegáns, de mégiscsak fenyegető hangnemben – kilátásba helyezni, hogy ellenkező helyzetben habozás nélkül bevonja az ügybe a feleslet hatóságát, a Távközlési Minisztériumot is.²² Mindezt egy szimpla vezetékcsatlakozásról szóló levelekről beszél.

László Ferenc a beérkező leveleket többnyire a feladó neve alapján csoportosítva gyűjtötte. A saját – szinte kizárólag gépiratos – kimenő leveleinek másodpéldányait pedig időrend szerint csoportosítva őrizte meg 1964-től 1998-ig (ezt követően rátért a számítógépre). A levelezés tekintélyes része tudományos-szakmai jellegű.

A magyar író levelezőpartnerek többsége erdélyi és magyarországi vagy onnan elszármazott zenetörténész és zeneszerző. De rajtuk kívül megtaláljuk az erdélyi kollégákat is (Almási István, Csíky Boldizsár, Demény Piroska, Szegő Péter, Szenik Ilona) és különböző – esetenként változó – apropók kapcsán a romániai magyar irodalmi élet színe-javát is (Balla Zsófia, Balogh Edgár, Horváth Andor, Kántor Lajos, Markó Béla, Szócs István).²³

A nem-magyarul író levelező-partnereket a használt nyelv alapján három kategóriába sorolom. A németül írók között vannak erdélyi szászok és a teljes német nyelvterületet képviselő szakmabeliek.²⁴ A románul írókkal²⁵ – újból Vikárius tanár úr nekrológiát idézve – „*tisz-*

22 Horváth Andor dátum nélküli kérvényének címzettje: *Direcția PTTR* [Poștă – Telefon – Telegraf – Radio] a *județului Cluj*. Jelzete a Zenetudományi Intézetben: MZA LF_Dig_00243.

23 Almási István, Angi István, Balla Zsófia, Balló Áron, Balogh Edgár, Bauer Vendel, Bárdos Kornél, Bárdos Lajos, Bartók Péter, Benkő András, Benkő Judit, Beke György, Berkesi Sándor, Bónis Ferenc, Breuer János, Csíky Boldizsár, Csíky Csaba, Deák Ernő, Deák Tamás, Demény János, Demény Dezsőné Szabó Piroska, Dobos Kálmán, Dobszay László, Eckhardt Mária, Gárdonyi Zoltán, Gát Eszter, Gergely János (Jean), Gergely László, György Zsolt, H. Szabó Gyula, Horváth Andor, Horváth Károly, Huszár Lajos, Huszár Sándor, Ilia Mihály, Irányi Gábor, Ittész Gerely, Ittész Mihály, Kacsir Mária, Kántor Lajos, Kincses Károly, Király Péter, Kővári László, Stephan Kórody-Kreutzer, Lakatos István, Laki Péter, Láng István, Ligeti György, Lükő Gábor, Markó Béla, Márton Jenő (Eugen), Mráz Lajos, Nemcsik Pál, Németh Pál, Nesztor Iván, Olsvai Imre, Papp Géza, Pávai István, Pernye András, Petrovics Emil, Sárosi Bálint, Simon Gábor, Somfai László, Szegő Péter, Szenik Ilona, Székely András, Szepesy Gyula, Szepesi Zsuzsanna, Szesztay Zsolt, Szócs István, Szóke Péter, Szöllősy András, Terényi Ede, Ujfalussy József, Vidovszky László, Vidovszky Ferenc, Vitányi Iván, Vikárius László, Volly István, Wehner Tibor, Wilhelm András, Zoltai Dénes, Zsigmond Enikő (a felsorolás messze nem teljes).

24 Frithjof Altemüller, Bärbel Danek, Bruckner Siegfried, Otta Biba, Andreas Jaschinski, Marius Flothuis, Horst Gehann, Thomas Glasmeyer, Richard Jakoby, Gottfried Habenicht, Jürgen Hunkemöller, Volker Mettig, Kurt Mild, Gernot Nussbächer, Kurt Mild, Astrid Niedermaier, Astrid Philippi, Gerd Schönfelder, Heinz Rothenbühler, Kurt-Christian Stier, Hans-Peter Türk, Karl Vötterle, Helmut Wagner, Joachim Wittstock, Gerhard Zank.

25 Tiberiu Alexandru, Radu Aldulecu (Nizza), Dumitru Avakian, A. Bălănescu, Grigore Bârgauanu (Neully-sur-Seine), Ovidiu Bârlea, Dorina-Brîndușa Nuțescu (Genf), Gheorghie Ciobanu, Laura

teletreméltóan sok, szoros, kritikával megválogatott... szakmai kapcsolatot” ápolta László Ferenc. Itt hangsúlyosan vannak jelen a Romániából Nyugat-Európába emigráltak is. És persze Barók-kutatóként angol nyelvű leveleket is intéztek László Ferenchez.²⁶

*

Hogy az életrajzi szálat el tudjam varrni, meg kell említenem, hogy László Ferenc 1991-től a Kolozsvári Zeneakadémia kamarazene oktatójaként, docensi, majd professzori minőségben fejezte be pályafutását. A kamarazene-tanítás mellett a zenei szervezetekben és egyesületekben való aktív részvétel fémjelzte a kilencvenes éveket, illetve a zenetörténészként tartott nagyszámú konferencia-előadás és tanulmányírás. Az a levél, amelyet László Ferenc 1996-ban írt a *Romániai magyar irodalmi lexikon* Balogh Edgárt követő főszerkesztőjének szemléletesen foglalja össze ezt az időszakot:

„Tisztelt Könyvkiadó,

ezennel kilépek a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon szerzői köréből. Amikor erre a szerepre vállalkoztam – bő negyedszázaddal ezelőtt – rendszeresen közlő zenei publicista voltam, a televízió, a rádió és több napilap állandó munkatársa. A romániai magyar zenei élet minden fontosabb eseményéről és személyiségéről rendszeresen tájékozódtam...

Pályám azóta lényegesen módosult. Csak ritkán, alkalmyszerűen értesülök és írok zenei életünk eseményeiről. Följegyzéseim hiányosak, számtalan fontos dologról egyáltalán nincsenek följegyzéseim. Ma már a legnagyobb jóakarattal sem tudok a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* követelményeinek megfelelni.”²⁷

A levelek átnézése során arra a következtetésre jutottam, hogy hatalmas számuk jórészt azzal függ össze, hogy László Ferenc még újságíróként kapcsolatba került a romániai magyar zenésztársadalom minden arra érdemes képviselőjével, és ezeket a kapcsolatokat később is ápolta. De igazság szerint ennél sokkal tágabb a levelezőpartnerek köre: a legkülönbözőbb ügyekben levelezett például akár a magyarországi vidéki zeneiskolák tanáraival is, a bukaresti és kolozsvári kamarazene-diákjai pedig olyan mennyiségű képes- és üdvözlőlapot küldtek neki külföldi fellépéseikről, amit csak az a tanár kaphat, akit *szeretnek* a növendékei. Egy erdélyi irodalmár – kiragadott példa! – magasröptű szövegben írta meg a *Klavír és koboz* című Liszt-kötet hibajegyzékét, olyan szörszálhasogatással, amiből sugárzik a dicséret és az elismerés.²⁸

Celebidache, Amos Chitta, Dan Dediu, V. Dumitriu, Ioan I. Florea, Leonora Geanta, Matei Georgescu, I. Herteș, Klaus Lang, Adelina Oprean, Otilia Panaitescu, Speranța Rădulescu, George Pascu, Valentina Sandu-Dediu, Silviana Sarca, Elena Maria Șorban, Aurel Stroe (Mannheim), Răzvan Theodorescu, Sigismund Toduță, Luminița Vartolomei.

26 Elliott Antokoletz, Louise Duchesneau, Piotr Pozniak, Stanley Sadie.

27 A levél keltezése: Kolozsvár, 1996. július 4. Címzettje a Kriterion Könyvkiadó, helyben.

28 Mráz Lajos (Bukarest) levele László Ferenc kolozsvári címére, 1989. november 11. (4 oldal) A borítékon László Ferenc írásával ez áll: „válasz: 1989. december 18”. Jelzete a Zenetudományi Intézetben: MZA László Ferenc\Levelek10a\11.

*

A László Ferenc személye és munkássága felé irányuló közösségi jelleget öltő egyéni elismerések további három – számomra különösen kedves – mozzanatát szeretném az alábbiakban közzétenni, melyekre a 2017. novemberi kolozsvári megemlékezést megelőzően, illetve (a 3. esetben) közvetlenül azután, tulajdonképpen annak részeként került sor.

A kolozsvári emlékülés plakátját pár nappal a 2017. november 25-ére megtartott esemény előtt közzétettem a Facebookon. A reakció, melyet ez a gesztus László Ferenc ismerőinek és tisztelőinek körében kiváltott, megindító volt, de a László Ferenc-jelenség ismeretében mindez aligha meglepő. Bizonyos Ivan Karamazov (alias Demény Péter költő) verset írt László Ferencnek.

Ivan Karamazov

LICHTHOF

László Ferencnek

Hull a hó,
ahogy kinézek a félbelsőudvarra,
Fricikém.
Sosem mertelek így szólítani,
csak hallgattalak a vörösborról,
Bartókról,
a sajtokról és a sajtóról.
Európai voltál, sőt, erdélyi,²⁹
németrománmagyar,
ahogy besétáltál a Voltaire-be,
mint nagyon kevesen azok közül,
akik a nagyok sírjára szállnak,
hogy azt érezhessék, gondolnak valamit.
Hát így emlékszem rád, Fricikém,
miközben te még csak nyolcvan éves vagy,
az élet pedig havazik tovább,
foszlányos félbelsőudvar.³⁰

A plakát kedvelői között olyanokat is felfedeztem, akiket korábban nem ismertem. Közük egy bizonyos Victor [Filip] Eskenasyt, a Szabad Európa Rádió román szerkesztőségének Victor Moroşan álnéven ismert nemzetközi politikai elemzőjét, akinek az adón zenei műsora is volt (és van, jelenleg Prágában). Nyilvánvalónak tűnt, hogy ismerte László Ferencet. Hogy erről megbizonyosodjam, azonnal küldtem neki egy rövid, román nyelven fogalmazott privát üzenetet: „*Megbocsásson, jól gondolom, hogy személyesen is ismerte László Ferencet?*” Mire Eskenasy/Moroşan csaknem azonnal a következőket írta: „*Jó estét! Igen, ismertem, bár csak fu-*

29 Kiemelés tőlem: Németh István Csaba.

30 Blogbejegyzés: Ivan Karamazov, 2017. nov. 21., 10:37.

tólag. Egy kolozsvári tudományos konferencián találkoztunk. Egy ideig leveleztünk is.” Majd pár pillanattal később miközben nyilvánvalóan eszébe jutottak László Ferencsel kapcsolatos benyomásai, egy újabb üzenetben így folytatta: „Személyiség volt, a kevés európai formátumú személyiség egyike Romániában. Különösen kedves az emléke” (kiemelés tőlem, Németh István Csaba).³¹

Az emlékülés előadásaihoz hozzászóló László-Bakk Anikó pedig egy gondolatot osztott meg a jelenlévőkkel, amelyet 1956 őszén Székelyudvarhelyen Tamási Aron jegyzett be az akkor 12 éves kislány (Anikó) emlékkönyvébe: „Az egyetemes és legfőbb egészség szerint úgy él az ember, mintha örökké élne. Bizonyára örökké is él, változó formában. Az emberi forma módot ad arra, hogy az öröklét ajándékáig valamit fizessünk. Ki-ki tehetsége szerint.” Majd hozzátette: „László Ferenc, a mi Ferink krózsusi gazdagsággal fizetett ezért az öröklétért.”

*

És akkor még nem szóltam a magyarul és németül írott családi levelekről, ünnepi körlevelekről és a családtagok igen humoros, évente ismétlődő kitüntetéseiről. Jelnek vélem, hogy László Ferenc egyetlen, hatalmas és lényegében osztatlan egységben tartotta-tárolta a leveleket. A hagyatéék alapján a *homo publicus* nem látszik elkülönülni a *homo privatustól*. Emlékezni vélek arra is [Oral History], hogy beszélt arról, neki egy identitása van, amely történetesen – romániai magyarként és erdélyi szász felesége révén – három részből áll: magyar, német és román. Ennek értelmezéséhez figyelembe kell venni azt a szellemi hátteret, amelybe László Ferenc beleszületett.

Szintén László Ferenc nevű nagyapja nemzetközi hírű régész volt, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum múzeumőre, akinek avar kori háromszéki ásatásait a Cambridge-i Egyetem is támogatta. Nem mellesleg, az egyik első romániai magyar entellektüel volt, aki román nyelven publikált cikket bukaresti tudományos folyóiratban. Fia (a zenetörténész László Ferenc édesapja), László Dezső tanulmányait a Székely Mikó Kollégiumban, a kolozsvári Protestáns Teológián és Glasgow-ban végezte, majd a kolozsvári Belvárosi Egyházközség, azaz a Farkas utcai templom lelkipásztora lett. Egyik vitát generáló tanulmányának címe így hangzott: *A kisebbségi élet ajándékai*. Emlékezetem szerint [Oral History] ezt László Ferenc „a kisebbségi lét áldás”-ként aposztrofálta. Mindez persze ugyanúgy nem illeszkedik bele az átlagos erdélyi magyar narratívába, mint ahogy például Péteri Lóránt megfigyelése szerint Szöllősy András története sem.³² László Dezső a két világháború között mozgalommá váló erdélyi református lelkiségi megújulás egyik szorgalmazója volt. László Ferenc erről soha nem beszélt nekem, de miután felfigyeltem erre a talán sztoikus nyugalomnak vagy harmonikus életvezetésnek nevezhető attitűdre, valamennyi alkalommal megtapasztaltam, akár a kolozs-

31 N. I.: Stimata d-le Eskenasy, dacă îmi permiteți: l-ați cunoscut personal pe domnul profesor László? V. E.: Da, l-am cunoscut, dar foarte puțin, cu ocazia unei sesiuni de comunicări la Cluj. Am rămas apoi în corespondență o vreme.

V. E.: *O personalitate, una din puținele de talie europeană din România*. Îi port o amintire deosebit de frumoasă!

Az említett kolozsvári konferencián Tibori Szabó Zoltán mutatta be egymásnak László Ferencet és Eskenasyt. László utóbb publikálta az ott tartott előadását: „'Ei, evreii' Mențiuți privind aportul evreilor la identitatea muzicală a Transilvaniei,” *Tribuna* (serie nouă), V/84. (2006. március), 1–15, 21–23.

32 PÉTERI Lóránt: „Bensőséges szakmázás”. *Magyar Zene* IL(2006). 2. sz. 115–119.

vári Voltaire utcában, akár máshol találkoztam vele. Az ezzel a szellemiséggel való szembesülésért érdemes foglalkozni László Ferenc hagyatékával.

THE FERENC LÁSZLÓ LEGACY AND WHAT LIES BEHIND IT

Keywords: *Ferenc László, Hungarian and Romanian research on Bartók, legacy, primary sources, digitization, correspondence*

Musicologist (or as he liked to call himself: music publicist) Ferenc László studied in Cluj/Kolozsvár and was Professor of chamber music at the Music Academies of Bucharest and Cluj. From the late 1950s, he published mainly in Hungarian newspapers and reviews released in Romania an impressive amount of articles on various musical issues. His research carried out from the 1970s on Mozart and, especially, Bartók led to a series of individual volumes as well as collected studies edited by him both in Hungarian and Romanian, and earned him recognition from Bucharest to Budapest as an expert on the topic of “Bartók and Transylvania.” Following his death, in 2014, a digitization agreement was concluded by members of his family and the Archives for 20th–21st Century Hungarian Music, a department of the Institute for Musicology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences (MTA BTK ZTI), according to which the documents from his study, located in Kolozsvár’s Voltaire street, were temporarily deposited in Budapest. Thus, the professional study of his legacy could begin. This paper discusses the types of primary sources found in the legacy (his correspondence with a wide network of personal acquaintances, both musicians and non-musicians; the documents related to his publications and his activity in a number of musical associations). The sources are contextualized through a survey of the biographical background (containing a series of *oral history* statements preserved in the memory of this article’s author who knew Ferenc László personally from 1996 until 2009) and the historical and political circumstances that determined the genesis of this remarkable scholarly output.

MOȘTENIREA LUI FRANCISC LÁSZLÓ ȘI CEEA CE SE AFLĂ ÎN FUNDALUL ACESTEIA

Cuvinte-cheie: *Francisc László, studii bartókienne în limbile maghiară și română, succesiune, digitalizare, surse primare, corespondență, documente adiacente, asociații muzicale*

Muzicologul Francisc László și-a urmat studiile la Cluj și a fost profesor universitar de muzică de cameră la Academia de Muzică din București, iar după Revoluție la Academia de Muzică „Gh. Dima” din Cluj. Publicist muzical neobosit în limbile maghiară, română și germană, interesul lui ca și cercetător a fost captat de opera lui Mozart și mai cu seamă cea a lui Béla Bartók. La începutul anilor ’70 a editat primul său volum despre Bartók (*Bartók-könyv 1970–1971*), urmat printre altele de *Béla Bartók și muzica românească* (1976), volum în care László a izbutit să editeze o serie de scrieri semnate de muzicologi români de prim rang (Tiberiu Alexandru, Eugenia Cernea și Gheorghe Firca), de omologii lor din Ungaria (Márta Papp și János Breuer), precum și de membrii generației compozitorilor de avangardă din București care s-au lansat pe parcursul deceniului precedent (Tiberiu Olah, Aurel Stroe, Adrian Rațiu și Anatol Vieru). Șirul cărților bartókienne de diferite genuri (publicări de scrisori/documente, antologii de studii, respectiv publicații de sine stătătoare) s-a terminat cu (sin)teza de doctorat *Béla Bartók și muzica populară a românilor din Banat și Transilvania* (2003), o lucrare distinsă cu premii

Uniunii Compozitorilor și Muzicologilor din România (UCMR). După dispariția reputatului cercetător, în anul 2014, membrii familiei sale au încheiat un acord de digitalizare cu Arhiva pentru Muzica Maghiară din secolele XX și XXI, un departament al Institutului de Muzicologie, Centrul de Cercetare ale Științelor Socio-Umane, Academia de Științe a Ungariei (MTA BTK ZTI) în urma căruia documentele din fosta cameră de lucru de pe strada Voltaire, Cluj au fost depuse temporar la Budapesta. În acest fel vasta corespondență a lui Francisc László, documentele adiacente lucrărilor sale publicate și de activitatea sa desfășurată în cadrul mai multor asociații muzicale au devenit recent surse primare ale unei cercetări profesionale, de natură filologică și istorică. Acest studiu prezintă o primă încercare de clasificare a documentelor respective, oferind de asemenea informații biografice (printre care și completări de tip *oral history*, dat fiind faptul că autorul acestui articol a avut șansa să fie discipolul neoficial al domnului profesor László din 1996 până în 2009) și evocând contextul cultural, istoric și politic care a influențat condițiile de viață ale lui Francisc László, creator a unei opere de mare erudiție.

KÉPJEGYZÉK/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. László Ferenc, 1959/Ferenc László, 1959/Francisc László, 1959
2. László Ferenc, Ilse Herbert, Christa Drechsler. Brukenthal Múzeum, Nagyszében, 1965/Ferenc László, Ilse Herbert, Christa Drechsler. Brukenthal Museum, Sibiu, 1965/Francisc László, Ilse Herbert, Christa Drechsler. Muzeul Brukenthal, Sibiu, 1965

BIRÓ VIOLA*

TANULSÁGOK ÉS ÖSZTÖNZÉSEK. MEGJEGYZÉSEK LÁSZLÓ FERENC BARTÓK-KUTATÁSAIHOZ

Kulcsszavak: *Bartók Béla, László Ferenc, életrajzkutatás, forráskutatás, forrásközreadás*

László Ferenc egyik nyomolvasó tanulmányában megjegyzi: „A Bartók-irodalom hatalmas hozama akárhány életrajzi mozzanatot tisztázzon is, új meg új kérdések sokaságát veti föl. Minden eredmény további föladatakra tereli figyelmünket”.¹ Bár eredeti kontextusában a szövegrész csupán egy adat bravúrosan megfejtett pontosításának felvezetőjeként szolgál, a sommás megállapítás akár a szerző négy évtizednyi Bartók-kutatását is találóan jellemezhetné. László Ferenc hiánypótló kutatási eredményei mindig a valóság pontos és egyre árnyaltabb megismerésére való törekvés jegyében születtek: ezért állnak a régebbi vagy kortárs szakirodalom margóin a kérdőjelek és helyreigazítások, ezért vizsgálta fölül állandóan saját téziseit, figyelmeztetve olvasóját az immár érvényét veszített megállapításokra, legalább jegyzetben vagy utószóban. E jegyzetek és utószavak, valamint egyes írásainak zárószavai figyelmeztetnek ugyanakkor a szóban forgó témában elvégzendő további feladatokra, az épp elért eredmények által generált újabb kérdésekre. De nem csak saját magának jelölte ki a továbbhaladás nyomvonalát. Elkötelezett, egyszemélyes „intézményként”² éberen és objektíven figyelte a szakma eredményeit, és a legnagyobb teljesítmények mögött is rendszerint a még nagyobb eredmény lehetőségét látta. Lampert Vera úttörő jelentőségű katalógusa, Bartók népdalfeldolgozásainak forrásjegyzéke³ László Ferenc megítélése szerint „a megírandó nagy Lampert-könyv biztos ígérete”.⁴ Somfai László Bartók-centenárium tanulmánykötete⁵ szerinte a „század Bartók-könyvének” előzménye, azé a könyvé, amely „a teljesség igényével szól végre a Bartók-mű egyeteméről”⁶ – Somfai nagy könyve 1996-ban jelent meg angol nyelven, négy évvel később magyarul.⁷ Tallián Tibor Bartók-monográfiájának⁸ bővített, jegyzetelt kiadását pedig már első megjelenése évében megjósolta – ez 2014-ben, illetve 2016-ban valósult

* BIRÓ VIOLA (1985), muzikológus, tudományos segédmunkatárs, MTA BTK ZTI Bartók Archívum. E-mail: biroviola@yahoo.com.

1 LÁSZLÓ FERENC: *Hányszor járt Bartók Marosvásárhelyen?* = *Uő: Bartók markában*. Polis, Kvár, 2006 (a továbbiakban: LÁSZLÓ: *Bartók markában*). 77.

2 VIKÁRIUS LÁSZLÓ: „*Tűnő nyomokon*”. *Búcsú László Ferenctől*. Muzsika LIII(2010). 5. sz. 5.

3 LAMPERT VERA: *Bartók népdalfeldolgozásainak forrásjegyzéke*. Zeneműkiadó, Bp., 1980.

4 LÁSZLÓ FERENC: „*A Lampert*” – *kis kiadásban*. Muzsika XXIV(1981). 11. sz. 37–39. Gyűjteményes kiadása: *Uő: Bartók markában 199–203*.

5 SOMFAI LÁSZLÓ: *Tízennyolc Bartók-tanulmány*. Zeneműkiadó, Bp., 1981.

6 LÁSZLÓ FERENC: *A Bartók-év Bartók-könyve, avagy az elszánt sündisznólovar*. Muzsika XXIX(1986). 4. sz. 44–46. Gyűjteményes kiadása: *Uő: Bartók markában 204–208*.

7 LÁSZLÓ SOMFAI: *Béla Bartók: Composition, Concepts and Autograph Sources*. University of California Press, Berkeley, 1996; *Uő: Bartók Béla kompozíciós módszere*. Akkord, Bp., 2000.

8 TALLIÁN TIBOR: *Bartók Béla*. Gondolat, Bp., 1981 (Szemtől szemben).

meg, előbb szlovák, majd magyar nyelven, Pintér Csilla Mária szöveggondozásában.⁹ Hogy a mai Bartók-kutatás számára mit jelent László Ferenc munkássága és emberi példája, arról nem szándékom itt módszeresen beszámolni – nem is volnék rá hivatott. Kolozsvári egyetemistaként Mozart jegyében volt szerencsém László Ferencet megismerni; azóta, a Bartók román népzenei gyűjtéseivel és e népzene hatásáról tanúskodó műveivel foglalkozó doktori disszertációm munkálatai során László Ferenc Bartók-írásai és -szerkesztményei alapirodalommal váltak számomra. A következőkben Bartók-kutatói munkásságának vázlatos áttekintését követően életművének olyan részterületeire vagy eredményeire hívom fel a figyelmet, amelyek számomra különösen tanulságosak vagy ösztönzőek voltak.

Saját bevallása szerint László Ferenc az 1970-es Bartók-évfordulóra készülve „bizonyos helytörténeti feladatok elvégzése” révén lépett be a Bartók-kutatók sorába. A kolozsvári *Utunk* szerkesztősége megbízásából bejárta Románia néhány Bartókhöz kapcsolódó nevezetesebb helyszínét, Bartók-kortársak visszaemlékezései után nyomozva.¹⁰ Bartók-írásainak „opus 1”-eként számontartott útirajzának jelentősége valójában a szerző belső útjának sorsfordító felismerésében rejlik: ráébredt, hogy a Bartókra még emlékező tanúk faggatása, a visszaemlékezések összegyűjtése és közreadása saját korának kivételes és halaszthatatlan kötelessége.¹¹ Első évtizednyi Bartók-kutatásának mérlegét közreadó 1980-as kötetének „tanúságok” fejezete négy visszaemlékezést közöl, valamennyi az élet és mű szempontjából forrásértékű adalékokkal szolgál. Keppich Ákosné Molnár Irma kolozsvári zongoratanárnő, aki négy ízben látta vendégül Bartókot kolozsvári hangversenyei alkalmával, érzékeny megfigyelőkészségről tanúskodó beszámolójában főként Bartók Urtext-kiadásokhoz, illetve saját instruktív közreadásaihoz való viszonyáról, notációs és interpretációs kérdésekről hoz újdonságokat.¹² B. Dudutz Ágnes marosvásárhelyi énekesnő Bartók egyik hangversenye körülményeiről és a Nyolc magyar népdal egy addig nem ismert szerzői kéziratáról tájékoztat¹³ – a „marosvásárhelyi kéziratról” László Ferenc részletes elemző tanulmányt is írt, amely egyúttal a szerző filológiai vizsgálódásainak a kezdetét jelzi.¹⁴ Mihail Andricu zeneszerző a kortárs román zeneszerzés Bartók-recepciójáról nyújt kiegészítő információkat.¹⁵ Moise Baltá nyu-

9 Tibor TALLIÁN: *Béla Bartók*. Úprava maďarského textu. Ed. Csilla Mária PINTÉR. Hudobné Centrum, Bratislava, 2012 [recte: 2014].; Uő: *Bartók Béla*. A Függelékét összeállította és a kötetet jegyzetekkel ellátta PINTÉR Csilla Mária. Rózsavölgyi, Bp., 2016.

10 LÁSZLÓ Ferenc: *Tűnő nyomokon = Utunk Évkönyv 1970*. Utunk, Kvár, 1970. 289–293; Gyűjteményes kiadása: Uő: *Bartók Béla. Tanulmányok és tanúságok*. Kriterion, Bukarest, 1980 (a továbbiakban: LÁSZLÓ: *Tanulmányok és tanúságok*). 269–277.

11 Több évtized távlatából László Ferenc szintén kutatásainak ösztönzőjeként nevezi meg Benkő András ekkoriban megjelent fontos dokumentumgyűjteményét, a *Bartók Béla romániai hangversenyei* című kötetet (Kriterion, Bukarest, 1970), amely Demény Jánosnak a Bartók-kutatásban alapirodalomként használt, életrajzi adatokat és dokumentumokat közreadó nagy tanulmánysorozatának Romániára vonatkozó kiegészítője. Lásd LÁSZLÓ: *Bartók markában* 5.

12 LÁSZLÓ Ferenc: *Ismertem Bartókot = Uő: Tanulmányok és tanúságok* 290–301.

13 LÁSZLÓ Ferenc: *Kereken ötven éve... Dr. Bükkösy Gyuláné Dudutz Ágnes Bartók-émlékei = Uő: Tanulmányok és tanúságok*. 282–285.

14 LÁSZLÓ Ferenc: *Széljegyzetek egy Bartók-kéziratra = Bartók-dolgozatok*. Szerk. LÁSZLÓ Ferenc. Kriterion, Bukarest, 1974.; Gyűjteményes kiadása: Uő: *Tanulmányok és tanúságok* 77–92.

15 LÁSZLÓ Ferenc: „... Megengedte, hogy elbúcsúzzunk” = Uő: *Tanulmányok és tanúságok* 286–289.

galmazott diplomata pedig többek között Bartók román nyelvtanulása kezdeteinek egy fontos momentumáról ad pillanatképet.¹⁶

Saját kutatásaim számára főként ez utóbbi közlemény volt tanulságos: támpontot nyújtott Bartók román népzenevel való ismerkedése korai időszakának mikrokrónológiájához. Riportjában László Ferenc 1909-re datálja a román diplomata által felidézett eseményt, miszerint Bartók a budapesti Petru Maior Egyletnél keresett valakit, akitől románul tanulhatna. A népzene gyűjtés primer forrásai – amelyeket László Ferencnek nem volt lehetősége módszeresen át tanulmányozni – megerősítik ezt a feltevést, sőt ennél közelebbi datálást is lehetővé tesznek. Bartók első román népdalgyűjtő útján 1909 júliusában még alig tudott románul, így egy helybéli tanuló segítségével rögzítette a népdalszövegeket, a következő, 1909. szeptemberi mezőségi útján viszont már Bartók maga jegyezte le a román szövegeket¹⁷ – valószínűleg az év augusztusában, Vésztőről való hazautazása és következő gyűjtőútja közötti időben kereshette fel a budapesti román ifjúsági egyesületet, és konzultálhatott a „Mózsi bácsi” által említett brassói orvostanhallgatóval, Miron Crețuval.¹⁸

Bartók-kutatói egyéniségének az 1970–71-es emlékek során kirajzolódott másik szerepkörében, a helyi magyar és román értelmiséget maga köré gyűjtő, Bartók-kutatásokat ösztönző tudományszervező, kötet szerkesztő szerepében László Ferenc szintén hiánypótlót és példaértékűt alkotott. Első „szerkesztménye”, a Bartók-ünnepségek során elhangzott vagy ez alkalomra írt megemlékezésekből, versekből, esszékből, közérdekű közleményekből összeállított *Bartók-könyv 1970–1971* még a legszélesebb közönséghez szóló tisztelgés a művész és tudós Bartók, „a két szomszéd nemzet testvérítésének legkövetkezetesebb, minden áldozatra kész harcosa” előtt.¹⁹ De már ekkor tudatosult benne a romániai Bartók-kultusz tudományos eredményei összegyűjtött közreadásának a szükségessége. Az 1974-ben megjelent *Bartók-dolgozatok* romániai szerzők korábbi munkáinak újraközlése mellett olyan – a kiadó, illetve a szerkesztő felkérésére készült – munkákat ad közre, amelyek „a romániai Bartók-kutatás leg-sajátabb, legsürgősebb tartozásait” voltak hivatottak kiegyenlíteni.²⁰ A magyar közönségnek szóló kötetet két évvel később egy román nyelvű, de távolról sem kizárólag csak a román olvasókat érdeklő írásgyűjtemény követte.²¹ E két kötet elsődleges fontosságú közleményei az addig kiadatlan dokumentumokat közreadó publikációk: Bartók Brăiloiuval folytatott levelezésének romániai, illetve magyarországi gyűjteményekben fennmaradt anyagának jelentős része itt látott először napvilágot. Bartóknak a Román Akadémiához fűződő kapcsolatának fontos dokumentumai is e helyen kerültek kiadásra, vagy a már említett „marosvásárhelyi kéziratról” is ezen a fórumon közölt a kézirat felfedezője értékelő-feldolgozó tanulmányt. Továbbá találunk itt alapvető összefoglalásokat Bartók magyar, illetve román népzene gyűjtéseiről, rész tanulmányokat erdélyi vonatkozású népzene kutatói és zeneszerzői munkásságáról. A két kötet megszólaltatta a romániai zeneírók legjavát, sőt arról is gondoskodott a szerkesz-

16 LÁSZLÓ Ferenc: *Első román nyelvtanára, első román kitüntetés. Moise Baltă visszaemlékezései* = *Uő: Tanulmányok és tanulságok* 278–281.

17 Lásd Bartók első két szöveges lejegyzőfüzetét a budapesti Bartók Hagyatékban, jelzete: BH: I/115–116 (másolatban tanulmányozható a budapesti Bartók Archívumban).

18 A Bartók Hagyatékban két Miron Crețutól származó dokumentum is fennmaradt (BH: III/ 319–320), de Bartókhoz kapcsolódó szerepéről először László Ferenc interjúja tájékoztat.

19 *Bartók-könyv 1970–1971*. Szerk. LÁSZLÓ Ferenc. Kriterion, Bukarest, 1971. 139.

20 *Bartók-dolgozatok*. Szerk. LÁSZLÓ Ferenc. Kriterion, Bukarest, 1974.

21 *Béla Bartók și muzica românească*. Ed. Francisc LÁSZLÓ. Muzicală, București, 1976.

tő, hogy magyarországi szerzők jelentős román vonatkozású tanulmányai is helyet kapjanak a kötetekben. A Bartók-centenárium évében újabb kötettel jelentkezett a romániai Bartók-kutatók – további hazai és külföldi szerzőkkel kiegészülő – közössége: az itt megjelent dolgozatok az előbbi két kötet „hagyományainak” szellemében Bartók román és erdélyi magyar vonatkozású munkásságának további távlataira világítottak rá.²² A Bartók-kötetekben megjelent egyes munkákra e helyen nem térhetünk ki, azt azonban érdemes hangsúlyozni, hogy a László Ferenc körül kialakuló alkotóközösség itt közölt, a Bartók-kutatás számára hiánypótló munkáinak jelentős része a szerkesztő – valamint a Kriterion Kiadó – hatékony működése nélkül nem születhetett volna meg.

László Ferenc saját Bartók-kutatásai jelentik azonban a zenetörténész legfőbb hozzájárulásait a Bartók-irodalomhoz. Négy évtizeden át fáradhatatlan lendülettel és elhivatottsággal végzett kutatásai során Bartók és Erdély, Bartók és Románia vonatkozásainak legjobb ismerőjévé vált. Sokoldalú közírói szerepet vállaló magántudósként írásai mindenekelőtt napilapokban, kulturális folyóiratokban jelentek meg. Hatalmas szolgálatot tett a Bartók-kutatásnak azonban azzal, hogy e széles olvasóközönséghez szóló, de a tudós felelősségével készült alapvető tényfeltáró vagy jelentős újdonságokról tájékoztató – műfajilag igen sokféle – írásaiknak legjavát önálló kötetekben is közreadta. A magyar és román közönséget egyaránt megszólító Bartók-kötetei ugyanakkor önálló szellemi produktumok. Az 1980-ban megjelent *Bartók Béla. Tanulmányok és tanúságok* című kötete Bartók erdélyi és romániai kapcsolatainak szinte minden lényeges mozzanatáról beszámol – e maga idejében nagy feltűnést keltett munka azóta is a téma egyik legtöbbet forgatott alapkönyve.²³ Több, máig alapvetőnek számító tanulmánya viszont kifejezetten a kötet összeállításakor született: ilyen a Bartók Brăiloiuval való együttműködéséről beszámoló vagy a *Cantata profana* román nyelvű szövegét sokoldalúan elemző, a mű keletkezéstörténetében a román nyelv primátusát meggyőzően bizonyító nagyszabású írása. 1984-ben újabb magyar nyelvű kötettel jelentkezett, amely az 1981–82-es hármás centenárium alkalmából keletkezett, újraközlésre érdemesnek talált írásait egy népszerűsítő írásokat és tudományos közleményeket vegyesen tartalmazó kötetben gyűjti össze.²⁴ 1985-ben közölt román nyelvű Bartók-kötete, a *Tanulmányok és tanúságok* egyenrangú párja, korábbi munkáinak változatlan fordításai mellett kifejezetten a román közönség számára átdolgozott vagy újonnan készült írásokat is tartalmaz.²⁵ Az érdeklődő román értelmiség számára önálló, népszerű stílusban fogalmazott Bartók-könyvet írt, amely a „Bartók Béla tájainkon” téma különböző fórumokon elhangzott, mintegy harmadfél évtizede folyamatosan továbbfejlesztett kronológiájának összefoglalása.²⁶ Nem tartozik ugyan a kötetnyi terjedelmű munkái közé, mégis feltétlenül ki kell emelni német nyelven fogalmazott, az 1995-ös szombathelyi Bartók-szeminárium keretében tartott előadásának tanulmányváltozatát, amely először ad áttekintést Bartók zenéjének „romános” stílusjegyeiről. Számos jelentős német nyelvű publikációja – amely ékes bizonyítéka László Ferenc egyforma színvonalon képviselt többnyelvűségének – annak a tudatos törekvésének köszönhető, hogy legfontosabb

22 *Bartók-dolgozatok 1981*. Szerk. LÁSZLÓ Ferenc. Kriterion, Bukarest, 1982.

23 LÁSZLÓ: *Tanulmányok és tanúságok*.

24 LÁSZLÓ Ferenc: *A százegyedik év. Bartókról, Enescuról, Kodályról*. Kriterion, Bukarest, 1984.

25 LÁSZLÓ Ferenc: *Bartók Béla. Studii, comunicări, eseuri*. Kriterion, Bukarest, 1985 (a továbbiakban: LÁSZLÓ: *Studii, comunicări, eseuri*).

26 LÁSZLÓ Ferenc: *Bartók Béla și lumea noastră. Așa cum a fost*. Dacia, Cluj-Napoca, 1995.

eredményeit a nemzetközi közönség számára is elérhetővé kívánta tenni. Tudományos munkásságának betetőzése a Bartók és az erdélyi és bánági román népzene kapcsolatáról írt doktori értekezés; könyv formában is megjelent munkája a téma máig legátfogóbb áttekintése, amely mesterien tömörítve tartalmazza a szerző e területen végzett kutatásainak esszenciáját.²⁷ Kötetének egyes fejezetei kiváló alapot nyújtanak a témában végzett későbbi kutatásokhoz: alapvető ilyen szempontból a román népzenei gyűjtőutak végsőig pontosított kronológiája vagy a zeneszerző román népzenei vonatkozású műveinek, népzene-feldolgozásainak és „romános” jellegű eredeti kompozícióinak teljességre törekvő elemző, az egyes művek kutatástörténetéről is módszeresen beszámoló áttekintése vagy éppen a Bartók-zene román népzeneből absztrahált emblematiszta stílusjegyeinek a szerző által pusztán kísérletnek tekintett, de a szakirodalomban mindenképp újdonságnak számító számbavétele. E sokak érdeklődésére számot tartó munka sajnálatos módon kizárólag román nyelven olvasható. László Ferenc Bartók-köteteinek sorát mintegy keretbe foglalja a 2006-ban publikált *Bartók markában* című írásgyűjteménye, amely az 1981 óta keletkezett fontosabb Bartók-írásait bocsátja a magyar olvasóközönség rendelkezésére.²⁸ E meglepően gazdag és sokszínű, olykor publicisztikának, „műhelyforgácsoknak” álcázott, de mindig valami fontosról értekező, gondolatébresztő írásokat kínáló kötetben a szerző még egy hálátlan, gyakran az utókorra háruló feladatot is elvégzett: elkészítette saját, Bartóknak szentelt írásainak terjedelmes jegyzékét.

László Ferenc munkássága már pusztán léptekeit tekintve is lenyűgöző, főleg ha figyelembe vesszük Bartók-kutatói tevékenységének körülményeit: magántudósként, intézményi háttér nélkül folytatott kutatásait sok egyéb elfoglaltsága mellett „amúgy második műszakban”²⁹ végezte. Eredményeinek értéke mégis leginkább a részletekben rejlik, munkájának igényességében, pontosságában, kutatói éleslátásából fakadó lényegi megfigyeléseiben. A következőkben munkásságának két kiemelkedő területéről, a levélközreadás és a forráskutatás teréről szubjektíven kiragadott példákkal szeretnék rávilágítani László Ferenc kutatói habitusának néhány jellemző vonására, elsősorban olyan eredményeit emelve ki, amelyek kutatásainak folytatására ösztönzik az őt követő generációt.

László Ferenc különleges hangsúlyt fektetett a levélközreadásra, vagy amint ő nevezte, a „Bartók-episztológiára”. Kezdetben, a közművelődés iránt elkötelezett zenetörténészként két hiánypótló levelezéskötetet állított össze: a „Bartók-zenéjét nem vagy ritkán hallgató olvasónak” szól az 1974-ben megjelent magyar kötete, amely Bartók emberi-világnézeti fejlődéséről tanúskodó levelekből válogat.³⁰ Román nyelvű kétkötetes Bartók-kiadványa az első román nyelven megjelent gyűjteményes Bartók-levélközreadás, amelynek első része egy reprezentatív válogatás Bartók összes addig ismert levelezéséből, míg a második a román vonatkozású levelek összességét adja közre.³¹ Kutatói énje azonban a Bartók-életrajz romániai vonatkozásai terén végzett adatoló, pontosító, tényfeltáró tevékenységében bontakozott ki igazán. Ke-

27 LÁSZLÓ Ferenc: *Béla Bartók și muzica populară a românilor din Banat și Transilvania*. Eikon, Cluj-Napoca, 2003 (a továbbiakban: LÁSZLÓ: *Bartók și muzica populară a românilor*).

28 LÁSZLÓ: *Bartók markában*.

29 DEMÉNY János *Rézkarcok hidegtűvel* című Bartók-tanulmányokat közlő kötetének recenziójában a szerzőről rajzolt szakmai portré egyben magára a szöveg írójára is nagymértékben érvényes, lásd LÁSZLÓ: *Zenetudóst stílusáról* = Uő: *Bartók markában* 209.

30 *99 Bartók-levél*. Szerk. LÁSZLÓ Ferenc. Kriterion, Bukarest, 1974.

31 *Bartók Béla: Scrisori I–II*. Ed. Ferenc LÁSZLÓ. Kriterion, București, 1976, 1977.

véssé vagy egyáltalán nem ismert, de a hiteles Bartók-kép és korrajz szempontjából jelentős szereplőket emel be a Bartók-életrajzba, vagy alapvető tanulmányokkal, dokumentumközlésekkel rajzol árnyaltabb képet a Bartók-irodalomban kulcsfontosságúként számon tartott személyiségekről. Octavian Beu gyakran félreismeret alakját teljességre törekvő dokumentumközlésben és magyar, illetve román nyelven írt részletes tanulmányokban rajzolta újra.³² Constantin Pavel, belényesi irodalomtanár levelezését annak reményében közölte újra, hogy neve beírattassék Bartók jelentős közreműködői sorába.³³ De a Bușiția Jánossal folytatott nagy mennyiségű, kulcsfontosságú levelezésének sorsát is árgus szemekkel figyelte – lásd Fancsali János könyvéről írt kritikáját.³⁴ Legjelentősebb azonban a Bartók–Brăiloiu-levelezés terén végzett, mondhatni végsőkig elkötelezett, tájékoztató, közreadó munkája. Már egyik legkorábbi Bartók-tanulmánya a Brăiloiu által gondozott 1937-es Bartók-írásgyűjteményhez kapcsolódik.³⁵ Bartók-kutatói pályájának első évtizedében közzétette – Benkő Andrással megosztva – a Román Akadémia, illetve a budapesti Bartók Archívum gyűjteményében őrzött levélváltás dokumentumait: Benkőre bízta a Bartók által írt leveleket, maga vállalta a Brăiloiu-részt.³⁶ 1980-as tanulmánykötetében alapvető összegzést közölt az addig ismert levelezés tanulságairól, többek között népzene tudományi dokumentumcseréjükről, szakmai véleménycseréjükről, a román zenetudósnak Bartók és népzenei írásai román nyelvterületen való megismertetésében betöltött kulcsszerepéről.³⁷ Román nyelvű Bartók-kötetében e tanulmány némileg átdolgozott változata mellett közölte a Brăiloiu-levelek román nyelvű fordítását is.³⁸ Amikor felbukkant egy újabb dokumentum, László Ferenc sietett hírt adni róla.³⁹ A párizsi Bibliothèque Nationale tulajdonában lévő Brăiloiu-hagyatékából előkerült 36 új Bartók-levél adott új lendületet e projektnek: 1999-ben eredeti nyelven, kimerítő szerkesztői kommentárral ellátva közölte a leveleket a magyar zenetudomány rangos idegen nyelvű folyóiratában, a *Studia musicologica*-ban.⁴⁰ 2005-ben a nemzetközi közönség javára pedig a Brăiloiu-

- 32 LÁSZLÓ Ferenc: *Octavian Beu, a Bartók-mű román szálláscsinálója* = Uő: *Tanulmányok és tanúságok* 158–209; Uő: *Octavian Beu, exeget al muzicii lui Bartók Béla* = Uő: *Studii, comunicări, eseuri* 209–248.
- 33 LÁSZLÓ Ferenc: *Egy elfelejtett Bartók-munkatárs: Constantin Pavel* = Uő: *Tanulmányok és tanúságok* 45–54; Uő: *Un colaborator uitat al lui Bartók: Constantin Pavel* = Uő: *Studii, comunicări, eseuri* 59–67.
- 34 LÁSZLÓ Ferenc: „*Habent sua fata epistolae*”. *Bartók-levelek a történelem sodrában* = Uő: *Bartók markában* 225–236.
- 35 LÁSZLÓ Ferenc: *Az első Bartók-szöveggyűjtemény keletkezéstörténetéhez*. *Korunk* XXXIII(1974). 6. sz. 782–786.
- 36 BENKŐ András: *Bartók Béla levelei Constantin Brăiloiuhoz* = *Bartók dolgozatok*. Szerk. LÁSZLÓ Ferenc. Kriterion, Bukarest, 1974. 191–239; LÁSZLÓ Ferenc: *Scrisorile lui Constantin Brăiloiu către Béla Bartók = Béla Bartók și muzica românească*. Ed. LÁSZLÓ Ferenc. Kriterion, București, 1976. 185–230.
- 37 LÁSZLÓ Ferenc: *Az együttműködés dokumentumai Constantin Brăiloiu Bartók Bélához intézett leveleiből* = Uő: *Tanulmányok és tanúságok* 106–157. (A továbbiakban: LÁSZLÓ: *Az együttműködés dokumentumai*)
- 38 LÁSZLÓ Ferenc: *Documentele colaborării. Scrisorile lui Constantin Brăiloiu către Bartók Béla* = Uő: *Studii, comunicări, eseuri* 160–208.
- 39 LÁSZLÓ Ferenc: *Bartók Béla és Constantin Brăiloiu tudományos együttműködésének újabb dokumentuma*. *Magyar Zene* XXXI(1990). 4. sz. 398–402.
- 40 LÁSZLÓ Ferenc: *36 Bartók-Briefe aus dem Nachlaß von Constantin Brăiloiu*. *Studia musicologica* XL(1999). Fasc. 4. (a továbbiakban: LÁSZLÓ: *36 Bartók-Briefe*). 391–457.

összest is újraközölte eredeti nyelven, immár a cenzúra béklyóitól szabadulva, részletes jegyzetapparátussal.⁴¹ Ugyanakkor – a rá jellemző módon – nem mulasztotta el, hogy figyelmeztessen a fennmaradó hiányokra, amelyekhez e dokumentumközlések csupán adalékul szolgálhatnak: megíratlan még a két népzenekutató-óriás párhuzamos életrajza, de tudományos munkásságuknak összehasonlító vizsgálata is feldolgozásra vár.

E bőséges termésből itt csupán két apró mozzanatot emelnék ki. Bartók és Brăiloiu levelezéséből kirajzolódó tudományos együttműködésükről szóló, 1980-ban közölt tanulmányában László Ferenc egy figyelemre méltó epizódra hívja fel a figyelmet. 1936 őszén, Bartók törökországi gyűjtőútja előtt, Brăiloiu egy meglepetés-hangfelvételt küld Bartóknak: egy, a „hora lungă” dallamtípushoz tartozó török dallamot. Ismerve Bartók szinte megszállott érdeklődését e dallamtípus iránt, joggal remélte, hogy pályatársa kellőképpen méltányolni fogja a szép gesztust. Bartók azonban nem kapta meg időben a küldeményt, és mikor végre meghallgatta, akkor sem jelentett ez számára különösebb újdonságot. Levelezésükből legalábbis ez derül ki, dióhéjban. Azonban mint László Ferenc kimutatta, Bartók igenis fontolóra vette ifjabb kollégája felfedezését, és az ő sugalmazására fogalmazta meg végső – török gyűjtését bevezető tanulmányában napvilágot látó – megállapítását, miszerint a törököknél is fellelhető a „hora lungă” dallam.⁴² A gyűjtőútról szóló, két különböző időben készült beszámoló jól illusztrálja Bartók nézeteinek módosulását: míg közvetlenül törökországi gyűjtőútját követően tartott élménybeszámolójában még azt állítja, a dallamfajtának „nem látta sehol semmi nyomát”,⁴³ közel egy évvel később tartott előadásában már „a híres »hora lungă« dallam” hiányzó kisázsiai láncszemeként beszél a török „uzun havá”-ról.⁴⁴ De egy további példával is kiegészíthetnénk László Ferenc hipotézisét. „A kelet-európai népzene kutatás néhány problémája” címmel Bartók egy sor előadást tartott 1937 és 1941 között, különböző változatokban, rendszerint a közönséghez igazítva mondandóját. Mindegyik előadás-változatban jelen van a „hora lungă” mint Bartók összehasonlító kutatásainak egyik kedvenc példája, hangzó és vetített példaként bemutatva ennek különböző nemzeteknél talált válfajait. 1937 januárjában tartott amszterdami felolvasásán még így nyilatkozik: „anatoliai tanulmányutam során [...] leghalványabb nyomát sem fedeztem fel [a hora lungă] dallamtípusnak. Az oszmán törököknek vannak ugyan ún. *hosszú* dallamai (törökül *uzun hava* a nevük), de ezeknek semmi közük a *cântec lung-hoz*”. Az előadás 1938 januárjában felolvasott változatának illusztrációs anyagában már szerepel török példa, előbb idézett megfogalmazását pedig ekképp módosítja: „anatoliai tanulmányutam során [...] felfedeztem egy ilyen jellegű dallamot; és egy román kutató

41 LÁSZLÓ: *Constantin Brăiloiu Briefe an Béla Bartók = Musikgeschichte in Mittel- und Ost-Europa. Mitteilungen der internationalen Arbeitsgemeinschaft an der Universität Leipzig*. Heft 10. Hrsg. Helmut LOOS–Eberhard MÖLLER. Gudrun Schröder, Leipzig, 2005. 85–98. Online elérhetősége: https://www.gko.unileipzig.de/fileadmin/user_upload/musikwissenschaft/institut/arbeitsgemeinschaft/musikerbriefe/4_LASzloEd.pdf. (Utolsó megtekintés: 2019. máj. 7.)

42 LÁSZLÓ: *Az együttműködés dokumentumai* 119–121.

43 BARTÓK Béla: *Népdalgyűjtés Törökországban*. Nyugat XXX(1937). 3. sz. 173–181. Gyűjteményes kiadása (a tanulmány előadás-változatával együtt): *Bartók Béla írásai* 4. Kőzr. LAMPERT Vera. Szerk. RÉVÉSZ Dorrit–BIRÓ Viola. Editio Musica, Bp., 2016 (a továbbiakban: BBI/4). 130–140, 376–382.

44 BARTÓK Béla: *Adana-vidéki török népzene = Bartók Béla írásai* 3. Kőzr. LAMPERT Vera. Szerk. RÉVÉSZ Dorrit. Editio Musica, Bp., 1999 (a továbbiakban: BBI/3). 291–328.

egy másik példát talált Kis-Ázsia északi partjainál. Feltehetőleg ez a dallamtípus Kis-Ázsiában korábban általánosan ismert volt”.⁴⁵

Következő példám a levélközreadás jelentőségére, a kutatás forrásaként való használatának lehetőségére hívja fel a figyelmet. Az újabban előkerült Bartók-levelek a népzene-kutatás módszertani és elvi kérdéseinek valóságos kincsestárát képezik. 1933 decemberében kelt levélben, román anyagának revíziójával kapcsolatban, Bartók tájékoztatja Brăiloiut legújabb felfedezéseiről, elsősorban az úgynevezett „bolgár ritmusú” dallamok újabb példányairól; néhány dallam lejegyzését mellékletként el is küldi neki. Mint írja, ezeket eleinte egyenletes 2/4-ben jegyezte le, azzal a megjegyzéssel, hogy az előadók „cigányos ritmusban” játszottak. Egyik kontrakiséretes dallam kapcsán, miután leírást ad a kíséző háromhúros kontráról, elmondja, hogy, mivel már annak idején felfigyelt a ritmusra, a kíséretet külön is felvette; kétszeresen lassított lejátszásnál még a gyakorlatlan fül is pontosan kihallja ezt a ritmust.⁴⁶ Bár a levélhez mellékelt dallamlejegyzésekről nincs tudomásunk, Bartók leírása alapján ezt a dallamot meglehetősen bizonyossággal azonosítani lehetett: fonográffelvételei között egyetlen ilyen módon rögzített kontrakiséretes hegedűdallamot találtam, egy Bartók 1914. áprilisi marosmenti gyűjtéséből származó *De alungut*.⁴⁷ Ez volt a harmadik dallam, amelyet Bartók a két idecs-pataki cigány muzsikustól gyűjtött; a dallamok korai lejegyzésénél pedig valóban ott találjuk Bartók tipikus kiszólását: „rettenetes cigánykodás!”⁴⁸ Még csak annyit tegyünk hozzá, hogy a gyűjtés után mintegy másfél évtizeddel – de még a támlapok revideálása előtt! – Bartók némiképp rehabilitálta a két cigány muzsikusz játékát, ugyanis a tőlük hallott egyik dallam nyitja a 2. *hegedűrapszódia Lassúját*.

A forráskutatás terén László Ferencnek különös tehetsége volt megtalálni a tűt a szénakazalban. Aki foglalkozott már nagy mennyiségű forrásanyag feldolgozásával, esetleg konkrét adatok után kutatott egy szinte átláthatatlanul nagy dokumentumrengetegben, az tudja, hogy az ilyen munka nem jár gyors és könnyű sikerrel. László Ferenc egyik fő témája, Bartók román népzene-gyűjtései terén különösen terjedelmes és komplex a forrásanyag. A gyűjtésnél használt, a dallamok helyszíni lejegyzésére szolgáló gyűjtőfüzetek – amelyek az őket kitarítóan faggató kutató számára valóságos kincseket rejtenek –, továbbá a fonográfról készült hangszere-s első lejegyzések, valamint az anyag tanulmányozását, rendszerezését szolgáló, többnyire erősen revideált támlapok ezrei alkotják az elsődleges forrásanyag kéziratos részét.⁴⁹ A nagy román gyűjtemény, a posztumusz közreadott *Rumanian Folk Music* (a továbbiakban: *RFM*) hangszere-s és vokális kötetének Budapesten maradt támlapjai az anyag átalakulásának több évtizednyi lenyomatát tartalmazzák. Megtaláljuk itt a bihari kötet kiadásra előkészített anyagát immár a nagy rendbe olvasztva, vagy nyomon követhetjük, a lejegyzés és adatolás saját-ságainak változásai révén, Bartók népzene-gyűjtő-lejegyzői fejlődésének különböző fázisait, de

45 BARTÓK Béla: *A kelet-európai népzene-kutatás néhány problémája* = *BBI/4*. 227. 449.

46 LÁSZLÓ: *36 Bartók-Briefe* 408–409.

47 Lásd Béla BARTÓK: *Rumanian Folk Music I. Instrumental Melodies*. Ed. Benjamin SUCHOFF. Martinus Nijhoff, The Hague, 1967 (a továbbiakban: *RFM*). 400. sz.

48 Lásd az MH 3558 fonográfhengerre rögzített két táncdallam (*RFM/I*. 231. és 400. sz.) lejegyzését a budapesti Bartók Hagyatékban fennmaradt hangszere-s első lejegyzéseken: Bp. Fasc. BH: I/97, fol. 131v.

49 Bartók népzene-gyűjtéseinek forrásairól lásd LAMPERT Vera: *Népzene Bartók műveiben: A feldolgozott dallamok forrásjegyzéke*. Hagymányok Háza, Bp., 2005. 16–33.

ugyanitt találjuk a 1930-as évekbeli teljes körű revideálás újabb írásrétegeit.⁵⁰ László Ferencnek nem volt lehetősége módszeresen átvizsgálni e hatalmas anyagot, ugyanis ehhez a budapesti Bartók Archívumban tanulmányozható kéziratok huzamosabb ideig tartó helyszíni kutatására lett volna szükség. 1980–81 során a Bartók Archívumban tett alkalmoszerű látogatásainak köszönhetően mégis ő volt az, aki felfedezte a nagy rend támlapjai között Bartók addig nem ismert, a levelezések alapján köztudottan kiadásra előkészített, de a világháború miatt megghiúsult bántási kötetének nyomait. A támlapokon lévő, a kötet eredeti rendszerezésére utaló nyomok irányvonalait követve pedig részlegesen rekonstruálta a kötet szerkezetét. E tekintetben a legfontosabb árulkodó nyom egy, a támlap tetejére piros ceruzával fölírt, utóbb persze kihúzott sorszámozás volt, amely kizárólag a Bánságból származó dallamok támlapjain tűnik fel. Olykor a sorszámozásból csak egy variánszt jelölő betű szerepel, ilyenkor a dallam rendszerezésben betöltött eredeti helyére a dallam többi variánsai alapján lehet következtetni. Ez utóbbiakat pedig jó eséllyel a végleges rend, az *RFM* alapján lehet beazonosítani – bár bőven adódnak különbségek a rendszer módosulásából, esetleg a dallam morfológiai értelmezéséből adódóan. Mint László Ferenc megállapítja, a bántási kötet egészében már nem rekonstruálható, ugyanis az idevonatkozó támlapok meglehetősen hányadát Bartók új lejegyzésre cserélte, a hangszeres anyag támlapjain pedig egyáltalán nem tűnik fel az ominózus piros számozás. Ugyanakkor elsőként hangsúlyozta, mennyire fontos állomása volt ez Bartók népzeneudósi pályájának, a bihari és a máramarosi kötet közötti „piramidális” szintkülönbség áthidalásának.⁵¹ László Ferenc nyomdokain elindulva néhány éve magam is kísérletet tettem az anyag rekonstruálására, de meg kell vallanom, lényegesen előrébb nem jutottam, csupán néhány apró kiegészítő megfigyelést tehettem. Ilyen például, hogy variáncsoportokon belül Bartók itt rendszerint a legegyszerűbb példával indít, szemben a későbbi, *RFM*-beli rendszerezéssel, ahol általában a csoport legépebbnek, legjellemzőbbnek vélt egyede kezdi a sort; vagy, hogy a dallam lejegyzésénél – a bihari kötethez hasonlóan – Bartók gyakran a helyszíni lejegyzést részesíti előnyben a fonográfhengerre rögzített változattal szemben.

Másik példám László Ferenc egy talán még lenyűgözőbb felfedezése, amelyről viszont én csak a közelmúltban szereztem tudomást, minekutána magam is megküzdöttem a szóban forgó kézirat megfejtésével. Bartók 1933 januárjában Frankfurtban tartott jelentős előadása a román népzeneről filológiailag is különleges eset, ugyanis – mint László Ferenc felhívta a figyelmet – szövege a később a *Schweizerische Sängereitungen*ban közölt tanulmányváltozat szövegének átalakításával készült. Holott ez Bartóknál rendszerint fordítva szokott történni. Gondoljunk az 1914-ben Budapesten tartott előadására a hunyadi román zenedialektusról, melynek utóbb módosított, bővített tanulmányváltozata még ugyanabban az évben megjelent az *Ethnographiában*;⁵² vagy a nevezetes 1934-es nagy összehasonlító tanulmányára, amelynek előzménye az egy évvel korábban a Magyar Rádióban felolvasott rövidebb előadás szöve-

50 A nagy román gyűjtemény támlapjainak jelzete a budapesti Bartók Hagyatékban: [BH]: I/144–194, I/201–205.

51 LÁSZLÓ Ferenc: *Bihar és Máramaros között. Bartók bántási román gyűjtéséről* = Uő: *Bartók markában* 62–76.

52 BARTÓK Béla: *A hunyadi román nép zenedialektusa*. *Ethnographia* XXV(1914). 2. sz. 108–115. Gyűjteményes kiadása: *BBI/3*. 76–86.

ge volt.⁵³ A frankfurti előadásról László Ferenc először a *Muzsika* hasábjain közölt tanulmányt, ahol közzétette az előadás zenei illusztrációihoz készített, feljegyzéseket tartalmazó vázlatlapot.⁵⁴ Én, vesztemre, a tanulmányt csak gyűjteményes utánközléséből ismertem, ahol a mellékletek nem szerepeltek. Így a tanulmány kritikai közreadásának a *Bartók Béla írásai 4.* kötetében Lampert Verával közösen végzett előkészítő munkálatai során magam küzdhettem meg a megfejtésével – cserébe viszont részesültem a felfedezés örömeiben. Ugyanis Bartók itt azokat a nevezetes, 1914-es cserbeli adatközlőkkel készült gramofonlemezeket használta, amelyek, mint ismeretes, az első Magyarországon készült népzenei lemezek, és az első román népzenei tartalmú lemezek. László Ferenc a vázlatlap megtalálásakor valószínűleg rögtön tudta, mivel áll szemben, ugyanis ebben az időszakban – egészen pontosan 1981. augusztus 11-én – megtalálta magukat a lemezeket is az MTA Zenetudományi Intézete gyűjteményében.⁵⁵ Hangsúlyozom, mindezt a budapesti intézmény alkalmi vendégeként tette. Én ezzel szemben – a *BBI 4.* kötetének szerkesztőjeként – kézhez kaptam a kéziratot; és mivel a lemezeket nem ismertem, a budapesti Néprajzi Múzeum munkatársai segítségével sikerült „újrafelfedeznem” őket. A lemezek legizgalmasabb újdonsága, amely László Ferencet is leginkább foglalkoztatta, az a négy kolinda, amelyek látszólag nem kerültek be Bartók kolindakötetébe. Az 1935 nyarán megjelent kötetben ugyanezen dallamok más énekesek előadásában szerepelnek, amely változatok korábban, a hunyadi gyűjtéskor kerültek rögzítésre.⁵⁶ Ha összevetnénk Bartók frankfurti előadásához készített vázlatos lejegyzéseit a kolindakötet-beli megfelelőjükkel, láthatnánk, hogy alig néhány apró, a dallamok lényegét nem érintő díszítésben térnek csak el egymástól. Ennek ellenére, Bartók szokásait ismerve meglepő, hogy kötetében nem figyelmeztet a gramofonlemezeken lévő értékes kolindaváltozatokra. A variánsok közelsége kevésbé lehetett döntésének kiváltó oka, hiszen a dallamok variálódásának megfigyeléséhez Bartók kifejezetten szorgalmazta a variánsdallamok gyűjtését, és még az azonos énekestől különböző időszakokban rögzített változatokat is külön kezelte. Sokkal inkább valószínű egy olyan külső ok, amelyről viszont László Ferenc e témában írt tanulmányai idején még nem tudhatott: mint Bartók egy 1935. júniusi Brăiloiuhoz írt leveléből megtudjuk, a lemezeken lévő négy kolindáról a kolindakötet megjelenése után készített részletes lejegyzést, amelyet pótlólag román kollégájának is megküldött.⁵⁷

A cserbeli lemezek, László Ferenc szerint, ha megjelenhettek volna, egyedülálló módon képviselték volna „egy román falu világháború előtti zenéjét – korhű lemezeken”.⁵⁸ Közreadásukra máig nem került sor. László Ferenc opus magnuma, Bartók erdélyi és bánági népzenehez fűződő viszonyáról írt doktori disszertációja az utókorra háruló feladatok, megoldandó kérdések és dilemmák egész sorát gyűjti össze, legtöbbször lábjegyzetben. A népzenei forrá-

53 BARTÓK Béla: *A magyar népzene hatása a szomszéd népek népzenejére*. Gyűjteményes kiadása: *BBI/4.* 206–221; Uő: *Népzeneink és a szomszéd népek népzeneje*. Szerk. MOLNÁR Antal. Somló Béla, Bp., 1934 (Népszerű Zenefüzetek 3). Gyűjteményes kiadása: *BBI/3*, 210–269.

54 LÁSZLÓ Ferenc: *1933. január 22. Bartók Béla majna-frankfurti rádióelőadása az erdélyi román népzeneiről*. *Muzsika XXIV*(1981). 9. sz. 1–4. Gyűjteményes kiadása: LÁSZLÓ: *Bartók markában* 130–135.

55 Lásd LÁSZLÓ: *Bartók și muzica populară a românilor*. 41.

56 Lásd BARTÓK: *Melodien der Rumänischen Colinde (Weihnachtslieder)*. Universal, Wien, 1935. 10a, 62r, 92b és 102c sz.

57 Lásd Bartók 1935. június 30-án kelt levelét Constantin Brăiloiuhoz = LÁSZLÓ: *36 Bartók-Briefe* 427.

58 LÁSZLÓ: *Bartók și muzica populară a românilor* 41.

sokkal kapcsolatban álmodott a legnagyobbat: kiadásban szerette volna látni az összest. A Lampert-jegyzék megjelenése új perspektívákat nyitott Bartók népdalfeldolgozásainak tanulmányozásában, a népzenei gyökerek megismerésében. De László Ferenc tudta, hogy ennél sokkal több van mögötte. Hadd mutassak néhány példát. A *Román népi táncok* forrásdallamairól a Lampert-jegyzék óta tudjuk, hogy több, ugyanazon előadótól származó táncpárt tartalmaz. Somfai László figyelmeztetett rá, hogy eredetileg eggyel több táncpárt tervezett Bartók, ugyanis a jelenlegi kezdőtételt a darab fogalmazványában megelőzi egy másik hasonló karakterű darab;⁵⁹ Bartók fonográffelvételén ezek ugyanígy követik egymást. A *Román kolinda-dallamok* első három darabja a források tanúsága szerint szintén nem véletlenül került egymás mellé. A második darabnál a szerző eredetileg a dallam egy olyan változatát használta volna fel, amely a kezdőhang négyszeres ismétlésével indul. A gyűjtőfüzetben a *Kolindák* első forrásdallama után közvetlenül a második dallam e repetíciós, nyolc szótagú változata következik. A feldolgozásban használt változat követi viszont a *Kolindák* 3. forrásdallamát a gyűjtőfüzetben. A középső darab tehát egyfajta összekötő kapocsként funkcionál.⁶⁰ A 2. *hegedűrapszódia* rutén epizódjának dallama, az „Uvevanji” [Sebes] bár látszólag kiütözik a *Frisz tétel* román dallamainak sorából, a források szerint ennek is van román vonatkozása. A rutén – vagy László Ferenc pontosítása szerint: kárpátukrán – gyűjtés anyagában szerepel a rapszódia forrásdallamának egy közeli, ritmusában némiképp „bolgáros” variánsa, amelynek felirata „Máramarosi román tánc”. Magát a forrásdallamot Bartók a gyűjtés egyik támlapjára feljegyzett lista szerint a kölcsöndallamok közé sorolta, a gyűjtőfüzetben pedig a dallam mellé zárójelben feljegyezte: „oláh”.⁶¹

Bartók szellemi örökségének elhivatott gondozójaként László Ferenc nemcsak hiánypótló, de példamutató, továbbkutatásra ösztönző életművet hagyott örökül. Próbáljuk meg munkáit minél jobban megismerni és megérteni, továbbgondolni és saját lehetőségeinkhez mértén folytatni.

59 SOMFAI László: *Bartók Béla kompozíciós módszere*. Akkord, Bp., 2000. 190.

60 Lásd a *Román kolinda-dallamok* autográf fogalmazványának kezdetét (a bázeli Paul Sacher Stiftung tulajdonában lévő, a budapesti Bartók Archívumban másolatban tanulmányozható kézirat jelzete: PB 36PS1), valamint az első három forrásdallam helyszíni lejegyzését Bartók „V” gyűjtőfüzetében (a gyűjtőfüzet jelzete és a dallamok lelőhelye a budapesti Bartók Hagyatékban: BH: I/104, fol. 9v és 15v).

61 Lásd az „Uvevanji”, valamint ennek variánsdallama, a „Máramarosi román tánc” kéziratos forrásait (a két dallam lelőhelye a gyűjtőfüzetben: „T.III”, BH: I/110, fol. 17r; a dallamok támlapjainak jelzete: PB 105 RUTH–40, 41; a kölcsöndallamok listája: PB 105 RUTH–1). A 2. rapszódia forrásdallamairól bővebben lásd BIRÓ Viola: *Adalékok Bartók 2. hegedűrapszódiajának népzenei forrásaihoz*. Magyar Zene L(2012). 2. sz. 188–209.

LESSONS AND INSPIRATIONS. REMARKS
ON FERENC LÁSZLÓ'S BARTÓK-RESEARCH

Keywords: Béla Bartók, biographical research, manuscript studies, source editing

Ferenc László is considered the foremost specialist regarding Béla Bartók's relations with Transylvania and Romania. His eight Bartók-volumes and four editions of Bartók studies written by a collective of authors mostly living in Romania are works of fundamental importance in the Hungarian and Romanian Bartók literature. A determining principle of his research is the aspiration toward a more and more precise and subtle cognition, therefore he continually revised and rectified his ideas in his writings. On the other hand, he was eager to observe the new outcomes of the Bartók research and usually drew attention to certain gaps, or new problems and tasks generated by the latest investigations. The author of this essay, junior research fellow of the Budapest Bartók Archives, examines Ferenc László's works from the standpoint of her own Bartók investigations; examples selected from László's achievements on the field of "epistology" and manuscript research are here to present, in what manner his example becomes point of departure or inspires further inquiry.

LECTȚII ȘI INSPIRAȚII. OBSERVAȚII ASUPRA CERCETĂRILOR BARTÓKIENE
ALE LUI FRANCISC LÁSZLÓ

Cuvinte-cheie: Béla Bartók, Francisc László, cercetări biografice, surse primare, editare documente

Francisc László este considerat specialistul suprem în cercetările bartókiene în ceea ce privește relațiile lui Bartók cu Transilvania și România. Cele opt volume dedicate lui Bartók, și alte patru volume redactate de el conținând studii bartókiene ale unui colectiv de autori preponderent din România reprezintă creații de importanță fundamentală în literatura de specialitate maghiară și română. Un principiu de bază al cercetărilor sale este aspirația la o cunoaștere cât mai precisă și nuanțată, prin urmare el în-continuu și-a verificat și – dacă necesar – a rectificat propriile opinii propuse în scrierile sale. Totodată el a urmărit vigilent noile realizări științifice în domeniu și a atras atenția asupra unor lipsuri sau probleme și sarcini generate de cele mai noi rezultate. Autoarea acestui studiu examinează opera lui Francisc László prin prisma propriilor sale cercetări; selectând câteva realizări remarcabile ale autorului din domeniul „epistologiei” respectiv al filologiei muzicale, prezintă unele modalități prin care acestea devin puncte de reper sau stimulează noi cercetări.

SZAKÁCS BOGLÁRKA*

BARTÓK BÉLA: CONCERTO ZENEKARRA. TÖRÖK INSPIRÁCIÓ EGY REMEKMŰBEN

Kulcsszavak: török népzene gyűjtemény, Concerto, inspiráció, Bartók Béla

A zenekari *Concerto* Bartók Béla egyik legismertebb, legnépszerűbb kompozíciója. Számptalan elemzés született már a dallamok eredetére, akárcsak különböző inspirációs forrásokra vonatkozóan, amelyeket a zeneszerző használ. Részletes elemzést ezekről David Cooper, Elliot Antokoletz, John McCabe és Somfai László készített.

Ismert tény, hogy a folklorista Bartók munkája nyomon követhető a zeneszerző zenéjében is. A magyar, román, szlovák népzene hatása tagadhatatlan. A keleti gyűjtésnek kisebb, de nem kevésbé jelentős a befolyása a bartóki életműre. Kárpáti János részletezi a távol-keleti hatásokat Bartók zenéjében, arab zene befolyása érezhető például az Op. 14-es *Zongorasvit*, a második és negyedik *Vonósnyegyes*, a *Hegedűduók*, a *Csodálatos mandarin* vagy – legelokvensebb példaként – a *Táncsvit* esetében is.

A török népzenenek látszólag azonban nem volt erős befolyása Bartók életművében. László Ferenc ezt határozottan ki is jelenti: „A török zene nem hagyott kimutatható nyomot Bartók zeneszerzői művében, alighanem azért, mert számára a törököknél a döntő élmény nem a más milyenség, hanem éppen hogy a rokonság felfedezése jelentette”.¹ Bartók stílusában valóban nem találunk specifikus elemet, amely a török népzene révén ivódott volna bele a műveibe. Azonban a *Concertóban* felfedezhető egy konkrét részlet egy török dallamból, melyet a népzene tudós Bartók jegyzett le Isztambulban.

Ugyanabban az időszakban, amíg a *Concertón* dolgozott, tehát 1943-ban, Bartók a török gyűjteménye kiadását készítette elő. Természetesnek tűnik, hogy a török anyagnak történetesen hatása volt erre a kompozícióra. A zeneszerző a nyitó és a harmadik tételben használta fel azt a dallamot, amelyet Isztambulban jegyzett le.

Említésre méltó tény, hogy a *Concerto* vázlatai ugyanabban a füzetben vannak, mint amelyben a Törökországban gyűjtött és lejegyzett dallamok². Mielőtt útnak indult volna Ankarába és Anatóliába, a folkloristának lehetősége volt arra, hogy 65 fonográffelvételt is végighallgasson helyi előadóktól, többnyire parasztoktól, akiket környező falvakból hívtak be. Bartók gyűjtőfüzetének első két oldalán két, Isztambulban lejegyzett népdal tűnik fel.

1943-ban a zenekari *Concerto* egy hosszú, terméketlen periódust szakított meg a magyar zeneszerző életében. A remekmű a 20. század emblematikus alkotásává vált. A kompozíció

* SZAKÁCS Boglárka (1994), magiszteri hallgató, BBTE Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar. E-mail: szakacsbo@yahoo.com.

1 LÁSZLÓ Ferenc: *Bartók markában*. Polis, Kvár, 2006. 140. Vö. továbbá: *Bartók-dolgozatok*. Szerk. LÁSZLÓ Ferenc. Kriterion, Bukarest, 1974; *Bartók-dolgozatok 198*. Szerk. LÁSZLÓ Ferenc. Kriterion, Bukarest, 1982.

2 NYBA Ms, 80FSS1 jelzet, Bartók Archívum, Zenetudományi Intézet, Budapest.

szoros kapcsolatban áll Bartók fiatalkori műveivel, nemcsak a zenei nyelvezetben, hanem a szerkezetében is (például az *I. zenekari szvit*, egy öttételes mű és a negyedik és ötödik *vonós-negyed*). Egy másik közös tulajdonság az úgynevezett „szimfonikus karakter”, melyet maga a szerző magyaráz a zeneműve elemzésében. „Az általános hangulata a műnek”, írja Bartók, „a második tétel kivételével egy nagy átmenetet képvisel az első tétel szigorúságától és a harmadik tétel halál-énekétől és az életigazoló negyedik tételtől.”³ 1943 augusztusában kezdte el írni az öttételes *Concertót*, kevésbé nyíltan szimmetrikus formában, mint korábbi öttételes kompozícióit. Az új alkotás 45 nap alatt készült el.⁴ Általános stílusában a népzene és klasszikus zene variálása kevésbé érzékelhető, mint az 1930-as évek termésében. A művet Bartók *Concertónak* nevezte el arra való tekintettel, hogy „az egyes hangszerek olyan viszonyba vannak, mint a concertáló rész a szólóval”.⁵ A belső szerkezete a műnek azonban szvitszerű. Az *Introduzione (Andante non troppo)* egy kvártra épülő témával indít. Az *Allegro vivace (Allegretto scherzando)* sajátos dallam és táncritmus jellemzi, az *Elegia (Andante non troppo)* szenvedélyes kifejezésű, úgymond impresszionista és romantikus hangvételű, az *Intermezzo interrotto (Allegretto)* valójában egy zseniális scherzo, fantasztikus és költői, míg a *Finale (Pesante. Presto)* dinamikával teli, egy erdélyi tánc ritmusát hozza.⁶ A mű hangszerelése gazdag, a vonósokat fa- és rézfúvósok, ütőhangszerek és két hárfa egészítik ki.

A *Concerto* vázlatai a zeneszerző három, vázlatokat és átiratokat tartalmazó füzete közül a másodikban található. Amint már fentebb említettük, ez a második füzet tartalmazza a Törökországban 1936-ban lejegyzett dallamokat.

A *Concerto* ősbemutatója 1944-ben volt, egy évvel a zeneszerző halála előtt. Az első előadás a Boston Symphony zenekar előadótermében volt, a megrendelő, Serge Koussevitzky vezényletével, aki állandó karmestere is volt a zenekarnak 1924–1949 között.

A továbbiakban a mű elemzésére térünk ki, a tételek főbb témáit és esetleges forrásaikat ismertetve. Az első részben, *Introduzione*, a zenei forma szempontjából egy kétrészes forma figyelhető meg, két különböző tempójelzéssel: *Andante* és *Allegro*. A lassú része ennek a tételnek – *Andante* – dramatikus töltetű, az első téma a kvárt hangközökre épül, amely fontos helyet foglal el a dallam formálásában. Ezt a témát cselló és nagybőgő szólaltatja meg, amelyek fölött *tremolóval* játszanak a felső szólamú vonósok és fuvolák.

3 Joseph MACHLIS: *Introduction to Contemporary Music*. Second edition. Ed. W. W. Norton & Company, New York, 1979. 435.

4 A New York-i kórházban való tartózkodása során Bartók barátja, Szigeti József hegedűs felkereste Serge Koussevitzky karmestert, felbízta őt arra, hogy Bartók Bélát kellene megbízni egy új zenekari mű megírásával. A karmester meglátogatta a kórházban a zeneszerzőt, és megrendelte a művet. Kérése az volt, hogy zenekari darab legyen, és a karmester felesége, Natalie Koussevitzky emlékének dedikálja a szerző. Bartók egy hónappal később hazatért a kórházból, kiköltözött egy szanatóriumba a Saranac-tónál, július 1-től október 12-ig tartózkodott ott. Ebben az időszakban, augusztus 15. és október 8. között írta meg a zenekari *Concertót*.

5 MACHLIS: *i. m.* 435.

6 Vasile ILIUT: *De la Wagner la contemporani*. IV. Editura Muzicală, București, 1998. 260–261.

Violoncellos
Double Basses

p legato

1. kottapélda. Bartók Béla: Concerto zenekarra (Introduzione, 1–6. ü.)

Az *Andante* részben az első témát követően a 30. ütemben, a második témát a fuvola játsza, itt jelenik meg az a török téma, amelyet Bartók jegyzett le Isztambulban, és a *Concerto* vázlatai mellett található.

Flts.
I, II

p

pp

2. kottapélda. Bartók Béla: Concerto zenekarra (Introduzione, 30–34. ü.)

Il beyoğlu

3. kottapélda. Il beyoğlu (Bartók által lejegyzett dallam, facsimile, NYBA Ms, 8OFSS1 jelzet, Bartók Archivum, Zenetudományi Intézet, Budapest)

Ezt a harmonizált dallamot, melyet a három trombita intonál a 39–42. ütemekben, David Cooper muzikológus *parlando-rubato*-típusú szintetikus dallamként nevezi meg:

I, III
Trpts. In C
II

pp

4. kottapélda. Bartók Béla: Concerto zenekarra (Introduzione, 39–42. ü.)

Az első tétel főtémája a Parry-gyűjtemény egyik dallamából inspirálódott. A melódia a szerb-horvát népzene egy jellegzetes skálája körül rajzolódik ki, amely a következő szekvenciát tartalmazza: *F – G – Asz – B – Cesz*. Ebben a gyűjteményben Bartók nagyon különös skálaformaként nevezi meg ezt a hangsort.

5. kottapélda. A dallam a szerb-horvát Hósi énekek gyűjteményben.
Milman Parry–Albert B. Lord–Béla Bartók, no. 27c

6. kottapéllda. Bartók Béla: Concerto zenekarra (Introduzione, 76–85. ü.)

Az expozíciónak a középő részében egy lírai téma jelenik meg, amely a nosztalgikus dallamra utal az *Intermezzó*ból, és nem ismétlődik meg az első rész reprizében. A témacsoport egy „riasztással” fejeződik be, melyet új, *tranquillo* jelzésű dallam követ, melyet az oboa nagyon szűk hangkészlettel játszik (előbb csak egy lengés két hang között). Ez a motívum egy arab dallamot idéz fel, melyet Bartók Észak-Afrikában gyűjtött.

7. kottapéllda. Bartók Béla: Concerto zenekarra (Introduzione, 142–162. ü.)

A kidolgozási részben egy, a fafúvósok által játszott epizód idézi vissza a második témát, a török dallamot.

A zenekari mű második tétele (*Gioco delle coppie*) a szerző megfogalmazása szerint is az egyetlen humorral teli rész. Ez megszakítja a folyamatot az első tétel komoly hangulatától egészen az „életről való lemondásig” az utolsó tételben. „A II. tételt hallgatva igazolódni látszik a feltételezés, hogy a *Concerto* komponálásához Bartók egy korábban elkezdett és félbemaradt szimfonikus balettzene vázlatanyagát is felhasználta. A második tétel színpadi tánc, egy bensőséges *pas de deux* lépéssorozatának benyomását kelti”⁷⁷ – fogalmaz a Bartók-kutató

7 TALLIÁN Tibor: *Bartók Béla*. Rózsavölgyi és Társa, Bp., 2016. 379.

Talián Tibor. A *Concerto* második részében egy „páros játék” figyelhető meg, amelyben a zeneszerző imitálta a Parry-gyűjteményben talált két párhuzamos dalmáciai stílust.⁸

8. kottapéllda. Bartók Béla: Concerto zenekarra (Giuoco delle coppie, 8–16. ü.)

A harmadik, *Elegia* az előző tételkel ellentétes tempóban jelenik meg, hangsúlyozva a tragikus hangulatot. Bartók ciklikus gondolkodása érhető itt tetten, ugyanis egy kvártból épülő motívummal nyit, ugyanabban a formában, mint ahogy az megjelent az *Introduzione* harmadik ütemének utolsó ütéseben, azzal a különbséggel, hogy itt a nagybőgők intonálják.

A népzenei inspirációs forrásokon kívül a *Concertó*ban Bartók meglevenít pillanatokat más, saját kompozícióiból is. Egy sötét motívummal, hárfa-glissándókkal és a fuvola-klarinét párbeszéddel idézi meg az *Elégia* a könnyek tava motívumot a *Kékszakállú herceg vára* című operából.

9. kottapéllda. Bartók Béla: Concerto zenekarra (Elegia, 10–11. ü.)

8 *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. II., IV. Oxford University Press, New York, 2005. 805.

This musical score is for the woodwind and string sections of Béla Bartók's 'A kékszakállú herceg vára'. It features parts for Flute (Piccolo and Flute), Oboe, Cor Anglais, Clarinet (Solo and Clarinet), and Bassoon. The notation includes complex rhythmic patterns, triplets, and various articulations such as accents and slurs. The woodwinds play melodic lines with intricate rhythms, while the strings provide a dense, textured accompaniment with frequent triplets and slurs.

10. kottapéllda. Bartók Béla: A kékszakállú herceg vára (részlet)

Az analízisben, melyet Bartók készített ehhez a kompozícióhoz, ő maga „gyászzenének” nevezi a részt, és a téma valóban gyászzenei hangulatot sugall.

Ebben a tételben a zeneszerző visszatér a török témához, amelyet Isztambulban jegyzett le, és már használt az *Introduzione Andante* részében. Az új közegben azonban a dallam gazdag hangzással és jóval kihangsúlyozottabb drámai töltettel jelenik meg.

This musical score is for the string and woodwind sections of Béla Bartók's 'Concerto zenekarra (Elégia, 34–38. ü.)'. It features parts for Flute I and II, Violin, Viola, Cello, and Double Bass. The score is marked with a box containing the number '34'. The woodwinds play melodic lines with various articulations, while the strings provide a dense, textured accompaniment with frequent slurs and accents. The overall mood is somber and dramatic, as indicated by the 'Elégia' title and the 'non div.' marking.

11. kottapéllda. Bartók Béla: Concerto zenekarra (Elégia, 34–38. ü.)

Az inspirációk forrása folytatódik a darabban, az alább látható téma, amelyet a brácsa játszik, egy paraszt sírását idézi meg kromatikus variációban.

12. kottapélda. Bartók Béla: Concerto zenekarra (Elégia, 85–88. ü.)

A negyedik tételről – *Intermezzo* – Bartók maga vallja, hogy az egyetlen „programatikus tétel” ebben a műben. A szerkezete A–B–A forma, az inspirációk tere itt már a török, horvát és magyar népzenei elemekről kiterjed egy némiképp váratlan területre. A B rész alapját képező, kifejező dallamíve a hegedűknek valójában egy részlet variánsát képezi Vincze Zsigmond *A hamburgi menyasszony* című operettjéből. A dalt – „Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország” – Sándor György zongorista azonosította, aki Amerikában találkozott Bartókkal. Sándor György számára nem volt egyszerű felismerni az inspiráció forrását, Bartók ugyanis nem közvetlenül idézi a dallamot.

13. kottapélda. Bartók Béla: Concerto zenekarra (Intermezzo interrotto, 42–46. ü.)

A források palettája tovább szélesedik ebben a tételben, a zeneszerző ugyanis parodizált egy részt Dimitrij Sosztakovics zeneszerző *Hetedik, „Leningrád” Szimfóniájából*.

14. kottapélda. Bartók Béla: Concerto zenekarra (Intermezzo interrotto, 75–82. ü.)

Ahogy a fenti elemzésből kitűnik, a *Concerto* egyike azoknak a műveknek, amelyben Bartók felhasználta a Törökországban gyűjtött dallamanyagot. Létezik olyan feltételezés is, hogy az anatóliai útja után szerzett, *aksak* ritmusban írt zeneművek is a török zenének egyfajta befolyását mutatják. Ennek némiképp ellentmond, hogy a zeneszerző 1936 előtt is használja a ritmust, példa erre a *Mikrokozmosz* hatodik kötetének *Bolgár ritmus* elnevezésű darabja.⁹

A *Concerto*, Bartók utolsó alkotókorszakának egyik mesterműve, különböző forrásokat használ, zseniálisan egyesíti a folklórelemek inspirációit és a nyugati klasszikus zenét. A szer-

⁹ Az aksak ritmus, más néven bolgár ritmus, hasonló a görög, macedón, török, a kaukázusi ritmusokhoz is.

ző saját művéből is idéz benne, a második tételben – *Elégia* – a könnyek tavát a *Kékszakállú herceg várából*, illetve dallamot használ Dmitrij Sosztakovics hetedik szimfóniájából és Vincze Zsigmond egyik operettjéből.

Már csak kisebb terjedelme miatt is sokkal kevésbé jelentős a török anyag hatása Bartók alkotásaiban, mint a román, magyar vagy a szlovák folklór inspirációja. Mégis fontos ezt a sajátos szempontot beemelni a Bartók-kutatás további feladatai közé.¹⁰

BÉLA BARTÓK'S CONCERTO FOR ORCHESTRA. INFLUENCE OF THE TURKISH FOLK MUSIC COLLECTION

Keywords: *Turkish Folk Music Collection, Béla Bartók, inspiration, Concerto*

Béla Bartók's *Concerto for Orchestra* represents one of the musical masterpieces of the 20th century. In the field of musicology there are countless analyses of this work from different points of view. The *Concerto* combines elements of Western classical music (for instance the use of the sonata-form) and Eastern European folk music. The influence of the Hungarian, Slovakian, Romanian and Serbian folk music is evident in this work of Bartók, but there is limited information available about the traces of the last collecting tour of the composer and ethnomusicologist in 1936 to Anatolia, Turkey. Besides enumerating different sources of inspiration for this composition, present article aims to identify the influence of the Turkish Folk Music Collection in Béla Bartók's *Concerto*.

BÉLA BARTÓK CONCERTO PENTRU ORCHESTRĂ. INSPIRAȚIE TURCEASCĂ ÎNTR-O CAPODOPERĂ

Cuvinte-cheie: *colecția de muzică populară turcească, Concerto, inspirație, Béla Bartók*

Concerto-ul lui Béla Bartók reprezintă una dintre capodoperele muzicale ale secolului XX. S-au publicat nenumărate analize muzicologice din diferite puncte de vedere, deoarece piesa îmbină elemente ale muzicii clasice occidentale (de ex. utilizarea formei de sonată) și a muzicii populare din estul Europei. Impactul muzicii populare maghiare, române, slovace sau sârbe este de necontestat în operele lui Bartók, însă există doar puține date privind inspirațiile provenite din ultima sa culegere, cea din Anatolia în 1936. Pe lângă enumerarea surselor folclorice și clasice ale piesei, lucrarea încearcă să concretizeze influența colecției de muzică populară turcească în *Concerto*-ul lui Béla Bartók.

10 A dolgozat további forrásai: BARTÓK Béla: *Turkish Folk Music from Asia Minor*. Ed. Benjamin SUCHOFF. Princeton University Press, 1976; J. Peter BURKHOLDER–Donald Jay GROUT–Claude V. PALISCA: *A History of Western Music*. Seventh edition. W. W. Norton&Norton, New York–London, 2006; David COOPER: *Concerto for Orchestra*. Cambridge University Press, 1996; Richard L. CROCKER: *A History of Musical Style*. Dover Publications, New York, 2014; KÁRPÁTI János: *Bartók-analítika: Válogatott tanulmányok*. Rózsavölgyi és társa, Bp., 2003; LAMPERT Vera: *Folk Music in Bartók's Compositions: A Source Catalog: Arab, Hungarian, Romanian, Ruthenian, Serbian, and Slovak melodies*. Second Edition. Helikon, Bp., 2008; DOBSZAY László: *The Absorption of Folk Song*. Studia Musicologica, Akadémiai, Bp., 1982; LENDVAI Ernő: *Béla Bartók: An Analysis of His Music*. Kahn&Averill, 2001; LENDVAI Ernő: *Bartók stílusa*, Akkord Zenei Kiadó, Bp., 1993; SÍPOS János: *Bartók nyomában Anatóliában; hasonló magyar és török dallamok*. Balassi, Bp., 2002; Benjamin SUCHOFF: *Bartók and Serbo-Croatian Folk Music*. The Musical Quarterly LVIII(1972). nr. 4. 557–571.

SÓFALVI EMESE*

JOZEFA PALM, AVAGY A KOLOZSVÁRI MOZART-KULTUSZ KEZDETEI

Kulcsszavak: *Jozefa Palm, Mozart-recepció, művészetpártolás, Erdély*

László Ferenc muzikológus dolgozószobája kiemelt helyén függött egy 19. század eleji portré. A korabeli női képmás Jozefa Palm csillagkeresztes dáma, gróf Bánffy György, Erdély kormányzója feleségének ábrázolása. Mozart-tanulmányok avatott szerzője, a Romániai Mozart Társaság alapító elnöke nem véletlenül tisztelte emblematikus figuraként a kisméretű kép eredetijét. A hazai történeti zenetudomány számára évtizedek óta meghatározó jelentésű Jozefa Palm neve. Közvetett források szerint ugyanis a grófnő személyében az egyetlen Erdélyhez köthető Mozart-tanítványt és a bécsi zeneszerző kolozsvári kultuszának egyik első megalapozóját ismerheti az utókor.

Bibliográfiai jegyzéke is tükrözi, hogy László Ferenc zenetudósi pályáját több mint három évtizeden keresztül, 1976-tól 2009-ig végigkísérték a Wolfgang Amadeus Mozart életművel kapcsolatos cikkek, tanulmányok. Az első szakpublikációktól élete utolsó aktív évéig magyar, román és német nyelven közölt összhangzattani, formai és műfaji elemzéseket, melyeket a hazai és nemzetközi Mozart-irodalom egyaránt jegyez.¹ A muzikológus históriai adatok

* SÓFALVI Emese (1984), muzikológus, a BBTE Református Tanárképző és Zeneművészeti Karának adjunktusa. E-mail: sofalvi.emese@yahoo.com.

1 A teljesség igénye nélkül: LÁSZLÓ Ferenc: *A magyarok Mozartja*. Helikon 1991/28. 10.; Uő: *A posztbarokk Mozart, hangszereszlés áriái tükrében*. Magyar Zene XLVI(2008). 4. sz. 375–382; Uő: *Aria de concert în creația lui Mozart* [A koncertária Mozart alkotásaiban] = *Studii mozartiene II. Omagiul lui Robert D. Levin*. Editura Arpeggione, Cluj-Napoca, 2006. 188–200; Uő: *Atonális sziget Mozart g-moll szimfóniájában*. Magyar Zene XVIII(1977). 4. sz. 402–405; Uő: *Contribuții la studiul formei de sonată la Mozart* [Adalékok a mozarti szonátaforma vizsgálatához]. Editura Muzicală, București, 1973 (Studii de muzicologie 9). 481–504; Uő: *Die Rondóform in Mozarts Alla turca* [A rondóforma Mozart Alla turcájában]. Acta Mozartiana LIV(2007). 1–2. sz. 71–74; Uő: *Die Sonatenform "in zwei Zeitmassen" bei Mozart* [Mozart „két-tempós” szonátaformája]. Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae. XVIII(1976). 1–4. sz. 153–167; Uő: *Formă de sonată în trio-ul unui menüet?* (Mozart: *Cvintetul în do major, KV 515, partea a III-a*) [Szonátaforma egy menüet triójában? (Mozart: C-dúr kvintett, KV 515, harmadik tétel)]. *Intermezzo* I(2008). 2. sz.; Uő: *Melologul, o specie a muzicii dramatice la Mozart* [A melológ, a zenedráma egy műneme Mozartnál]. Muzica XII(2001). 3. sz. 35–39; Uő: *Mozart Alla turcája mint rondó*. Magyar Zene XLIV(2006). 2. sz. 151–153.; Uő: *Organika Mozart „Második op. 1. No. 1”-ében = Zeneelmélet, stílus-elemzés. A Bárdos Lajos 75. születésnapja alkalmából tartott zenetudományi konferencia anyaga*. Zene-műkiadó, Bp., 1977. 19–22; Uő: *Postbarocul Mozart. Mențiuni preliminarii* [A posztbarokk Mozart. Előzetes jegyzetek]. *Lucrări de muzicologie* 24. Editura Media Musica, Cluj-Napoca, 2009. 9–15; Uő: *Rondo, Rondò, Rondeau, Rondeaux și Rondieaux la Mozart* [Rondo, Rondò, Rondeau, Rondeaux és Rondieaux Mozartnál]. *Artes* IV(1999). 42–50; Uő: „Rondo”, „Rondò”, „Rondeau”, „Rondeaux”, „Rondieaux”. *Cimadás, műfajrend és forma Mozartnál*. Magyar Zene XXXVIII(2000). 3. sz. 243–

mellett a zeneszerző egyházzenei műveinek és operáinak első erdélyi előadásait, valamint a román szakirodalom és a kortárs zeneszerzők műveit is bevonta az általa összeállított, vázlatos romániai Mozart-recepció történetébe.² Ugyanő érdeklődését tükrözi, hogy doktorátusvezetőként a mozarti vonóskvintettek témáját ajánlotta feldolgozásra.³

László Ferenc gazdag tudományos hagyatékában az életrajzban és a sajtóban többször is bátran idézett Jozefa Palm-jelenségről azonban csak óvatosan fogalmazott, közvetett forrásokra épülő szövegrészletek fedezhetők fel. A továbbiakban a zenetudós kutatási eredményeit összegezzük és egészítjük ki újabb, Jozefa Palm zenepártolói működése, valamint a kolozsvári Mozart-kultusz korai eseményeinek adataival.

„ERDÉLYI MOZART-TANÍTVÁNY”?

A 18–19. század fordulóján a társadalmi és kulturális változásokkal együtt Erdély zenei élete is átalakul. A főkéreményvezető és vezetője Nagyszebenből Kolozsvárra költözik, 1790 telétől kezdve a város kulturális szerepe megnő, központtá alakul. Rendszeressé válnak a szélesebb közönség számára elérhető prózai és zenés színházi előadások, a gubernátor, Bánffy György szűkebb társaságának köre mellett az erdélyi magyar nemesség a nemzeti színház ügyéért lelkesedik, külföldi zenemestert alkalmaz, muzsikál, daljátékokat és kamarakonzerteket hallgat.

A romániai magyar és román nyelvű szakirodalom az erdélyi zenei élet 19. század eleji bemutatásakor vagy a bécsi klasszikusok hazai hatását ismertette a kormányzó feleségét, Jozefa Palm személyét (is) meghatározó tényezőként említi. László Ferencet idézve: „[...] A Nagypiacon álló Bánffy-palota Mozart jegyében számtalan zenei esemény színhelye volt, Bánffy ugyanis egy olyan bécsi arisztokrata hölgyet vett feleségül, akinek családja szoros kapcsolatot ápolt a zeneszerzővel, és Jozefa Palmot egy közvetett korabeli forrás mint Mozart egykori tanítványát nevezte meg. Ő honosította meg [nálunk] bécsi mintára a házikonzerteket [...]”⁴

251; Uő: *Szubdomináns főtémák Mozart reprízeiben. Három elemzésvázlat*. Magyar Zene. LXVI(2009). 2. sz. 163–170; Uő: *Wolfgang Amadeus Mozart – dodecafonist? [Wolfgang Mozart Amadeus mint „zwölföner”?]*. Muzica XXVIII(1978). 8. sz. 24–29; Uő: *Wolfgang Amadeus Mozart mint „zwölföner”?* Magyar Zene XVII(1976). 3. sz. 248–254.

2 LÁSZLÓ Ferenc: *Mozart, Lugos 1811*. Helikon 1991/30. sz. 11.; Uő: *Zur Geschichte der Mozart-Rezeption in Roumänien* [A romániai Mozart-recepció történetéhez] = *Musikgeschichte in Mittel- und Osteuropa*. Mitteilungen der internationalen Arbeitsgemeinschaft an der Technischen Universität Chemnitz. I. Eds.: Helmut Loos–Eberhard MÖLLER. Leipzig, Gudrun Schröder Verlag, 1997 (a továbbiakban LÁSZLÓ: *Mozart-Rezeption*). 133–151.

3 BÉRES Melinda: *Cvintetul de coarde. Ipostazele mozartiene* [A vonóskvintett. Mozarti helyzetek]. Teză de doctorat. Academia de muzică Gheorghe Dima, Cluj-Napoca, 2009. Irányító tanár: László Ferenc és Gabriel Banciu.

4 „[...] Palatul Bánffy din Piața Mare a găzduit o mulțime de manifestări muzicale sub semnul lui Mozart, Bánffy fiind căsătorit cu o aristocrată vieneză a cărei familie a întreținut relații personale apropiate cu Mozart și pe Jozefa Palm, o sursă de epocă a declarat-o fostă elevă la pian a lui Mozart. Ea a adus la Cluj, cutuma de tip vieneză a concertelor camerale. [...]” *Mozart 250 ani și Transilvania. Interviu realizat cu prof. Ferenc László* de Victor Eskenasy. 2006. 27. 01. <https://moldova.europalibera.org/a/1987278.html>. (Utolsó megtekintés: 2018. nov. 25.)

László Ferenc fenntartásokkal ugyan, de a zeneszerző hazai recepciója kapcsán egy 1997-es publikációjában is hivatkozik a Mozart–Palm-kapcsolatra.⁵ Fancsali János 2014-ben megjelent gyűjteményes kötetében a Bánffy család zenemestere, Anton Polz tevékenységét méltató írása szerint „úgy hírelt, hogy [Jozefa Palm] Mozart-tanítvány lett volna”.⁶ E tanulmány szerzője is beemelte az információt a Bánffy György tiszteletére szerzett művek ismertetésébe.⁷ George Breazul a zeneszerző születésének kétszázadik évfordulóján megjelent összefoglaló kötete adataiban is szerepel „az erdélyi Mozart-tanítvány”.⁸ Legtöbbet, három évtizeden keresztül, Lakatos István zenetörténész foglalkozott a Mozart-recepció kapcsán a témával, a zeneszerető kormányzóne alakját mindig hangsúlyozva.⁹ A Mozart-dokumentumok szigorú nemzetközi forráskritikája magyarázhatja, hogy nem került be a romániai magyar szakirodalomba az 1941-es esztendőben Budapesten megjelent *Mozart és Magyarország*, Sebestyén Ede kötete. A munka ugyan nem említi Bánffy kormányzó nejét a zeneszerző tanítványainak sorában, de az 1784-es évi magánkoncertek bérlői közé sorolja Jozefa Palm nevét.¹⁰

A fentiekből is látszik, hogy a tetszetős „Mozart egykori tanítványa”-elmélet az 1940-es évek óta tartja magát a romániai magyar szakirodalomban. 1941-ben kapott ugyanis nyilvánosságot Georg Brandsch Erdély 19. század eleji zenei viszonyait bemutató szövegközreadása, Richard Weiskircher 1804-ben Szebenben keletkezett, *Musikpflege in Siebenbürgen um 1800* című kéziratának annotált változata.¹¹ Az elő- és utószóval ellátott, feltehetően átdolgozott textus lelőhelyét nem adta meg a közreadó Brandsch, forráskritikára nem került sor. A főleg szász zenei hagyományokat ismertető, a grófné köreitől viszonylag távol élő kortárs szerző értesítése csak fenntartással, másodlagos forrásként fogadható el. Weiskircher ugyanazon gondolatsorban említi Johann Sebastian Bach erdélyi tanítványát, Schimert kántort és

5 LÁSZLÓ: *Mozart-Rezepzion* 135.

6 FANCSALI János: *Polcz Antal, a kolozsvári Zeneconservatorium első igazgatója = Írások Erdély zenetörténelméhez*. I. Magyar–Örmény Könyvtár, Budaörs, 2014. 10.

7 SÓFALVI Emese: *Bánffy György, a kolozsvári Muzsikai Egyesület első védnöke = Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai*. Szerk. BIRÓ Annamária–EGYED Emese. Erdélyi Múzeum–Egyesület, Kvár, 2018 (a továbbiakban SÓFALVI: *Bánffy*). 238.

8 GEORGE BREAZUL: *La bicentenarul nașterii lui Mozart. 1756–1956*. Uniunea compozitorilor din R. P. R., București, 1956.

9 LAKATOS István: *Mozart művei Erdélyben és a Bánátban*. Magyar Zenei Szemle I(1941). 11. sz. 293–296; Uő: *A kolozsvári színház és zene*. Erdélyi Helikon XV(1942). 1. sz. 330; Uő: *Mozart in Siebenbürgen und im Banat* [Mozart Erdélyben és a Bánságban] = *Deutsch-ungarische Begegnungen*. Hrsg. Béla PUKÁNSZKY. Danubia, Bp.–Leipzig–Milano., 1943. 165; Uő: *Pátrunderea muzicii lui Mozart in Ardeal și Banat* [Mozart zenéjének bekerülése Erdélybe és a Bánságba]. Muzica VI(1956). 9. sz. 26–30; Uő: *Mozart művei Erdélyben és Bánságban = Zenetudományi tanulmányok V. W. A. Mozart emlékére*. Szerk. SZABOLCSI Bence–BARTHA Dénes. Akadémiai, Bp., 1957. 467–471; Uő: *Mozart = Uő: Zenetörténeti írások*. Kriterion, Bukarest, 1971.

10 SEBESTYÉN Ede: *Mozart és Magyarország*. 2. kiadás. Akadémiai, Bp., 1991. 23. Sebestyén adatait a Mozart-szakirodalom dokumentumai nem minden esetben támasztják alá, ebben az esetben pl. nem Bánffyné Jozefa Palmról, hanem Palm hercegről és hercegnéről van szó. *Mozart Briefe und Dokumente – Online-Edition*, herausgegeben von der Internationalen Stiftung Mozarteum, Salzburg (<http://dme.mozarteum.at/briefe/> – utolsó meglekintés: 2018. nov. 25.), (a továbbiakban: *Mozart Briefe und Dokumente*).

11 GEORG BRANDSCH: *Musikpflege in Siebenbürgen um 1800*. *Siebenbürgische Vierteljahrschrift*. LXIV(1941). Heft 2. (a továbbiakban BRANDSCH: *Musikpflege*). 138–152.

Bánffynét. Mindketten Erdély és a nyugati művészet tradícióihoz való felzárkózás szereplőiként jelennek meg.¹² A szöveg Jozefa Palmot, akinek nagylelkűsége és erényei egyaránt rangjához méltók, mint „tehetséges fortepiano játékos, a halhatatlan Mozart tanítványát” nevezi meg.¹³ Az 1941-ben, folyóiratban megjelent új, addig ismeretlen információra azonnal reagált, és még ugyanazon évben hivatkozott is Lakatos István zenetörténész. Az „erdélyi Mozart-tanítvány” szimpatikus (és lehetséges!) legendája a helyi zenetudomány többször idézett valóságává vált.

A zeneszerző bécsi éveinek krónikája egyértelműen jelzi az időszakot, amikor a zeneszerző és a grófnő találkozására – ha volt ilyen – sor kerülhetett. A szakirodalomban csak Mozart bécsi éveiként aposztrofált, az 1781-től a zeneszerző haláláig tartó periódusban is kulturális központként működött a Habsburg Birodalom fővárosa, ahonnan a színházi és zenei élet egyes szereplői gyakran az ország vidéki városai felé mozdultak. És fordítva: a kor gyakorlatához híven az osztrák és magyar arisztokrácia jelentős hányada töltötte a téli farsangi/báli szezonot Bécsben.

A komponista bécsi működésére vonatkozó forrásokból a közép- és kelet-európai nemesiség 18. század végi lajstroma is kiolvasható. Gyakran gyűjtőnévként szerepel a magyar arisztokrácia szűkebb köre („der Ungarischen Adel”), mely csoportot a zeneszerző özvegye, Constanze Mozart is megemlíti nyugdíjkérelmében.¹⁴

Leggyakrabban az Apponyi, Bánffy, Esterházy, Pálffy vagy Zichy családokra történik utalás a bécsi időszak éveinek dokumentumaiban. A privát hangversenyeken, ahol akár 50 guldent érő ajándékot is kapott a művész,¹⁵ a mecénás szerepét több ízben a magyar nemesség tagjai töltötték be. Zichy Károly szalonjában 1782. július huszadikán és 1784. március huszadikán muzsikált,¹⁶ míg március elsejétől 29-ig Esterházy János házában kilenc alkalommal lépett fel a zongoraművész.¹⁷ Egy Leopold Mozartnak küldött névsor értelmében például comte de Banffy (sic!) is kifizette a Trattnerhofban 1784 márciusában szervezett privát koncertek bérleti díját, hat guldent/forintot.¹⁸ 1784. április kilencedikén Wolfgang Amadeus Mozart Pálffy Lipótnál, 1785. február 21-én ismét Zichy gróf házában játszott.¹⁹ Az Esterházyak mellett ez utóbbi magyar nemesi családdal volt legszorosabb kapcsolata a zeneszerzőnek: ő tanította zongorázni Zichy Anna Mária, a gróf feleségét. Pálffy Jozefa Gabrielláról mint tehetséges tanítványról tesz még rövid említést a Mozart-irodalom.

12 Uo. 151.

13 „Die Gemahlin des Ersten verbindet als eine geborne gräfin Palm, mit denen ihren Rang un Seelengröße eigenen erhabenen Tugenden noch die Eigenschaft, eine geschickte Fortepiano Spielerin und Schülerin des unsterblichen Mozarts zu sein.” Lásd BRANDSCH: *Musikpflege* 149.

14 Pensions-Gesuch Konstanze Mozart, Wien, den 11ten Dezember 1791. Otto Erich DEUTSCH (Gesammelt und erläutert von): *Mozart. Die Dokumente seines Lebens*. Bärenreiter Kassel. Basel–London–New York, 1961 (a továbbiakban *Mozart Dokumente*).

15 Volkmar BRAUENBEHRENS: *Mozart, a bécsi évek*. Osiris, Bp., 2006. 182.

16 *Mozart Dokumente* 197.

17 KÁRPÁTI János: *Wolfgang Amadé Mozart. Válogatott levelek és dokumentumok*. Rózsavölgyi és Társa, Bp., 2017 (a továbbiakban: MOZART: *Levelek, dokumentumok*). 452.

18 A Leopold Mozartnak 1784. március 20-án kelt levél 176. névsorolásával kezd. *Mozart Dokumente*, 485. és *Mozart Briefe und Dokumente*, <http://dme.mozarteum.at/DME/briefe/letter.php?mid=1349&cat=3>. (Utolsó meglejtés: 2018. nov. 25.)

19 *Mozart Dokumente* 197, 199, 210.

Nincs adatunk arról, hogy a főváros pezsgő zenei életében Jozefa Palm milyen mértékben vett részt, férjes asszonyként mely időszakokat töltött Bécsben. Bizonyosra vehetjük, hogy Bánffy György bécsi szolgálati ideje alatt hallhatott Mozartról, esetleg részt vett olyan eseményen, ahol a művész muzsikált. Feltételezhető, hogy erre akár a sógoráéknál, Esterházy János grófnál²⁰ tartott 1784. márciusi koncertsorozat kapcsán (is) sor került, de a személyes találkozásról vagy a grófné konkrét érdeklődéséről mindeddig nincs forrásunk.

A KORMÁNYZÓI PALOTA „NÉMET SZELLEME”

A Habsburg Birodalom fővárosában műveltséget szerző Bánffy bécsi arisztokrata családból származó grófkisasszonyt vett feleségül 1771. április 12-én. Az ifjú ara, Jozefa (Josephine) Maria Palm 1854. augusztus 25-én született, a frigy kötésekor 17 éves volt. Házassága első évtizedében a jövődöbéli kormányzó felesége négy fiúnak adott életet, 1800-ban született lánya a nevét is örökölte. Gyermekei nevelése sokat foglalkoztatta, emellett jótékonykodott, pedagógiai és irodalmi munkákat pártfogolt.²¹ A korabeli közvélemény tiszteletre méltó, érényes, családjáért élő, művelt hölgyként tartotta számon, kegyes és érzékeny szívről az erdélyi magyar művelődés jeles személyiségei, Aranka György és Káli Nagy Lázár is megemlékeztek. Bánffy grófnő impozáns genealógiája és hithű katolikus élete folytán a legmagasabb osztrák női kitüntetés, a Csillagkereszt rendjének birtokosa volt.

A kormányzóné a Habsburg Birodalom fővárosának reprezentatív zenei eseményeit vagy akár első erdélyi lakhelye, a nagyszebeni Brukenthal-palota tradícióját Kolozsvárt is meg kívánta honosítani. Nagy házat vitt, s akárcsak a kormányzó, ő maga is közvetíteni próbálta a bécsi értékeket a vidéki nemesség felé. Az 1800-as évek kezdetére Bánffy György neje nem csupán ausztriai zenemestert alkalmazott, hanem a városban fellépő, jellemzően bécsi zenés darabokat előadó német truppok rendszeres mecénása is lett. A felvilágosodás eszméit családi körében gyakorlatba ültető grófnő naplóját franciául vezette,²² emellett jól beszélt és írt, sőt fordított is magyarra. Az erdélyi nemesség a magyar nyelvi törekvések első időszakában mégis a kormányzó házában túlzott osztrák befolyását látta benne, az ő „házi *udvari* szelleme [kiemelés S. E.] elreppenteni kezdé elébbi nemzeti színünket”.²³ Jozefa Palm, aki egykor a Magyar Nyelvművelő Társaság tiszteletbeli tagja volt, később „Gesellschaft” néven vezetett estélyeket, s a magyar színtársulat prózai előadásaival szemben a német Scotty zenés együttesét támogatta.

Mindez azonban nem akadályozta meg a lassan fejlődő magyar társulatot abban, hogy a kormányzó felesége tiszteletére nemzeti nyelven adjon előadást. Előzményként a műkedvelő

20 Esterházy Jánosné született Bánffy Ágnes Bánffy György testvérhúga volt.

21 Aranka György *Az új módi gonosztéví* fordítását ajánlotta 1791-ben a grófnőnek.

22 EGYED Emese: *Nyelvvédelem, tündéres játék* = Úó: *Olvasó nappal, író este. Esszék, tanulmányok, találkozások*. Komp-Press–Korunk Baráti Társaság, Kvár, 2000. 260.

23 Gróf TELEKI Ferencz *Versei s néhány leveléből töredékek*, kiad. DÖBRENTAI GÁBOR. Magyar Királyi Egyetem, Buda, 1834. 216. Hasonlóan fogalmaz Döbrentei Gábor is egy Berzsenyi Dánielnek 1812. augusztus 16-án írt levelében. Lásd Berzsenyi Dániel levelezését. Elektronikus kritikai kiadás: http://deba.unideb.hu/deba/berzsenyi/text.php?id=berzsenyi_lev_120_k. (Utolsó meglátogatás: 2018. nov. 25.)

kancellisták által 1793-ban a Rhédey-házban előadott *A nemes joltevő* tekinthető.²⁴ A teátrum ügyének állandósulásával a Kolozsváron hosszabb ideig játszó magyar együttesek évente készültek a Bánffy család tagjai névnapjának (zenés) ünneplésére. A kormányzó és felesége nemcsak páholyt tartottak fenn, hanem látogatták is az előadásokat. Jozefa Palmot illetően öt zenés reprezentáció eseményéről tudunk, de ezek száma valószínűleg nagyobb volt.

1803. március 19-én, a grófné névnapján a kolozsvári közönség egyik kedvencét, a *Kontraktus* singspielt adták elő Karl Ditters von Dittersdorf zenéjével. Az 1805. március 8-i plakát hirdeti első ízben Kolozsvárt egy Mozart-mű, a *Varázsfuvola* nyitányának nyilvános előadását. A színlap szövege szerint „amaz örök emlékezetet érdemlő Mozárt által készített Czauberflöt nevezetű Operának előljáró muzsikája” nyitotta a műsort a Rhédey-szálában, a színház zenekarának karmestere, Johann Seltzer vezényelt. Tíz nap múlva, 1805. március 18-án újabb tisztelgő zenés darab, a *Pruth vize mellett kötetett békesség* került előadásra.²⁵ A következő évben muzsikával és díszkivilágítással kísért prózai mű, a *Viktorina* színrevitelével ünnepelték Jozefa Palmot.²⁶ Az 1807-es muzsikális akadémia (a dátum, március 17-e természetesen újból a grófné névnapjához van közel) Mozart kvintettjének bemutatója Anton Polz klavírmester és helyi fúvósok előadásában. Az 1784-ben zongorára, oboára, klarinétre, kürtre és fagottra komponált, rövid *Esz-dúr ötöst* (KV 452) a zeneszerző így jellemezte: „magam is a legjobbnak tartom, amit életemben írtam”.²⁷

A mecénást üdvözlő zenés események programja nem volt aleatorikus, amint az előadók személye sem. Anton Polz, „musicus ex Austria” két évtizedig a Bánffy család zenemestere volt, emellett a város zenei életében is aktívan részt vett. „Anti-beethoveniánusból” (sic!) Beethoven magasztalójává vált, és jól ismerte munkaadója bécsi zeneszerzők iránti preferenciáját. A Mozart-kvintettet Polz vezetése alatt a kolozsvári magyar társulat színházi zenekarának hivatásos zenészei, Johann Klein, Johann Seltzer, Johann Trzka és Leopold Irch adták elő.

Noha kortársai nem hivatkoztak rá Mozart-tanítványként, és nem rendelkezünk adatokkal előadói érdemeiről, Jozefa Palmot a művelt társaság – természetesen rangja okán is – minden erényekkel felruháztak, s így zeneértőnek is tartotta. A tiszteletére rendezett előadások, muzsikális akadémia programjai ezt támasztják alá, akárcsak az őt köszöntő *Symphonia* című költemény. A grófnő fennmaradó levelezése nem tartalmaz zenére vonatkozó megjegyzéseket. Azonban a reprezentációk műsorai mellett a családi iratokban fellelhető konkrét adatok híven tanúskodnak a Bánffy familia művészetpártoló tevékenységének eszközeiről. A kolozsvári, gyalui és bonchidai palotákban „muzsikás flótás órák” és szerkezetek sokasága, két nagybőgő, egy cimbalom, kottatartók, a zenészek padjai és nem utolsósorban egy cseresznyefával furnérozott fortepiano volt található. (Mindezek mellett érdekes adalék, hogy Anton Polz klavírmester szobájában nem volt hangszer.)²⁸

24 FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári színház és színház története*. A kolozsvári színház százéves jubileumát rendező bizottság kiadása, Kvár, 1897. 85.

25 Uo. 144.

26 Uo.

27 MOZART: *Levelek, dokumentumok* 454., lásd még az 1784. április 10-i, Leopold Mozartnak címzett levelet: „ich selbst halte es für das beste was ich noch in meinem leben geschrieben habe”. *Mozart Briefe und Dokumente*.

28 Bánffy családi levéltár. Román Állami Levéltár, Kolozsvári Fiók, Fond familial Bánffy, Inv. 1284, 1285, 1301.

Jozefa Palm 60 évesen, 1814. február 2-án hunyt el. A rezidenciális hangszeres együttesek és színjátszó csoportok részben családja nőtagjaira, részben az özvegyre ruházták át az addig a grófnőt megillető, zenés tisztelgő gesztusokat. Erdély kormányzója nem volt méltatlan erre a megelőlegzett bizalomra, 1819-ben pártfogásába vette és ezáltal mintegy hitelesítette az újonnan létesített Muzsikai Egyesületet, melynek első igazgatója Anton Polz, a Bánffy család klavírmestere volt. Ezáltal a gubernátor segítségével honosodott meg és fejlődhetett a nyugati modell, egy polgári kezdeményezésű „Musik-Gesellschaft” Kolozsvárt. Bánffy György figyelemmel kísérte a társaság által működtetett nyilvános zeneiskola munkáját is, azét az intézményét, amely már az első évektől „klasszikus auktorok”, Joseph Haydn és Wolfgang Amadeus Mozart műveit tanította a diákságnak.²⁹ A protektor szerepének jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint a tény, hogy Bánffy 1822-ben bekövetkezett halála befolyásolta az egyesület működését is, melynek, hiába nyert újabb pártfogót, évekig szünetelt a tevékenysége. Közvetett adatok utalnak arra, hogy a kormányzó emlékére mutatták be először Erdélyben Mozart *Rekviemét*. A Mozart-művek korai erdélyi recepciójának sora folytatható az operák színrevitelével, a librettók fordításával vagy a Mozarteum felállítására tett adományokkal...

Jozefa Palm valószerű, szép története tulajdonképpen a klasszikus zenei műveltség meggyökerezését szimbolizálja. Erdély kapcsolata az európai kulturális központokkal, a nyugati kultúra egyes elemeinek beépülése és továbbélése a hazai zenei életben – történeti tény. Az arisztokrácia szerepe megkérdőjelezhetetlen ebben a folyamatban, mint az is, hogy az osztrák, német, morva, cseh „hangtanítók” közvetítése révén a helyi koloritot a klasszikus kompozíciós eljárásokba beépítő zenei műhelyek, társulások létesítése és fejlődése volt az erdélyi műzene kialakulásának előfeltétele.

A kormányzó végakaratóban méltón emlékezett meg elhunyt feleségéről. 1822 tavaszán Bánffy György tekintélyes summát, ezer forintot hagyományozott a célból, hogy a gubernátorné, született Jozefa Palm tiszteletére minden év február 2-án, halála napján zenés mise szóljon a kolozsvári Szent Mihály római katolikus templomban. Az egykori bécsi grófné művészetpártoló, -szerető emlékezete rég elhalványult már, amikor a 20. század közepén, állítólagos Mozart-tanítványként, újból a hazai történeti zenetudomány szereplőjévé vált.

László Ferenc muzikológus kegyelettel őrizte az érdemes hölgy idealizált portréját, mint olyan személyét, akinek szerepe lehetett az erdélyi zenekultúra európai felzárkóztatásában. Aminthogy volt is, más-más mértékben, mindkettejüknek.

JOZEFA PALM AND THE BEGINNINGS OF THE MOZART-CULT IN KOLOZSVÁR/KLAUSENBURG/CLUJ

Keywords: *Jozefa Palm, Mozart-reception, Maecenas, Transylvania*

During the transition to the XIXth century new events root in the musical culture of Transylvania. With the govern's move to Kolozsvár, the city becomes a cultural center, and theatrical representations, musical events and not in the least the Viennese-style chamber concerts become more and more popular amongst the Hungarian nobility, the close circle of governor Georg Bánffy. A contemporary source

29 A „Bánffy-koncertekről” bővebben lásd SÓFALVI: *Bánffy* 235–251.

indicates that the governor's wife was a disciple of Wolfgang Amadeus Mozart. Yet the existing documents deconstruct the local myth of Mozart's Transylvanian student. Still, Jozefa Palm tried to introduce the representative elements of the Habsburg capital in her new residence, Kolozsvár. With time she becomes Maecenas to the local kleinmeisters, supports the German-speaking theater thus influencing the reception of Viennese composers in Transylvania.

JOZEFA PALM SAU DESPRE ÎNCEPUTURILE CULTULUI MOZART LA CLUJ

Cuvinte-cheie: Jozefa Palm, recepția operei lui Mozart, mecenatură, Transilvania

În perioada de trecere de la secolul al XVIII-lea la secolul al XIX-lea, apar noi evenimente în viața muzicală a Transilvaniei. Odată cu mutarea sediului guvernului la Cluj, orașul devine centru cultural, iar reprezentațiile teatrale, manifestările muzicale și nu în ultimul rând cutuma de tip vienez a concertelor camerale devin frecvente în cercul guvernatorului Transilvaniei, contele Georg Bánffy. O sursă din acea epocă susține că soția contelui ar fi studiat pianul chiar cu Wolfgang Amadeus Mozart. Documentele existente însă par să deconstruiască mitul local al elevei lui Mozart. Cert este că Josefa Palm a preluat evenimentele reprezentative ale vieții muzicale din capitala Imperiului Habsburgic unde s-a format și le-a introdus în viața muzicală a Clujului, noua ei reședință. Cu timpul, Contesa Bánffy a devenit mece-na „kleinmeister”-ilor locali și a trupelor teatrale germane, favorizând creația compozitorilor vienezi. Lucrarea de față prezintă premisele istorice și muzicale ale acestei perioade, cu dezvăluirea unor noi documente cu privire la activitățile artistice desfășurate în viața de zi cu zi la palatul Bánffy și aduce în prim plan concertele și spectacolele de operă susținute la Cluj cu ocazia unor sărbători în familia guvernatorului, stabilind primele componente și personajele-cheie în răspândirea cultului Mozart în Transilvania.

KÉPJEGYZÉK/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. Bánffy Györgyné Jozefa Palm (1754, Bécs – 1814, Kolozsvár). Ismeretlen festő, feltehetően a 19. század eleje. Magántulajdon/Portrait of countess Bánffy, born Jozefa Palm (1754, Bécs – 1814, Kolozsvár). Unknown painter, possibly the beginning of the 19th century. Private ownership/Contesa Bánffy, născută Jozefa Palm (1754, Viena – 1814, Cluj). Autor necunoscut, începutul secolului al XIX-lea. Proprietate privată

POTYÓ ISTVÁN*

BERTHA BRUKENTHAL: EGY ARISZTOKRATA AZ ERDÉLYI ZENESZERZŐI TÉRBEN

Kulcsszavak: *Bertha Brukenthal, Erdély, egyházi zeneművek, cecilianizmus, F-dúr Missa Solemnis*

ÉLETRAJZI ADATOK

A Bertha Brukenthal néven ismertté vált zeneszerző 1846. március 14-én, Bécsben született a Czekelius von Rosenfeld nemesi családban. A família tartózkodási helye az osztrák főváros volt ugyan, de erős szálak fűzték Erdélyhez is, az elődök között számontartottak egy szebeni polgármestert, Johann Friedrich Czekeliust (1739–1809) és egy császári tanácsost is, Karl Ludwig Czekeliust (1804–1869). A tanulmány szerzője e Nagyszebenhez és az erdélyi szász arisztokrácia 19. századi zenekultúrájához kötődő témával adózik egykori mentora, doktori tanulmányai első vezetője, László Ferenc zenetudós emléke előtt. Bertha baronesse a kor nemesi gyakorlatának megfelelően már gyermekként zenei nevelésben részesült, előbb zongorázni, majd hegedülni tanult. Forrásaink arra utalnak,¹ hogy Julius Epstein (1832–1926)² zongoraiskolájában tanult. Komponistaként a bárónő a leggyakrabban az énekhangra és zongorára írott dal műfajt gyakorolta, 25 opusa közül 17 ezt a műfajt képviseli. A zeneszerző vonzódása a liedhez azzal is magyarázható, hogy énekelni Betty Bury³ énekművésztől tanult. Bertha Brukenthal alkotásai többségét nemesi családok tagjainak, valamint kortárs művészeknek, művészetpártolóknak ajánlotta, ez egyrészt kapcsolatteremtő képességét jelzi, másrészt művei értékét is behatárolja.

1865. október 26-án Bertha Czekelius von Rosenfeld házasságot kötött Hermann Carl Josef (Ármin Károly József) von Brukenthallal. A házasság rövid ideig tartott a férj korai halála miatt, mely hét évvel a házasságkötésük után, 1872. március 19-én következett be. Hermann Brukenthal, a család utolsó férfiági leszármazottja életéről igen kevés adattal rendelkezünk. Csáki Mihály (a Brukenthal Múzeum 1892–1927 közötti őrje) szerint „életszerető, jólelkű ifjú volt (...), talán bohém természetű, a megszokottól ugyancsak eltérő életvitel jelle-

* Potyó István (1983), egyházzeneész, a kolozsvári Szent Mihály-templom kántora. E-mail: potyo.istvan@ceciliakorus.ro.

- 1 Isolde Weiermüller-Backes: *Brukenthal Bertha*. <http://www.certosaverlag.de/bio.php?c=226>. (Utolsó megtekintés: 2019. máj. 14.)
- 2 Julius Epstein Zágrábban született, és zongoristaként debütált Bécsben 1852-ben, később pedig Bécs egyik legkedveltebb zongoraművészévé vált. Több mint harminc évig volt a Bécsi Konzervatórium tanára, Ignaz Brüll és Gustav Mahler a tanítványai közé tartozott.
- 3 Ismert bécsi művésznő, Hector Berlioz *Romeo és Júlia drámai szimfóniája* bemutatóján 1846-ban a szólórészt ő énekelte. Lásd: <http://www.hberlioz.com/Germany/viennapress.htm>. (Utolsó megtekintés: 2019. máj. 4.)

mezte”. Hermann Brukenenthal Szebenben és Segesvárt tanult, később mezőgazdasági tanulmányokat folytatott Grazban.⁴

Férje tragikus halála után Brukenenthal bárónő visszatért Ausztriába, és folytatta zenei tanulmányait. Művei számottevő földrajzi elterjedtségéből és mennyiségéből következtetünk arra, hogy ismertté vált kora zeneszerzői világában. (Szülőhazájába való visszatérése azzal is magyarázható, hogy Samuel von Brukenenthal végrendelete értelmében, amennyiben a család férfiágon örökös nélkül marad, a vagyon nagy része az evangélikus egyházra száll.) Bertha Brukenenthal Bécstől 35 kilométernyire, a mai Ausztria keleti részén, Gainfarn im Badenban hunyt el 1908. június 18-án.

A bárónő 33 éves volt, amikor a ma a szebeni Brukenenthal Múzeumban fellelhető portréja, Rosa Schweniger műve készült. Férje képét a bécsi Friedrich von Amerling (1803–1887) festette, aki egy időben Szebenben működött.

BERTHA BRUKENTHAL ZENEI ÉLETMŰVE

A Bertha Brukenenthal által művelt zenei műfajok három csoportba rendezhetők, énekhangra és zongorára írt dalok, kísérettel ellátott vagy *a capella* kórusművek és rövid hangszeres darabok. A zeneszerző munkái túlnyomó többsége lied, ezt a tényt a bárónő személyes affinitása mellett a műfajnak a korszakban érvényesülő – és különösen a nemesi családok kulturális életére jellemző – népszerűsége is magyarázza. Ha ehhez hozzáadjuk a három zongoradarabot és a két, vonósokra és zongorára írott duót, a kamaraművek teljes tablóját kapjuk, amely az alkotó életművének zeneszerzői törzsanyagát képezi. A kórusművek két kategóriát képviselnek a szöveg laikus vagy vallásos jellege szerint, e felosztás értelmében a laikus textusra írt kórusművek az *a capella* technikával készültek, az egyházi szövegű kórusokhoz pedig hangszeres kíséret járul.

Az egyház köreiben használt és patronált műfajok mellett az arisztokrácia részvétele a 19. században a zeneművészet gyakorlásában és támogatásában rendkívüli jelentőségű volt. Bertha Brukenenthal művei nagy részét az osztrák uralkodó osztály egyes személyiségeinek ajánlotta. E művek ajánlásai valószínűleg szerepet játszottak a családok közti jó viszony fenntartásában, elmélyítésében, egyszersmind hozzájárultak alkotójuk motivációjához és népszerűségének növekedéséhez. A szerző által tisztelettel övezett, dedikációra érdemes személyek között említhetők az arisztokrácia tagjai – Montenuovo-Batthyány Júlia grófnő, Pálffy Melanie grófnő, Bertha Kolowrat grófnő, Marie Kress von Kressenstein bárónő, II. Ernő herceg – és polgári címzettek egyaránt: Francesco Pandolfini (olasz bariton), Otto Müller (kántor, zeneszerző, pedagógus), Haynald József (kalocsai érsek), Rosa Schweninger (festő).⁵

Bertha Brukenenthal munkáinak korabeli értékelése kitér abból is, ahogyan nyomtatásban megjelentek – ehhez kapcsolódóan néhány észrevételt kívánunk megfogalmazni. II. Ernő szász–coburg–gothai herceg (1818–1893) karizmatikus uralkodó volt, akinek gyermekkorá-

4 „Un tânăr iubitor de viață, bun la suflut (...), o fire probabil boemă care a dus o viață puțin conformistă”. Iulia MESEA: *Moștenirea Baronului Samuel von Brukenenthal*. Revista Transilvania, Sibiu, 2003. 8. (Ford. E. E.)

5 Dr. Rita FISCHER: *Bertha von Brukenenthal (1846–1908)*. <http://www.edition-musik-suedost.de/html/brukenenthal.html>. (Utolsó megtekintés: 2019. máj. 4.)

ban sokoldalú nevelésben volt része, és aki felnőttként figyelmet fordított hercegségében a nevelési rendszerekre, a színházra, a művészeti gyűjteményekre és a könyvtárakra. A művészetek és a nevelés területei mellett különösen nagyra értékelte a kórusművészetet. Közbenjárására jött létre Coburgban a Deutsche Sängerbund (Német Kórus egyesület), amelynek 41 tagozata volt, és amely 45 300 énekest fogott össze Németország, Ausztria, Anglia, Franciaország és Oroszország területéről.⁶ II. Ernő uralkodóként támogatta a kóruskultúra fejlődését, ez abban is megnyilvánult, hogy anyagilag elősegítette egyes kórusművek kiadását. A herceg nagylelkű hozzájárulásának köszönhetően, neki ajánlva látott napvilágot Bertha Brukenthal hat férfikari *a capella* műve (op. 14) is. Az, hogy a fent említett művek kiadója 1873-ban Lipcsében a Breitkopf&Härtel volt, jelzi, mennyire értékelték az énekkarok a zeneszerző művészetét. Az itt publikált művek a következők:

1. *Fischerlied. Abend zieht gemacht heran*
2. *Schlaf auch Du! Die Sonne sank, der Abend naht*
3. *Frühlingseinzug Die Fenster auf! Die Herzen auf!*
4. *Ihr stolzen Sternchen*
5. *Meeresabend Sie hat den ganzen Tag getobt*
6. *Lied vom Winde Sausewind! Brausewind!*

Valamennyi felsorolt darab előadói apparátusa: férfikar, két tenor és két basszus szólista.

A hangszeres kamarazenei repertoárt öt művel bővítette Bertha Brukenthal, közös nevezőjük a 19. század vége legnépszerűbb hangszerének, a zongorának használata. Ami a darabok létrejöttének idejét illeti, azt figyelhetjük meg, hogy a zeneszerző pályáján minden alkotói korszakban felbukkannak, 1867-től 1897-ig. Néhány mű címének eredetiségére is felfigyelhetünk: *Cyclamen Walzer* vagy *Die Thalmaier Walzer*, illetőleg a gyásztematikájúak: *Il di dei morti*, sőt ilyen az alkotó legelső műve is: *Marche Funebre*.

Zeneszerzői stílusukat tekintve az egyházzenei műfajú darabok a cecilianizmus – 19. századi mozgalom, melynek célja a római katolikus egyház zenei reformja – jellemzőit hordozzák. Nincs ehelyt lehetőségünk összehasonlítani az ekkor keletkezett műveket más műfajúakkal, konklúzióként azt fogalmazhatjuk meg, hogy azok a kompozíciós eljárások, amelyekkel Bertha Brukenthal élt, egyszerűek és átláthatóak, teljes összhangban a fent említett stílussal. E megállapítás alátámasztására a kórusmű címlapját mutatjuk be, a gyűjtemény Franz Schöpff (1836–1915) és Joseph G. Zangl (1821–1897) alkotásai mellett Bertha Brukenthal két vallásos kórusművét is tartalmazza. A *Pange Lingua* című kórusdarab szigorú homofon szerkezetű, izoritmikus, különösebb nehézséget nem támaszt az előadóval szemben. A kiadót a dél-tiroli ceciliánus egyesület tartotta fenn. A címlap szerint a katolikus egyházi művek „im leicht ausführbaren Kirchenstyle”, „hozzáférhető egyházi stílusban” íródtak.

A cecilianizmus hatását legnagyobb valószínűséggel a Habsburg Birodalom fővárosára jellemző egyházzenei gyakorlat is magyarázza, továbbá az a tény, hogy Otto Müller (1837–1920), a *Kirche am Hof* udvari orgonistája irányítását élvezte. Otto Müller az augsburgi katedrális orgonistájának fia volt, alapos képzésben részesült, a müncheni konzervatóriumban ta-

6 Uő: *Auf Spurensuche nach Bertha von Brukenthal (1846–1909)* [Bertha Brukenthalra vonatkozó jegyek nyomában]. Musikzeitung. Mitteilungsblatt der Gesellschaft für Deutsche Musikkultur im Südöstlichen Europa e. V. 2009, Heft 7., 12.

nult, zenei tanulmányait aztán Franciaországban, majd Svájcban folytatta, 1915-ig a bécsi egyházzenei iskolában zeneelméletet oktatott.⁷

A *Missa Solemnis*en kívül Bertha Brukenthal életművében az egyházzenét egy orgonára és énekhangra írott, Hedwig Gatterburg bárónőnek ajánlott *Ave Maria*-ária (op. 10), két vegyeskarra komponált darab: egy Esz-dúr *Offertorium*, op. 11 és egy *Pange lingua*, op. 12 képviseli. Mindezeket, akárcsak a *Missa Solemnis*t, az innsbrucki Gross Kiadóház publikálta 1877-ben.

Bertha Brukenthal zeneszerzői stílusa a bécsi zenei iskolára jellemző kiegyensúlyozott és átlátható szerkesztésre való céltudatos törekvés. Zenei nyelvezete a bécsi klasszika kompozíciós hagyományaiban gyökerezik. Azoknak a műveinek, amelyekhez hozzáfértünk, általános jegyük az egyszerűség, mely arra is utal, hogy alkotójuk tevékenységében a zenei alkotómunka másodrangúnak számított. A 19. század társadalmi kontextusában mégis figyelemre méltó tény, hogy a bécsi származású bárónő e nemes művészetet különböző műfajok révén sikeresen művelte.

MISSA SOLEMNIS, F-DÚR, OP. 7⁸

Bertha Brukenthal munkásságát áttekintve megállapítható, hogy az op. 7-es, F-dúr mise az egyetlen vokálszimfonikus alkotás, egyszersmind a szerző egyetlen nagyobb szabású műve. A mise 1871-ben készült, a komponista férje, Hermann von Brukenthal halálát megelőző esztendőben, minden valószínűség szerint ebben az időben Bertha von Brukenthal Erdélyben tartózkodott. A szerző szoros kötelékét a római katolikus egyházhhoz az F-dúr mise és más darabjai, az e felekezethez kapcsolódó *Ave Maria*, a *Pange Lingua* és az *Offertorium* is jelzi. A komponista dedikációs gyakorlatát ismerve természetes gesztusnak tekinthető, hogy az F-dúr *Missa Solemnis* dedikációja dr. Haynald Lajos (1816–1896) kalocsai érseknek szól.

Haynald Lajos Esztergomban, Nagyszombatban és Bécsben tanult, 1839-ben szentelték pappá. 1851 és 1863 között az erdélyi egyházmegye püspöke volt, minden vallási és kulturális területen hozzáértésével és odaadásával tűnt ki. Nevéhez köthető több iskola és intézmény támogatása, többek között a ferences nővérek letelepítése Szebenben (1864). Erdélyi tartózkodása idején anyagilag támogatta a művészeteket, saját vagyonából 400 000 forintnyi összeget áldozott erre a célra. Érzékenységet bizonyítja a zene iránt az, hogy alapítványt hozott létre a kántorok megsegítésére, és hasonló tevékenységekre számtalan adományt folyósított. Életében számtalan zenekör, zenei alapítvány és szervezet tiszteleti tagjává választotta. Azok közül a zenészek közül, akikkel szoros kapcsolatban állt, Liszt Ferencet említjük. Az alábbi fénykép Haynald zenével kapcsolatos munkássága fél évszázados évfordulója alkalmával készült.

Haynald Lajos a szebeni zenei egyesület mentora is volt, az ő közbenjárásának köszönhetően publikálhatta Bertha Brukenthal munkáját a neves innsbrucki kiadónál. Ez a tény jelen-

7 FRANZ METZ: *Bertha von Brukenthals „Missa Solemnis” wird in München aufgeführt* (Bertha von Brukenthal *Missa Solemnis*a ismét felhangzik Münchenben). *Siebenbürgische Zeitung* 21. XII. 17. <http://www.siebenbuerger.de>. (Utolsó megtekintés: 2019. máj. 4.)

8 Külön köszönet illeti Franz Metz muzikológust a mise kottaanyagának közrebocsátásáért.

tősen hozzájárult a mise elterjedéséhez a Habsburg Birodalom területén és a bárónő zenei hírneve növeléséhez.⁹

Noha címe a *missa solemnis*-típusba sorolja a művet, ez semmilyen tekintetben nem nyer megerősítést az illető alkotást megvizsgálva, a szókapcsolatnak inkább népszerűsítő szerepe van. A hangszerelés, a zenei diskurzus terjedelme, a szóló szólám hiánya és a forma egyszerűsége egyértelműen a *missa brevis*-típusra mutat. A mise együttese: vegyeskar, orgona, hegedűk, brácsa, gordonka és nagybőgő, két klarinét, két kürt váltakozva trombitákkal és üstdob. A partitúra a következő információkat emeli ki: *Missa Solemnis in F für Sopran, Alt, Tenor, Bass, 2 Violinen, Viola, cello Basso, 2 Clarinette, 2 Horn abwechselnd mit Trompeten, u. Pauken, nebst ausgesekler Orgelstimme componirt und Sr. Excellenz dem Hochwürdigsten Herrn Erzbischof von Kalocsa Dr. Ludwig Haynald, k.k. wirkliche Geheimer Rath eleste ehgfurchtsvoll gewidmet von Baronin Bertha Brukenthal geborne Baronin Rosenfeld opus 7.* Az együttes felállása a Wolfgang Amadeus Mozart és más klasszikus szerzők *missa brevis*eivel, de a nagyvárosok egyházi énekeszenekari gyakorlatával való hasonlóságot is sugallja. A rézfúvósok a mise részének megfelelően következnek egymás után, így a *Kyrie*, a *Benedictus* és az *Agnus Dei* esetén a szerző a kürtök hangzását használja, a *Gloria*, a *Credo* és a *Sanctus* esetén a trombitákét. Ez a differenciált megközelítés azt mutatja, hogy a szerző kereste a tényleges megfeleléseket a vallásos tartalom és a kifejezni kívánt érzelmek között. A mise harmonikus diskurzusa olyan viszonyokat mutat fel, amelyek jellemzőek a tonális-funkcionális szabályokra, a modulációk rokon hangnemekben valósulnak meg, a kadenciák többsége autentikus lévén, a harmónia váza így írható le:

Tétel	<i>Kyrie</i>	<i>Gloria</i>	<i>Credo</i>	<i>Sanctus</i>	<i>Benedictus</i>	<i>Agnus Dei</i>
Hangnem	F~C~F	C~a~C	G~D~G~ g~ G~C~G	C	F~d~a~F	f~F

1. táblázat. Bertha Brukenthal: *Missa Solemnis in F, op. 7* (hangnemi elosztás)

A harmonikus szegmens szervezési elve a formák strukturális felépítésében ragadható meg.

Bertha Brukenthal Ruzitska György erdélyi egyházi zeneszerzőhöz hasonlóan Bécsben tanult, ebben a tekintetben sajátos hasonlóság figyelhető meg a *Gloria* és a *Credo* tételek megalkotásában. E két tételnek, amelynek üzenete szemantikai és liturgiai szempontból a legerősebb, hiányos a szövege, ezáltal liturgiai szempontból a komponista nem tartja tiszteletben az egyházi előírásokat. Amint az Ruzitska miséinél is megállapítható,¹⁰ a hiányos szöveghasználat elterjedt volt, különösen azoknál a zeneszerzőknél, akik olyan katolikus templomban tevékenykedtek, ahol gyakran mutattak be zeneműveket.

9 Franz METZ: *Bertha von Brukenthal „Missa Solmenis” wird in München aufgeführt* (Bertha von Brukenthal *Missa Solemnise* elhangzik Münchenben), *Siebenbürgische Zeitung*, 2010. dec. 21. <http://www.siebenbuerger.de/zeitung/artikel/kultur/10658-bertha-von-brukenthals-missa-solemnis.html>. (Utolsó meglátogatás: 2019. máj. 4.)

10 POTYÓ István: *Egy erdélyi egyházzeneész, Ruzitska György első miséje = Erdélyiség a magyar zeneszerzők műveiben*. Szerk. HAUSMANN KÓRÓDY Alice. Partiumi Keresztény Egyetem, Nagyvárad, 2018. 127–154.

A mise nyitótétele, a *Kyrie* lírai jellegű, a felső szólam diskurzusa könnyedén ellenpontoszó. Ezekhez járul az F-dúr hangnem jellegzetes hangzása. A tétel 48 ütemből áll, három külön elemből megalkotott rész ez, a kezdő zenei szegmens változatlan megismétlése miatt a szonátaformához hasonlít. A következő zenei példa azt mutatja be, hogy a kíséretnek csak megkettőző és alkalomszerűen hangszínbeli szerepe van. Az első periódus két frázisának rögzülése a tenor hangjának késleltetésével valósul meg:

The image shows a musical score for the beginning of the Kyrie. It features four vocal parts (Soprano, Alto, Tenor, Bass) and four string parts (Violin I, Violin II, Viola, and Violoncello / Kontrabass). The tempo is marked 'Moderato' and the dynamics are 'p' (piano). The lyrics are 'Ky - ri - e e - lei - - - - son Ky - - ri -'. The Tenor part has a circled section where the lyrics 'son, Ky - - ri -' are delayed relative to the other parts.

1. kottapélda. Bertha Brukenthal: Missa Solemnis in F, op 7– Kyrie, 1–5 ü.

Megfigyelhető tehát, hogy a vonósok csak megkettőzik (egyes szólamok esetében oktávval) a kórus szólamait, az egyetlen kizökkenő ritmuselem a negyedik ütem szinkópája. A zenei diskurzus folyamán a szerző a kifejezés terét dinamikusabbá teszi azért, hogy a kórus és a zenekar külön ritmikai szintjeit hangsúlyozza. Negyedekből és hosszabb értékekből áll a kórusletét, míg a kísérő szólam nyolcadokból és szinkópás ritmussejtekből építkezik. Különleges hanghatást jelent a *Christe* szegmens, amely a *capella* pillanatban jelenik meg. A maximális intenzitás a középső szekció végére valósul meg, a hegedűk pontosított ritmusa és a kórus által ismételt zenei motívum (a 28–32. ütem) által. A zenei elemek homogén jellegét az azonos motívumanyag és a zenei anyag egyszerű, de kifejező használata adja. A forma szerkezetét a következő táblázat mutatja be:

Rész	<i>Kyrie</i> 1–18 ü.		<i>Christe</i> 19–32 ü.		<i>Kyrie</i> 33–48 ü.		
Frázis	4+4 ü.	4+6 ü.	4+6ü.	2+3ü.	4+4 ü.	7 ü.	Coda 2 ü.
Ütemek	1–8.	9–18.	19–27.	28–32.	33–40.	40–46.	47–48.
Hangnem	F	F	C	C	F	F	F

2. táblázat. *Bertha Brukenthal: Missa Solemnis – Kyrie (szerkezet)*

A *Gloria* liturgikus szövege hosszabb ugyan, de a zeneszerző nem dolgozta fel a maga teljességében, ugyanis egyes részeket elhagyott, a következőképpen:

*Missale Romanum*¹⁰

Glória in excelsis Deo
 et in terra pax hominibus bonae voluntatis.
 Laudamus te, benedicimus te, adoramus te,
 glorificamus te, grátias ágimus tibi propter
 magnam glóriam tuam, Dómine Deus, Rex
 caeléstis, Deus Pater omnipotens. Dómine Fili
 Unigénite, Iesu *Christe*, Dómine Deus, *Agnus
 Dei*, Fílius Patris,
*qui tollis peccáta mundi, miserére nobis; qui tollis
 peccáta mundi, súscipe deprecationem nostram.
 Qui sedes ad dexteram Patris, miserére nobis.*
 Quóniam tu solus *Sanctus*, tu solus Dóminus,
 tu solus Altíssimus, Iesu *Christe*, cum Sancto
 Spírítu: in glória Dei Patris. Amen.

Bertha Brukenthal: Missa Solemnis

Glória in excelsis Deo
 et in terra pax hominibus bonae voluntatis.
 Laudamus te, benedicimus te, adoramus te,
 glorificamus te, grátias ágimus tibi propter
 magnam glóriam tuam, Dómine Deus, Rex
 caeléstis, Deus Pater omnipotens. Dómine
 Fili Unigénite, Iesu *Christe*, Dómine Deus,
Agnus Dei, Fílius Patris,

Quóniam tu solus *Sanctus*, tu solus Dóminus,
 tu solus Altíssimus, Iesu *Christe*, cum Sancto
 Spírítu: in glória Dei Patris. Amen.

3. táblázat. *A Gloria rész liturgikus szövegeinek összehasonlítása*

Amint megfigyelhető, a közbelső rész – amelyben a bűnök bocsánatát áthatja az örök élet diadala – Bertha Brukenthal művében teljességgel hiányzik.

A *Gloria*, az istenség magasztalásának zenei kifejezése, energikus tétellel kezdődik, ez pedig olyan harmóniai fokozásra épül, amelyben a tetőpont az *excelsis* szó elhangzásával esik egybe. A *Gloria* kifejezés erőteljes profilú, homofon felkiáltás, amelyet a zenekar visszhangoz, valamint a melodikus vonal íve, amely az *excelsis* tetőpont felé vezet, számos hasonló jellegű alkotás stíluseleme (például Ruzitska György: *Missa* nr. 5, Joseph Haydn: *Theresienmesse*). Logikusan következik ebből az első bevezetésből a zenei kontrasztelem a következő mondatban: *et in terra pax*, ez pedig a *piano* dinamikának és a szólamok szűk vezetésének köszönhető. A kóruszólam állandó homofon jellege kiemeli a liturgikus szöveg sűrű, sokrétű és megszentelt jellegét.

A vonószekari kíséret szerepe, hogy a zenei bemutatást a kórus és a zenekar között létrejövő poliritmia révén dinamikusabbá tegye. Azáltal, hogy a szerző a kürtpárt a trombiták hangzásával helyettesítette, kifejezésbeli változatosság jön létre, és a zenei jelleg a rész szakrális üzenetéhez közelebb álló lesz. Ugyanezt a vonást erősíti a timpanik közbelépéséből származó hangszínbeli különbség. A hegedűkíséret ritmikai sűrűsége csökken az A–B szegmens-

11 *** *Missale Romanum*. Editura Typica, Roma, 1967. 501.

ben, a tizenhatodik használatával kezdődik (az 1–22. ütemnél), nyolcadokkal folytatódik (23–47.), és negyedekkel, illetőleg félértékekkel zárul (48–59.), ezzel az eljárással pedig a kezdőtémához való visszatérés zenei kontraszthatással jár. E rész a következőképpen épül fel:

Rész	A 1–23 ü.		B 24–59 ü.			Av 60–81 ü.		
Frázis	6+7 ü.	4+4/2 ü.	4/4+4/4 ü.	4/4+4/4 ü.	4 ü.	6+6 ü.	4+4 ü.	4+4/2 ü. (Coda)
Ütemek	1–13.	14–23.	24–39.	40–55.	56–59.	60–65.	65–72.	73–81.
Hangnem	C	C	C~a	a	a~C	C	C	C

4. táblázat. Bertha Brukenthal: Missa Solemnis – Gloria (szerkezet)

Ami a *Gloria* részt figyelemre méltóvá teszi, az a C-dúr hangnem és a kórus homofon előadásmódjának köszönhető fényteli és diadalmas jelleg. A liturgikus szöveg hiányosságát olyan elemek pótolják némileg a zenei kifejezés szintjén, mint a késleltetések és a kórus meg a zenekar váltakozó megszólalása. A *Credo* rész a műfajban kísérletező zeneszerző számára valóságos próbakő: egyrészt a szakrális tartalom tematikai összetettsége miatt, másrészt azért, mert a többi részhez képest némileg aránytalan. A zenei diskurzus megvalósítása érdekében különböző zeneszerzői technikákhoz szoktak folyamodni, mint amilyen a politextualitás túlzott használata vagy egyes versek elhagyása. Beszédes példa a politextualításra Joseph Haydn *Missa Sti Joannis de Deó*jának eredeti formája, a szövegrövidítés pedig többek között Ruzitska György, Bertha Brukenthal, Joseph Preindl, Robert Führer és a 19. század második fele több más zeneszerzője miséinek jellemzője. Bertha Brukenthal *Missa Solemnis*ében a következő szöveghasználat érvényesül:

*Missale Romanum*¹¹

Credo in unum Deum, Patrem omni potentem, factorem caeli et terrae, visibilium omnium et invisibilium. Et in unum Dominum Iesum Christum, Filium Dei unigenitum, et ex Patre natum ante omnia saecula. Deum de Deo, lumen de lumine, Deum verum de Deo vero, genitum, non factum, consubstantialem Patri: per quem omnia facta sunt.

Qui propter nos homines et propter nostram salutem descendit de caelis.

Et incarnatus est de Spiritu Sancto ex Maria Virgine, et homo factus est.

Crucifixus etiam pro nobis sub Pontio Pilato; passus et sepultus est.

Et resurrexit tertia die, secundum Scripturas. Et ascendit in caelum, sedet ad dexteram Patris.

Bertha Brukenthal: Missa Solemnis

Credo in unum Deum, Patrem omnipotentem, factorem caeli et terrae, visibilium omnium et invisibilium. Et in unum Dominum Iesum Christum, Filium Dei unigenitum, Deum de Deo, lumen de lumine, Deum verum de Deo vero, genitum, non factum consubstantialem Patri: per quem omnia facta sunt.

Et incarnatus est de Spiritu Sancto ex Maria Virgine, et homo factus est.

Crucifixus etiam pro nobis sub Pontio Pilato; passus et sepultus est.

Et resurrexit tertia die, secundum Scripturas. Et ascendit in caelum, sedet ad dexteram Patris.

12 Uo.

Et iterum venturus est cum Gloria, iudicare vivos et mortuos, cuius regni non erit finis. Et in Spiritum Sanctum, Dominum et vivificantem: qui ex Patre Filioque procedit. Qui cum Patre et Filio simul adoratur et conglorificatur: qui locutus est per profetas.

Et unam, sanctam, catholicam et apostolicam Ecclesiam.

Confiteor unum baptisma in remissionem peccatorum.

Et expecto resurrectionem mortuorum et vitam venturi saeculi. Amen.

Et unam, sanctam, catholicam et apostolicam Ecclesiam.

Et expecto resurrectionem mortuorum et vitam venturi saeculi. Amen. Amen.

5. táblázat. A Credo rész liturgikus szövegeinek összehasonlítása

Ahogy a fenti szövegek egybevetéséből is kiderül, a harmadik rész jelentős hányada hiányzik. Az időtartamot illetően az első és az utolsó rész tartama hasonló, metrikája azonban különbözik: négy negyed/három negyed és az ütemek száma 40/48.

E rész éthosza a keresztény ember bizalmának határozottságát és bizonyosságát fejezi ki, az érzelmek zenébe transzponálódnak. A szerkezet egészét alkotó periódusok világossága és egyensúlya, továbbá a homofon technika határozottsága szolgál eszközül az alkotó számára az érzelmek fölvezetéséhez. Az első negyven ütem tartalmazza a *Credo* részt, amelyben a kórus a liturgikus szöveget pontosan előadja, a kíséret szintjén pedig néhány motivikus egységet azonosíthatunk, amelyek a zenei periódusok függvényében változnak. Noha ezen első rész zárlatában a melodikus-harmonikus vonal ereszkedő irányú, amely tendencia a középrészt megelőző szavaknak is jellemzőjük (*descendit de coelis*), a zeneszerző ebből a részből elhagyja a liturgikus szöveget és a részlet az *omnia facta sunt* szavakkal zárul.

A legkifejezőbb rész a formális makrostruktúra szimmetriapontján jelenik meg: *Et incarnatus – Crucifixus*. Az eredeti hangzások kombinációs lehetőségei és a motívumképlet, amelyek jelentése megfeleltethető a szövegnek, nemcsak ennek a résznek az elemei, hanem a mű egésze tekintetében bővítik a tartalmakat. A G-dúr/g-moll hangnemi váltás hatása, valamint az a *capella* megszólaltatás rezonanciája mind közrejátszik abban, hogy a részt stílárius kontraszt révén elhatárolja a többitől. Az a két liturgikus-zenei téma, amelyek a szöveget alkotják, dinamikájukban, illetőleg a kíséret ritmikái elemei tekintetében különböznek. A letét a zenekari hangszín eléréséért először is (a 45–52. ütemekben) nyolcad szünet után a három nyolcad képletet használja, később a *Crucifixus* szövegére a ritmus szintje dinamikusabb lesz azáltal, hogy a kórus hangzására rátevének a szinkópák, amint a 2. kottapélda is mutatja.

Élet és halál küzdelmének drámaiságát a timpani és a trombita közbeszólása növeli, a gesztus a keresztre feszítés végleges történést jelzi előre, a Megváltó bűneinkért való halála révén (*et sepultus est*).

Az utolsó rész (a 63–111. ütem) a feltámadás örömeinek (*et resurrexit*) közlésével kezdődik a kórus unisono stílusjegyével, ez a tény kifejezésbeli egyezést mutat ennek szimbolikus üzenetével. A hármas lüktetés mozgalmassá és gördülékenyebbé teszi a zenei hangzást, megkönnyíti a vokális előadást is. Az Apostoli hitvallás egy teljes szövegegységnyi mondatainak elhagyása azonban, sajnós, csökkenti e rész szakrális kifejezőértékét. Ugyanaz a szinkópás ritmuselem, amely a *Crucifixus* jellemzője volt, a szöveg bemutatásakor hasonló jelentésben

szerepel: *mortuorum*. Ha a két részt egybevetjük, nyilvánvalók a hasonlóságok (2. és 3. kottapélda).

fa - ctus est. Cru - ci - fi - xus e - ti - am pro no - bis sub

fa - ctus est. Cru - ci - fi - xus e - ti - am pro no - bis sub

fa - ctus est. Cru - ci - fi - xus e - ti - am pro no - bis sub

fa - ctus est. Cru - ci - fi - xus e - ti - am pro no - bis sub

2. kottapélda. Bertha Burkenthal: *Missa Solemnis in F, op. 7 – Credo, 51–56. ü.*

mor - tu - o - rum. Et vi - tam ven - tu - ri sae - cu - li. A - men,

mor - tu - o - rum. Et vi - tam ven - tu - ri sae - cu - li. A - men,

mor - tu - o - rum. Et vi - tam ven - tu - ri sae - cu - li. A - men,

mor - tu - o - rum. Et vi - tam ven - tu - ri sae - cu - li. A - men,

3. kottapélda. Bertha Brukenthal: *Missa Solemnis in F, op 7 – Credo, 95–102. ü.*

A dinamikus teret a *piano* és a *forte* hangerők árnyalatainak váltakozása határozza meg, de az esetek többségében ez természetes módon következik a melodikus vonal jellegéből és a szöveg jelentéséből. A harmóniai menet az alap, G-dúr tonalitás rokon hangnemeibe való inflexiókkal tarkított, célja, hogy a szöveg egyes részleteit érvényre juttassa. E rész kódáját kilencütemnyi, lefelé ívelő melodikus-harmonikus elem adja, melynek szövege *Amen*, az első hegedű arpeggio-jellegű motívum révén ismétli a hozzá tartozó akkordláncot. Az alábbi táblázatban foglaltak szerint a háromtagú *Credo* részt a következők jellemzik:

Rész	A1–40 ü.				B 41–62 ü.		C 63–111 ü.		
Frázis	4+6	4+5	4+4	4+4/4	4+4/4	6+4	8+6/4	4/4+8+4	Coda 4+5
Ütemek	1–10.	11–19.	20–27.	28–40.	41–52.	53–62.	63–80.	81–102.	103–111.
Hangnem	G~D	D	G	G	g	g	G	C	G

6. táblázat. Bertha Brukenthal: Missa Solemnis – Credo (szerkezet)

A *Credo* rész a zenei kifejezésár azon elemeit használja, amelyek ennek koherens és áttetsző szellemével egyezők. Azok az esztétikai értékek, amelyek e mozgás középső metszetének zenéjének formát adnak, hangolják össze a zenei kifejezés valamennyi elemét a liturgikus szöveg jelentésének pontos zenei megfogalmazása érdekében.

A *Sanctus* részt egységes elképzelés határozza meg, a *pleni sunt fragmentum* belső elhatárolása nélkül. A kórusletét homofon jellege állandó, az újdonságelemet a pontozott ritmus jelenti, amely a vonósok szintjén állandósul. A hármas lüktetés és gyorsabb tempó mozgékonyra teszi a zenei diskurzust, megkönnyítve ezzel a magas regiszterben a szoprán és a tenor szólamok esetében a hangok intonálását. A trombiták és timpanik belépésének sűrűsége győzedelmes és magasztos jelleget ad a tételnek. A dallamív felépítése a szöveg értelmezését is tükrözi, példa erre a *coeli* (ég) és *excelsis* (menny) szavak magas regiszterű intonációja.

Ez a rész 36 ütemből áll, a szövegelosztás tekintetében két nagy zenei periódussal számolhatunk: a *Sanctus* (20 ütem) és az *Osanna* (16 ütem). Anton Hubatschek és Ruzitska György misekompozícióihoz hasonlóan Bertha Brukenthal a szó olasz formáját használja: az *Osanna* terminust a *Hosanna* helyett. A következő táblázat e rész formai jellemzői mutatja be:

Rész	Sanctus			
Frázis	4+4 ü.	6+6 ü.	4+4 ü.	4+4 ü.
Ütemek	1–8.	9–20.	21–28.	29–36.
Hangnem	C	C (~a)	C	C

7. táblázat. Bertha Brukenthal: Missa Solemnis – Sanctus (szerkezet)

A *Benedictus* rész liturgikus keretben való bemutatásának problematikus volta a korábbi részhez mért aránytalanságából adódik (*Sanctus* – 36 ütem, *Benedictus* – 56 ütem). A *Sanctus* és *Benedictus* rész egymást követő (a liturgikus rend szerinti) bemutatása az énekelt vagy elmondott szövegek között nem kívánatos megszakítással járna. Javasoljuk e rész előadását például a szentáldozás idején.

A sílus vonatkozásában ez a megoldás az első résszel mutat rokon vonásokat, gyöngéd és lírai jellege miatt, amely F-dúr hangzásban valósul meg és az I. hegedű artikulációjának köszönhetően, amely a zenei tételek legnagyobb részét *legatōban* közvetíti.

E rész teljes szövege a *Benedictus, qui venit in nomine Domini. Osanna in excelsis*, a mű utolsó mondata azonban nem került be a megharmonizált kifejezések sorába. Ez nem csak az elemzett mise jellemzője, hasonló esetek jelennek meg Anton Hubatschek első miséjében és más, hasonló műfajú alkotásokban. A mozzanat formája a következő:

Rész	A1 1–18 ü.		A2 19–35 ü.		C 36–49 ü.		coda 50–58 ü.
Frázis	4+4	4+4	4+4	4+4+1	4+4	3+3	5+4
Ütemek	1–8.	9–18.	19–26.	27–35.	36–43.	44–49.	50–58.
Hangnem	F (~a)	F~d	d	d~F	F	F	F

8. táblázat. Bertha Brukenthal: Missa Solemnis – Benedictus (szerkezet)

Amint megfigyellhető, a frázisok kiegyensúlyozott szerkezete állandó marad a zenei folyamat egészében, ez pedig a szerző kifejezésbeli koherenciáját és alapos zenei felkészültségét bizonyítja. A *Benedictus* rész különleges zenei momentum, a fokozott érzelmi értékű vokális kifejezőmód révén, nagyobb részét szólistákból álló együttes is előadhatná.

A mise középrészének *Credo* tételében előforduló hangnemek dúr és moll közti váltakozásával kezdi a szerző az *Agnus Dei* is. A *Kyrie*hez hasonló jelképiség, továbbá az f-moll jellegzetes hangzása jelentik a hanghatás meghatározó elemeit. Két résszel (*Agnus* és *Dona nobis pacem*) számolva, a zeneszerző ugyanazon szöveg harmonizálását a *Kyrie* utolsó részének anyagát újra felhasználva végzi: *Dona nobis pacem*. Ez a szerkezeti elem egy katrénhoz hasonló különleges és stabil stílusjegység jegyeit mutatja, kiemelve ismételten a két rész közös elemeit. A három kijelentés, amely az áldozat kifejezésének törzsét alkotja, az első részbelihez hasonló módon valósul meg, eredeti módon emelve ki a zenekar némileg erőteljesebb szerepét. Azokat a momentumokat, ahol a kórus a *miserere* szövegrészt adja elő, a hangszerek mintegy visszhangként követik, így a két előadási szint egyformán fontossá válik. A bűnbocsánatért való könyörgés bensőséges jellegű hangja sajátos ellentétben áll a vonások pontozott ritmusú és a fúvósok, illetve a dobok által megkettőzött energikus válaszával (4. kottapélda).

Az értelmezésben említett néhány stíluselem különösen Ruzitska György miséiben lelhető fel, például ez az első misében található vokálszimfonikus dialógus.

Az *Agnus Dei* szerkezeti formáját vizsgálva a következő konklúziókat fogalmazhatjuk meg:

Rész	A	A	Av	B	coda
Frázis	4+4	4+4	4+4/4	4+4/6	2
Ütemek	1–8.	9–16.	17–28.	29–42.	43–44.
Hangnem	F	f	f	F	F

9. táblázat. Bertha Brukenthal: Missa Solemnis – Agnus (szerkezet)

re - re, mi - se - re - re, *p* mi - se - re - re no - bis. *p* A - gnus

re - re, mi - se - re - re, *p* mi - se - re - re no - bis. *p* A - gnus

re - re, mi - se - re - re, *p* mi - se - re - re no - bis. *p* A - gnus

re - re, mi - se - re - re, *p* mi - se - re - re no - bis. *p* A - gnus

4. kottapéllda. Bertha Brukenthal: Missa Solemnis in F, op 7 – Agnus, 5–9. ü.

Megjegyezzük, hogy a misének ez az egyetlen olyan része, amelyben egy zenei periódus az első 16 ütemben megismétlődik. Az A és B rész jellege közötti kontraszt részben a különböző agogikának tudható be, részben pedig a bűnbocsánatért és a lélek nyugalmáért való könyörgés jelentéstartalmának (*miserere*, illetve *dona nobis pacem*).

Bertha Brukenthal op. 7-es *Missa Solemnise* sikeres kísérlet a zenei klasszicizmus zeneszerzési elemeinek felidézésére. Noha a teljes szöveg harmonizálási szintjén a *Gloria* és *Credo* részeket illetően hiányosságokat mutat, és a mű egészének zeneszerzési szempontból jobbra egyszerűsítő a jellege, a szövegjelentésből adódó sajátosságok kétségtelenül fellelhetők a zenében.

BERTHA BRUKENTHAL: AN ARISTOCRAT
AMONG THE TRANSYLVANIAN COMPOSERS

Keywords: *Bertha Brukenthal, Transylvania, ecclesiastical music, Cecilian Music movement, Missa Solemnis in F major*

Member of the Transylvanian aristocracy, Bertha Brukenthal (1846, Vienna – 1908, Gainfarn im Baden) distinguished herself as a composer. The baroness dedicated most of her works to the members of the Viennese, Saxon and the Hungarian nobility, thus consolidating and promoting family and social connections. Her oeuvre consists of 25 compositions: lieds, chamber music and ecclesiastical works – the later strongly connected to the Cecilian Music movement. Completed probably in Transylvania in 1871, the clear and accessible style of the F major *Missa Solemnis* can be viewed as an eloquent example for the influence of the Roman Catholic church music reform in the eastern part of Europe.

BERTHA BRUKENTHAL: O ARISTOCRATĂ
ÎN PEISAJUL COMPONISTIC AUTOHTON

Cuvinte-cheie: *Bertha Brukenthal, Transylvania, compoziții eclesiastice, cecilianism, Missa Solemnis în Fa major*

Membră a aristocrației din Transilvania, Bertha Brukenthal (1846, Viena – 1908, Gainfarn im Baden) s-a remarcat prin activitatea sa de compozitor. Baroana a dedicat majoritatea pieselor sale membrilor nobilimii vieneze, sau celei de origine săsească sau maghiară, consolidând și promovând astfel relații familiale și sociale. Opera ei muzicală include 25 de compoziții: lieduri, muzică de cameră și muzică bisericească – aceasta din urmă fiind strâns legată de mișcarea ceciliană. Finalizată în 1871, probabil în Transilvania, stilul clar și accesibil al *Misei Solemnis* poate fi perceput drept un exemplu elocvent privind influența reformei muzicii eclesiastice romano-catolice în partea de Est a Europei.

KÉPJEGYZÉK/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. Bertha Brukenthal (1846–1909)
2. Hermann Brukenthal (1843–1872)
3. Haynald Lajos (bal szélen, ül), Liszt Ferenc és más személyiségek körében/Lajos Haynald (on the left, sitting) with Franz Liszt and acquaintances/Lajos Haynald (în partea stângă, șezând) în cercul lui Franz Liszt

II.
TÖRTÉNELEM

SZÁSZ ANIKÓ*

TORDA ÉS DÉS TERMÉSZETI ERŐFORRÁSAI (1541–1600)**

Kulcsszavak: *Torda, Dés, mezőváros, természeti erőforrások, sóbányászat*

A mezővárosok fejlődését, gazdasági életét és nem utolsósorban a lakosság számát nagymértékben meghatározta földrajzi fekvésük és természeti erőforrásaik. Elég, ha csak a bányatelepülésekre gondolunk, melyek már a középkorban gyors növekedést értek el. Tőlük eltérő utat jártak be például a nagyobb uradalmak központjai (Gyalu, Kolozsmonostor) vagy a Gyulaféhérvár melletti, alapvetően szőlőművelésből élő mezővárosok. Erdély hét vármegyéjének oppidumaira vonatkozó átfogó kutatásunk keretében, a forrásanyag megszbata lehetőségekhez igazodva, az alábbiakban megpróbáljuk meghatározni a természeti erőforrásoknak és azok hasznosításának sajátosságait két olyan sóbányaváros esetében, melyek fejlődése a középkorban és a kora újkorban sok tekintetben hasonlóan alakult.

A középkori Erdély legfontosabb sóbányái Tordán, Désen és a mellette fekvő Désaknán, Vizaknán, Széken és Kolozson feküdtek.¹ Az öt település közül Dés és Torda volt a legfontosabb, minthogy itt termeltek ki nagyobb mennyiségű sót. Felemelkedésüket elsősorban ennek az ásványnak köszönhették, hiszen a magyar királyok egyik legfontosabb bevételi forrását a sóbányászat jelentette. Ugyanakkor a kitermelés, szállítás és értékesítés a lakosoknak (adófizető polgároknak, sóvágóknak és nemeseknek) állandó megélhetési lehetőséget, illetve jövedelemforrást biztosított.² A két oppidum a 16. században is többnyire kincstári tulajdonban volt,³ és fontos gazdasági szerepet játszott a fejedelemség kialakulásában.

Torda és Dés a jelentősebb mezővárosok közé tartoztak, melyek már a 14. században a királyi szabad városokkal egy időben számos szabadságjogot nyertek el az uralkodótól. Ezek

* Szász Anikó (1976), PhD, történész, tudományos munkatárs, Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézete, Kolozsvár. E-mail: szaniksz@gmail.com.

** A tanulmány elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00282/15/2) támogatta.

1 Máramarosban és a székelyföldi Sóvidéken folyt még sókitermelés.

2 Az erdélyi sóbányászat jelentőségére, a teljesség igénye nélkül, DRASKÓCZY István: *Só a középkori Magyarországon = Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon. Gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk. KUBINYI Andárs–LASZLOVSKY József–SZABÓ Péter. Martin Opitz, Bp., 2008. 147–161; Uő: *Szemponatok az erdélyi sóbányászat 15–16. századi történetéhez = Studia professoris–professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. ALMÁSI Tibor–DRASKÓCZY István–JANCsó Éva. MOL, Bp., 2005 (a továbbiakban DRASKÓCZY: *Szemponatok*). 91–93; OBORNI Teréz: *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556*. Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Bp., 2002 (Fons könyvek 1). 71–84.

3 Báthory István vajda 1573 körül Dést a sóbányával együtt – mely korábban soha nem volt földesúri tulajdonban – az ország egyik leggazdagabb főúrnak, Hagymási Kristófnak adományozta. A mezőváros néhány évvel később újra a kincstárra szállott. *Erdélyi országgyűlési emlékek*. II. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Bp., 1876. 438; HORN Ildikó: *A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulásának korszakában (1556–1588)*. Akadémiai doktori értekezés (Kézirat). Bp., 2013. 226, 346. (real-d.mtak.hu/581/7/dc_105_10_doktori_mu.pdf – Utolsó megtekintés: 2018. dec. 12.)

a kiváltságok a lakosoknak széles körű önkormányzatot, szabad bíró- és plébánosválasztást, szabad bírászkodást, gazdasági előnyöket (vásártartás, vámmentes kereskedés) és bizonyos földesúri jogokat biztosítottak ugyan, de helyzetük különbözött a királyi szabad városok polgárainak helyzetétől. Jogállásuk tekintetében jobbágyok voltak.⁴ Kora újkori településfejlődésük sok hasonlóságot mutat: mindkettőt választott tisztségviselők igazgatták, és belső tanácsuk a 16. században a bíróból és a 12 esküdt polgárból állott.⁵ A két tanács tagjai a mezővárosi polgárság elitjéből, azaz a vagyonosabb kézművesek és kereskedők rétegéből kerültek ki. Mindkét oppidumban a polgárok kötelezettségei közé tartozott a földesúri adó (census), az országos adó (contributio), az egyházi tized fizetése (a szekularizáció után a város lakói ezt a fiskusnak fizették, illetve ennek negyede – quarta – a papnak és a tanítónak járt) és bizonyos szolgálatok elvégzése: a postaszolgálat és a fejedelmi udvar, illetve a hadsereg elszállásolása a településen. Más jelentősebb mezővárosokhoz hasonlóan, könnyítést jelentett, hogy a censust és az országos adót egy összegben fizették, és ezeket a tanács szedette be saját tisztségviselői által. A lakosság számát illetően azonban eltérést figyelhetünk meg a két település fejlődésében: míg a század közepén a levéltári forrásaink Dés lakosságának nagymértékű csökkenéséről adnak hírt, addig Torda, ekkor és a század második felében, Erdély egyik leggazdagabb mezővárosává fejlődött,⁶ virágzó kereskedelmi élettel.⁷

TORDA

A település történetét már a 19. század végén egy teljes kötetben mutatta be Orbán Balázs, újabban pedig Kiss András és Wolf Rudolf világították meg tanulmányaikban középkori és kora újkori fejlődésének igen fontos részleteit. Ennek ellenére több kérdés vonatkozásában továbbra sincsenek pontos ismereteink.⁸ A kutatást a városi levéltár pusztulása nehezíti meg. Ismeretes, hogy a privilégiumait bizonyító régi okleveleik 1602-ben, a háborús időkben a te-

- 4 A Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Osztálya, Dés város levéltára (a továbbiakban Dés vlt), 202, 241, 246.
- 5 A külső tanácsukról (senatores, consules), azok létszámáról keveset tudunk. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (a továbbiakban MNL OL), F 25 Miscellanea (a továbbiakban F 25), 1, fol. 29–45; *A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori jegyzőkönyvei*. I. (1326–1590). Mut., jegyz., reg. BOGDÁNDI Zsolt. EME, Kvár, 2017 (Erdélyi Történelmi Adatok X. 1. – a továbbiakban KmFJkv). 669. sz.; Kiss András: *Ó- és Újtorda viszonya a XVI. század második felében és a XVII. század első évtizedében = Uő: Források és értelmezések*. Kriterion, Buk., 1994. 150, 155; Szász Anikó: *Dés városvezetése 1541–1600 között*. Erdélyi Múzeum LXXX(2018). 1. sz. 56–57.
- 6 Torda fontos szerepet játszott az Erdélyi Fejedelemség politikai és közigazgatási életében. 1541–1600 között több mint ötven országgyűlést tartottak itt, és egy ideig ide gyűjtötték az ország adóját is. *Torda város tanácsülési jegyzőkönyve 1603–1678*. Bev., jegyz., közzeteszi WOLF Rudolf. EME, Kvár, 1993 (Erdélyi Történelmi Adatok VI. 1. – a továbbiakban *Torda jegyzőkönyve*). 5–21.
- 7 Az 1550-es években Désen 600 körüli lakost, ugyanekkor Tordán kb. 4000 főt lehet feltételezni. OBORNI: *i. m.* 78, 82.
- 8 ORBÁN Balázs: *Torda város és környéke*. I–II. Európa, Bp., 1986; Kiss: *i. m.* 143–161, 366–368; WOLF Rudolf: *Adalékok Ó- és Újtorda viszonyához a XVI–XVII. század fordulóján = Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. PÁL-ANTAL Sándor–SÍPOS Gábor–W. KOVÁCS András–WOLF Rudolf. EME, Kvár, 2003 (a továbbiakban WOLF: *Adalékok*). 658–666; *Torda jegyzőkönyve* 5–21.

lepülést szinte teljesen elpusztító tűzvészben megsemmisültek.⁹ Minden bizonynal ekkor égett el az egész városi levéltár is. Ezért, sok más erdélyi településhez hasonlóan, Torda esetében is elmondható, hogy fejlődésének főbb kérdései csak egyéb levéltári forrásokban fellelhető szórványos adatok alapján vizsgálhatóak.

A 16. században Torda virágzó település volt, amely élenken bekapcsolódott Erdély gazdasági és politikai életébe, annak ellenére, hogy a sókitermelés ekkor már veszített jelentőségéből. „*A különböző leírások gazdag kereskedő városként emlegetik, ahol az emberek mutatós kőházakban, szép utcákban laknak, nagyszámú igavonó és egyéb állatot tartanak, nagy kiterjedésű szántóföldekkel, legelőkkel rendelkeznek, s Reicherstorffer szerint a vidék legjobb borát termelik. Giovan Andrea Gromo, aki 1566–1567-ben járt Erdélyben, azt állítja, hogy Torda az ország egyik leggazdagabb mezővárosa, virágzó kereskedelmi élettel.*”¹⁰ A korabeli leírások szerint az 1550-es években Fráter György zsarnokoskodása miatt igen lecsökkent a lakosság száma, de így is 4000 körüli lehetett.¹¹ Mint említettük, ez a gazdag és virágzó település azonban az 1600–1602 közötti harcok következtében szinte teljesen elpusztult, minthogy nem védtek falak, és egyéb védelmi rendszere sem volt. Újtorda leégett, és a mezőváros másik fele is jelentős károkat szenvedett. A 17. század eleji pusztulás oly nagyméretű volt, hogy a város többé nem tudta visszanyerni régi gazdagságát.¹²

Torda településfejlődését elsősorban a sókitermelés határozta meg.¹³ Az Árpád-korban az erdélyi sókitermelést és -szállítást a királyi szolgálónépek végezték. A 13. század közepétől az uralkodók a termelés fellendítésére törekedtek. A bányászat ügyeinek és a só kereskedelmének ellenőrzését kamaraispánokra bízták, Désakna, Torda, Kolozs, Szék településeknek pedig széles körű kiváltságokat adományoztak.¹⁴ A sónak Magyarországra való szállításáról a kamara gondoskodott. A nagyobb kocsisó elszállítására szekereket fogadtak fel, akik a bányavárosok polgárai vagy a szomszédos falvak lakosai voltak. Az Árpád-korban alakult ki az az úthálózat, amelyen a szállítást bonyolították. Különösen sok kósót (a kisebb hajósót) szállítottak a Szamoson, Maroson és a Tiszán. Szék terményét Désre, Kolozsét pedig rendszerint Tordára vitték, és onnan szállították tovább. A kamara adott megbízást a hajósoknak. Az Árpád-kor végére elvben ezzel a termékkel már csak uralkodói engedély birtokában lehetett kereskedni, ugyanis a vele való kereskedés királyi monopóliummá vált. A sómonopólium nagy bevételt jelentett a kincstárnak, így Mátyás uralkodása idején az állam átlagos évi jövedelmé-

9 Báthory Zsigmondnak 1602-ben kiadott, Torda régi kiváltságait megerősítő oklevele tudósít erről. *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I. 1569–1602. I/3. Báthory Zsigmond királyi könyvei 1582–1602. Mut., jegyz., reg. FEJÉR Tamás–RÁCZ Etelka–SZÁSZ Anikó. EME, Kvár, 2005 (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 3. – a továbbiakban: ErdKirKv I/3). 1908. sz.*

10 *Torda jegyzőkönyve* 5.

11 OBORNI: *i. m.* 74–78.

12 KISS: *i. m.* 144–148; *Torda jegyzőkönyve* 6; BÍCSOK Zoltán: *Torda város története és státútuma*. EME, Kvár, 2001 (Erdélyi Tudományos Füzetek 229). 15.

13 Az erdélyi sóbányászattal kapcsolatos kutatások terén Draskóczy István, Oborni Teréz és Wolf Rudolf munkáit kell kiemelni. Lásd a 2., 6., 8., 14–17. jegyzeteket.

14 Ezeket 1291-ben III. András erősítette meg. *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia. I–II (1023–1300, 1301–1339)*. Bev., jegyz., reg. JAKÓ Zsigmond. Akadémiai–MOL, Bp., 1997, 2004 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 26., 40. – a továbbiakban EO). I. 482. sz.; WOLF Rudolf: *Adatok az erdélyi sóbányászok (sóvágók) fejedelemség korabeli helyzetéről*. Korunk I(1990). 12. sz. 1631.

nek 12,7%-át tette ki, a Jagelló-korban azonban rohamosan esett az ebből származó bevétel nagysága. A hanyatlást elsősorban az okozta, hogy a kincstár gyakran sóval fizette a tisztségviselőket és a katonaságot, továbbá romlott a kamarai alkalmazottak munkája is. Minden bizonnyal a termelés csökkent, és jelentős sómennyiség maradt raktáron, mivel a bányakamara pénztárában nem volt elég pénz a szállításra. Ugyanakkor nőtt az a sómennyiség is, amit már nem a kamarai szervezet hozott forgalomba. Végül az uralkodó azt a megoldást választotta, hogy 1521-ben megszüntette a sómonopóliumot, szabaddá téve a kereskedelmet. Mikor 1528-ban Ferdinánd király a Fuggereknek adta zálogba az erdélyi sóbányákat, az utóbbiak arra számítottak, hogy nagy haszonra tesznek szert, de az üzlet számukra veszteséggel zárult.¹⁵

A középkorban, a többi sóbányavároshoz hasonlóan, Tordán a kamarások irányították a kitermelést. A szervezet élén álló sókamaraispán a kincstartó alá tartozott, székhelye pedig Tordán volt. Hans Dernschwam 1528-ban vette át a Fuggerek nevében a tartomány sóbányáit. Az ezekről készített leírásában a tordai sót tartotta a legjobbnak, ugyanis az szilárd és fehér volt. Ekkor a bányák leromlott állapotban voltak, a termelést és a szállítást újból meg kellett szervezni, továbbá több bányászra lett volna szükség. A leírás szerint Tordán a sóvágók lázongtak, és házaikat hátrahagyva, Vizaknára mentek jobb fizetést remélve. Más források azt bizonyítják, hogy az 1530-as években a legtöbb sót Tordán termelték, rögtön utána pedig Dés következett. Ez a két helység adta az országos termelés 61,97%-át.¹⁶

Draskóczy István a források alapos vizsgálata alapján arra a megállapításra jutott, hogy Fráter György kincstartósága idején az 1530-as évekhez képest a kamarai gazdálkodás javulást mutatott. A Barát minden bizonnyal újabb lépéseket tett a bányakamarák adminisztrációjának javítása, a termelés és a bevétel növelése érdekében. Azt is megállapította, hogy a kamarák közvetlenül Fráter György alá voltak rendelve, nem képeztek egységes szervezetet. A középkori szokást követve a kincstartó sóban fizetett, vagy sót adott a királynénak, különböző magánszemélyeknek, illetve a szamosújvári várnak. A só bányászata és értékesítése a Barátnak fontos bevételi forrást jelentett, állítása szerint belőle könnyen 40 ezer forint haszonra is szert lehetett tenni. Egyidejűleg azonban a bányák rossz állapotba kerültek, mivelhogy a kincstartó a hivatalokban képződő nyereséget (vagy annak legnagyobb részét) elvonta más célokra, és ezzel nem maradt elég pénz a működtetésre, beruházásra, illetve korszerűsítésre. Tordán a lakosság például 1552-ben is elégedetlen volt, kevés volt a sóvágó, mivel a Barát és tisztségviselői gyakran nem adták meg nekik a sóért járó fizetséget.¹⁷

A tordai birtokviszonyok az erdélyi és magyarországi mezővárosokkal azonos módon alakultak ki, és hasonló sajátosságaik voltak. A településen átfolyó Rákos-patak (Sós-patak) felső és középső szakaszán elhelyezkedő mezőváros két részből állott: nyugatra feküdt Újtorda, keletre pedig Ótorda. A 13. század közepéig (Ó)Torda területe nagyjából királyi várföld volt, amelyen a sókitermelésben és -szállításban részt vevő királyi szolgálónepek laktak (az

15 DRASKÓCZY István: *Sóbányászat és -kereskedelem Magyarországon a középkorban*. Valóság LVII(2014). 4. sz. (a továbbiakban DRASKÓCZY: *Sóbányászat*). 56–64.

16 Uó: *Erdély sótermelése az 1530-as években*. Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica 13(2008). 3. sz. [*Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora-újkori Erdélyről*.] (a továbbiakban DRASKÓCZY: *Sótermelés az 1530-as években*). 32–33, 41, 73.

17 Uó: *A dési sókamara gazdálkodása a 16. század közepén. Egy adalék Fráter György gazdaságpolitikájához = A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk. BARÁTH Magdolna–MOLNÁR Antal. Bp.–Győr, 2012 (a továbbiakban DRASKÓCZY: *A dési sókamara*). 107, 111–114; OBORNI: *i. m.* 78.

1177-ből fennmaradt határjárás megemlíti a királyi szekeresek, továbbá a királyi udvarnokok földjét).¹⁸ A 14. század elején a városi kiváltságok elnyerése, a bányászat átalakítása, fellendítése és sóvágók alkalmazása után igen megnőtt a lakosság száma. Feltehetően ez tette szükségessé az újtordai plébánia létrejöttét, mely I. Károly nevéhez köthető.¹⁹ Az újabb kutatások azt bizonyítják, hogy ennek ellenére Újtordának nem voltak külön kiváltságlevelei és tanácsa, a 14–16. századi oklevelek csupán a városrész egyházát vagy annak lakosait említik.²⁰ Tehát a két városrész – Újtorda 1619-es megnemesítése előtt – egy joghatóság alá tartozott, közös határral, vezetőséggel, státútumokkal, azonos jogokkal és kötelezettségekkel.²¹

A területileg két részből álló, de közigazgatás szempontjából egyetlen mezővároshoz tartozó lakosság összessége a 16. században magáénak mondhatta a város területe és az ahhoz kapcsolódó haszonvételek feletti tulajdonjogot (kivéve a sóaknákat, amelyek a fejedelemség korában is a kincstár tulajdonát képezték), de a fejedelem, illetve az őt képviselő sókamarás is fenntartott magának bizonyos gazdasági természetű jogokat (a sókamarának is voltak földjei Tordán²²). A város belterületét telkekre osztották, és ezekre épültek a polgárok házai. Ezeknek az „örökségeknek” a tulajdonához szabad ingatlanátruházási (végrendelkezés, adásvétel, csere, bérlet és zálog) jog társult.²³ Egy vallatáskor a tanúk azt állították, hogy Tordán a magvaszakadt javak mindig a mezővárosra szálltak, nem a fejedelemre, és az utóbbi adományaival soha nem sértette meg annak kiváltságait.²⁴ A 16. századból nem maradtak fenn a városi státútumok, viszont az 1613-ban és 1665-ben lejegyzett határozatok világosan előírták, hogy „örökséget” adni-venni a városi „tanács előtt és város székén” kellett oly módon, hogy a vásárlási jog „elsőben az véreké”. Ha ezek nem tartanak rá igényt, „az vicinusoknak jussok fennállván, az városnak lakosságának, az kinek kedve leszen hozzá”, megvásárolhatja. Ezek a határozatok azt célozták, hogy az új tulajdonos ne vonhassa ki magát a város lakói által viselt terhek alól.²⁵

Ezt igazolja az alábbi eset is: egy 1588. november 11-én kiállított oklevélből kiderül, hogy Váradjai Kovács Pál nemes eladta tordai javait a mezővárosnak, korábban ugyanis ő egy kőházat vásárolt a főtéren, a sókamara épületének közelében és Torda vármegye jegyzője, János deák házának szomszédságában. De mivel időközben Váradján egy másik házat épített magának, a tordai kőházat a telekkel és egy szőlővel együtt felajánlotta megvételre az egyik szomszédjának, ám sikertelenül. Amikor ezt követően a vásárt nyélbe akarta ütni valaki mással (aki

18 EO I. 13. sz.

19 EO II. 482., 742. sz.

20 Az 1332–1336 között kelt pápai tizedjegyzék már külön említi az ótordai és újtordai plébánost, de ez nem jelenti azt, hogy jogilag két önálló település lenne. EO II. 1147–1150. sz.; WOLF: *Adalékok* 659–661.

21 Kiss: *i. m.* 150–153; WOLF: *Adalékok* 658–660. – Ismeretes, hogy a fejedelmi gyalogkatonáknak 1619-ben a teljesen elpusztult Újtordára való telepítésével és az új lakosok megnemesítésével közel fél évszázadig két különböző jogállású település jött létre, melyek viszonya a későbbiekben nem volt felhőtlen.

22 OBORNI: *i. m.* 78.

23 Például 1546-ban per indult a mezővárosi bíróság előtt két polgár között egy örökségnek 1538-ban történt eladása kapcsán. Az adásvételi szerződést szintén a magisztrátus állította ki. MNL OL, F 25, 1, fol. 29–45, 5–6. oklevélmásolat. Vö. BÁCSKAI Vera: *A mezővárosi önkormányzat a 15. században és a 16. század elején* = Uő: *Városok és polgárok Magyarországon*. I. Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2007 (Várostörténeti tanulmányok). 138–139.

24 Kiss: *i. m.* 151–152; WOLF: *Adalékok* 663.

25 *Torda jegyzőkönyve* 9, 32, 44.

feltehetően nem volt tordai lakos), a település előljárói – elővételi jogukra hivatkozva – közbeléptek, és Kovács Pál a mezővárosnak volt kénytelen eladni házát.²⁶

Egy másik példából kiderül, hogyan váltak bizonyos mezővárosi polgári „örökségek” és tartozékaik nemesi magántulajdonná. Tordai Kelemen deák, a nagyobb kancellária íródeákja (1576–1585)²⁷ annak a Petessi Mihálynak a leányát vette feleségül, aki 1559-ben még polgári rendű volt, és több halastavat is birtokolt Tordán.²⁸ 1585. március 31-én a fejedelem új adományként adta Tordai Kelemennek és feleségének Tordán levő javaikat, melyeket megszerzésük óta zavartalanul birtokoltak: főtéren álló kőházukat, a Sóvágó utcában levő vásárolt allodiális kertjüket, a mezőváros szőlőhegyén fekvő szőlőiket, valamint Ajton birtok felé, Ajtoni Borbély György vajdai familiáris malma és tava alatt levő halastavukat.²⁹ A felsorolt javak egy részét Petessi Mihálytól örökölhették, akinek szintén nemesi származású felesége volt: Csegezi Máté nemes lánya, Márta.

Szőlőt akárhol telepíthettek maguknak a város lakói, de ha azokat elhanyagolták, és gye-pűjét nem építették, mint puszta örökséget a város elvehette, és annak adhatta, aki megművelte. Ó- és Újtorda határában is volt egy-egy szőlőhegy. Az ótordaiak az Újtorda felőli szőlőhegyen is műveltek szőlőt, illetve fordítva, ez nem volt szigorúan szabályozva. Mint a legtöbb nagyobb településen, 1581-ben Tordán is limitálták az idegen borok értékesítését, kivéve a bíró engedélyével behozott borokét.³⁰ Ilyen szempontból az erdélyi oppidumok közül feltehetően csupán Vizakna számított kivételnek, ugyanis itt a mezővárosnak nem volt szőlőhegye, ezért bizonyos összeg kifizetése ellenében mindenki engedélyt kapott a bor kimérésére.³¹

A szántóföldeket, kaszálókat azonban osztatlanul birtokolta a város közössége. Éppen ezért a kis számban fennmaradt adásvételi szerződések szövegében ezek nem szerepelnek, csak házak, kertek, rétek,³² szőlők, halastavak és malmok. A szántókat évente a tanács által kirendelt földosztók mérték ki „arányosan”; mindenki adója és szolgálatai szerint kapott földet. Egy 17. század elején kelt tanúvallatás szövegéből megtudjuk, hogy 1600 előtt Ó- és Újtorda határa közös volt, illetve a földek kiválasztásánál nem vették figyelembe, hogy valaki ó- vagy újtordai, a település bármelyik részében választhattak maguknak földet. Ellenben szokássá vált, hogy az újtordaiak inkább az Ajton felé eső határrészben szántottak, az ótordaiak pedig más részen.³³ Az osztatlan földközösség Ótordán és Egyházfalván fennmaradt egészen 1679-ig, amikor is a szénafüveknek való földeket elválasztották a szántóföldektől. Újtorda határát ellenben csak 1720-ban osztották fel, addig közösen birtokolták a polgárok.³⁴

26 Az oklevélből melleleg megtudjuk azt is, hogy egy kőház Torda főtéren a hozzátartozó szőlővel együtt 290 forintot ért. *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei (1222–1599)*. Mut., jegyz., reg. BOGDÁNDI Zsolt–GÁLFI Emőke. EME, Kvár, 2006 (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1. – a továbbiakban ErdKápJkv). 588. sz.

27 1576: Dés v lt, 191. – 1585: MNL OL, F 3 Centuriae, U. 35. (Az adatokért Fejér Tamásnak tartozom köszönettel.)

28 MNL OL, F 25, 1, fól. 29–45, 15–16. okl.

29 ErdKirKv I/3. 663. sz.; KmFJkv 479. sz.

30 MNL OL, F 1, 17, 43^r–44^r; Kiss: *i. m.* 152.

31 1583. június 27. ErdKirKv I/3. 288. sz.

32 Rét is lehetett „örökség”. 1579. december 11-én Szilvási Balázs dési polgár az előljárók engedélyével elzálogosította örökségét (egy rétet) egy mikházai nemesnek néhány évre 32 forinton, miután megkínálta a dési polgárokat vele. Dés v lt, 205.

33 Kiss: *i. m.* 151–152; Wolf: *Adalékok* 661, 663.

34 *Torda jegyzőkönyve* 9.

A nemesek Tordán kiváltságolt házukon kívül csak maguk építette halastavaikat és malmaikat, saját művelésű szőlőiket mondhatták magukénak. A szántók, legelők, erdők a város közös tulajdonát alkották, s ezáltal a nemesek is csak a közösség által osztottból részesültek. A nemesek mentesek voltak a földesúrnak (fejedelemnek) járó paraszti szolgálatok alól, azonban kötelesek voltak a hetivásár szabályait tiszteletben tartani, az éjjeli őrködésben, szükség esetén pedig a mezővárost körülvevő kerítés, híd és gát építésében is részt venni. Egy 1581-ben kelt fejedelmi határozat két csoportba sorolta őket: az évente kiosztott közföldeket csak az a nemes használhatta, aki az adót is fizette, ellenben az azokból nem részesülő nemeseket adófizetésre nem kényszeríthették.³⁵ A sóvágók helyzete is különbözött a polgárokétól. Egy 1584-ben kelt tanúvallomásból kiderül, hogy a posztós sóvágók mezővárosi telekkel rendelkeztek, de a bányákban végzett munkájuk miatt nem voltak kötelesek közszolgálatot végezni (malomhoz, gáthoz) a településen, ezért nem járt nekik jövedelem a közös javakból (pl. a mezőváros malmából). Csak a szántóföldekből és a szénarétekből szoktak részesülni, továbbá fizették a tized quartáját a prédikátornak. A vendég sóvágók két csoportba tartoztak: egyesek telekkel rendelkeztek Tordán, és a polgárokhoz hasonlóan adót is fizettek. A többieknek nem osztottak a földekből.³⁶

A mezőváros földesúri jogokat is gyakorolt. 1602-ben Báthory Zsigmond fejedelem adománya révén a mezővárosé lett Egyházfalva, amely a mai város déli részében, az Aranyosba ömlő Rákos-patak torkolatánál feküdt. Ez a 12. századtól kezdve az aradi káptalan birtokában volt, majd a szekularizáció következtében a kincstár tulajdonába és a sókamara igazgatása alá került. Az adományt minden bizonnyal a településnek a fentiekben már említett nagyméretű pusztulása tette szükségessé.³⁷

A fának igen fontos szerepe volt a só kitermelésében és szállításában egyaránt. Az 1291-ben kelt városprivilegium szerint a király Tordakna hospeseinek adományozta a Király erdeje nevű erdőt, a Tordai-hasadékon túl. Ezt az oklevelet 1614-ben Bethlen Gábor is megerősítette, ami azt bizonyítja, hogy az erdő évszázadokon keresztül a város birtokában volt. Az újtordaiak megnesemítése nem vezetett az erdők felosztására a két városrész között, hanem továbbra is közösen birtokolták, amint az kiderül 1631-ben kötött egyezségükből.³⁸

A sóhajósok (celleristák) céhekbe tömörültek. Tordán háromféle csónakot készítettek, és ezeket a végállomásokon mindig eladták. A bárkákat tél végén ácsolták, és az Aranyoson üresen leúszatták a Maroson levő kikötőbe. A rakodás ott történt, majd a folyón lehajóztak a sóval Lippáig, vagy ha a körülmények megengedték, egészen Szegedig. Tordán lényegesen kisebb kockákat vágtak, mint Vizaknán, ugyanis az Aranyos torkolatánál a folyó sekélyebb

35 1581. augusztus 30. MNL OL, F 1, 17, 43^r–44^r. A vizaknai nemesek nem részesültek a közös földekből, ezért Báthory Zsigmond 1583. június 27-én azt az utasítást adta, hogy az ottani nemesek felett bíraskodó sókamaras és a városbíró évente közösen mérjenek ki a nemeseknek fejenként 12 hold szántóföldet, amelyek után a papi tizeden kívül más adót ne fizessenek. Használhatják a közös erdőt, továbbá házaik építésére a tiltott erdőt is, de ez utóbbit csak a bíró engedélyével. ErdKirKv I/3. 288. sz. Lásd még Szász Anikó: *A nemesek jogi helyzete az erdélyi városokban és mezővárosokban Báthory Zsigmond korában = A Báthoriak kora (A Báthoriak és Európa)*. Szerk. DÁM László–ULRICH Attila. Józsa András Múzeum, Nyírbátor, 2008 (A Báthori István Múzeum Füzetei. Új sorozat 3). 126–136.

36 DÉS v lt, 212.

37 ErdKirKv I/3. 1917. sz.; OBORNI: *i. m.* 78; *Torda jegyzőkönyve* 7; BICSOK: *i. m.* 15.

38 EO I. 482. sz.; *Torda jegyzőkönyve* 9; BICSOK: *i. m.* 12.

volt, mint Alvincen a Maros, ahol a vizaknai sót rakták a hajókra. A középkorban a tordai kamarás felügyelte a décei és az újvári révet, ahová Tordáról többnyire szekéren vitték a sótömböket. Az alvinci sóraktár és rév ugyancsak Torda hatáskörébe tartozott. A tavaszi magas vízállást használták ki, de előfordult, hogy a kockákat az áradás elmaradása miatt nem tudták elszállítani. A biztonságos hajózás érdekében kora tavasszal a folyókat megtisztították a fatörzsektől, lebontatták a malomgátakat, megtiltották a vízi malmok létesítését, amelyek akadályozták a szállítást.³⁹ A kutatás jelenlegi szintjén nem tudjuk megállapítani, hogy mikor hozták létre kikötőt a Gyulaféhevár és Alvinc között fekvő Váradján. Valószínűleg már a középkor végén működött. A 16. század második felében már többször említik forrásaink.⁴⁰

Torda területén már a középkorban több malom épült a Rákos-patakon és az Aranyoson.⁴¹ A szórványos adatok okán inkább csak a létüket tudjuk megállapítani, közelebbit csak néhány esetben mondhatunk. A tordai malmok a középkorban az egyházak (az ótordai Szent Miklós és az újtordai Szent László egyház), a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt ágostonos kolostor, a mezőváros, valamint magánszemélyek birtokában lehettek. Az ótordai Szent Miklós-templom egyik oltárigazgatóságának malomrészéről egy 1508-ban kelt oklevélből értesülünk. 1523-ban ugyanannak a templomnak három oltárigazgatóságához tartozott az Aranyosra épített háromkerékű malom és a Péterlaka-völgyben levő halastó.⁴² Az egyházi intézmények malmai és halastavai a szekularizáció után a protestáns egyház, a kincstár, a magisztrátus vagy magánszemélyek⁴³ kezelésébe kerülhettek.

A mezővárosnak közös használatban levő malmaira csupán néhány adatunk van. A városvezetés 1567-ben közhasználatra két új gabonaőrítő malmot épített az Aranyos folyóra úgy, hogy ennek költségét a település két pusztá halastavának eladásából fedezték.⁴⁴ Ezek egyikét 1573-ban is említi egy oklevél.⁴⁵ 1579-ben szintén a tordai előljárók kezelték az ispotályhoz tartozó malmot.⁴⁶ A köztulajdonban lévőket a malombírákra bízták, jövedelmükből részesül-

39 DRASKÓCZY: *Sóbányászat* 61–62; Uő: *Sótermelés az 1530-as években* 33, 76–77; OBORNI: *i. m.* 77; *Torda jegyzőkönyve* 15.

40 GÁLFY Émőke: *Gyulaféhevár a középkor végén*. Erdélyi Múzeum LXXVII(2015). 1. sz. 33; ErdKirKv I/3. 1277., 1504. sz.; ErdKápJkv 861. sz.

41 A vízimalmok tömeges használata a 13. századtól kezdve forrásokkal bizonyítható. A középkorban és a kora újkorban gyakran alakultak ki miattuk jogviták, mivel építésük és használatuk könnyen kárt okozhatott. A rosszul megválasztott duzzasztás, a csatorna tisztántartásának elhanyagolása a feljebb fekvő területek elárasztásához vezethetett. A folyó hirtelen megáradása esetén is okozhatott árvízvet a malom. TRINGLI István: *A magyar szokásjog a malomépitésről = Analecta Mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról*. Szerk. NEUMANN Tibor. Argumentum–Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bp.–Piliscsaba, 2001. 251–252; Vő. VADAS András: *Terminológiai és tartalmi kérdések a középkori malombhelyek körül*. Történelmi Szemle LVII(2015). 4. sz. 619–648.

42 *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. I–II. Kivon., bev. JAKÓ Zsigmond. Akadémiai, Bp., 1990 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 17. – a továbbiakban KmKonvj). II. 3473., 3920. sz.

43 Van rá példa, hogy a korábban egyházi tulajdonban levő malmot a fejedelem eladományozta. 1583-ban például Rácz Péter udvari familiárisnak adományozta élete végéig a Tövis mezővárosban levő, a Tövis váza nevű patakra épült kétkerekű malmot, amely azelőtt a helybeli szerzetesek tulajdonában volt, de az országgyűlés határozata alapján a kincstárra szállott, és az adományozás előtt a gyulaféhevári uradalomhoz tartozott. ErdKirKv I/3. 297. sz.

44 MNL OL, F 25, 1, fól. 29–45, 16. oklevél.

45 Uo. 17. oklevél.

46 *Torda jegyzőkönyve* 11.

tek a város tisztségviselői, valamint a városban szolgáló papok és tanítók. Ha felújításra szorultak, a munkát a lakosok (a polgárok és a nemesek) közösen végezték el. Mint már említettük, a sóvágók ez alól mentesek voltak.⁴⁷

Magánszemélyek is építettek, vásároltak maguknak malmot.⁴⁸ 1530-ban a tordai előljárók egy malomhelyet örökre Szöcs (Pellio) István polgárnak és örökösének adtak a háza melletti kert végében és bizonyos lakosok kertjei mögött, ahol a Sós-patakra egy négykerekű malmot építhetett magának, ahhoz gátakat emelhetett (*simul cum obstructuris et clausuris*), jövedelmeit pedig békésen élvezhette. Az oklevél írója külön kiemelte, hogy a mezővárosnak jogában állt megtenni ezt a nem mindennapi engedményt: „*autoritate iuris nostri patronatus, qua a divinis regibus praedecessis[!] nobis datis et concessis fungimur*”.⁴⁹ Szöcs még ugyanabban az évben az adomány megerősítését kérte Báthory István vajdától.⁵⁰ Nem érte be ennyivel, a királytól is adománylevelet szerzett: 1531. április 16-án János király a malmot – a hozzátartozó földterülettel együtt – örökre Szöcs István tordai polgárnak adományozta, melyet az korábban, a tordai előljárók jóváhagyásával, a Sós-patakra, saját háza mellé épített. Elrendelte a tordai előljáróknak, hogy védelmezzék meg a malom birtokában.⁵¹ Valószínűleg nyomós oka volt, hogy adománylevelet is szerzett magának, mivel 1532-ben már panasszal jelent meg a király előtt Lippán. A tordai Szent Imre herceg-oltár rectora, néhai Miklós presbiter, majd halála után utódja, valamint egy Szöcs Mátyás nevű tordai lakos átlépték Szöcs István kertjeinek régi határát, és ezzel az ő földjének egy darabját, melyet azelőtt a malmához használt, jogtalanul elfoglalták, ezenkívül csatorna készítésével a malmot forgató víz bő folyását a saját medréről elterelték és másfelé vezették („*insuper factis cisternis meatum uberiozem aquae molendinum vertentis ab alveo suo deturbassent et alio emanari fecissent*”). Ezenkívül a mészárosok eltorlaszolták („*forent etiam nonnulli macellarii concives vestri, qui cuneis ligneis vulgo czevek vocatis in terram iuxta decursus dicti fluvii Sospathak infra ipsum molendinum defossis et dispositis*”), és ezzel felduzzasztották a patak vizét („*cum hoc liberum cursum aquae impedivissent*”), nagy kárt okozva a malomnak és a tulajdonosának. A kérésre a király 1532. június 11-én megparancsolta a tordai tanácsnak, hogy hordassák el a fát, és tanúvallomások alapján határozzák meg újra a kertek határát.⁵² 1574-ben és 1578-ban Szöcs István fiai (Dénes polgári rendű és Tordai Tamás deák, nemességet szerzett táblai jegyző) továbbra is bírták az apjuk által kb. 44 („*ab annis quadraginta quatuor aut circiter*”), illetve 48 éve épített malmot. Ekkor a vajdához járultak panaszukkal, mivel a tordai előljárók nem engedték, hogy az árvíz miatt megrongálódott malmot kijavítsák.⁵³

A mezőváros határában több halastóról van tudomásunk, de ezek sokszor kiszáradtak a gátak átszakadása miatt. A források többször említik az ó- és újtordaiak közös halastavát: 1549-ben a mezőváros puszta halastava az ispotálynak és a Szent László tiszteletére szentelt

47 Dés v It, 212.

48 1585-ben Ajtoni Borbély György vajdai familiárisnak Tordán malma és halastava is volt. ErdKírkv I/3. 663. sz.; KmFJkv 479. sz.

49 Nem szerepel viszont az ilyen oklevélben előforduló feltétel, hogy más malmokat nem szabad megkárosítani. Elképzelhető, hogy ez a formula az oklevél eredetijében még benne volt, és csak a ránk maradt rövidített változatából hiányzik.

50 MNL OL, F 25, 1, fol. 29–45, 8. oklevél.

51 Uo. 9. oklevél.

52 Uo. 10. oklevél.

53 Dénes 1573-ban esküdt polgárként bukkan fel a forrásokban. Uo. 11–12. oklevelek.

újtordai egyháznak egy-egy halastava mellett feküdt a Sós-völgyben. Ezt ekkor érdekes módon az előjárók örökre az egyik korábbi bírónak, Mike Jánosnak adományozták szolgálatai jutalmáért, és a mezőváros nagyobb pecsétjével erősítették meg az oklevelet.⁵⁴ Egyetlen mezővárosi halastavat említ két másik forrás is: 1573-ban a település „*nagy puszta halastava*”-ra,⁵⁵ a század végén a városi tó gátjának építésére⁵⁶ van adatunk, a gátak töltését és rendben tartását a tónál és az Aranyoson az ó- és újtordai lakosok közösen végezték. 1591–1604 között, Pogány tava felett, említik a mezőváros Virágos-tó nevű tavát is.⁵⁷ 1567-ben viszont két, közös használatban levő halastóról értesülünk: ekkor a fentiekben még említett Szócs Dénes két egymás mellett levő puszta halastavat vásárolt a mezővárostól.⁵⁸ Minthogy a város tavainak felügyeletét a 17. században évente választott tóbírák látták el, bizonyára a korábbi évszázadokban is hasonlóan jártak el.⁵⁹

A fentiek mellett több egyházi birtokban lévő halastó volt a város határában. 1523-ban az ótordai Szent Miklós-templom három oltárigazgatóságához tartozott az Aranyosra épített háromkerekű malom és a Péterlaka-völgyben levő másik halastó.⁶⁰ 1559-ben az előjárók egyik polgártársuknak, Petessi Mihálynak adták el a korábban a tordai (protestáns) egyház tulajdonában levő, de pusztulásra hagyott és a Sós-patak medre felett, a Kolozsvári utca végében fekvő halastavat, azzal a feltétellel, hogy az utca kertjeit ne károsítsa meg a halastó vize.⁶¹ Az újtordai egyház és az ispotály halastavára már utaltunk (1549).

Szórványos adataink vannak a magánkézben levő halastavakról is. 1444-ben a mezőváros a Középcserre nevű területen, a Péterlaka-völgyben halastóhelyet adományozott Pogány Miklós sókamarásnak. Ez a tó, Pogány tava név alatt, a 16–17. század fordulóján többször is adomány tárgya volt, miután Pogány Miklós, szintén Miklós nevű utódjával e család kihalt.⁶² 1567-ben arról értesülünk, hogy Petessi Mihálynak több halastava volt, mellettük feküdt az a két puszta halastó, melyeket Szócs Dénes vásárolt a mezővárostól.⁶³ 1573-ban Szócs Dénes esküdt polgár megvett egy másik halastavat is a mezőváros nagy puszta halastava és ugyanannak az Aranyos-patakra épült malma szomszédságában.⁶⁴

54 Uo. 18. oklevél.

55 Uo. 17. oklevél.

56 Kiss: *i. m.* 150, 157–158.

57 *Torda jegyzőkönyve* 10.

58 MNL OL, F 25, 1, fol. 29–45, 16. oklevél.

59 *Torda jegyzőkönyve* 10.

60 KmKonvj II. 3920. sz.; *Torda jegyzőkönyve* 9–10.

61 MNL OL, F 25, 1, fol. 29–45, 15. oklevél.

62 MNL OL, Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár 62829; LAKATOS Bálint: *Hivatali írásbeliség és ügyintézés a késő középkori magyarországi mezővárosokban, okleveleik tükrében*. Doktori disszertáció (Kézirat). Bp., 2013 (doktori.btk.elte.hu/hist/lakatosbalintpeter/diss.pdf – Utolsó megtekintés: 2018. dec. 12.). 117. – Pogány Miklós 1591-ben a Rákos-patakra épült malom és a Pogány tava nevű halastó háromnegyed részét birtokolta. ErdKirKv I/3. 1404. sz.

63 MNL OL, F 25, 1, fol. 29–45, 16. oklevél.

64 Uo. 17. oklevél.

DÉS

Tordához hasonlóan, Dés felemelkedése is elsősorban a sónak köszönhető.⁶⁵ Nem véletlen, hogy az uralkodók az ilyen települések kiváltságait többször is óvták és megerősítették, nagy figyelmet fordítva arra, hogy a lakosok száma ne csökkenjen.⁶⁶ A 15–16. század fordulóján a jelentős mezővárosok (pl. Torda, Gyulaféhevár) közé tartozott,⁶⁷ az ezt követő politikai események azonban nem kedveztek a város fejlődésének. A túlzott terhek miatt népessége fokozatosan csökkent, a 15. század végéhez képest a 16. század derekára a lakosság száma a negyedére esett vissza. (A désieiek állítása szerint Fráter György a szamosújvári vár építésére kényszerítette a lakosságot.)⁶⁸

A fentiekben már említettük, hogy Désen a középkorban is jelentős mennyiségű só bányásztak és értékesítettek. Két sóbánya működött, az egyik Désen (Cserakna), a másik pedig a szomszédos Désakna oppidum területén. A sóvágók a polgároktól eltérő jogállással rendelkeztek, a sókamara bérmunkásokként alkalmazta őket a só kitermelésére, ezért mentesek voltak minden más szolgálat és az adó alól.⁶⁹ Az aknában a munka megszervezése, irányítása a posztós sóvágók esetében a sóvágóbírák és dékánok, a vendég sóvágók esetében pedig a kapitányok hatáskörébe tartozott.⁷⁰ A sót szárazföldön és vízen szállították. A középkorban Désről Szatmárra, Tokajba, Szegedre is eljutottak vele, de a 16. század közepén csak Szatmárig és Tuzsérig, 1550 körül a termelés és az értékesítés egyaránt csökkent, mely az év háborús viszonyaival és a bizonytalan politikai helyzettel magyarázható.⁷¹

A mezővárosban álló lakóházat az esetleg hozzá tartozó kerttel, réttel vagy szőlővel együtt Désen is „örökségnek” nevezték. Az ingatlanforgalom ellenőrzése és a szerződések hitelesítése az előljárók kötelessége volt. Ha egy nemes meg akarta venni egy polgár, sóvágó vagy zsellér javait, esetleg a közös földek egy darabját, akkor szüksége volt a tanács engedélyére, de előfordult, hogy ez utóbbi megtagadta az elidegenítést. Ilyen esetről olvashatunk egy 1578-as oklevélben, mely szerint Szamossi Péter, a huszti vár gyalogoskapitánya házat vett néhai Dobó Lukács polgártól, de a vásárlást a dési előljárók, a mezőváros egyhangú akaratával („*ex consensu et unanimitate dicti oppidi*”), a köztelherviselés miatt megakadályozták, és a pénzt visszaadták. Végül mégis engedélyüket adták, miután a kapitány megígérte, hogy házat soha nem

65 Tordával ellentétben Dész város levéltára nem pusztult el. Lásd a 4. jegyzetet.

66 A teljesség igénye nélkül: JAKÓ Zsigmond: *Újabb adatok Dész város legrégebbi kiváltságleveléinek kritikájához* = Uő: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*. METEM, Bp., 1997. 9–26; DRASKÓCZY: *A dési sókamara* 107–119; OBORNI: *i. m.* 80–82; KÁDÁR József–TAGÁNYI Károly–RÉTHY László–POKOLY József: *Szolnok–Doboka vármegye monographiája*. III. Deés, 1900 (a továbbiakban *Szolnok–Doboka*). 5–27.

67 RÜSZ-FOGARASI Enikő: *Dész mint Szolnok és Doboka vármegye központi helye = Tanulmányok Erdély újkori történelméről. Magyarai András Emlékkönyve*. Szerk. PÁL Judit–RÜSZ-FOGARASI Enikő. Presa Universitară Clujeană, Kvár, 2002. 179–185; LAKATOS: *i. m.* 140–141.

68 1495-ben Dész és a szomszédos Désakna lakossága 3000 körüli lehetett, az 1550-es években azonban csak 600 körüli. DRASKÓCZY: *Szempontok* 91; OBORNI: *i. m.* 82–83.

69 KmFJKv 16., 36. sz.

70 Dész v lt, 149, 212; *Torda jegyzőkönyve* 15–16; DRASKÓCZY: *Sóbányászat* 61.

71 1537-ben a Désen kitermelt sómennyiség 53,3%-át szállították el és értékesítették, 1550-ben viszont csak 26%-át. DRASKÓCZY: *A dési sókamara* 108–110; Uő: *Sótermelés az 1530-as években* 76–77; OBORNI: *i. m.* 80–81.

mentesített a census és más adók alól, és mindenben aláveti magát az előljárók akaratának.⁷² Az 1570–80-as években ingatlanvételkor sok nemes tett ígéretet az adózásra a városvezetőknek,⁷³ viszont a magisztrátusnak nem volt joga beleszólni egy nemesi vagy közvetlenül kincstári tulajdonban lévő dési ingatlan birtokjogi kérdésébe, általában csak tanúként volt jelen az iktatásokon.⁷⁴

Désnek Cichegy elnevezésű szőlőhegyén a polgároknak és a nemeseknek is szabad volt szőlőt művelni. Bort többnyire csak saját fogyasztásra készítették, illetve a felesleget helyben értékesítették. A bor fontos jövedelemforrása volt a nagyobb szőlősgazdáknak, ezért a mezőváros közössége 1559-ben egy határozatban limitálta az idegen borok értékesítését Désen és Désaknán: ne hozzanak idegen bort a szüret első napjától addig, amíg 10 hordó marad a városból, továbbá a behozottnak el kell fogynia a következő szüretig, és azután se tartalékolják titokban.⁷⁵ 1578-ban Báthory Kristóf egy másik fontos kiváltságot is adott Désnek: engedélyezte, hogy évente két-három napig senki sem árulhassa a saját borát, azt csak az oppidum javára lehetett kimérni. Ez a szabály polgárra és nemesre is érvényes volt.⁷⁶

A település határában levő földeket és erdőket osztatlanul birtokolták. A felosztás módjáról nincsenek közvetlen adataink. A század második felében keletkezett néhány oklevélből azonban megállapítható, hogy a tanács által évente kiosztott dési közföldekből az ottlakó nemesek is részesültek, a dési házukhoz pedig használhatták a közös és a tiltott erdőt. Többségük mentes volt az adófizetés és a jobbágyi szolgálat alól, ellenben bizonyos szolgálatokkal (híd-, kerítés- és útépités, őrködés), a helybeli papnak járó quarta fizetésével és más kisebb kötelezettségek teljesítésével tartozott.⁷⁷ Azonban a rendelkezéseket a nemesek nem mindig tartották tiszteletben, nemesi kiváltságlevelükre hivatkozva kivonták magukat még a kisebb kötelezettségek és a városi törvények alól is, kiváltva ezzel a polgárok nemtetszését.⁷⁸ Egy 1598-ban kelt parancslevélben a fejedelem a dési nemesek panaszára – miszerint a korábbi szokásnak megfelelően a mentesített házaik után már nem kaptak a közös földekből és erdőkből – elrendelte a dési előljáróknak, hogy ezután minden évben, ahogy régen is, osszanak földet a nemeseknek.⁷⁹ Ez az oklevél egyik bizonyítéka annak, hogy a nemesek mindig is ré-

72 Dés v lt, 197, 202.

73 Például Válaszúti Mátyás deák 1580-ban saját oklevelében kötelezte magát, hogy Désen a városvezetők előtt Kodori Györgytől vásárolt házát élete végéig nem fogja megnemesíteni. Dés v lt, 206. 1584-ben Tasnádi Kincses Imre ígérte a dési főbíróknak, hogy a Désen szerzett házát nem fogja megnemesíteni. Dés v lt, 214. Szövegét közli: SZABÓ T. ATTILA: *Adatok Temesvári János deák okleveléhez*. Magyar Nyelv LVII(1961). 100–101.

74 Például 1576-ban két vármegyei nemes a fejedelem parancsára beiktatta Buda Jánost dési nemesi udvarházába, az eljáráson jelenlévők között elsőként a bírót és két esküdtet sorolták fel. Dés v lt, 194.

75 Ezt Izabella királyné is megerősítette még ugyanabban az évben. Dés v lt, 171, 173.

76 „*tam nobilibus, quam ignobilibus in dicto oppido Déés degentibus*”. 1578. május 12. MNL OL, P 2269 – Családok, testületek és intézmények levéltárai, K. Papp Miklós hagyatéka, 6, 14.

77 Dés v lt, 136, 175, 223; ErdKirKv 1/3. 1035. sz.

78 A nemesek és a mezővárosi polgárok közötti viszály általános volt ebben a korszakban, és a folyamat a szóban forgó települések elnemesedése irányába vezetett. Gálfi Emőke: *A gyulaférvári uradalom néhány mezővárosáról a 16. század második felében = Kolozsvár 700. Várostörténeti tanulmányok*. Főszerk. LUPESCU MAKÓ Mária. Szerk. IONUȚ COSTEA–OVIDIU GHITA–SIPOS GÁBOR–RÜSZ-FOGARASI ENIKŐ. EME, Kvár, 2018. 332, 334.

79 Dés v lt, 258.

szesültek a közföldekből, továbbá annak is, hogy a polgárok igyekeztek ezt megakadályozni. A forrásokból azonban másra is fény derül, és pedig arra, hogy létezett a nemeseknek egy kis csoportja, mely a polgárokkal együtt adózott. Nem volt mentesített házuk Désen, hanem polgári jogállású házban laktak, és a törvények értelmében ugyanolyan pénzbeli kötelezettségeik voltak, mint a polgároknak.⁸⁰

A polgárok és a nemesek között gyakran alakultak ki konfliktusok a közföldek használata miatt, ugyanis a nemesek időnként olyan földeket akartak hosszabb ideig használni, melyeket a polgárok a mezőváros közös földjének tartottak, és amelyeket minden évben újra akartak osztani maguk között. 1585-ben egy dési nemes a fejedelem törvényszéke elé idézte Dész egész magisztrátusát, azzal a váddal, hogy annak tagjai a bíró vezetésével jogtalanul lerohanták egy allodiális házát, két évvel később megnyerte a pert, de a tanács nem akarta kifizetni a büntetést.⁸¹ 1589-ben egy másik dési nemes is pert indított a mezőváros vezetősége ellen, mivel azok jogtalanul elfoglalták a szántóföldjét.⁸² Mindkét esetben a magisztrátus a mezőváros jogát védte a közföldek után áhítozó nemesekkel szemben.

Az is előfordult azonban, hogy a tanács engedélyt adott egy nemesnek, hogy magának mezővárosi ingatlant vásároljon. Például 1579-ben egy polgár és nemes közötti adásvételi szerződés megkötése előtt a polgár felkínálta a földet a többi polgárnak megvételre, és a bíró csak azután engedélyezte az eladást a nemesnek, miután egy polgár sem akarta azt megvenni.⁸³ Valószínűleg könnyebben keltek el a műveletlenül hagyott közföldek („*tövíses föld*”, „*irtvány*”). Egy nemes például a közösség földjeiből egy ilyen darabot kapott örökre, azzal a feltétellel, hogy kiirtja („*Barátok szigetén vagy szegén, azaz Ispotályföldén*”, a „*Kamaraházhoz való rét*” szomszédságában).⁸⁴ Mindenképpen megállapítható, hogy a nemesek igyekeztek ingatlant szerezni Désen, ez az 1570-es évektől kezdve a polgárok panaszaiából is kiderül. Ezt bizonyítja továbbá egy jegyzék is, melyben Buda János nemes felsorolja mindazokat a javakat, melyeket 1575–1587 között Désen szerzett, ahol főként réteket vásárolt, a szomszédos falvak határában pedig szántóföldeket is.⁸⁵

80 Uo. 246.

81 Uo. 219, 221.

82 Uo. 228.

83 1579. december 11. Szilvási Balázs dési polgár az elöljárók engedélyével 32 forinton néhány évre elzalogosította örökségét (egy rétet) egy mikházai nemesnek, miután megkínálta a dési polgárokat vele. Mivel „*gazos*” lett, a dési bíró kérésére Buda János nemes (aki a „*pogány*” elől bujdosott ide) váltotta ki a zálogból ugyanannyiért. Az utóbbi végül, Szilvási kérésére, évekkel később örökre megvásárolta a rétet, fizetve érte még 8 forintot. Uo. 205.

84 1582-ben az elöljárók örökre Buda Jánosnak adtak egy tövíses földdarabot. Uo. 209.

85 Buda János nemes jegyzéke a dési és környékbeli ingatlanjairól: Hagymási Kristóf vásárolt Máté deáknétól egy örökséget, és Buda Jánosnak „*ajándékozta*”, emellett adott neki még szőlőt, rétet, szántót a „*hútlének jószágából*”. Ezenkívül Buda János saját pénzén vett egy kis házat kerttel a paptól. Majorházat vett Chyrostól, az alsó Béla-hegyen szántóföldet Felföldi Miklóstól, Máté deáknétól vett aknai földet örökre, később még kettőt, mellette egy rétet. Harmat Boldizsártól zálogból kiváltott egy rétet a Nagyréten, majd örökre megvette, kifizette. A somkúti határban kiváltott egy szántóföldet és rétet, a felső Béla-hegyen két földet vásárolt. Kozárvári Máté bírótól vett a Cichegy alatt a patak mellett egy földet örökre. A majorház mellett vett egy répáskertet, zálogba vett egy rétet a Sós-patak mellett. Ambrus deáknétól vett egy tövíses rétet, Szilvási Balázstól kiváltott egy zálogos rétet a Barátok szigetén, majd megvásárolta. Vett egy désaknai földet a tó felett. Egy másik földet Gyenge Demetertől és feleségétől, Herceg Katalintól vett az őri határból, a Szamos-parton, mely

Minden település számára igen fontos volt saját területének védelme a szomszédos települések által elkövetett határsértésekkel szemben. 1572-ben Désen vitás helyzet alakult ki a szomszédos Somkúttal, olyannyira, hogy a dési előjárók kénytelenek voltak Báthory István vajda elé járulni panaszukkal, aki elrendelte Wesselényi Miklós ítélmesternek, hogy állapítsa meg újra Dész határát Kodor és Somkút felé.⁸⁶ A határ kijelölésekor tanúvallatást tartottak, melynek ugyanabban az évben kelt jelentéséből megtudjuk a konfliktus részleteit is. A szomszédos román falu, Somkút bírása, Marian vajda nemrég engedély nélkül egy malmot épített a Deberke-patakra, és mellette legeltették az ökreiket is, egy kis szigeten, mely a désiek tilalmas legelője volt. Ezenkívül a somkútiak Marian vajda irányításával a désiektől elfoglalták, és irtani kezdték a Kisoldalon levő erdőt, és a désiek tiltakozása ellenére azt állították, hogy máshol van a határ.⁸⁷

A fentiekben már említettük, hogy a fának nagy jelentősége volt a bányászatban és a sószállításban egyaránt. A désiek a középkorban és kora újkorban a csicsói uradalomhoz tartozó erdőket használták. 1423-ban Zsigmond király figyelmeztette a Bánffy családot, hogy a csicsói uradalmat csak azzal a feltétellel adta nekik, ha a dési hajósoknak ezentúl is megengedik a fák kivágását a hajóik számára, mert ezt a jogukat akkor kapták, amikor a vár még a királyé volt.⁸⁸ Ezzel a kiváltsággal később is éltek a dési sószállítók. 1517-ben Lajos király megparancsolta a csicsói castellanusnak, hogy ne tiltsa meg a désieknek a várhoz tartozó erdők használatát, mert azoknak joguk volt hozzá.⁸⁹

Dész fejlődésében kiemelt szerepet kapott a víz és annak hasznosítása. Elsősorban a sószállításában játszott szerepet, melyet a város határában folyó Szamos tett lehetővé. A sókereskedelemben használt nagy hajók a tavaszi áradást használták ki. A dési bárka János király idején hegyes orrú volt, és legalább kétszer olyan szélesre, négyszer olyan hosszúra készítették, mint a tordai csónakot, akár 90–100 tonna rakományt is elbírt. A sóberakodás helye Szabó T. Attila megállapítása szerint a ma Király árkának nevezett nagy hegyszakadék vidékén levő Szamos-part részén volt. Az oda vezető utcát Rév utcának nevezték. Ebből ágazott ki a Malom utca, melyet már a 15. század végén, 1490-ben említenek.⁹⁰

A sószállításban és a vízen való kereskedésben a polgárok és a nemesek is részt vettek.⁹¹ A polgárok 1593 körül panaszlevelet küldtek a fejedelemhez. Eszerint a nemesek sok gondot okoztak nekik, mert a közös terheket nem akarták viselni, jöllehet a mezőváros jövedelmeiből, azaz a tilalmas és közös erdőkből, földekből és más javakból részesültek, sőt a dési kereskedelmi jogokat és vámengedményeket is kihasználták (búzával, borral, zabbal és sóval való kereskedésben). Azt is megjegyzik, hogy a nemesek legutóbb a sószállító céh ellen is fellázkodtak, nem tartották tiszteletben a fejedelem által is (1591-ben) megerősített céhszabályzatokat,

azelőtt a Csákyaké volt. Kalmár János deáktól vett földet az aknai határon a Sós-patakon, az országút mellett Beke felé. Uo. 185.

86 Uo. 319 (új rendezés szerint).

87 Uo. 184.

88 *Zsigmondkori oklevéltár*. X. Szerk. C. Tóth Norbert. MOL, Bp., 2007 (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 43). 548. sz.; *Okmánytár Ozorai Pápa történetéhez [1398–1426]*. Közli WENZEL Gusztáv. Történelmi Tár VII(1884). 222; *Szolnok–Doboka* III. 11.

89 Dész v lt, 105.

90 DRASKÓCZY: *Sótermelés az 1530-as években* 76–77; SZABÓ T. Attila: *Dész települése és lakossága*. Kvár, 1943 (Erdélyi Tudományos Füzetek 147). 6.

91 A polgárok supplicatiója 1594-ből. Dész v lt, 247.

amelyeket azelőtt a polgári és nemesi jogállású sószállítók és sókereskedők egyaránt betartottak. Ezzel a sószállító céh és a mezőváros romlását okozták.⁹²

A sószállítókról az 1591-ben kelt céhszabályzatból tudunk meg többet. A korábbi kiváltságlevelek a mezőváros nagy részét elpusztító legutóbbi tűzvészkor megsemmisültek. Ezért a fejedelem az általuk bemutatott articulussokat a dési sókamara és a mezőváros előljárói tájékoztatása alapján megerősítette. E szerint, minthogy a portus, illetve a hajózási útvonal karbantartása sok költségbe kerül, idegen sószállítók – javaik elkobzásának terhe alatt – a dési celleristák ellenében sem a mezővárosban, sem a zsbói révhelyen nem kereskedhetnek. Ha valaki nyíltan vagy titkon akadályozná azokat, akik hajón vagy szekéren sót szállítanak, illetve más sószállítónak a vevőjét magához csalná, az tíz forintot fizessen. Munkájuk díjazását újra megszabta. A sószállítókat vagy más rendű emberek közül senki nem fuvarozhat drágábban a kamarához, mint amennyiért a celleristák szoktak szállítani. Csak az léphet be a sószállítók közé, aki a régi szokásnak megfelelően előbb kifizeti a celleristáknak járó díjat.⁹³

Désen fontos szerepet töltött be a halászat is. A halászok külön városrészt foglaltak el, a Halász utcát 1591-től említik a források.⁹⁴ Bethlen Gábor idejében is jelentős lehetett Désen a halászat.⁹⁵ Természetesen a halászerület nemcsak a Szamosra korlátozódott. Szabó T. Attila a dési helynevek vizsgálata alapján megállapította, hogy a 16–18. században nagyon sok álló és folyóvíz volt itt: 15 állóvíz, 20 folyóvíz, 10 sziget és 25 kút neve fordul elő a forrásokban, melyek nagy része ma már nem létezik (pl. a Szamos jobb oldalán sok patak volt, de ezek később eltűntek). A Szamos és a Malomárok között levő jókora szigetet 1582-ben Barátok szege vagy Barátok szigete néven említik az oklevelek, kétségtelenül azért, mert az Ágostonrendi szerzetesek, barátok birtokában lehetett. Ez a sziget a Szamos kiöntési területe volt, itt tehát nem létesülhetett emberi település.⁹⁶ Gyakoriak lehettek az áradások: 1591-ben nemcsak tűzvész pusztította a település egy részét, hanem a nagy árvíz miatt a dési országútra ráomlott egy hegy, a szőlőhegy jobbik felét pedig elmosta a víz.⁹⁷

A 16. században a Szamoson kívül két nagyobb patak volt Désen: a Deberké és a Szajkapaták.⁹⁸ Ezekre és a Sulymostó⁹⁹ nevű halastóra 1563-ból maradt fenn egy érdekes adat. Eszerint a dési protestáns lelkész, László presbiter, más néven Polus László saját örökölt és vásárolt „örökségét” és tartozékait végrendeletében a mezőváros (protestáns) egyházára hagyta, azzal a feltétellel, hogy haláláig nála maradnak, halála után pedig jövedelmüket a városvezetőség ke-

92 Uo. 241.

93 ErdKirKv I/3. 1623. sz. Ezt 1612-ben Báthory Gábor is megerősítette: DÉS v lt, 328.

94 SZABÓ T. Attila: *Dés helynevei*. Turda, 1937 (Erdélyi Tudományos Füzetek 101. – a továbbiakban SZABÓ T.: *Dés helynevei*). 7, 29.

95 1618-ban Bethlen Gábor a Désen lakó 15 fejedelmi halászt minden adó és szolgálat alól mentesíti azzal a feltétellel, hogy a fejedelmi konyha számára halásznak. *Szolnok–Doboka* III. 31–32.

96 DÉS v lt, 185, 209.

97 Uo. 233.

98 Uo. 184; Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, Kolozsvár, Dési Református Egyházközség levéltára (a továbbiakban Dési egyh lt), C1, 21 (másolat); SZABÓ T.: *Dés helynevei* 6–8.

99 „Ezt 1563-ban Sulymostó (olv. Sujmostó) alakban említik; ebből népetimológiával lett a mai Sulymostó név. Az eredeti név arra mutat, hogy az itt lévő halastó nemcsak hala miatt volt a désiek számára fontos, hanem egy benne termő vízínövény, a sulyom (latin neve: trapa natans) miatt is. Ezt a termésével gesztenyeszerű táplálékul szolgáló vízínövényt, úgy látszik, a régi désiek nagyon kedvelték, s ezért nevezhették el így a tavat.” SZABÓ T. Attila: *Dés története = Szolnok–Doboka magyarsága*. Szerk. uó. DÉS–Kvár, 1944. 149.

zeli, és a mindenkori papok szükségleteire fordítja. („*Sub patrocinio et potestate iudicum et iuratorum civium pro tempore semper constitutorum futuris.*”) A kancellárián kiállított végrendeletet maga a bíró, Kalmár Tamás és egy esküdt polgár vitte II. János király elé 1563-ban, kérve annak megerősítését. Az adományozott ingatlanok: ház a mezőváros központjában, a Szajka-patakra épített malom kétharmada, két szőlő Cichegyen, irtvány Irmes pataka mellett, szántóföldek a Holt-Deberke hídjá mellett, kaszáló a Köveshágói út mellett és a „Solymostó” nevű halastó.¹⁰⁰

Tordához hasonlóan Désen is több malom volt. A mezővárosnak legalább egy malma volt, de egyházi és magántulajdonban is voltak malmok. A mezővárosi malom a már említett Malom utcában állhatott, mely szomszédos volt a Rév utcával.¹⁰¹ Erről a malomról lehet szó egy 1553-ban élt határozatban, ekkor ugyanis a dési sóvágók megígérték a városvezetőknek, hogy a templom körüli és a mezővárosi malom gátjánál levő munkálatokban mindig részt fognak venni.¹⁰²

Egy tanúvallatásról 1592. május 21-én készült jelentés is említi a város malmát, annak malommesterét, illetve Keresztúri Kristóf dési sókamarás (1571–1574) (vagy magának a sókamarának) a malmait is, a Réti és egy másik malmot. Az oklevél szerint a mezőváros és egy nemes között per folyt egy Tót János nevű jobbágy és fiai miatt. Az említett jobbágyról a vallomásokból az derült ki, hogy az 1560-as évek elején telepedett Magyarországról Désre, és 12 évig lakott ott. Onnan „Bekes hada” (1575) után szegénysége miatt a közeli Alórbe adta magát jobbágynek több fiával együtt, de Mihály és Máté nevű fiait annál korábban Désen molnármesterségre adta. Mihály gyermekkorá óta Keresztúri Kristóf deák vagy a sókamara malmaiban szolgált, előbb a dési Réti, aztán a Cichegyi (szőlőhegy) malomnál, majd a dési mezővárosi malomnál, ahol Jó Antal, a város malommestere (Jó Lukács dési concionator testvére) nevelte fel, és annak haláláig dolgozott mellette. Tót Mihály (akit 1592-ben már Molnár Mihálynak hívtak Désen, testvérét pedig Molnár Máté mesternek) a Bekes-féle lázadás után 3 évvel feleségül vette Jó Antal özvegyét, de később újranősült.¹⁰³

A fentiekben említett Réti nevű malomról többet is elárulnak a források. 1498-ban Kodori János özvegye tiltotta a Kodori család két másik tagját, hogy Széken egy halastavat és egy házat, Désen egy halastavat, a Kis-Szamoson egy malmot és egy házat eladjon Gyulai István deáknak. Végül 1499-ben a dési malom kétharmadát és az ottani halastó hatodrészét tudták csak eladni örökre 200 forinton Gyulainak.¹⁰⁴ Ez a malomrész az utóbbi végakarátának megfelelően 1508 körül a dési Szűz Mária és Szent István oltárigazgatóságáé lett, majd 1539-ben a városvezetőség kegyúri jogánál fogva magánkézbe került. Későbbi adatokból kiderül, hogy ez volt a Réti nevű malom, ugyanis a fent említett Kodori János részét a dési malomból és halastóból 1510-ben veje, Lupsai László kapta meg, és ezt 1554-ben „Réti” malomnak nevezték.¹⁰⁵

100 1563. július 31. Dési egyh. lt, C1, 21 (másolat); *Szolnok-Doboka* III. 116.

101 1569-ben Désen a sókamara prefektusának, Szilágyi Mihálynak háza a Malom nevű utcában állott. *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I. 1569–1602. I/1. János Zsigmond királyi könyve.* Mut., jegyz., reg. FEJÉR Tamás–RÁCZ Etelka–SZÁSZ Anikó. EME, Kvár, 2003 (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 1). 196. sz.

102 Dési v lt, 149.

103 Uo. 236.

104 KmKonvJ 3060., 3115. sz.

105 Uo. 3566., 5271. sz.; *Szolnok-Doboka* III. 112–114.

Az egyházi tulajdonban lévő malmokról keveset tudunk, az ágostonos szerzeteseknek 1516-ban volt egy malomhelye a Nagy-Szamoson.¹⁰⁶ 1530-ban János király megengedte a Mária Magdolna-kápolna és a plébánia előljáróinak, hogy a Nagy-Szamoson közösen malmot építsenek.¹⁰⁷ Ezek később feltehetően magánkézbe kerültek. Jogviták Désen is kialakultak a malmok építése és használata miatt. 1531-ben János király parancslevelet küldött Rohody István nemesnek, melyben érvénytelenítette azt az adománylevelet, mellyel egy szántóföldet adott neki a Dés mezőváros földjéből, melyet Rohody a Nagy-Szamos melletti dési malmához használt, mivel ezt a földet a désiektől nem akarja elvenni.¹⁰⁸ Ugyanő 1537-ben vizsgálatot rendelt el egy malom ügyében, melyet Tötöri Pál a dési határon a Szamosra akart építeni.¹⁰⁹

KÖVETKEZTETÉSEK

A fentiekben bemutatott források alapján megállapítható, hogy – Gyulafehérvár mellett – a legjelentősebb két erdélyi mezőváros, Torda és Dés 16. századi fejlődését nagymértékben földrajzi fekvésük és természeti erőforrásaik határozták meg. Minthogy Erdélyben a legnagyobb mennyiségű sót e két sóbányavárosban termelték ki, már a 14. században a királyi szabad városokkal egy időben számos szabadságjogot nyertek el az uralkodótól, melyek széles körű önkormányzatot, szabad bíraskodást és gazdasági előnyöket biztosítottak a lakosoknak. Ez hosszú távon meghatározta a két település fejlődését. Azonban az adatokból az is kitetszik, hogy a 16. század bizonyos évtizedeiben a háborús viszonyok és a bizonytalan politikai helyzet előnytelenül befolyásolta a kitermelést és az értékesítést (ez okozta Désen is a század derekán a lakosság számának jelentős csökkenését).

A természeti erőforrások vizsgálata során a mostoha forrásadottságok miatt több kérdés megválaszolatlanul marad, a feltárt adatok alapján azonban le lehet vonni bizonyos következtetéseket. A sóbányászatnak köszönhetően a két mezőváros számos kiváltsággal rendelkezett, melyek alapján a többi természeti erőforrás hasznosításában is nagyfokú függetlenséget és előnyt élveztek. Az oppidumok területe és az ahhoz kapcsolódó haszonvételek tulajdonosa a lakosok közössége volt (Torda esetében igazolható, hogy a magvaszakadt javak mindig a városra és nem a fejedelemre szálltak). Az ingatlanforgalmat az előljárók ellenőrizték. Az „örökségekhez” (ház, telek, kert, rét, szőlő) szabad végrendelezési és adásvételi jog társult. A források alapján megállapítható, hogy a nemesek más mezővárosokhoz hasonló módon a két tárgyalt oppidumban is igyekeztek ingatlant („örökséget”) szerezni, és az ezzel járó előnyöket kihasználni. A szőlőtermesztésnek nem volt különösen nagy jelentősége, a bort többnyire csak saját fogyasztásra készítették, legfeljebb helyben értékesítették. A szántóföldeket, kaszálókat, erdőket osztatlanul birtokolta a mezőváros lakossága. A bentlakó sóvágók többsége és a nemesek is csak a közösséggel együtt részesültek belőle. A fának és a víznek kiemelkedő szerepe volt a só kitermelésében és annak vizen (különböző méretű hajókon) vagy szárazföldön (szekereken) történő szállításában. A szomszédos erdők használatát már a korai városi

106 KmKonvJ 3616. sz.

107 *Szolnok-Doboka* III. 113.

108 Dési v lt, 120.

109 *Szolnok-Doboka* III. 19.

kiváltságlevelek biztosították a lakosoknak. A sószállításban és a vízen való kereskedésben a polgárok és a nemesek is részt vettek, akik céhekbe tömörültek, tevékenységüket pedig céhlevel szabályozta. Mindkét mezőváros területén már a középkorban több malom és halastó létesült, melyek az egyházak, a mezőváros, valamint magánszemélyek birtokában voltak. Nem kétséges, hogy fontos bevételi forrást jelentettek a tulajdonosaiknak. Ez a megállapítás nemcsak Tordára és Désre érvényes, hanem más mezőváros esetében is bizonyítható.¹¹⁰ Gyakoriak voltak az építésük és használatuk miatt kialakult konfliktusok, emellett az áradások, gátszakadások is sok gondot okoztak.

THE NATURAL RESOURCES OF TURDA AND DEJ

Keywords: *Torda (Turda), Dés (Dej), market town, natural resources, salt mining*

The study analyses the natural resources of Turda and Dej, which greatly influenced the development of both settlements in the 16th century: salt, water, the agricultural plough lands and the forests nearby. Salt was a safe source of income for the inhabitants, and due to the importance salt mining had, the two market towns enjoyed several privileges based on which they profited by the many advantages in terms of harnessing the other resources. Our paper analyses the specific features and the correlations concerning their use (the construction of mills and fish ponds, sailing and winegrowing etc.) based on the archive documents.

RESURSELE NATURALE DIN TURDA ȘI DEJ

Cuvinte-cheie: *Turda, Dej, târg, resurse naturale, exploatarea sării*

Studiul analizează resursele naturale din Turda și Dej, care au influențat în mare măsură dezvoltarea celor două localități din secolul al XVI-lea: sarea, apa și terenurile agricole, respectiv pădurile din jurul celor două târguri. Sarea a reprezentat o sursă sigură de venit constant pentru locuitori, iar datorită importanței pe care o avea exploatarea sării, cele două târguri s-au bucurat de numeroase privilegii pe baza cărora au beneficiat de mare independență și multe avantaje în ceea ce privește utilizarea celorlalte resurse. Lucrarea prezintă particularitățile și corelațiile în ceea ce privește utilizarea acestora (construcția de mori și înființarea de eleșteie, navigare și viticultură etc.) pe baza documentelor de arhivă cercetate.

110 Báthory Zsigmond 1584-ben a zilahi lakosoknak megengedte, hogy településük területén egy halastavat létesítsenek, és egy gabonaörlő malmot építsenek, illetve ezek jövedelmét a mezőváros hasznára fordítsák. ErdKirKv I/3. 443. sz.

Reformáció 500

SZABADI ISTVÁN*

A SZILÁGYSÁG HOVATARTOZÁSA A KORA ÚJKORI REFORMÁTUS EGYHÁZKORMÁNYZAT TÜKRÉBEN

Kulcsszavak: *református egyházkormányzat, Erdély, Tiszántúl, Szilágyság, kettős kapcsolat*

A tágabb értelemben vett Szilágyság, azaz Kraszna és Közép-Szolnok református egyházmegyéinek Erdéllyel való kapcsolatához szeretnék néhány adalékkal szolgálni. A két nemesi vármegye közjogilag Magyarországhoz tartozott, de a középkor óta kötődött Erdélyhez is. Ez a kötődés közismerten az erdélyi vajdák szolnoki ispánságában (azaz a vármegyében érvényesülő, igazából tisztázatlan „vegyes joghatóságában”, a nádor és a vajda közös irányításában), illetve az erdélyi püspöki egyházmegyéhez való tartozásában fogható meg. Egyéb tekintetben is gyakran vizsgált a terület hovatartozása, Jakó Zsigmond és őt követve Kristó Gyula új Erdély-fogalmat dolgozott ki, Kraszna és Közép-Szolnokot a történeti Erdélyhez sorolva. Ezt az állítást gondolta újra Hegyi Géza, s a területet – földrajzilag kétségtől az Alföldhöz való kapcsolódásán túl – társadalmi kapcsolatrendszere alapján is Magyarországhoz kötötte.¹

Ami az egyházigazgatást illeti, noha a két említett vármegye valóban az erdélyi püspök alá tartozott, de az joghatóságát nem érvényesítette közvetlenül, hanem a Szilágyságot egyes szatmári és ugocsai területekkel együtt a tasnádi püspöki helynök, a vikárius igazgatta, önállóan gyakorolva számos püspöki jogkört is (bíráskodás, vizitáció, ordináció). Valamiféle függetlenséget jelentett ez is a püspöki hatalomtól, amelynek a jelentősége éppen a reformáció térhódításakor derült ki, amikor az említett jogkörökkel a protestáns esperes kezdett élni.

Az erdélyi püspökség Meszesen túli részének önállósodása a lutheri tanok térhódításának idejére esett. Ha az 1545, azaz az első tasnádi zsinat után újonnan létrejövő Szatmár-vidéki superintendencia nem is köthető Hevesi Mihályhoz, ahogy azt a hagyomány sokáig őrizte,² az biztos, hogy az 1557-es kolozsvári hitvitán Hebler Mátyás és Dávid Ferenc mellett Károlyi Boldi Sebestyén már az Erdélytől minden tekintetben független, lutheránus irányú Szatmár-vidéki superintendentiát képviselte.³ Ennek a superintendentiának, mely a későbbi tiszántúli

* SZABADI István (1964), PhD, Dr. habil., történész, egyetemi docens, Debreceni Egyetem BTK Történelmi Intézet. E-mail: iszabadi@gmail.com.

- 1 HEGYI Géza: *Magyarország vagy Erdély? A Szilágyság hovatartozása a középkorban a társadalmi kapcsolatok tükrében*. Erdélyi Múzeum LXXIV(2012). 3. sz. 23–45.
- 2 ZOVÁNYI Jenő: *Hevesi Mihály*. Protestáns Szemle XLIV(1935). 1. sz. 22–24.
- 3 POKOLY József: *Az erdélyi református egyház területi beosztásáról*. Protestáns Szemle XI(1899). 5. sz. 319–320.

egyházkerület egyik magját fogja alkotni, természetesen része az egykori krasznai főesperesség teljes egészében, illetve az egykori szolnoki főesperesség Szamostól nyugatra eső része. Az új, továbbra is krasznainak, később szilágyinak nevezett protestáns egyházmegye, avagy tractus területe pedig magában foglalta nem csupán Kraszna vármegye területét, hanem Közép-Szolnoknak a Szamos és a Kraszna folyók közé eső részét, azaz lényegében a Tövishátat.

Az új egyházmegye létrejötté további lényeges tanulsággal szolgál. A középkori főesperesség területe követte a világi közigazgatási beosztást, azaz a krasznai főesperesség Kraszna megye területével, a szolnoki pedig Közép-Szolnok és Belső-Szolnok megyék területével esett egybe. A reformációt követően viszont a krasznai, avagy szilágyi tractusba nem tartoztak bele sem az Érmellék, sem Belső-Szolnok egyházközségei. Tehát a középkori keretből megmaradt az egyházközségi beosztás és *mutatis mutandis* az esperesség, de utóbbi messze eltért a régi főesperességek és a régi (püspöki) egyházmegye beosztásától. Mindez arra is utal, hogy a reformációt nem felülről kezdeményezték, és vitték véghez, hanem abban meghatározó volt az alsópapságon belüli erjedés. Ami a korai reformációt illeti, mások mellett (Csepregi Zoltán, Dienes Dénes) én is úgy vélem, hogy a papi reformáció nagy jelentőséggel bírt a vidékünkön, s nem kizárólag a patronátus szerepének, főleg nem a gyülekezeteknek, hanem az egyházmegyék fraternitásának volt jelentős szerepe a folyamatban. A protestáns egyházszervezet kialakulása egyházalkotmányi értelemben akkor indult meg, amikor a protestáns ordináció végzésére önálló tisztséget létesítettek, illetve a már létező lelkészi fraternitások már létező vezetői közül ezzel a feladattal valakit megbíztak. Az alsópapság a régi középkori fraternitásokat fenntartotta, s ezeken dőlt el, hogy egy-egy főesperesség papsága az új tanítások hívévé válik-e. A külföldi akadémiákra el nem jutó leendő lelkészek e fraternitások előtt tettek vizsgát, s itt is ordinálták őket. Erre az első példát a bihari fraternitásban az 1544. évi váradi zsinaton találjuk. Dévai Bíró Mátyás akkori kezdeményezése más vidékeken is követésre talált.⁴ Ezek a fraternitások jellemzően a Partiumban egészen a 18. század végéig megtartották súlyukat és jelentőségüket, leginkább az egyházi központoktól távolabb eső egyházmegyékben (pl. Máramaros, a Debrecenből nézve mindig renitens Bereg, a 18. század folyamán végig elszakadni akaró Kraszna/Szilágy). Az egyháztörténeti hagyomány szerint a Tiszántúli Református Egyházkerület 1557-ben jött létre Kálmáncsehi Sánta Márton tevékenységének köszönhetően, a váradi és a szatmári „superintendentiák” egyesülésével. A korábbi Szatmár-vidéki superintendens, Károlyi Boldi Sebestyén megmaradt lutheránusnak, Erdődön és Krasznabélteken (1557-ig) lelkész és (1554-től) a nagybányai egyházmegye esperese volt. 1555–1557 között a Szatmár-vidéki egyházkerület püspöke volt,⁵ a Tiszántúlt a megerősödött helvét irány miatt, illetve a helvét irányú egyházkerület létrejötté miatt hagyta ott, s ment Kolozsvárra, majd Szászvárosba. Így lehetett az említett 1557-es kolozsvári hitvitán Kálmáncsehi ellenfele. Érdekességként jegyzem meg, hogy a szilágyási reformátusok az 1580-as években még mindig ágostai hitvallásúakként szerepelnek forrásainkban, például Báthory Kristóf 1580. április 24-én, Gyulafehérvárott kelt oklevelében,⁶ mikor a vajda a szilágy-

4 CSEPREGI Zoltán: *A váradi vita 1544-ben = Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*. Szerk. F. ROMHÁNYI Beatrix–KENDEFFY Gábor. Gondolat, Bp., 2009. 168.

5 Uő: *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM). Proszopográfiai rész. I. A reformáció kezdetétől a szolnai zsinatig (1610)*. I/1: Á–L. MEDÍT, Bp., 2014. 799.

6 Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban EREL), B 10 – A Szilágyi traktus levelei, Iratok 1580–1791, 1. tétel.

sági (in districtu Szilágy) seniornak, másként superintendensnek (!) szabadságot adott a vizitálásra, templomok építésére és javítására, stb.⁷

A Partiumnak Erdélyhez fűződő, jöllehet folyton változó közjogi helyzete valóban meghatározó volt a kerület kialakulása szempontjából. Ahogy a partiumi területek is az erdélyi fejedelmek alá kerültek, az itteni protestáns püspöki hatalom is kizárólagos joggal átvette a potestas ordinist, azaz az ordináció jogkörét. Ezzel jogkörük teljessé vált, és lényegében a középkori püspökök helyébe léptek. Az erdélyi fejedelmi hatalom védelmet adott a Partium reformátusságának is, ennek jelentősége az egyes felekezetek közötti számarányban még ma is tükröződik. Ennek is köszönhető, hogy a szilágysági magyarok mintegy kilencven százaléka ma is a református felekezethez tartozik. Ugyanakkor máig érezhető annak a hatása is, hogy – a megjelent diáknévsorok szerint⁸ – a kora újkori szilágysági lelkészek túlnyomó része nem Nagyenyeden, hanem minden bizonnyal Váradon, 1660 után pedig bizonyítottan Debrecenben kapott képzést, itt szentelték őket lelkésszé, mely szentelés nyilvános disputát, azaz vizsgát követően, tiszántúli zsinatokon történt. Képzettségük, lelkeségük és gondolkodásuk tehát ide, a puritanizmus két kora újkori fellegvárához kötötte őket. A szószéken elhangzott tanítások is ezt a neveltetést tükrözték, s ha attól eltértek, a tiszántúli egyházkerület feladata volt a tanítás megjobbitása, illetve a fegyelmi ügyek lefolytatása. A szilágysági, túlnyomórészt református magyarság sokat emlegetett puritán kegyessége talán ennek a kötődésnek is köszönhető. Debrecenhez kötötte a Szilágyságot a Debreceni Református Kollégium partikularendszerre is: az anyaiskolától kapták rektorikat, akik ugyanazon tankönyvekkel és tanítási módszerrel éltek, mint az anyaiskolában.

A szilágysági református magyarság emlegetett puritánságának tovább élése, egyházhoz való hagyományos ragaszkodása még sokáig megfogható és adatolható. Ilyen például az eklézsiakövetés, amelyet II. József tiltott be, és számos vidéken már az emléke sem maradt fenn, de a Szilágyságban az egyházi fegyelmezés e formája – ti. a szószék alatti szégyenpad használata elsősorban a paráznak és káromkodók kárára – a 20. század elejéig élt.⁹ A 19. század első feléig gyakorlatban volt az ilyen bűnökért járó nyilvános korbácsolás és pálcázás szokása is.¹⁰

A legújabb korig ugyanazok alkották a helybeli közösséget és a helybeli református egyházközösséget, a templom és iskola fenntartására, képzett prédikátor és tanító alkalmazására közös határozattal a községi földekből adtak át egyes birtokrészeket az egyházközösség használatába, akár végleges tulajdonába. Kötelező közmunka volt az „Eklézsiái közönséges munka”, azaz a szántás, kapálás, kaszálás, aratás és részvétel az egyházi épületek megépítésében. Azo-

7 POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*. IV. Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Állandó Igazgatótanácsa, Bp., 1904. 46. „A két Báthory: István és Kristóf, az ágostai hitvallást tekintette ezen egyház hivatalos confessiojának, minthogy az 1571 szept. 9-iki medgyesi zsinaton, a mikor Alesius a magyar egyházak püspökévé másodsor is megválasztott, a református lelkészek is aláírták az ágostai hitvallást és ennek apológiáját; fentartva az úrvacsora kérdésében eddig elfoglalt kálvimi álláspontjukat. Valószínű, hogy Báthory István felfogására tekintettel, később az összes református lelkészek is elfogadták ugyan ilyen módon az ágostai hitvallást és éppen ezért nevezte Báthory Kristóf még 1580-ban is ágostai hitvallásuaknak őket.”

8 JUHÁSZ István–JAKÓ Zsigmond: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Kriterion, Bukarest, 1979; *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*. I–II. Szerk. SZABADI István. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen, 2013.

9 GÁBRIEL András: *A Szilágyság*. Honismeret XX(1992). 5. sz. 46.

10 PETRI Mór: *Szilágy vármegye monográfiája*. I. Szilágy vármegye közönsége, Bp., 1901. 532.

kat, akik nem jelentek meg, megbírságotlák. Az elzárt, nagybirtokos nélküli tövisháti falvakban az egyes családok, nemzetségek úgy ragaszkodtak például a templomi ülésrendhez, mint valami ősi, eredeti szabadságjoghoz. A templomban, mint a közösség ünnepélyes összejöveteleinek helyszínén, az ülésnek szokásos „rendjéhez” az előbb ülő „régí”, „eredeti” családok féltékenyen ragaszkodtak a legutóbbi időkig. A templomi „székperek” nyomait számos település irattára megőrizte. Az egyházi élet mindennapjait tehát nem csak az egyház, hanem a világi, a politikai község is felügyelte.¹¹ A hagyományos, egyházas világképtől aligha független, hogy a szilágysági családokban mindig sok gyermeket vállaltak (ez csak napjainkban kezd megváltozni), ugyanakkor meg kell említeni azt is, hogy a lelkesztársadalom túlnyomó része vagy háromszéki, vagy szilágysági származású, ahogy ez a lelkeszi névtárakból is kiderül.

Visszatérve a Szilágyság és Erdély kapcsolatához, abban fordulópontot hozott az 1693-as esztendő, amikor a Partiumot hivatalosan visszacsatolták Magyarországhoz, Kraszna, Közép-Szolnok és Zaránd vármegyékét viszont csak az adózás tekintetében, de közigazgatásilag továbbra is Erdélyhez tartoztak. Ez a kettős függés 1732. december 31-ig tartott. Ezután, III. Károly rendelete alapján, Kraszna és Közép-Szolnok minden szempontból a Gubernium fennhatósága alá került, de egyházigazgatásilag a reformátusok a tiszántúli egyházkerület részei maradtak továbbra is. Az erdélyi rendek számára 1691-ben kiadott *Diploma Leopoldinum* kedvezőbb helyzetbe hozta az erdélyi reformátusokat, mint a magyarországi egyházigazgatás alatt élő hittestvéreiket (az erdélyi négy bevett vallás addigi jogai megmaradtak). A szilágysági református egyházmegye területén ekkor jelent meg az a törekvés, hogy a tractus az erdélyi református superintendenciához tartozzék. Ráadásul a szilágysági egyházmegye abban a sajátos helyzetben volt, hogy a helyi erdélyi egyházi törvények szerint igazgatták, jelentéseiket az erdélyi református főkonzisztóriumhoz adták be, attól függték egyházpolitikai ügyekben, a tiszántúli egyházkerulettől pedig egyházfegyelmi ügyekben. Ugyanakkor 1734-ben, amikor egy királyi rendelet megerősítette a tiszántúli református egyházkerület területét, abba természetesen beletartozott a szilágysági egyházmegye is. Ekkoriban a tiszántúli superintendens Zoványi György volt (1728–1758), aki a Közép-Szolnok vármegyében lévő, de a szilágysági tractushoz tartozó Zilahon lakott, s onnan igazgatta a kerületben lévő mind erdélyi, mind magyarországi egyházmegyéket.¹² Zoványi, aki 1711 óta egyidejűleg krasznai esperes is volt, Szilágynak Erdélyhez tartozását egész egyszerűen gondolta megoldani: 1732-ben Debrecenben felvetődött az egész tiszántúli kerületnek Erdélyhez csatolása. Ez a debreceni egyházmegye jegyzőkönyvében van feljegyezve, ugyanis, minthogy kerületi közgyűlést tiltott volt tartani, az esperesek egy úgynevezett consiliumon tárgyaltak olyan kérdéseket is, amelyek az egész superintendenciát érintették. A *Carolina resolutio* után vagyunk egy évvel, amikor felmerült a tiszántúli kerület felosztása is, mely szerint az északi partiumi vármegyékben lévő egyházmegyék önálló kerületté szerveződnének. Ekkor olvashatjuk Zoványi javaslatát: „*superintendentia maneat in eodem statu, in quo nunc est, nec in duas vel plures dividatur partes, nec etiam exquorundam mente scissio facienda, multo magis nostra Superintendentia Transylvanicae*

11 Kós Károly: *Szilágysági levelesládákból*. Ethnographia 109(1998). 159–167.

12 Magát a forrásokban következetesen a superintendentia Trans- et Cis-Tibiscana superintendensének titulálta. A Cistibiscana, azaz Tiszáninnen a mai Tiszántúlt jelölte (Erdély felől nézve), a Transtibiscana pedig az ugyanehhez a kerülethez tartozó, de a Tiszán túl lévő egyházigazgatási területet jelentette (Bereg, Ugocsa egy része, Máramaros).

conjugenda”.¹³ Zoványi javaslatát ezen a bizonyos tanácskozáson elvetették, de a püspök leveleiből kitűnik, hogy az erdélyi főkonzisztóriumot, annak kérésére, gyakran kereste fel. Emiatt, s a fentiek miatt is, nem egyszer érte az a vád a kerület vagy éppen Harsányi István közép-szolnoki esperes részéről, hogy egyházmegyéjét Erdélyhez akarja csatolni. 1754-ben ezért a következő végzést hozta a tiszántúli superintendencia: „*Relatum est per Reverendum Dominum Stephanum Harsányi Tractus Mediocris Szolnok seniozem, Admodum reverendum Dominum Superintendentem Georgium Zoványi in eo laborare, idque opera praecipuae Illustris Baronis Volfgangi Bánffy, ut majorem Venerabilis Tractus Mediocris Szolnok partem, a reliquo corpore avulsam, Superintendenciae Transylvaniae adjungat. Placuit itaque praesenti congregationi superintendencialis ut primum quidem Venerando Domino Superintendenti notificetur per hanc eandem congregationem, deinde Illustri Baroni per spectabilem Dominum curatorem Michaelem Dobozy; institutum illud prorsus esse impracticabile, nec in effectum deduci inscia Regia majestate posse*”.¹⁴ A szilágyi egyházmegye elszakasztására vonatkozó, Zoványi elleni vád nem volt alaptalan. Ő maga írja Wesselényi István erdélyi főgondnoknak 1733 nyarán: „... *én e gyümölcstelen és ezer gondú tisztességet meguntam, és mindenkor csak elmémben tartottam Excell[enciád] ama szavait: szakasszam el a Partiumbéli eccl[éziá]kat*”.¹⁵

Bár ez nem történt meg, egy közel százéves folyamat vette kezdetét, melynek végeztével a korábban debreceni püspökök által irányított Szilágyság majdnem teljes egészében az erdélyi egyházkerület igazgatása alá került. Zoványi György 1758-ban, 101 évesen hunyt el, püspök utódai – Vecsey János (†1763), Tatai Csirke Ferenc (†1765), Szilágyi Sámuel (†1785), Szatmári Paksi István (†1791) – minden szempontból úgy bántak, úgy igazgattak a szilágyi egyházmegyében, mint a többi tractusban. 1767-ben és 1786-ban canonica visitatiót tartottak, válóperes ügyekben hozott egyházmegyei ítéleteket semmisítették meg, megfenyítették iskolamestereket, intézkedtek a lelkészekről megtagadott dézsma ügyében, az agentialis pénztárba alamizsnagyűjtést rendeltek el, és 1788-ban felfüggesztették Szilágyiban – ahol addig egyedülként megmaradt – a Zoványi-féle kánonok használatát.¹⁶

Az első igazi törést a tiszántúli kerület és a szilágyi tractus között egy divortialis házassági (válási) ügy hozta el, amely során 1768-ban Zoványi püspöknek a zsbói lelkészségben szolgáló József nevű fia, ekkor már szilágyi esperes, szembeszállt a kerület akaratával.¹⁷ Érvénytelenített egy házasságot, ami ellen az egyházkerület tiltakozott, az esperest 1768–1770 között háromszor idézték be a kerület elé, ő azonban a fegyelmi tárgyalásokon egyszer sem jelent meg. Erre maga Wesselényi Ferenc erdélyi főgondnok biztatta, aki a Périben tartandó első tárgyalást megelőzően 1768. november 9-én Drágban kelt levelében a következőket írta Zoványi Józsefnek: „*Tiszteletes Superintendens Uramnak rotunde írja meg T. Esperest Uram, hogy híjában ne is fáradjon Peérbe, mert én parantsoltam, hogy a szilágyiak közül senki oda ne compareáljon, mind azért, hogy Közép-Szolnok és az egész Szilágy Erdélyhez realláltatott, és tam in politicis, quam Ecclesiasticis Erdélji Dicasteriumoktul s Consistoriumtul függ; ... T. Superinten-*

13 Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban TtREL), I.1. a. 2., 250.

14 TtREL, I.1. a. 3., 304.

15 A Román Nemzeti Levéltárak Kolozs megyei Osztálya, Kolozsvár, A Wesselényi család zsbói levéltára (Fond 250), Fasc. 437.

16 SZABADI István: *A szilágyi (krasznai) egyházmegye és az erdélyi egyházkerület kapcsolata a 18. században*. Egyháztörténeti Szemle XIV(2013). 4. sz. 31–37.

17 TtREL, I.1. b. 121. és 127. Zoványi József szilágyi esperes fegyelmi ügye (1768).

dens uram ... ő kegyelmének matrimoniális caussákat tractálni nem szabad, melyre nézve ha T. Superintendens Uram mindazokra nem hajtván, Pérbé a magyarországiakkal confluálna és deliberálna is, világosan meg kell írni, minden munkájok és deliberátumok füstben megyen... Eddig is, hogy a szilágyi Tractusbéliék némely dolgokban a Debreczeni superintendentiához tartottak, és a Debreczeni superintendentiát néminemüképpen agnoscálták, esett onnét, hogy N. Tiszteletű Zoványi uram azon Tractusban viselte a superintendencia fejét, és annál fogva subjeceáltak velemennyiben azon superintendentiának, ameddig akartak...”.¹⁸

Közben Lázár János gróf, az új erdélyi főkurátor márciusban levelet írt Debrecenbe a superintendensnek, kérve, hogy ha legközelebb generális synodust tartanak az Erdélyhez tartozó vármegyékben, arról előbb a főkonzisztóriumot értesítsék, kérjék meg engedélyét, s fogadják küldötteiket is, valamint Erdélyben az erdélyi egyházi törvények szerint járjanak el.¹⁹

Kérték a tiszántúliakat azt is Zoványi Józseftől, mint szilágyi esperestől, hogy adja át az egyházmegye iratait a superintendenciának. Az iratok átadását Wesselényi Ferenc maga tagadta meg, s ezért a kerület kérte ez ügyben az erdélyi főkonzisztórium állásfoglalását. Szebenből 1769 augusztusában érkezett meg a levél Lázár János és Teleki László aláírásával, melyben szemére vetették a kerületnek, hogy Tasnádra Debrecenből vittek iskolamestert, pedig az a kolozsvári kollégium beneficiuma volt, felrótták, hogy a szilágyi papoktól taksát szedtek, és hogy a debreceniek részt kívántak némely szilágyi fundusok jövedelméből. Mindezekre hivatkozva úgy döntöttek, hogy a jogbiztosító iratokat tartalmazó levelesláda Zsibón maradjon, „Sibóról meg ne mozdíttassék”.²⁰

Wesselényi Ferenc 1770-ben meghalt, így ismét szóba került a tractus levelesládájának az ügye. Két listát készítettek a láda tartalmáról, egyiket megkapta a tiszántúli, másikat az erdélyi superintendencia, maguk az iratok pedig ugyanebben az évben, az erdélyi főkonzisztórium akarata szerint, Kolozsvárra kerültek. Ez volt az első eset, amikor az erdélyi főkonzisztórium tettelesen is beavatkozott az szilágyi tractus ügyeibe. Ettől kezdve, ahogy Pokoly fogalmaz, „az erdélyi főconsistorium «in ecclatistico politicis», a tiszántúli egyházkerület pedig «in mere ecclesiasticis» gyakorolta az egyházmegye feletti joghatóságot”.²¹ Közben a tiszántúli egyházkerület kezdett megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy „az Erdélyhez tartozó eklézsiák a magyarországi eklézsiáktól elszakasztassanak”.²² Az elszakításra 1818–1821 között került sor, a magyar lakosságát tekintve csaknem színreformátus Szilágyságot egyházkormányzat szempontjából végre Erdélyhez csatolták, de tudjuk, hogy ez az állapot sem tartott, történelmi léptékek mérve, túl hosszú ideig.

18 TtREL, I.1. b. 121., 3.

19 Uo. I.1. b. 127., 45.

20 Uo. 51.

21 POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*. V. Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Állandó Igazgatótanácsa, Bp., 1905. 244.

22 ZOVÁNYI Jenő: *A tiszántúli református egyházkerület története*. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 1939. 90.

THE AFFILIATION OF SĂLAJ REGION IN THE MIRROR
OF THE EARLY MODERN REFORMED ECCLESIASTICAL GOVERNMENT

Keywords: *reformed ecclesiastical government, Transylvania, Tiszántúl Region, Sălaj Region, dual relationship*

The reformed dioceses formed in Kraszna and Middle-Szolnok counties became part of the Tiszántúli Reformed Church District in the 16th century (until then their territories belonged to the Bishopric of Transylvania). Because legally it remained part of Transylvania, it was also under the effect of the ecclesiastical laws of Transylvania, and remained there in the 18th centuries, too, in the time of the Habsburg *Gubernium*. These laws created much favourable conditions for the Protestants in practicing their cult. For this, the whole 18th century was marked by the endeavours of the Protestants from Sălaj to become part of Transylvania not only legally, but in terms of ecclesiastical administration, too, a goal achieved only in the 19th century after a long period of struggles.

APARTENENȚA SĂLAJULUI DIN PERSPECTIVA CONDUCERII ECLEZIASTICE
REFORMATE DIN EPOCA PREMODERNĂ

Cuvinte-cheie: *guvernare ecleziastică reformată, Transilvania, regiunea de dincolo de Tisa, regiunea Sălajului, relație duală*

Protopopiatele reformate care s-au format în comitatele Crasna și Solnocul de Mijloc au devenit parte a Eparhiei Reformate de dincolo de Tisa pe parcursul secolului al XVI-lea. Până atunci teritoriul lor a aparținut Episcopiei din Ardeal. Deoarece însă din punct de vedere legal au aparținut în continuare de Transilvania, legile ecleziastice transilvănene au fost valabile și aici, și nu și-au pierdut valabilitatea nici în timpul Guberniului din secolul al XVIII-lea, creând condiții mult mai favorabile protestanților în privința practicării religiei. Din această cauză întreg secolul XVIII a fost marcat de încercările protestanților din Sălaj de a aparține de Transilvania și din punctul de vedere al administrației ecleziastice, deziderat atins abia la începutul secolului al XIX-lea, după o perioadă lungă de încercări.

SZABÓ ANDRÁS*

ERDÉLYIEK A WITTENBERGI MAGYAR COETUSBAN

Kulcsszavak: *wittenbergi egyetem, Melanchthon, magyar coetus, erdélyi református egyház a 16. században*

A reformáció egyetemén 1555 júniusában alakult meg Philipp Melanchthon támogatásával a magyar diáktársaság. Tagjainak többsége magyar nemzetiségű volt, 1565–1566 után a többségük a református felekezetből került ki. A coetus fennállása alatt összesen 439 tagot számlált, ők lettek a magyar református egyház vezető rétege az első évtizedekben: nagyobb helyek lelkészei, jelentősebb iskolák tanárai, egyházi vezetők. A többségük a Tiszántúlról, Északkelet-Magyarországról, Erdélyből és a török hódoltságából érkezett. Négy iskola bocsátotta ki nagyrészt őket: Debrecen, Várad, Sárospatak és a hódoltsági Tolna, s átlagban egy-két évet töltöttek a reformáció városában. A diáktársaságnak több funkciója is volt: tagdíjat szedett, és védte a diákok érdekeit, emellett önképzőköriként is működött, saját, az egyetemével párhuzamos oktatási rendszert alakított ki, amelyben disputációkat rendeztek, és beszédgyakorlatokat tartottak. A coetus tagjai számos, főként latin nyelvű nyomtatványt is megjelentettek, a beszédek szövegén kívül leginkább latin, görög és héber alkalmi verseket, ezenkívül is a leggyakrabban a távozókat búcsúztató propempticonokat. A diáktársaság vezetője az átlagban egy esztendőre megválasztott senior volt, a szervezeti minta egyébként ugyanaz, mint a magyarországi protestáns kollégiumoknál. A coetus utolsó korszakát beárnyékolta a szászországi kryptokálvinisták és orthodox lutheránusok küzdelme, amelybe végül a magyar református diákok is belekeveredtek. 1584-től már egyébként is egyre vonzóbbá vált az újra reformátussá lett heidelbergi egyetem: egyre többen már eleve oda mentek, s fel sem keresték Wittenberget. 1592-ben rövid időre ki is tiltották a diáktársaságot a reformáció szülővárosából, de ezt még egy rövid felívelő korszak követte. Az utolsó tagok 1609-ben jöttek, a coetus anyakönyvét 1613-ban hazahozták Nagybányára, s ezzel formálisan is megszűnt a társaság.¹

Ha a Wittenbergben tanult erdélyi diákokat keressük, nehéz dolgunk van, mivel nagyon kevés forrásunk maradt a református egyház 16. századi történetéről, azok ugyanis a 16–17. század fordulójának viharos eseményeiben nagyrészt elpusztultak. Az egyháztörténet rögzítette azt a szorult helyzetet, amelybe a reformátusok kerültek: alig indult meg a két nagy protestáns felekezet különválása az 1560-as évek első felében, amikor a fejedelmi támogatást is elnyert antitrinitarizmus gyors elterjedése végzetesen meggyengítette a pozíciójukat. János Zsigmond fejedelem halála és a katolikus Báthory István trónra kerülése lehetőséget adott a fellélegzésre az 1570-es években. Az új fejedelem nem tudta rögtön a katolikus egyház restaurálásával kezdeni az uralkodását, mivel ehhez hiányoztak a képzett papok és szerzetesek, így

* SZABÓ András (1954), DSc, irodalomtörténész, egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, Selye János Egyetem, Révkomárom. E-mail: szabo.andras@hungarnet.hu.

1 A magyar diáktársaság történetéről lásd SZABÓ András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*. Balassi, Bp., 2017 (a továbbiakban SZABÓ: *Coetus Ungaricus*).

az evangélikus egyház konzervatív szárnyának erősítésével próbálkozott, s a reformátusokat támogatta az unitáriusokkal szemben.²

A lelkészi és tanári utánpótlást elsősorban a helybéli születésű s külföldi egyetemekre ment értelmiségiek erősítették. Ha a partiumi születésű diákokat nem vesszük figyelembe, akkor a kutatás jelenlegi állása szerint összesen harminchárom erdélyi coetus-tag azonosítható. Ebben legtöbbször a születési helyet jelölő névre támaszkodhatunk, amely a korabeli nem nemesi származású értelmiség jellemző sajátossága volt. Négyen közülük Erdélyen kívül futották be a pályájukat: Krakkai Demeter³ Sárospatakon tanított, Alvinczi Péter⁴ Váradon majd élete nagy részében Kassán lett lelkész, Dési Tamás⁵ szikszói prédikátorként halt meg fiatalon, Vásárhelyi Mózes⁶ pedig Krakkai egyik utódja volt, mint pataki tanár. Néhány módosabb nemes is volt a tagok között. Báró losonci Bánffy Ferencet⁷ 1588–1589-ben a wittenbergi egyetem tiszteletbeli rektorának is megválasztották, s utána még Strassburgban is tanult nevelője, Baranyai Decsi János kíséretében. Ő Bánffy Farkas fejedelmi tanácsos és dobokai főispán negyedik fia volt, de későbbi életéről alig tudunk valamit. Mihályi Csáky Zsigmond⁸ örökölte nagy-nagybátyja, Csáky Mihály kancellár vagyonának jelentős részét, fiatalon esett el a törökök ellen vívott mezőkeresztesi csatában. Szarvaskendi Kendi Sándor⁹ a bártfai iskolában végezte középfokú tanulmányait, majd hazatérése után az Erdélyi Fejedelemség egyik vezető politikusává vált, aki a coetust anyagilag is támogatta. Az egyesület betiltása idején a politikai befolyását is latba vetette az újraengedélyezés érdekében. Mint ellenfelét Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem végeztette ki. Alsószopori Sulyok Imre¹⁰ hazatérése után gyors hivatali karriert csinált, s fiatal korban bekövetkezett halála előtt tanácsúr és kancellár lett.

2 ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Akadémiai, Bp., 1977. 57–73.

3 Boroskrakkó, ? – Sárospatak, 1598. november vége–december eleje. 1587. augusztus 3-án lett a magyar coetus tagja, s ugyanabban a hónapban iratkozott be az egyetemre. SZABÓ: *Coetus Ungaricus* 180–181.

4 Nagyenyed, 1570 k. – Kassa, 1634. november 22. (Az ő esetében nem születési nevet látunk, mivel kisenemesi családból származott.) 1598. május 24-én lett a wittenbergi magyar coetus tagja, s 30-án iratkozott be az egyetemre. 1600–1601-ben Heidelbergben is tanult. Uo. 87–89; HELTAY János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Balassi, Bp., 1994.

5 Dési, ? – Szikszó, 1575. október 10. 1570. április 12-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, de tanult Marburgban és Heidelbergben, s meglátogatta Németalföldet, Angliát és Franciaországot is. SZABÓ: *Coetus Ungaricus* 131.

6 Kézdivásárhely, ? – Sárospatak, 1608. július 17. előtt. 1598. április 15-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, s a következő napon lépett be a coetusba, de már júniusban tovább ment Heidelbergbe, ahol 1601-ig maradt. Uo. 289–290.

7 Születéséről és haláláról semmit sem tudunk. 1587. július 26-án lett a wittenbergi magyar coetus tagja, s ugyanabban a hónapban iratkozott be az egyetemre is. 1589 és 1592 között tanult még Strassburgban. Uo. 91–92.

8 ?, 1571 k. – Mezőkeresztes, 1596. október 26. 1589. június 5-én lett a magyar coetus tagja, s 21-én iratkozott be az egyetemre. Lehetséges, hogy a Partiumban született, mert szülei menyegzőjét Váradon tartották, de örökölt birtokai Erdélyben voltak. Uo. 111–112.

9 ?, ? – Kolozsvár, 1594. augusztus 30. 1558. január 21-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Uo. 174–175.

10 ?, ? – Gyulafehérvár, 1578. január 25. Felsőfokú tanulmányait a bécsi egyetemen kezdte 1560-ban, a wittenbergi egyetemre 1562. november 9-én iratkozott be, majd Észak-Itáliában is megfordult. Uo. 222.

Biztosan nem Erdélyből származott, de később mégis ide került huszonkilenc coetus-tag. Nem sorolom fel őket egyenként, csak jellemző eseteket említek. Tízen a török hódoltságból jöttek: Dél-Baranyából, a magyar reformáció egyik centrumából jött például Laskai János,¹¹ a gyulafehérvári káptalan későbbi levélkeresője és öccse, Laskai Csókás Péter,¹² fogarasi és marosvásárhelyi rektor, gyulafehérvári lelkész. Tolnából származik Baranyai Decsi (Csimor) János¹³ későbbi marosvásárhelyi rektor, jeles történetíró, akit már említettem, mint Bánffy Ferenc nevelőjét. Az alföldi nagy mezővárosból indult Kecskeméti Búzás Balázs,¹⁴ boroskrakkói, alvinci és szászvárosi református lelkész, az erdélyi egyházkerület püspöke. Tizenhárman partiumi származásúak, ilyen volt például Tasnádi Ruber Mihály¹⁵ bánffyhunyadi, nagyenyedi és magyarigeni lelkész, vagy Keserői Dajka János,¹⁶ Bethlen Gábor udvari papja, mindketten erdélyi református püspökök. A Magyar Királyság területéről öten jöttek, ilyen volt Ilosvai Benedek¹⁷ tályai evangélikus, varannói és gyulafehérvári református lelkész, a gyulafehérvári káptalan vezetője, aki a hagyomány szerint a helyi református iskola első törvénykönyvét is

- 11 Laskó, ? – Sellenberk, 1599. október 28. 1574. szeptember 27-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, s ugyanaznap lett a coetus tagja is. A korábbi szakirodalom két személynek hitte. Uo. 182–183.
- 12 Laskó, ? – Gyulafehérvár, 1587. szeptember. 1577. december 10-én lett a wittenbergi magyar coetus tagja, s 1578. január 7-én iratkozott be az egyetemre. Többször járt külföldön, megfordult, Itáliában, Svájcban és Franciaországban is. Uo. 184–185; H. HUBERT Gabriella: *Laskai Csókás Péter peregrináció-elmélete 1581-ből = Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson – Szeged 1991. augusztus 12–16. – elhangzott előadások*. Szerk. BÉKÉSI Imre–JANKOVICS József–KÓSA László–NYERGES Judit. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft., Bp.–Szeged, 1993. 549–555.
- 13 Decs, 1560 után – Marosvásárhely, 1601. május 15. 1587. július 26-án lett a wittenbergi magyar coetus tagja, s ugyanabban a hónapban iratkozott be az egyetemre is. Bánffyval együtt 1589 és 1592 között még Strassburgban tanultak. SZABÓ: *Coetus Ungaricus* 92–95; „*Igniculi sapientiae*”. *János-Baranyai-Decsi-Festschrift. Symposium und Ausstellung zum 400. Jahrestag des Erscheinens der Adagia von János Baranyai Decsi in der Széchényi Nationalbibliothek*, 1998. Szerk. BARNA GÁBOR–STEMLER Ágota–VOIGT Vilmos. OSZK–Osiris, Bp., 2004.
- 14 Kecskemét, ? – Szászváros, 1603?. 1588. május 21-én lett a wittenbergi magyar coetus tagja, s 25-én iratkozott be az egyetemre. SZABÓ: *Coetus Ungaricus* 172; GUDOR Kund Botond: *Az eltűnt Gyulafehérvári Református Egyházmegye és egyházi közösségei. Inquisitoria Dioceseos Alba-Carolinensis Reformatae Relatoria (1754)*. Kriterion–Tortoma, Kvár–Barót, 2012. 33, 35–36; SIPOS GÁBOR: *Reformata Transylvanica. Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez*. EME, Kvár, 2012. 68–69.
- 15 Tasnád, ? – Magyarigen, 1618. szeptember 24. 1587. november 4-én lett a wittenbergi magyar coetus tagja, s 17-én iratkozott be az egyetemre. SZABÓ: *Coetus Ungaricus* 172; GUDOR: *i. m.* 36–39; SIPOS: *i. m.* 68–72.
- 16 Érkeserű, 1580 k. – Gyulafehérvár, 1633. május 18. 1607. augusztus 15-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, de a következő esztendőtlől már Marburgban, 1609-től Heidelbergben tanult. SZABÓ: *Coetus Ungaricus* 175–176; HELTAI János: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980. Bp., 1982. 292–293.
- 17 Ilosva, ? – Gyulafehérvár, 1586 nyara. 1558. július 7-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, ahol 1561. március 4-én magiszteri címet is szerzett. SZABÓ: *Coetus Ungaricus* 155–156; Uő: *Ilosvai Benedek gyulafehérvári plébános = Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*. Szerk. IMRE Mihály–OLÁH Szabolcs–FAZAKAS Gergely Tamás–SZÁRAZ Orsolya. Egyetemi, Debrecen, 2011. 627–633.

összeállította. Kassai Zsigmond Dávid¹⁸ jeles humanista író volt, a váradi, majd gyulafehérvári iskola rektora. A legmesszebről Zalai Kápolnai András¹⁹ gyulafehérvári és szászvárosi lelkész érkezett, az ő életrajzát kivételesen jól ismerjük, ugyanis fennmaradtak naplófeljegyzései, amelyeket egy 1573-as kiadású öröknaptárba, egy ún. Eber-kalendáriumba írt. Halála után a kötetet a partiumi származású egyetemi társa, Piskolti Fabricius Mátyás²⁰ (piskolti, küüllővári, sárdi, szászvárosi, dévai és marosvásárhelyi lelkész) örökölte, s tovább vezette a naplófeljegyzéseket. A kéziratot, amely ennek a korszaknak ritka és értékes dokumentuma, csak kivonatos publikációból ismerjük, az eredetijét a gyulafehérvári Batthyány Könyvtár őrzi.²¹ Az Erdélyen kívüliek beáramlása nagyobb mértékben az 1570-es években kezdődött, ez összefügg Báthory István egyházpolitikájával, aki vissza akarta szorítani az unitáriusokat, s erre eleinte alkalmas eszköznek látta a reformátusok megerősítését.²² Ennek jellemző momentuma volt a gyulafehérvári unitáriusok elüldözése: a székesegyház és az iskola ekkor került a reformátusok kezébe.²³

A diáktársaság erdélyi tagjai közül hazatérésük után hárman lettek unitáriusok, a legismertebb közülük Basilius István,²⁴ aki az új egyház egyik vezető egyéniségévé vált, s ezért a nevét utólag ki is húzták a coetus anyakönyvéből. Ugyancsak áttért Bessenyei Jakab²⁵ is, aki az 1580-as években konzisztórium tag és a háromszéki unitárius egyházkör esperese volt. A harmadik Lippai Péter²⁶ lett, aki világi pályára lépett, és a gyulafehérvári káptalan levélkeresőjeként kereste a kenyerét. Talán szintén Erdélyben működött később az a Kálvinnak levelet író Krasznai Ferenc, akiről csak azt tudjuk, hogy később ő is áttált az antitrinitáriusok közé.²⁷

-
- 18 Kassa, 1556 – Nagyszében, 1586. A wittenbergi egyetemre 1577. június 10-én iratkozott be, de még ez év őszén továbbment Heidelbergbe, majd egy esztendő múlva Tübingenbe. SZABÓ: *Coetus Ungaricus* 168–169.
- 19 ?, 1555 k. – Szászváros, 1588. december 23. 1578. április 17-én lett a wittenbergi magyar coetus tagja, s 26-án iratkozott be az egyetemre. Uo. 293; BARTS Gyula: *Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és feljegyzései*. Sopron, 1929. 3–4, 12–13.
- 20 Piskolt, 1555 k. – Marosvásárhely, 1601 vége. 1578. április 26-án iratkozott be a wittenbergi egyetemre. SZABÓ: *Coetus Ungaricus* 214; BARTS: *i. m.* 4–11, 13–15.
- 21 A fontos forrás kiadásán Ósz Sándor Előd dolgozik.
- 22 ZOVÁNYI: *i. m.* 73.
- 23 SZABÓ András: *Antitrinitáriusok, reformátusok és jezsuiták Gyulafehérvárott, 1557–1588*. Erdélyi Múzeum LXXVII(2015). 1. sz. 42–50.
- 24 Kolozsvár, 1525 k. – ?, 1592 első fele. 1549. július 22-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, s 1550 második felében a jénaira; 1555. július 22-én alapító tagja lett a wittenbergi magyar coetusnak. SZABÓ: *Coetus Ungaricus* 95; Mihály BALÁZS: *István Basilius = Ungarländische Antitrinitarier (Tamas Arany, István Basilius, István Császmái, Lukács Egri, Elias Gczmidele)*. Koerner, Baden-Baden et Bouxviller, 1990 (Biblioteca Dissidentium XII). 51–104.
- 25 Életről nagyon keveset tudunk. 1558. június 15-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre. SZABÓ: *Coetus Ungaricus* 102.
- 26 Születési és halálzási dátuma nem ismert. 1568. május 22-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Uo. 186; GÁLFY Emőke: *A gyulafehérvári biteleshely levélkeresői (1556–1690)*. EME, Kvár, 2015 (Erdélyi Tudományos Füzetek 283). 37, 63–65.
- 27 SZABÓ: *Coetus Ungaricus* 182; Ósz Sándor Előd: *A Kálvinnak levelet író magyarról. Új adatok Krasznai Ferenc életéhez = Hittel és humorral. Tanulmánykötet a 60 éves Hörcsik Richárd születésnapjára*. DRHE, Debrecen, 2015. 83–90.

Ha a vallásváltásról beszélünk, nem hagyhatjuk ki Fodor Bálintot²⁸ sem, aki Fodor István kolozsvári bíró fia volt. Ő kezdetben Kálmáncsehi Sánta Márton zwingliánus irányzatát követte, de 1561 után, mint a nagyszebeni magyarok prédikátora, lutheránus lett. S feltétlenül meg kell említenünk az egyetlen erdélyi szász evangélikust, aki belépett a diáktársaságba, Michael Hartmann.²⁹ A magyarázatot erre a kivételes lépésre talán az adja meg, hogy külföldi peregrinációja előtt Debrecenben tanult. A sok tanár és lelkész között kevesen voltak olyanok, akik világi pályára léptek, a gazdagabb nemeseken kívül ilyen volt a már említett Laskai Jánoson és Lippai Péteren kívül Kopácsi Ferenc.³⁰ Kopácsi Bihar mezőváros beosztott lelkészeként kezdte a pályáját, de később Békés Gáspár, majd Báthory István és Kristóf szolgálataiba állt, élete végén pedig a Kassán működő Szepesi Kamara tanácsosaként dolgozott.

Ugyan nagyon sok esetben hiányoznak a biográfiai adatok, az ismert életrajzi pályák mégis kirajzolják azokat a református központokat, ahol az akadémikus (külföldi egyetemeken is járt) egyházi értelmiségiek tevékenykedtek. Ez az a korszak, amikor az unitáriusok még nyomasztó fölényben voltak, így nem meglepő, hogy erősen eltér az így kapott kép a 17. századtól. Marosvásárhelyen kívül elsősorban Dél-Erdély jelenik meg református centrumként: Alvinc, Boroskrakkó, Gyulafehérvár, Szászváros, Déva, Nagyenyed, Fogaras, Magyarigen és Küküllővár. Jelentős szerepet kellett játszania a gyulafehérvári iskolának is, de erről szinte semmit sem tudunk, a tanárok listája hiányos, sem szabályzat, sem diáknévsor nincs a kezünkben. Valamennyire kirajzolódik a református egyházat és a peregrináló diákokat támogató főnemesi pártfogók névsora is: Bocskai István és családja,³¹ a losonci Bánffyok (Bánffy Ferenc coetus-tag), a mihályi Csákyak³² (Csáky Zsigmond coetus-tag), szarvaskendi Kendi Sándor (maga is coetus-tag), Kovacsóczy Farkas,³³ Apafi Miklós (a későbbi erdélyi fejedelem, Mihály nagyapja).³⁴ Kovacsóczy és Kendi közös levélben fordultak 1592. december 10-én Frigyes Vilmos szász helytartóhoz a coetus kitiltásának feloldása érdekében.³⁵

28 Kolozsvár, ? – Nagyszeben?, ?. 1555. június 4-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, s június 24-én a coetus alapító tagja volt. SZABÓ: *Coetus Ungaricus* 142.

29 Apold, ? – Szászújfalú, 1587. 1569. április 6-án iratkozott be a wittenbergi egyetemre, s 24-én lépett be a magyar coetusba. Uo. 151; Ernst WAGNER: *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen. I. Band: Von der Reformation bis zum Jahre 1700.* Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1998. 69.

30 ?, ? – Kassa, 1598. május 13. (Kopácsi István korai reformátor fia vagy unokaöccse, tehát vagy a Partiumból, vagy a Magyar Királyságból érkezett.) 1567. március 3-án iratkozott be a wittenbergi egyetemre. 1569 és 1571 között Lipcsében is tanult. SZABÓ: *Coetus Ungaricus* 178–179.

31 Bővebben lásd SZABÓ András: „Teged Isten dicséruink”. *Bocskai István, Erdély és Magyarország fejedelme.* Második, átdolgozott kiadás. Kálvin, Bp., 2010. 53–67.

32 Csáky Mihály kancellár élete utolsó néhány évében talán antitrinitárius lett. Vö. MOLNÁR Dávid: *Csáky Mihály levelének előtörténetéhez.* Keresztény Magvető 116(2010). 1. sz. 45–51.

33 PETNEHÁZI Gábor: *Kovacsóczy Farkas kortörténeti feljegyzései (1563–1567).* Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények (2012–2013). 57–94; SZABÓ: *Coetus Ungaricus* 31, 76, 92, 93, 154, 169, 175.

34 Uo. 50, 186; *Politika és házasság. Mennyegzőre hívogató levelek a 16. századi Erdélyből.* Kiad. HORN Ildikó–KREUTZER Andrea–SZABÓ András Péter. ELTE BTK, Bp., 2005 (TDI Könyvek 2). 139–141.

35 Géza SZABÓ: *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613.* Akademischer, Halle (Saale), 1941. 124–125.

A wittenbergi magyar diáktársaság tagjai közül kerültek ki a későbbi erdélyi református püspökök: Tordai Sándor András,³⁶ Toronyai Máté,³⁷ Ungvári Fabricius János, Kecskeméti Búzás Balázs, Tasnádi Ruber Mihály és Keserői Dajka János. Ugyanez a helyzet az ismert esperesek többségével is, bár itt ismét csak utalnom kell arra, hogy erről a korszakról nagyon hiányos a tudásunk. Végeredményben elmondható, hogy a wittenbergi egyetem neveltjei és a magyar coetus tagjai jelentős szerepet játszottak abban, hogy a református egyház Erdélyben túlélt az antitrinitarizmus rohamos térhódítását, a Báthoryak ellenreformációs kísérleteit, valamint a tizenöt éves háború pusztításait.

TRANSYLVANIAN STUDENTS IN THE HUNGARIAN COETUS OF WITTENBERG

Keywords: *University of Wittenberg, Melancthon, Hungarian coetus, Transylvanian reformed church in the 16th century*

The Hungarian coetus of Wittenberg was founded in June 1555 with the support of Philipp Melancthon, and ended its activity in 1613. The members of the community played an important role in the education of the first generations of the Hungarian Calvinists. Although our sources on the 16th century history of the Transylvanian reformed church are scarce, it proved to be enough to identify thirty-three members originating from this region. Following their peregrinations, four of them fulfilled their carrier outside Transylvania, another four were prosperous nobles, but the majority most probably returned home and served their homeland. Twenty-nine of them came from outside Transylvania, – either from the Ottoman Empire, from the Parts (*Partium Regni Hungariae*) that belonged to Transylvania, or from the Hungarian Kingdom which was under Habsburg supremacy, – but continued their carrier here. Three, possibly four members of the coetus became priests of the Unitarian and another one of the Lutheran church. Among other members, there was a Transylvanian Saxon student of Lutheran religion, the only exception of this kind. After their return to Transylvania, the places of their activities mark the ecclesiastical centres of the contemporary Reformed church, mainly in the southern part of the state. Many members of their group became either leaders in the Reformed church, or priests and professors of the most important places of the Principality.

36 Torda, 1536. november 30. – Déva, 1579. 1554. április 13-án iratkozott be a wittenbergi egyetemre, s a coetus alapító tagja lett 1555. június 24-én. SZABÓ: *Coetus Ungaricus* 274–275; Ósz Sándor Előd: *Tordai Sándor András, az erdélyi reformátusok harmadik püspöke*. Református Szemle 97(2004). 234–245; Uő: *Tordai Sándor András erdélyi református püspök két könyvéről = In via eruditionis. Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*. Szerk. BITSKEY István–FAZAKAS Gergely Tamás–LUFFY Katalin–SZÁRAZ Orsolya. Egyetemi, Debrecen, 2016. 315–324.

37 Temesvár?, ? – Retteg, 1599. május 5. 1572. január 12-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, ahol a magyar coetus huszonötödik seniorának is megválasztották. SZABÓ: *Coetus Ungaricus* 276.

STUDENȚII TRANSILVĂNENI ÎN UNIUNEA STUDENȚILOR MAGHIARI
(*COETUS UNGARICUS*) DIN WITTENBERG

Cuvinte-cheie: *Universitatea din Wittenberg, Melancthon, Coetus Ungaricus, biserica reformată din Transilvania în secolul al XVI-lea*

Uniunea Studenților Maghiari din Wittenberg a fost înființată în iunie 1555 cu aportul lui Philipp Melancthon, și și-a încheiat definitiv activitatea în 1613. Uniunea a avut un rol hotărâtor în formarea intelectuală a primelor generații de reformați. Cu toate că izvoarele legate de istoria bisericii reformate din Transilvania din secolul al XVI-lea nu abundă, am reușit să identificăm 33 de membri ai uniunii originari din Transilvania. Patru dintre ei și-au făcut renume în afara țării, iar alți patru au provenit din rândul nobilimii mai înstărite. 29 au fost originari din afara Transilvaniei, – adică din teritoriile ocupate de turci, din *Partium* și din acele părți ale Regatului Maghiar medieval, care au fost sub dominație Habsburgică, – dar și-au desfășurat activitatea pe aceste meleaguri. După reîntoarcere trei, posibil chiar patru membri ai uniunii au devenit predicatori unitarieni, iar unul a devenit adeptul religiei evanghelice-luterane. În mod excepțional un student luteran al națiunii săsești din Transilvania a devenit la rândul lui membru al uniunii. Întorcându-se acasă, acele locuri unde și-au desfășurat activitățile au devenit cele mai însemnate centre ale bisericii reformate din Transilvania vremii, aflându-se de regulă în părțile sudice ale țării. Totodată mai mulți dintre membrii uniunii au devenit liderii bisericii reformate sau predicatorii și profesorii celor mai importante localități din țară.

ŐSZ SÁNDOR ELŐD*

REFORMÁTOROK SAJÁT KEZŰ LEVELEI SZENCI MOLNÁR ALBERT GYŰJTEMÉNYÉBEN

Kulcsszavak: *egyház történet, Szenci Molnár Albert, Heinrich Bullinger, reformátorok, levelezés*

Szenci Molnár Albert az első olyan magyar értelmiségi, akiről tudjuk, hogy rendszerezve őrizte a neki címzett leveleket. Ezen leveleknek a bekötött gyűjteményét a 18. század óta *Collectio Molnarianának* nevezi a tudomány. A gyűjtemény viszont nemcsak a Szencinek címzett missiliseket tartalmazta, hanem benne voltak úti okmányai, ajánlólevelei, tanulmányait igazoló iratai, illetve néhány 16. századi reformátor saját kezű levele is. Jelen tanulmányban ezeknek a – megsemmisült vagy lappangó – leveleknek eredünk nyomába azok segítségével, akik még látták őket.

A corpus létéről és tartalmáról legelőször Basirius Izsák (1607–1676) angol lelkipásztor, gyulafehérvári tanár 1661-es hazatérése után Erdélyben hagyott javainak lajstromában olvassunk: „*Libri alieni meis conjuncti ex inscriptionibus comperti, ut reddantur suis possessoribus, religio mihi est. In primis clarissimo domino Joanni Molnaro codex unus in folio, continens varias propria manu Calvinii et aliorum protoreformatorum exaratas*”. [Tőlem idegen, összegyűjtött könyvek, hogy kitől, az a bejegyzésekből kiderül, ezek visszaszolgáltatása az én kötelességem. Legelőször tudós Molnár János uram folio nagyságú kódexe, amely Kálvinnak és más fő reformátoroknak saját kézzel írott leveleit tartalmazza.]¹

A *Collectio Molnariana* nevet először Bod Péter használta. Ő a Gyulafehérvári Káptalan levéltárában látta Szenci Molnár Albert leveleinek gyűjteményét, és 1762–1763-ban ez alapján állította össze a *Gellius Molnarianus* című kéziratban maradt munkáját. Bod kizárólag a Szencihez írott levelek közül másolt,² és nem említi, hogy látta volna a reformátorok leveleit a *Collectió*ban.

Szathmári Pap Zsigmond 1837-ben az *Erdélyi Prédikátori Tár* hasábjain tanulmányt közölt Szenci Molnár Albertéről. Ebben beszélt az ún. *Collectio Molnarianáról*: „*egy vastag Foliant, melybe a curiosus Molnár egybe köttette minden diplomáit, passussait, bollettá-it, külföldről és a bazából Jóakaróitól, barátaitól, véreitől kapott Leveleit, melyek szám szerént 348. darabokból állanak*”. A szerző saját bevallása szerint életrajzi munkáját is a *Collectio* alapján írta.³ Valószí-

* Ősz Sándor Előd (1982), PhD, református lelkipásztor, levéltáros, Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár. E-mail: osz_elod@yahoo.com.

1 *Erdélyi könyvesházak*. III. Szerk. MONOK István–NÉMETH Noémi–VARGA András. Scriptum, Szeged, 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3). 186.

2 BOD Péter: *Gellius Molnarianus*. Kézirat a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban, jelzete To 1511.

3 SZATHMÁRI PÁP Zsigmond: *Szentzi Molnár Albert rövid életrajza*. Erdélyi Prédikátori Tár VII. Kvár, 1837. V.

núleg a gyűjtemény Szathmári tulajdonában volt, hiszen az említett írásában Piscator és Freienhagensis Szencihez írott leveleiről így beszélt: „*akiknek nállam lévő írásaikból megtetszik*”.⁴ Közlése végén pedig megemlíti, hogy „*az ő [ti. Molnár Albert – a szerző megjegyzi.] szorgalmatosságának köszönhetjük azt is, hogy ő a Reformatio körül fáradozó tudósoknak tulajdon kezeikkel írt leveleik között, amennyit külföldi lakozása alatt lebetett, egybeszerkesztett, melyek ma is a Molnariana Collectioban egybe kötve vannak, illyenek: a Calvinus 3 levelei [...]*”. A *Prédikátori Tár* VI. füzetének mellékletben közli a reformátorok aláírásainak másolatát is.⁵

A gyulafehérvári Batthyáneumban őrzik a Kálvin leveleit tartalmazó gyűjteményes kötet (*Epistolae et responsa*) 1597-es hanai kiadásának egy példányát. A kötetet 1728-ban, Groningenben vásárolta Rétyi Csiszér László, majd 1776-ban Szathmári Pap Mihályhoz került. Szathmári possessor-bejegyzése alatt a következő bejegyzést olvashatjuk: „*Non sunt in hac Collectione has illae Epistolae ad Henr. Bullingerum a Calvino scriptae, quas habeo κυλογραφῆς in Collectione Molnariana Nro. 265, 267, '8*”. [Nincsenek ebben a gyűjteményben Kálvinnak a Bullinger Henrikhez írott levelei, melyeknek eredeti kéziratát birtoklom a *Collectio Molnariana*-ban: 265., 267., '8. számúak.]⁶ A bejegyzés valószínűleg Szathmári Pap Mihály fiától, a Kolozsváron tanárként, majd Vizaknán lelképásztorként működő Zsigmondtól származik.⁷ A szövegben szereplő „*habeo*” ige tovább erősíti azt a feltételezésünket, hogy a *Collectio Molnariana* a 19. század elején Szathmári Pap Zsigmond tulajdonában volt. Az édesapáról, Mihályról tudjuk, hogy tekintélyes könyv- és régiséggyűjteménye volt, nem kizárt, hogy a 18. század második felében tett szert Molnár Albert gyűjteményére.

A *Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens* 1846-os számában Anton Kurz cikket közölt a *Collectio* egyik darabjáról, Kaspar Hedio özvegyének 1595-ben nyomtatott gyászjelentőjéről. A tanulmányból kiderül, hogy ismerte és forgatta a levélgűjteményt, többek között a reformátori leveleket is, és Szathmári Pap Zsigmonddal egybehangzón állítja, hogy 348 levelet tartalmazott. A cikk a *Collectio* történetéről is közöl néhány érdekes adalékot: Csepregi Turkovics Ferenc birtokolta, majd valószínűleg tőle került Szathmári Pap Mihályhoz, akitől Zsigmond fia örökölte, és ennek özvegye adta el 1845 júniusában Nagyenyeden Kemény Józsefnek. Kemény pedig bekötötte és 1845 augusztusában a babérkoszorút minden levéllel együtt („*mit allen Briefschaften*”) átadta a Magyar Tudományos Akadémiának.⁸

Dézi Lajos 1898 előtt – Molnár Albert naplójának és levelezésének sajtó alá rendezésekor – már a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában tanulmányozta a *Collectio Molnariana*-t. A kiadás előszavában említi, hogy a levélgűjteményt Kemény József Szenci Molnár Albert egyik leányának leszármazottjaitól szerezte meg, és 1845-ben az Akadémiának adományozta. (Ez az állítás nyilvánvalóan téves, ugyanis ha a *Collecti*ót a család őrizte volna, akkor Bod nem tanulmányozhatta volna a Gyulafehérvári Káptalan levéltárában.) Dézi már nem

4 Uo. X.

5 Erdélyi Prédikátori Tár VI. Kvár, 1836. Függelék.

6 A kötetet a Román Nemzeti Könyvtár Batthyáneum fiókkönyvtárában őrzik Gyulafehérváron, jelzete: T VII. 11. A kötetről részletesen Ősz Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica*. EME–Erdélyi Református Egyházkerület, Kvár, 2014. 423.

7 SZABÓ Miklós–SZÖGI László: *Erdélyi peregrinusok 1701–1849*. Mentor, Marosvásárhely, 1998. 447.

8 Anton KURZ: *Illustration eines Merkwürdiges Partezettels. Ausgegangen von dem Rector der Academie zu Straßburg, Dr. Johannes Pappus, am 5. März 1595*. *Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens*. II. Band. IV. Heft. Kronstadt, 1847. 398–415.

találta benne a reformátorok iratait, csupán Szenci személyes jellegű dokumentumait, és azok között is hiányokat jelzett.⁹

A *Collectio Molnariana* helyszíni tanulmányozása során a következő megfigyeléseket tettük. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában őrzött kézirat fóliónagyságú, fatáblás vászonkötése 19. századi. Első lapján a következő nyomtatott szöveget olvashatjuk: „*Szenci Molnár Albert babérkoszorúját és az ahoz tartozó irományokat a Magyar Akadémiának ajánlja 1845-ben G. Kemény József*”. A kötet kizárólag Szenci Molnár Albert személyes dokumentumait, diplomáit, leveleit tartalmazza 1590-től 1613-ig. A missilisek kronológiai sorrendben szerepelnek a kötetben. A fóliókon három számot látunk: 1. grafitceruzás, 20. századi számozás, amely folyamatos; 2. zöld ceruzás számozás, valószínűleg 19. századi, nem a fóliókat, hanem a missiliseket számozza, ez is folyamatos; 3. piros tintás 17. vagy 18. századi számozás, amely nem folyamatos. Sorba rendezve a piros tintával írott számozást, kiderül, hogy Szenci nem időrend szerint, hanem tematikusan csoportosította leveleit. Az 1–256. számú levelek csaknem hiánytalanul megvannak, ugyanúgy a 322–345. számúak.¹⁰

A két és fél évszázadon átnyúló említések, illetve a helyszíni tanulmányozás alapján a következőképpen rekonstruálhatjuk a *Collectio Molnariana* sorsát: Szenci Molnár Albert halála után a levélgyűjteményt legidősebb fia, János örökölte. Ő adta kölcsön Basirius Izsáknak, akivel jó kapcsolatban volt.¹¹ A kötet, Basirius Erdélyben maradt javaival együtt, a Gyulafehérvári Káptalan levéltárába került, ahol Bod Péter tanulmányozta, és 94-et le is másolt a *Gellius Molnarianus* című kéziratába. (A kötetbe a leveleken kívül bemásolta Molnár naplójának bizonyos részeit, illetve részleteket nyomdafestéket látott munkái előszavaiból.) Innen kerülhetett Csepregi Turkovics Ferenchez, aztán Szathmári Pap Mihályhoz, majd örökségképp Szathmári Pap Zsigmondhoz. Utóbbi özvegyétől vásárolta meg Kemény József. Ő a gyűjteményt mindössze két hónap leforgása alatt darabjaira szedte, kiválogatta közülük a Szenci életéhez kötődő dokumentumokat, kronológiai sorrendbe rendezte, és bekötötte őket. A régi-új gyűjteményt pedig átadta az Akadémiának.

A 257–321. számú missilisek, összesen 65, többnyire 16. századi európai reformátorok levelei lehettek. Ezekről a levelekről részletesebben Szathmári Pap Zsigmond, illetve Anton Kurz írt. Az ő beszámolóik alapján próbálunk a levelek nyomába eredni.

Szathmári 1837-ben 31 személyiség 35 leveléről ír: „*Vége az ő szorgalmatosságának köszönhetjük azt is, hogy ő a Reformatio körül fáradozott tudósoknak tulajdon kezeikkel írt leveleik közzül, amennyit külföldi lakozása alatt lehetett, egybeszerkesztett, mellyek ma is a Molnariana Collectioban egybe kötve vagynak, ilyenek: a Calvinus 3 levelei, Beza, Martyr, Zanchius, Sylburg, Ursinus, Xylander, Bullinger 3, Bibliander, Lavater, Stuckius, Haller, Musculus, Merlin, Grynaeus, Sulcer, Lycosthenes, Oporin, Danaeus, Ramus, Erastus, Borhagius, Virettus, Crispinus, Hubert, Vulteus, Hyperius, Juetus angl. Crusins [!], Piscator, Bocatius, Sturmus s mások levelei*”.¹² Ugyan-

9 *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Szerk. DÉZSI Lajos. MTA, Bp., 1898 (a továbbiakban *Szenci Molnár Albert naplója*...). VI–VIII.

10 *Collectio Molnariana* a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirat-tárában, jelzete K. 787.

11 Szenci Molnár Jánosról, illetve Basiriussal való kapcsolatáról lásd Ősz Sándor Előd: *Hol tanult és mikor halt meg Szenci Molnár János? Könyvtörténeti adatok Szenci Molnár Albert legidősebb fiának életéhez*. Magyar Könyvszemle CXXVIII(2012). 2. sz. 268–275.

12 SZATHMÁRI PAP: *i. m. V.*

azon periodika előző évi számához függelékként csatoltak egy lapot, amelyen 11 levél aláírásának könyvatos másolata olvasható: „*Johannes Calvinus, T[heodo]rius[!] Beza, Zach. Ursinus, Xylander, H. Bullingerus tuus, Joh. Jacobus Grynaeus, Jo. Guilhelmus Stuckius, Johan. Haller, Abraham Musculus, Johan. Piscator, I. Merlinus*”.

Anton Kurz 1846-ban a következőket írta a levelekről: „*Allein nicht blos Briefe, die sich auf seine Person und Verhältnisse beziehen und in die ungarische Geschichte damaliger Zeit eingreifen, hat er gesammelt, sondern auch eine schöne Collection derselben sämmtlich in der Ursicht von 1539 angefangen bis 1610 hinterlassen, welche die ersten Reformatoren und Gelehrten jehner Zeit miteinander gewechselt haben. Darunter finden wir z. B. Briefe von dem berühmten Heinrich Bullinger an den nicht minder berühmten Dr. Joachim Vadianus, 3 Originalbriefe von Johannes Calvin an Bullinger, von Beza, Martyr, Zanchius, Sylburg, Xylander, Parkhurst, einem englischen Bischof, Lavater, die meisten an Ludwig Lavater, Schwiegersonn des Bullinger, und an diesen selbst geschrieben, vom Bibliander, Stukius, Haller, Musculus, Merlin, Lycosthenes, Danäus usw, usw., lauter Celebritäten, deren Naman[!] in allen Lexicis prangen*”.¹³ Bár Kurz jóval kevesebb, mindössze 16 levélrőt említ, és ezek közül egy, John Parkhurst nem szerepel Szathmári felsorolásában, beszámolója mégis több új adatot tartalmaz. Elmondja, hogy a legkorábbi levél 1539-ben, a legkésőbbi 1610-ben kelt, illetve három címzettet is említ: Heinrich Bullinger, az ő veje, Ludwig Lavater, illetve Joachim Vadian, Sankt Gallen reformátora.

A két részletes beszámolót, illetve az autopszia alapján szerzett ismereteinket összefoglalva a következőket mondhatjuk el a *Collectio* reformátori leveleket tartalmazó részéről. A kézirat piros tintával írott, hiányzó számainak vizsgálata alapján legfeljebb 65 levélről lehet szó, a 257-től a 321-ig. A 265., 267. és 268. számú leveleket Kálvin írta Heinrich Bullingerhez (1504–1575). Másik három levelet Bullinger írt Joachim Vadianhoz (1484–1551). A levelek többségének a címzettje valószínűleg Heinrich Bullinger vagy veje, Ludwig Lavater volt. A levélírók közül harmincegyet ismerünk: Jean Calvin (1509–1564), Théodore de Bèze (1519–1605), Peter Martyr Vermigli (1599–1562), Girolamo Zanchi (1516–1590), Friedrich Sylburg (1536–1596), Zacharias Ursinus (1534–1596), Wilhelm Xylander (1532–1576), Heinrich Bullinger (1504–1575), Theodor Bibliander (1505–1564), Ludwig Lavater (1527–1586), Johann Wilhelm Stucki (1542–1607), Johann Haller (1523–1575), Abraham Musculus (1536–1591), Jean Raymond Merlin (?–1578), Johann Jakob Grynaeus (1540–1617), Simon Sulzer (1508–1585), Conrad Lycosthenes (1518–1561), Johannes Oporinus (1507–1568), Lambert Daneau (1535–1590), Petrus Ramus (1515–1572), Thomas Erastus (1524–1583), Martin Borrhaus (1499–1564), Pierre Viret (1511–1571), Jean Crespin (1520–1572), Konrad Hubert (1517–1577), Justus Vultejus (1529–1577), Andreas Hyperius (1511–1564), Juellus Juetus (1522–1571), Arnold Crusius (1547–1605), Johann Sturm (1507–1589), John Parkhurst (1511–1575). A Szathmári Pap felsorolásában szereplő reformátori levelek sorából ki kell zárunk Johann Piscator, illetve Joannes Bocatius leveleit, ugyanis azoknak címzettje Szenci Molnár Albert, így nem estek áldozatul Kemény József „szelekciójának”, és ma is megtalálhatók a *Collectióban*.¹⁴

13 KURZ: *i. m.* 411–412.

14 Johann Piscator négy levele ma a *Collectióban* a 111., 115., 241., 304., a Bocatiusé a 275. számot viseli. Eredeti számaik: 241., 243–245., 328.

A Heinrich Bullinger levelezését feldolgozó és sajtó alá rendező zürichi munkacsoport elkészítette a reformátor levelezésének adatbázisát.¹⁵ A Molnár gyűjteményéből ismert 31 levélíró közül mindössze Friedrich Sylburg, Lambert Daneau és Arnold Crusius nem szerepel ebben a jegyzékben, így a levelek többségéről nem zárható ki, hogy címzettjük Heinrich Bullinger volt. A másik lehetséges címzett, Ludwig Lavater 1550-ben kezdte meg Zürichben a lelkészi szolgálatot, tehát az előbb felsorolt levélírók mindegyike kapcsolatban állhatott vele. Így csupán Kálvin, illetve Bullinger missiliseinek ismerjük a címzettjét, előbbieké Bullinger, utóbbiaké Joachim Vadian.

További fejtörést okoz az, hogy Kurz szerint a reformátori levelek corpusának záródátuma 1610.¹⁶ Heinrich Bullinger ugyanis 1575-ben, veje, Ludwig Lavater 1586-ban hunyt el, tehát ők nem lehettek a levelek címzettjei. Szenci Molnár Albert viszont személyesen ismert az említett levélírók közül hármat, mindenükkel 1596-ban találkozott: Johann Jakob Grynäussal 1596. július 25-én Bázelen, Johann Wilhelm Stuckival augusztus 5-én Zürichben, Théodore de Bèze-zel augusztus 14-én és 16-án Genfben.¹⁷ A tőlük származó levelek címzettje lehet akár ő is. 1610-ben már csak Johann Jakob Grynäus élt, így ő lehetett a legkésőbbi levél írója. Ezt a feltételezésünket cáfolni látszik, hogy a Molnár Alberthez írott leveleket Kemény József nem emelte ki a *Collectiából*.

Szenci Molnár Albert különös érdeklődést mutatott a reformátorok és más humanista tudósok relikviái iránt. Ezenkívül igyekezett kapcsolatba kerülni a svájci, később a németországi reformátorok első nemzedékének még élő tagjaival, illetve azok leszármazottaival. 1596. augusztus 16-án Béza Tódor házában látta a genfi reformátor híres arcképgyűjteményét (*Icones, id est, Verae Imagines Virorum Doctrina Simul Et Pietate Illustrium* – nyomtatásban 1580-ban, Genfben jelent meg), többek között Kálvin portróját. Tíz nap múlva Bern reformátorának unokája, Wolfgang Musculus grosshöchsteteni lelkész megmutatta neki nagyapja, idősebb Wolfgang, illetve édesapja, Abraham Musculus írásait és gyűjteményeit („*scripta et collectanea*”). 1602-ben Frankfurt am Mainban az ottani francia követ, Jaques de Bongars számára másolta le Dudith András ötven autográf levelét.¹⁸ Szenci bizonyíthatóan őrzött Béza-autográfot is, ugyanis a genfi teológus bejegyzett évszázadok óta lappangó *Album Amicorum*ába is.¹⁹

Hogyan került Szenci Molnár Alberthez a Bullinger-, illetve a Lavater-hagyaték egy darabja? A kérdésben az egyetlen kapaszkodót Ludwig Lavater két unokája, Johann Rudolf (1579–1625), illetve Johann Caspar (1586–1637) jelenti.²⁰

Szenci 1608 áprilisa és szeptembere között, a Hanau Bibliá kinyomtatása alatt Johann Rudolf Lavaternél lakott, aki abban az időszakban (1605–1611) az ottani gimnázium rektora volt. Szeptemberi távozásakor Molnár két könyvével is megajándékozta gazdáját: a frissen megjelent Hanau Bibliával, illetve az 1604-ben napvilágot látott *Dictionariummal*. Mindkét

15 Az adatbázis az alábbi hivatkozáson érhető el: <http://www.irg.uzh.ch/de/hbbw/datenbank.html>. (Utolsó megtekintés: 2018. jún. 16.)

16 Kurz: *i. m.* 411.

17 *Szenci Molnár Albert naplója*. Kiad. SZABÓ András. Universitas, Bp., 2003 (Historia Litteraria 13). 114–117.

18 Uo. 117, 144.

19 Uo. 117.

20 A Lavaterek családfája: <https://gw.geneanet.org/uezuercher?lang=en&p=felix&n=lavater>. (Utolsó megtekintés: 2018. aug. 8.)

kötetet Zsindely Endre 1978 körül a zürichi Központi Könyvtárban (Zentralbibliothek Zürich) látta (jelzetei Bibl. 34n, illetve XV. 221.).²¹ A barátság később is megmaradt, ugyanis Johann Rudolf Lavater 1610-ben és 1611-ben anyagilag is támogatta a *Grammatica* és a latin–görög–magyar szótár megjelenését, és mindkét műhöz üdvözlőverset írt. Molnár egykori hanauai gazdájától számos történetet hallott annak dédapjáról, Bullingerről.²²

A másik Lavater testvér, Johann Caspar (1612-ben Montpellierben szerzett orvosdoktori címet, majd 1623-tól a zürichi Carolinum professzora²³) pedig 1608 májusa és júliusa között négy levelet írt Marburgból Hanauba Molnárnak. Ezekből, illetve Keserű Dajka János ugyanezen év május 19-én kelt leveléből kiderül, hogy Johann Caspar Lavater Szenci ajánlásaival indult medicinát és természettudományokat tanulni Marburgba. A zsoltafordító valószínűleg fenntartotta Marburgban a szállását, ahová tanulmányai idejére Johann Caspar beköltözött.²⁴

Feltételezésünk szerint Johann Rudolph Lavater tapasztalta Szenci Molnár Albert reformatori reliквиák iránti tiszteletét, és barátsága jeléül vagy az ajándékba kapott könyvek és a testvére marburgi beilleszkedéséhez nyújtott támogatás viszonzásaképpen dédapja, illetve nagyapja hagyatékából néhány levelet neki ajándékozott.

A Bullinger-hagyaték sorsa viszonylag ismert. Halála előtt nem sokkal, 1575 augusztusában kelt testamentumában a reformátor rendelkezett három faladát megtöltő levelezéséről, amelyet fiai, ifjabb Heinrich és Hans Rudolf gondjaira bízott. A levelezés nagyobb része a zürichi Városi Levéltárban, kisebb része a Központi Könyvtárban található. Sajnos arról nincs adat, hogy mikor és miként kerültek ezek a gyűjteményrészek jelenlegi őrzőhelyükre. Ezenkívül számos más helyen találtak Bullingertől érkező vagy hozzá címzett leveleket. A zürichi reformátor hagyatékának kutatói ezidáig nem figyeltek fel egyetlen, Lavater családdhoz tartozó személyre sem, aki nagyobb számú levelet birtokolt volna.²⁵ (Ez derült ki a zürichi kutatócsoport vezetőjével, Reinhard Bodenmannal folytatott személyes levelezésünkben is.)

A Bullinger-kiadás XVIII. kötetének kutatástörténeti bevezetője viszont érdekes, témánkhoz kapcsolódó adalékot közöl: Sankt Gallen kanton Vadiana könyvtárában számos Bullinger-levelet őriznek.²⁶ A Sankt Galleni Vadiana Kantonkönyvtár *Vadianische Sammlung* nevű gyűjteménye kb. 4200, Joachim Vadianhoz kapcsolódó levelet őriz. Ha a gyűjtemény elektronikus katalógusában célzottan keresünk, 74, Bullinger tollából származó levelet találunk az 1531–1562-es időszakból, ezek közül 22-nek Joachim Vadian a címzettje, a legkorábbi 1534-ben, a legkésőbbi 1545-ben kelt. A gyűjtemény továbbá tartalmaz négy, Bullingerhez

21 ZSINDELY Endre: *Szenci Molnár Albert levelei Ludwig Luciushoz = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*. Szerk. CSANDA Sándor–KESERŰ Bálint. Szeged, 1978 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 4). 278–279.

22 P. VÁSÁRHELYI Judit: *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai*. Universitas, Bp., 2006 (Historia Litteraria 21). 119.

23 *Historisch-Biografisches Lexikon der Schweiz*. IV. Hsg. Heinrich TÜRLER–Victor ATTINGER–Marcel GODET. Neuenburg, 1927. 635–636.

24 *Szenci Molnár Albert naplója...* 260–263, 269–270, 275–276.

25 Reinhard BODENMANN: *Einleitung = Heinrich Bullinger, Briefwechsel*. Bearb. Reinhard BODENMANN–Alexandra KESS–Judith STEINIGER. Theologischer Verlag, Zürich, 2017. 15–18.

26 Uo. 18.

írott levelet is 1574–1575-ből.²⁷ Nagyon valószínű, hogy a Szenci tulajdonában levő, Vadianhoz írott Bullinger-levelek is ebből a gyűjteményből származnak. Ezek beszerzése kapcsán sajnos egyetlen kapaszkodót sem találunk: Molnár Albert naplója és levelezése nem tanúskodik arról, hogy járt volna Sankt Gallenben, vagy lett volna valamilyen kapcsolata Joachim Vadian leszármazottjaival, a később több teológust adó Zollikofer családdal.

A *Collectio Molnariana* reformátori leveleket tartalmazó része még számos kérdőjelet tartogat a kutatás számára. A legnagyobb feladat természetesen a levelek megtalálása lenne. Ezek vagy Kemény József hagyatékának valamelyik részében lappanganak, vagy Kemény már eladta őket, és felbukkasúkra bárhol lehet számítani. Amíg a lappangó levelek elő nem kerülnek, csupán az 1845-ös újrakötés előtt született beszámolókra támaszkodhatunk. Szathmári Pap Zsigmond és Anton Kurz adatai 31 levélíróra derítenek fényt. A *Collectio* Budapesten őrzött részének vizsgálata pedig rámutatott, hogy mintegy 65 reformátori levéllel kell számolnunk. Jelen vizsgálódás talán legnagyobb novuma, hogy sikerült három címzettet is kideríteni. Eszerint Heinrich Bullinger, Ludwig Lavater és Joachim Vadian hagyatékának egy-egy töredéke Szenci Molnár Albert közvetítésével Erdélybe került.

AUTOGRAPH LETTERS OF IMPORTANT PERSONALITIES OF THE REFORMATION IN THE COLLECTION OF ALBERT SZENCI MOLNÁR

Keywords: *church history, Albert Szenci Molnár, Heinrich Bullinger, reformation in Switzerland, correspondence*

The great Hungarian erudite, Albert Szenci Molnár (1574–1634) kept his own correspondence and official documents in a volume. The tome was inherited by his son, from whom it became the possession of the English erudite Isaac Basire (1606–1676), and afterwards it was found in the archive of Cathedral chapter of Alba Iulia. During the middle of the 19th century it was in the property of Zsigmond Szathmári Pap (professor at the Reformed College in Cluj), later his widow sold it to count József Kemény. Kemény had disassembled the volume into sheets, organized the letters chronologically, rebound it and bestowed it to the Library of the Hungarian Academy of Sciences. Although there were 65 autograph letters written by important personalities of the Reformation from the 16th century, like Jean Calvin (1509–1564), Théodore de Bèze (1519–1605), Peter Martyr Vermigli (1499–1562), Girolamo Zanchi (1516–1590), Theodor Bibliander (1505–1564), Johann Jakob Grynäus (1540–1617), Johannes Oporinus (1507–1568), Pierre Viret (1511–1571), Jean Crespin (1520–1572) etc., these are missing from the new volume. The conclusion of our research is that these autograph letters originated from the collection of Heinrich Bullinger (1504–1575), and Szenci received them from Bullinger's grandson.

27 A használt keresőmező elérhetősége: <https://aleph.unibas.ch/F/LRC7JP4N2XN2Q1XGIBIC2V14QQUKXQKF845KYQI7MSUCKB148B-09760?func=find-b-0>. (Utolsó megtekintés: 2018. aug. 8.)

SCRISORI AUTOGRAFE ALE PERSONALITĂȚILOR REFORMEI EUROPENE
ÎN COLECȚIA LUI ALBERT SZENCI MOLNÁR

Cuvinte-cheie: *istoria bisericii, Albert Szenci Molnár, Heinrich Bullinger, personalități ale Reformei, corespondența intelectualilor în epoca premodernă*

Marele erudit maghiar, Albert Szenci Molnár (1574–1634) și-a păstrat propria corespondență respectiv documentele sale oficiale într-un volum. Acest volum a fost moștenit de fiul său, de la care a ajuns la eruditul englez Isaac Basire (1606–1676), mai apoi în arhiva Capitlului din Alba Iulia. La mijlocul secolului al XIX-lea se afla în proprietatea lui Zsigmond Szathmári Pap (profesor al Colegiului Reformat din Cluj), iar văduva acestuia l-a vândut contelui József Kemény. Kemény a descompus volumul pe file, a așezat scrisorile în ordine cronologică, le-a legat din nou, și a donat volumul Academiei Maghiare de Științe. Din noul volum lipsesc însă 65 de scrisori autografe, scrise de personalități de seamă ai Reformei bisericesti din secolul al XVI-lea, precum Jean Calvin (1509–1564), Théodore de Bèze (1519–1605), Peter Martyr Vermigli (1599–1562), Girolamo Zanchi (1516–1590), Theodor Bibliander (1505–1564), Johann Jakob Grynäus (1540–1617), Johannes Oporinus (1507–1568), Pierre Viret (1511–1571), Jean Crespin (1520–1572) etc. Cercetările noastre au arătat că aceste autografe au ajuns în proprietatea lui Szenci din colecția lui Heinrich Bullinger prin intermediul strănepotului acestuia.

KOLUMBÁN VILMOS JÓZSEF*

AZ UNIVERZALISTA HUSZTI ANDRÁS**

Kulcsszavak: *univerzalista teológia, református ortodoxia, felvilágosult ortodoxia, heterodoxia, predestináció*

Az erdélyi egyháztörténet-írásban remonstráns, arminianista, pelagianista vagy csak egyszerűen univerzalista teológia terjesztésével vádolt erdélyi teológusok közül a legismertebb Huszti András volt, az egykori kolozsvári jogászprofesszor. Huszti viszont nem volt egyedül. A 18. század 30-as és 40-es éveiben Huszti mellett univerzalista teológia hirdetésével vádolták meg Makfalvi Józsefet és Nádudvari Sámuel is. Előbbiről alig tud a szakirodalom, élettörténetét, a fogarasi egyházközséggel, majd az országos egyházzal való értelmetlen pereskedését és heterodoxiáját én magam dolgoztam fel.¹ Nádudvari Sámuel egykori enyedi lelkészt, majd marosvásárhelyi tanárt a szakirodalom főként tanári működése miatt tartja nyilván, de univerzalista múltjával nemigen foglalkozott senki. Nádudvari élettörténetét és marosvásárhelyi féléresiklott tanári pályafutását, amely nem nélkülözi a tragikomikumot sem, szintén én dolgoztam fel.² Huszti András története ezzel szemben jól ismert. Élettörténetének szakaszaival többen is foglalkoztak az idők folyamán, csupán a heterodoxiája kapcsán maradtak tisztázatlan kérdések. Az egykori kolozsvári jogtanár személye azért érdekesebb a kortárs Makfalvi és Nádudvari személyénél, mert jóval tekintélyesebb munkássággal rendelkezett, mint a másik kettő, kiterjedt érdeklődési területe a nyelvészettől a jogon át a teológiát érintően a családtörténeti és levéltárosi történeti munkáig terjedt. Emiatt joggal „tarthat” igényt a későbbi tudós világ érdeklődésére. Továbbá Huszti Andrásból „sikerült” a 19. század második felében olyan kitalált hősöt faragni, aki a korabeli szabadságvágyat, a kötöttségektől, tradícióktól és főként vallási bigottságtól mentes, és csak az abszolút igazság keresésének élő embert testesítette meg. Ráadásul mindezt a 19. század utolsó negyedében a református egyházi lapokban és református teológusok közreműködésével „sikerült” megalkotni, akik hajlamosak voltak a 19. század végi teológiai látásmóddal közelíteni a 18. század első felének teológiai gondolkodásához. Ennek lett az eredménye az, hogy az egyértelműen és bizonyíthatóan heterodox Husztiból a 19. század végére „hős” lett, az őt elítélő református egyházat vagy annak képviselőit pedig a maradiságot képviselő gonosszal azonosították. Ez a mesterségesen

* KOLUMBÁN Vilmos József (1974), PhD, egyháztörténész, egyetemi tanár, Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár. Email: vkolumban@proteo.hu.

** A tanulmány az MTA Bolyai János kutatói ösztöndíj támogatásával készült.

1 KOLUMBÁN Vilmos József: *Makfalvi József peres ügyei*. Református Szemle 103(2010). 6. sz. 636–648; Uő: *Makfalvi József heterodoxiája = A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*. Szerk. BALÁZS Mihály–BARTÓK István. SZTE Magyar Irodalom Tanszék, Szeged, 2016. 289–302; Uő: *Makfalvi József hitvallása*. Református Szemle 109(2016). 1. sz. 55–67.

2 Uő: *Nádudvari Sámuel utolsó évei Marosvásárhelyen*. Református Szemle 102(2009). 3. sz. 340–351; Uő: *Nádudvari Sámuel ingóságai*. Református Szemle 103(2010). 4. sz. 421–434.

kialakított Huszti-olvasat a mai napig érezteti hatását. Éppen ezért időszerű Huszti András élettörténetének, munkásságának, heterodoxijának újraértékelése.

HUSZTI ANDRÁS TANULMÁNYAI ÉS TANÁRI MŰKÖDÉSE

Valamikor a 17–18. század fordulóján született Huszton, elszegényedett kismanesi családban.³ 1714 és 1721 között a nagyenyedi kollégiumban tanult (az enyedi matricolát 1718. január 28-án írta alá⁴). Valószínűleg jó képességű diák volt, ugyanis nagyenyedi Szilágyi Péter professzor kéziratban lévő munkáit ő másolta le.⁵ Ugyancsak kiemelkedő képességeire utal az, hogy amikor a kollégium diáksága a pestis elől Felenyedre menekült, Teleki Krisztina felkérte fia, Barcsay János nevelésére. Huszti kezdetben elutasította a feladatot, de később, 1719-ben, Vásárhelyi Mihály szászvárosi pap és Szigethi István közbenjárására, elvállalta a neveléséget. 1721-ben ifjú tanítványával a kolozsvári kollégiumba ment, ahol tanítványi köre kibővült, ugyanis a Teleki család megbízásából elvállalta Teleki Sámuel és Dániel Lőrinc nevelését is.⁶ 1721-től tanult Kolozsváron, 1725–1726 folyamán senior volt. Husztinak nem sok kedve volt a tanításhoz, a rábízott főnemesi ifjakat verte és kínozta, Barcsayt a lóról is leejtette, ami miatt elveszítette a család támogatását. Már ekkor gondja lehetett az itallal. Hermányi Dienes József szerint Budán annyira ittas volt, hogy mással kellett megköttetnie a nadrágját.⁷ Seniorságának végén, 1726-ban értesítette Telekit, hogy külföldön szeretné folytatni tanulmányait. Kettejük megegyezésének eredményeként Huszti az odera-frankfurti egyetemet választotta. Barcsayné ígéretet tett, hogy 500 forinttal támogatja tanulmányútját, illetve megszerezték számára a nagyenyedi diákoknak kijáró kétéves ingyenes ellátást is.⁸ Ezzel az igen nagylelkű ajánlattal utazott Huszti külföldre 1727 telének végén, és 1727. április elején írta alá a frankfurti egyetem matricoláját. Frankfurtban viszont kiderült, hogy (Huszti késlekedése miatt) a megígért enyedi ösztöndíjat időközben másnak adták, így ő csupán néhány hóna-

3 Huszti 1735-ben Teleki Sándornak írta: „*Thomas Huszti, Alexander Huszti, Stephanus Huszti, Sámuel L. Huszti, Andreas Huszti. Én vagyok ez magam, ötödik az Academisansok között, kik a mi városunkból Husztról származván én előttem mind a négyen celebris emberek voltanak tudományukra nézve ez hazában és az Isten házába, kiknek nevekre a históriákban én reá akadván, erős esküvéssel megesküdtem az Istennek, hogy én is tanulok valamit az Istennek dicsőségére és az hazának hasznára. Látván pedig, hogy az hazában lévő nemességnek fiai leginkább szűkölködnek politica és juridica prudentia nélkül, úgy adtam magamat ezekre a tudományokra.*” TÖRÖK István: *A Kolozsvári Ev. Ref. Collegium története*. II. Kvár, 1905 (a továbbiakban TÖRÖK: *A Kolozsvári*). 21–22. Lásd még BÍRÓ Venczel: *Huszti András diákévei Frankfurthban*. Erdélyi Múzeum XXXIII–XXXIV(1916–1917). 159–172.

4 „*Andreas Husztij, 28 Jan. Paedag. Johannis Bartsai, factus studiosus Claudiopolitanus. Demum senior Claudiopoli, acad. salutavit.*” JAKÓ Zsigmond–JUHÁSZ István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Kriterion, Bukarest, 1979. 134.

5 A tanulmányi adatai tőle származnak. TÖRÖK: *A Kolozsvári* 22.

6 Uo.

7 „*Huszti András enyedi szálás, termetes szép volt és jó cantor, kedves beszédű, tudományra született elméjű deák vala, de halálba bor iszák legény elannyira, hogy megesett az is, hogy Budán nem tudta megkötni gatyáját, s nadrágát, hanem más kötötte meg.*” Hermányi Dienes József *szépprózai munkái*. Kiad. S. SÁRDI Margit. Akadémiai–Balassi, Bp., 1992 (a továbbiakban *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*). 412.

8 BÍRÓ: *i. m.* 160.

pig kapta azt, továbbá, hogy a Barcsayné 500 forintja is csak ígéret volt, amiből mindössze 340 forintot kapott meg. Huszti magyarázata szerint erre azért került sor, mert amikor Barcsay János leesett lováról, őt azzal vádolták, hogy a fiút megverte (Huszti azonban mindvégig tagadta ezt).⁹ Emiatt 1728 augusztusától gyakorlatilag pénz nélkül próbált továbbtanulni. A Teleki családhoz intézett pénzkérő leveleire nem kapott választ, sőt eredménytelen maradt Johann Gottlieb Heineccius Telekihez címzett levele is, amiben a németországi tanár Huszti támogatására ösztönözte a főnemet. Husztit végül Heineccius és Gottfried Hoffman belső tanácsos adománya segítette tanulmányai folytatásában. Anyagi gondjai viszont nem oldódtak meg, 1730-ban ismételten kérte a Barcsayné-féle adomány folyósítását, illetve a Teleki családtól is támogatást kért.

Huszti kezdetben teológiát (valószínűleg ez volt az ösztöndíj feltétele) és jogot tanult, teológiai tanulmányai végeztével (1728) már csak a jog tanulmányozása kötötte le idejét. Ennek megfelelően 1728-ban adta ki teológiai disszertációját *Dissertatio Theologica de Christo Primogenito* címmel. Jogi tanulmányait Heineccius vezetése alatt folytatta, aki hajlandó volt az előadásait latinul tartani, ugyanis Huszti rosszul beszélt a német nyelvet, sőt megengedte, hogy jegyzeteit az erdélyi peregrinus lemásolja. Frankfurti tartózkodása alatt adta ki 1731-ben a *De origine, incremento, fatis et statu hodierno Gymnasiorum Transilvanensium* című iskolatörténeti összefoglalóját. Ebben sajnálkozva jegyezte meg, hogy az erdélyi kollégiumok tanárai nem jeleskedtek a tudományos munkák kiadásában, valamint a tudományos élet nagy hiányosságaként beszélt arról is, hogy a nagyenyedi kollégiumnak nem volt nyomdája, ahol a külföldről hazatérők munkáit ki lehetett volna adni. Szintén hiányoságnak tekintette azt, hogy az erdélyi kollégiumok csak a lelkészképzést tekintették céljuknak, és ennek rendelték alá az oktatott tárgyakat is, valamint azt, hogy a társadalom csak akkor ismerte el bárki tudományát, ha teológiai képesítéssel rendelkezett. A teológiának ez az indokolatlan magasztalása a külföldi továbbtanulásban is megfigyelhető, ugyanis a peregrinusok csak akkor kaptak ösztöndíjat, vagy csak akkor nyerték el a főurak támogatását, ha teológiát szerettek volna tanulni. Huszti bár nem vitatta a teológusok tudományát és képzettségét, de hozzátette: „*engedjük meg, hogy ezek mindnyájan tudósok s azok is voltak, de az is igaz, hogy mind a régi, mind a jelen korbeliek kevesen gondolkodnak az utókorról, s legalább valami jelentőségű kötet munka kinyomtatásán kevesen dolgoztak unokáik hasznára*”.¹⁰ Végül szavá tette, hogy a hazai oktatásból teljességgel hiányzott a jogi oktatás, és reményét fejezte ki afelől, hogy ezt a hiányt hamarosan orvosolják.¹¹ Ugyanebben a munkájában Huszti reflektált Köleséri Sámuel hozzáintézet levelére is, amelyben az erdélyi tudományszervező főnemes arra biztatta, hogy a jogot tanulmányozza. Kétségtelen, hogy iskolatörténeti munkájának stílusa tárgyilagos, de megfogalmazása és az erdélyi kollégiumok hiányosságainak felsorolása vélhetően nem volt ínyére a hazai professzo-

9 Uo. 163–164.

10 Török István: *Huszti András*. Az Erdélyi Múzeum-Egylet Bölcsélet-, Nyelv- és Történelemtudományi szakosztályának kiadványai. III. Kvár, 1886. 268.

11 „*Száműzve voltak ezek annyi századon át a magyar nép közül. Nem vitettek be a gymnasiumokba. Még az élőknek gyermekeinek sem adattak elő tudományosan napjainkig! S hogy ne bíggye senki, mintha én magamat vagy másokat pusztá szavakkal ámitani akarnám, tanúskodjék mellettem br. Köleséri Sámuel levele, melyet a közelebbi évben intézett hozzám.*” Török: *A Kolozsvári* 25.

roknak. Ekkor már tudatában volt annak, hogy Erdélyben rosszakarói is vannak.¹² Egyik levelében a kolozsvári Enyedi orvost nevezte meg, mint ellenségét.¹³

A kolozsvári kollégiumban 1733 folyamán Bánffy György adománya révén felállították a jogi tanszéket, amelynek élére a Teleki család közbenjárására ideiglenesen Husztit hívták meg. Fizetése ekkor még nem érte el a szokásos tanári fizetést, ugyanis évi 100 forintot és 50 véka búzát kapott. Tanárként és emberként nem nyerte el sem a kolozsvári lelkészek, sem a kollégák rokonszenvét. Összeférhetetlen és veszekedős ember hírében állt, templomba nem járt, nem úrvacsorázott, és a kolozsvári lelkészekkel kifejezetten rossz viszonyban volt.¹⁴ Diákjai a magyar nyelven tartott előadásai miatt viszont felnéztek rá, és ennek köszönhető, hogy 1737-ben a jogi tanszék rendes tanáranak választották meg.¹⁵ Megválasztása nem volt mentes a gondoktól. Négyen jelentkeztek a tanári állásra, amelyet végül Huszti, korábbi tanári munkájára való tekintettel, az ifjúság szavazatai alapján nyert el. Az eredményvel nem mindenki volt elégedett. Teleki Sámuel, Kemény János és Bíró Enyedi István megpróbálták a választás eredményét megsemmisíteni, magukhoz hívták a kollégium két kurátorát, Vass Lászlót és Rhédey Józsefet, majd a kollégiumi seniort is, hogy rábírák őket szavazatuk megmásítására. Tervük nem sikerült, az érintettek kitarították a frissen megválasztott tanár mellett.¹⁶ Egy évvel később Szigethi Gyula István javasolta, hogy a jogi tanszéket egyelőre ne töltsék be, mert a későbbiekben Verestói és Csepregi is el tudják végezni ezt a munkát.¹⁷

Kevés fizetése miatt panaszkodását pártfogója, Teleki Sándor hallgatta meg, aki egyszeri alkalommal 30 veder bort és 20 véka búzát juttatott neki. A kolozsvári lelkészekkel meglévő rossz viszonyát minden bizonnyal súlyosbította az 1734. évi, Huszti számára kényes ügy is. Mennyasszonya katolikus volt, emiatt négy hónapig nem akarták összeesketni őket. Időközben kiderült, hogy a felesége idő előtt szült, ami miatt a kolozs-kalotai esperesség a tanárt és feleségét eklézsiakövetésre kötelezte.¹⁸ Tekintettel a házassági ügy kényes voltára (katolikus-

12 „A báró úrnak ezen tanúbizonyosságát (a jogtudománynak Magyarországon való szükségességéről) az isteni gondviselés adta nekem. Ugyanis már feltámadtak némely árulkodó irigyek, a más derekségének gyűlölői, a haza állapotának nem ismerői, s akik az egybáz bajainak elenyésztetésében semmi tanácsot sem tudnak adni. Ezek (midőn magok semmi dicséretre méltót felmutatni nem tudtak) nem szégyenlették az én jó hírnevem s törekvéseimre, hazai és külföldi tiszteletre méltó egyének előtt nem érdemelt szennyet szórni.” Uo. 25–26.

13 KOLOSVÁRY Bálint: *Huszti András erdélyi jogtanár és munkássága, 1734–1742 = Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog és Társadalomtudományi Szakosztályának kiadványai. V. füzet 1912/13. évi szakosztályi előadások.* Szerk. BOCHKOR Mihály, EME, Kvár, 1914. 137.

14 Összeférhetlensége és veszekedős természete a későbbiekben sem változott. Valamikor 1748–1755 között vitába keveredett Székely Lászlóval és Ádámmal. Székely Ádámot bosszúból megszarolta, amiért az korábban részegségéért megfeddte. Az adatokat ezúttal is köszönöm Fehér Andreának, aki rendelkezésemmre bocsátotta a kiadásra előkészített kéziratának idevágó részét. *Gróf Székely László önéletrása.* Közzéteszi FEHÉR Andrea. EME–MTA BTK Történettudományi Intézet, Kvár–Bp., 2019 (Magyar Történelmi Emlékek. Elbeszélő Források. Magyar Családtörténetek: Források 1). 252–253, 259–260.

15 KOLUMBÁN Vilmos József: *Holland irányzatok és erdélyi követőik.* Református Szemle 105(2012). 4. sz. 404–422.

16 Huszti András levele Teleki Sándorhoz, 1737. november 30. A levél teljes szövegét Koncz József közölte. Lásd KONCZ József: *Egyháztörténeti adalékok IV. Huszti András kolozsvári ref. jogtanár életrajzához újabb adatok. 1742.* Protestáns Közlöny 1890. 413–414, 422–423.

17 TÖRÖK: *A Kolozsvári* 49.

18 Uo. 45.

református házasság) és a várható botrányra, a Főkonzisztórium lehetővé tette, hogy az eklézsiakövetésre ne Kolozsváron, hanem Szentkereszti András bogártelki udvarházában kerüljön sor.¹⁹ Tévedését soha nem bocsátották meg, a kollégiumi konzisztórium ülésre rendszerint nem hívták meg, diákjait többször is megpróbálták elidegeníteni tőle. Pártfogóit is ellene fordították, feleségének a templomban nem engedték meg, hogy a professzornék számára kijelölt helyre üljön.²⁰

Tanári működésének eseményeit nem ismerjük, csupán annyit tudunk róla, hogy előadásait magyarul tartotta, és működésének első hat évében írta meg jelentősebb munkáit is (*Politica, az az ország és abban lévő statusok igazgatása...*; *Ó és Új Dacia, az az Erdélynek régi és mostani állapotjáról való história...*). Egyik sem tekinthető eredeti munkának. A *Politica*t tulajdonképpen Heineccius frankfurti egyetemi előadásai alapján írta meg, úgy hogy a professzor előadásait magyar nyelvre fordította. Az *Ó és Új Dacia* című munkáját először 1791-ben adták ki Bécsben. Különösebb jelentősége ennek sem volt, a kor színvonalán foglalta össze Erdély történetét és néprajzát.²¹

A nagy visszhangot kiváltó művét, a *Jurisprudentia Hungarico-Transilvanicát* 1739 előtt állította össze, de csak 1742-ben adta ki Nagyszébenben. Művéhez *Oratio* címmel előszót is csatolt, amelyben az erdélyi ifjúságot szólította meg, kihangsúlyozva a jogi oktatás fontosságát és szükségességét. Ugyancsak az előszóban támadta meg a dordrechti zsinat kánonaihoz ragaszkodó, a református ortodoxia ismérveit felvonultató erdélyi református egyház néhány dogmáját. A predestináció hagyományos értelmezésének tagadása, az eredendő bűn és az isteni kegyelem kérdéskörében kifejtett teológiai nézeteit az egyház nemtetszéssel fogadta, és 1742-ben a zsinat eretnekséggel vádolva elítélte.

HUSZTI ANDRÁS TANFEGYELMI PERE

Nádudvarihoz és Makfalvihoz hasonlóan Huszti is a külföldi tanulmányútja során, az oderafrankfurti egyetemen ismerte meg a Poroszországban elfogadott univerzalista teológiát, és vélhetően hazatérése után sem titkolta meggyőződését, vállalva annak minden következményét. Teológiai meggyőződésének híre – bár jogászként tanított a kolozsvári kollégiumban – akkor vált ismertté, amikor Teleki Sándor 1740-ben arra kérte, hogy magyarázza meg a frankfurti, berlini és genfi univerzalista, valamint a particularis kegyelemről tanító teológiai nézetek közti különbséget. Írásos véleménye nemcsak a grófhoz jutott el, hanem azt a kolozsvári kollégiumi tanártársai is elolvasták, és gyorsan el is híresztelték Huszti furcsa teológiai nézeteit.²² Híre a Főkonzisztóriumhoz is eljutott, ahol 1741 januárjában tárgyalták először Huszti ügyét. Ekkor az ellene megfogalmazott vádiratban így fogalmaztak: „*a praedestinatio*

19 Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban EREKGyLt), Protocolum Expeditionis. Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levélfogalmazványai, 435–436.

20 TÖRÖK: *A Kolozsvári* 47.

21 W. Kovács András: *A levéltárrendező és családtörténész Huszti András = Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. PÁL-ANTAL Sándor–SIPOS Gábor–W. Kovács András–WOLF Rudolf. EMÉ, Kvár, 2004. 262.

22 SIPOS Gábor: *Huszti András heterodoxia pere 1742-ben*. Református Szemle 100(2007). 4. sz. 728.

ellen avagy a particularis gratia ellen holmi téziseket írt.²³ Az ellene indított heves támadás miatt, amelyben a püspöknek is oroszlánrésze volt, védekező iratot készített, októberben elküldte azt a Főkonzisztóriumnak, és mellécsatolta a Telekinek írt véleményezését is, remélve, hogy így tisztázhatja magát a felmerült vádak alól. Ellenzői három pontban gyűjtötték össze az ellene felmerült kérdéseket. Az első pontban azzal vádolták, hogy a püspök fiát ő kényszerítette a katolizálásra, a másodikban, hogy a katolikus Csató könyvét igaznak minősítette, és a harmadikban, hogy a „*particularis gratia ellen holmi téziseket írt*”. Az első vádpontot egyértelműen tagadta, a második esetén viszony elismerte, hogy Csatótól kapta ajándékba a *De gratia et predestinatione* című könyvet, amelyben a szerző a reformátusok szemére vetette, hogy Istent tekintik a bűn okának. Huszti nem fogadta el Csató véleményét, sőt válaszlevelében megvédte a reformátusokat. A harmadik vádponttal kapcsolatosan, miszerint a particularis gratiát tagadta volna, azt nyilatkozta, hogy 1740-ben Teleki Sámuel mint régi praepceptorát kérte őt meg, hogy magyarázza el számára a különböző univerzalisták teológiai álláspontját. Az írásban elkészített magyarázat vázlatát odaadta az egyik diáknak, aki az érdekes olvasmányt más diáknak is átadta. Egy Negyedi nevű diák az irományt a püspöknek, Csepreginek és Verestóinak is eljuttatatta, akik az irat elolvasása után azt híresztelték, hogy Huszti a református vallás ellen univerzalista téziseket írt, valamint akadályokat gördítettek azon diákok elé, akik Husztinál szerettek volna tanulni.²⁴

Huszti ekkor már kiadásra készítette elő a *Jurisprudentia* című munkáját, amelynek *Oratio* című előszava már 1741-ben elkészült, és azt már Bánffy Farkas, a kolozsvári kollégium és egyházközség főkurátora is olvasta. Utóbbi felismerve az előszóban megfogalmazott, az elfogadott hitvallásoktól eltérő dogmatikai tantételeket, felhívta Deáki József püspök figyelmét a jogtanár írására. Az *Oratio*ban Huszti valóban eltért a hivatalos hitvallásoktól. Szerinte nem állta meg helyét az a teológia tétel, miszerint Isten öröktől fogva elrendelte a bűnt, mert ha a megbocsátó és szerető Isten tényeleghesen is akarta volna a bűnt, az Isten jósága miatt nem lenne veszélyes az emberre. Továbbá abszurdnak tartotta azt a teológiai megállapítást is, amely szerint a bűn Isten engedelmeiből származik, hiszen erről a Szentírás sehol sem tanít. Huszti szerint téves volt az a tanítás is, amelyikben azt állították, hogy Isten közreműködik a bűn elkövetésében.²⁵

A püspök – valószínűleg az előző elolvasása után – 1742. február 16-án levélben értesítette a Főkonzisztóriumot a jurista Huszti András nyomtatás alatt lévő munkájáról: „*reformatusoknak minden sententiajokat de predestinatione, providentia, gratia etc. exsibilállyá, káromollyá, becstellenül traducállyá, én ezeknek rövid summáját itt a maga írásiban láttam vala tavaly, de úgy hallom, hogy Szebenben már nyomtattattya*”.²⁶ A továbbiakban arra kérte az egyházi főtanácsot, hogy állítsák le a könyv nyomtatását, mert másképpen „*apostoli szent religionak [...] eltörölhetetlen becstelenségére és szomorú kisebbségére szolgál*”. Levele végén hangsúlyozta, hogy Huszti elleni fellépésének nincsenek személyes vonatkozásai.

23 Uo.

24 KONCZ: i. m. 423.

25 TÖRÖK: *A Kolozsvári* 35–36.

26 Deáki József püspök levele a Főkonzisztóriumhoz, 1742. február 16. EREKGyLt, A Főkonzisztórium levéltára (a továbbiakban FőkonzLt.), 1742/3. A levelet kivonatossan közli Török István, lásd TÖRÖK: *A Kolozsvári* 36–37.

Időközben Huszti is tudomást szerzett Deáki leveléről, és úgy látta jónak, ha a Főkonzisztórium tudomására hozza a saját álláspontját. Levelében, melyet március 4-én írt, elhárította személyéről a vádat, miszerint az elfogadott hitvallásokkal ellentétes tanítást fogalmazott volna meg, állítva, hogy a váddal ellentétben azokat nem támadta, hanem védelmezte. A három pontban összegyűjtött, veszélyesnek ítélt tételek kapcsán elhárította a hitvallások félremagyarázásnak vádját. Gúnyosan, de ugyanakkor sértődötten jegyezte meg: „*Ha külső academiában írtam volna azt az oratiót, mindenek előtt jó dicsiretet nyertem volna, aki magyar lévén én, oly derekason a törvénynek rámájára tudtam vonni azoknak a régi bíres, neves német auctoroknak principumait. De el kell csüggednem itthon a hazában, mivel nembogy bíztatnának, bátorítanának és segítenének igyekeztemben és munkáimban méltóságos patrónus uraim, hanem megengedik önagyságok, hogy mindenek csak úgy bánnyanak velem, amint nékiek tetszik, míglen elfogyatkozom tellyességgel.*”²⁷ Végül felajánlotta, hogy amennyiben az *Oratió*ban leírt teológiai tételeket károsnak tartják, készen áll azokat visszavonni.

A püspök levele nyomán az egyházi főtanács február 23-án elrendelte a könyvnyomtatás leállítását, megbízták a püspököt, hogy vizsgálják ki az *Oratio*, valamint Huszti védekező irata alapján az esteleges tévitanítást. A püspök mellé szakértőként Vásárhelyi Tőke István enyedi professzort, Köpeczi Jánost és Zágoni Aranka Györgyöt nevezték ki.²⁸ Utólag Zágoni helyett Csepregi Ferenc és Beregszászi Mózes vett részt a teológiai bizottság munkájában. Többoldalas jelentésüket a dévai zsinatra nyújtották be. A bizottság tagjai egyenként is véleményezték Huszti *Oratió*ját és a főtanácsnak benyújtott apológiáját, de sajnos, egyik véleményezés sem maradt fenn.

Huszti ügyében az első jogerős határozatot Déván az 1742. június 10–11-én ülésező generális zsinaton, a perbe fogott hiányában hozták meg, aki az idézés ellenére sem jelent ott meg. A teológiai véleményeket a sok napirendi pont miatt nem olvasták fel, hanem a zsinat a maga kebeléből négy tagot rendelt ki, akik a véleményeket összegezték, majd a zsinat egy nyugalmasabb szakaszában felolvasták azokat, és előterjesztették a határozat szövegét. Az általánosságban megfogalmazott zsinati döntés nem tért ki részletesen a teológiai szakvélemények ismertetésére, csupán annyit jegyzett meg, hogy Huszti az írásaiban támadta a református vallást, ezért az írást és annak szerzőjét tévelygőnek nevezte.²⁹ Továbbá, minthogy Huszti az elfogadott hitvallásokat tagadta, a zsinat ideiglenesen megvonta tőle a bizalmat, és kirekesztette az egyházból, de lehetőséget biztosítottak neki, hogy amennyiben visszavonja kárhóztatott nézeteit, visszafogadják.³⁰ Huszti, természetesen, nem fogadta el a zsinat határo-

27 A levél teljes szövegét Sipos Gábor közölte, lásd SIPOS: *i. m.* 730–731.

28 EREKGYLt, Protocollum Sessionis. Az Erdélyi Református Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve (a továbbiakban ProtSess), 1742/3.

29 „*Minthogy pedig az nyilván constál és a Szent Generalis is in conscientia agnoscállya, hogy az az Oratio neve alatt imprimáltatott munka minden részeiben nem oratio, hanem precatio, és olyan, mely szent apostoli vallásunknak egész eversiojára igyekező éles fegyver, tehát annak authorát munkájával együtt mind a Szent Generalis és mind az, valaki szent vallásunknak igaz és valóságos szeretője s becüllője, méltán damnálhattya.*” A határozat teljes szövegét lásd Bod Péter: *Erdélyi református zsinatok végzése, 1606–1762.* S.a.r., bev.: BUZOGÁNY Dezső–SIPOS Gábor. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kvár, 1999. 71–72.

30 „*[...] az auctort a Szent Generalis Synodus sem ekkleziánknak igaz tagjának, sem igaz vallásunk professorának nem tartja mindaddig, valámíg azon munkáját vagy abban megírt tévelygésre igazító opinóját meg nem változtatja, és a SzentÍrásnak igazságával meg nem egyezteteti [...]*” Uo.

zatát, hanem a Főkonzisztóriumhoz címzett levelében tiltakozását fejezte ki. Leveléhez, személyes meggyőződésének bizonyítékaként, csatolt egy rövid terjedelmű hitvallást is.³¹

A küldöttek jelentésükbe nem is foglalták bele a Husztiival kapcsolatos döntést, hanem csak annyit jegyeztek meg, hogy azt majd a püspök fogja ismertetni a Főkonzisztóriummal. Erre 1742. június 20-án került sor a népes ülésen. A meghallgatáson Huszti is jelen volt, akinek később keltezett leírásából ismerjük az egész kihallgatás menetét.³²

Tévtanításnak ítélt teológiai okfejtése egy felismerésből indult ki. Meglátása szerint a particularis gratiát hirdető teológusok elfeledkeztek az Istennek két alaptörvényéről: 1. *Diligens dominum Deum tuum, et viues*. 2. *Crede et baptizare, et saluus eris*. A két törvény helyett egy harmadikat hoztak be, amellyel megrontották Isten egyházának tanítását. Ő pedig a kifogásolt előszóban nem tett egyebet, mint cáfolta ezt a harmadik törvényt. Nem állt szándékában a református egyház tanítását megcáfolni, sőt írásával annak megőrzésére és tisztaságának visszaállítására törekedett. Sajnos, Alvinczi Gábor guberniumi jegyző félreértette a jogtanár szándékát, és lefoglaltatta könyveit, annak ellenére, hogy ő hajlandóságot mutatott a szöveg megváltoztatására. A lefoglalt könyvet eljutatták a püspöknek, aki a kijelölt lelkészekkel és tanárokkal együtt a dévai zsinaton heterodoxnak ítélte munkáját, a tanárt pedig állásából felfüggesztették, és a Főkonzisztórium elé idézték.

Itt került sor a kihallgatásra, ahol előbb a könyvek felől kérdezték, majd felolvasták neki a zsinati határozatot. Ezután Huszti felolvasta a tiltakozását, amelyben a határozatot jogi szempontok alapján magára nézve semmisnek nevezte. Sérelmezte, hogy a határozatot neki nem olvasták fel, abban nem részletezték elítéltetésének okát, nemes ember létére nem biztosították neki a védekezés lehetőségét, a bírák részrehajlóak voltak, és a kifogásolt írásában kifejtett teológiai nézeteit sem vizsgálták meg.

Huszti tiltakozására Bethlen Ádám azt felelte: „*Ott volt ked könyve, s elég az*”, majd a református vallás tagadásával vádolta. Rákérdezett arra is, hogy Isten könyörületessége és igazsága, Huszti szerint, benne van-e az isteni örök végzésben (*divinum decretum*): Huszti szerint nincs benne, mert ennek elismerése ahhoz a téves teológiai megállapításhoz vezet, hogy Isten a bűn szerzője. Arra a kérdésre, hogy univerzalista-e, Huszti igennel felelt, s arra a kérdésre is hitvallási passzusokkal alátámasztott igenlő választ adott, hogy szerinte Krisztus mindenkiért meghalt. A püspök közbeszólása és Huszti válasza után Deáki így szól: „*Nem kell velle disputálni, hanem procedálynunk!*”.³³ Huszti délután hívták vissza a testület elé, ahol Bethlen Ádám a püspök által összeállított esküformulát tett a tanár elé. Huszti felismerve az esküformulához kapcsolt dordrehti zsinat végzéseit, kijelentette, hogy azok ellentétben állnak a II. Helvét Hitvallással. Az eskü aláírását megtagadta. Ekkor pártfogója, Teleki Sándor kérte a püspököt, magyarazza meg a dordrehti határozatokat, de Deáki elzárkózott a kérés teljesítése elől. Huszti viszont eleget tett Teleki kérésének, s akkor este személyesen is tájékoztatta a főnevest, aki Huszti meghallgatása után kifejtette a vádlottal való egyetértését. Másnapra Huszti az esküformulához csatolt teológiai tételeket a II. Helvét Hitvallás szellemiségében átirta, és a Főkonzisztórium előtt felolvasta. Huszti kiküldése után a püspök tiltakozott Huszti irata

31 A levelet és Huszti hitvallását lásd Szász Domokos: *Még egy pár adat Huszti András elítéléséhez*. Protestáns Közlöny 1878. 50–54.

32 SZABÓ Károly: *Huszti András elítéltetése 1742-ben*. Protestáns Közlöny 1887. 2–5, 14–17, 26–29, 38–40.

33 Uo. 17.

ellen, kifejtette, hogy az lutheránus tanokat tartalmaz, és mivel abban az általános kegyelemről ír, ezért nem fogadható el. Ezután Husztit visszahívták a testület elé, és megpróbálták rávenni az esküformula aláírására, de erre a tanár nem volt hajlandó. Délután azonban megkereste Felfalusi, és meggyőzte, hogy írja alá a reverzalist, amire másnap sor is került. Az aláírás után kézhez kapta a könyvnyomtatásra szánt 200 forintot. Megüzente Deákinak, hogy „nézze meg a subscriptiot, mert nincsen köszönet benne”. A püspök, amikor rájött, hogy Huszti mégis megváltoztatta az esküformulát, abból a dordrehti zsinatok határozatát magára nézve nem tartotta kötelezőnek, elérte, hogy a Főkonzisztórium ismét foglalkozzék az ügygel. Határozat azonban nem született.

1742. június 29-én Bethlen Ferenc és Halmágyi István a Főkonzisztórium megbízásából Nagyszébenben lefoglalta a *Jurisprudentia* előszavát, de megengedték, hogy előszó nélkül forgalomba hozzák a könyveket. Az *Oratio* nyomdaköltségét, 70 forintot utólag, 1745-ben utalták ki a nyomdásznak.³⁴ Husztit mélységesen felháborította a Főkonzisztórium és a püspök eljárása. Szándékában állt, hogy az egyházi főtanács határozatát a kormányzék előtt megfellebbezze, de elhatározásából csak annyi valósult meg, hogy levelet írt Schunn Jakab evangélikus püspöknek, akinek elküldte a per iratanyagát is. A püspök válaszlevelében, amelyet egy erdélyi magyar főúrhoz címzett, kifejtette, hogy a Főkonzisztórium döntése kényes ügynek minősül. Szerinte Husztit nem hallgatták meg kellőképpen, ugyanis a tanár különbséget tett a dordrehti zsinat és a hazai hitvallások között, éspedig olyanformán, hogy az elsőt ellenségei hiszik, míg a másodikat a magáénak tartja. Ezért mindazok, akik elfogadják a holland zsinat határozatát, ellene mondanak az erdélyi református egyház hitvallásainak. Schunn levele más szempontból is érdekes. Huszti ugyanis közölte a püspökkel, hogy perét a Guberniumnál kívánja megfellebbezni, amitől az egyházfő határozottan eltanácsolta. Husztinak a lelkére kötötte, hogy „a méltóságos Gubernium elé ne vigye e controversiát, ha nem akarja, hogy azt higgyék róla, hogy hitsorsosait tüzzel-vassal akarja pusztítani”.³⁵

A következő három évben Huszti perében semmi előrelépés nem történt. Tévelygése csak 1745-ben került ismét elő, vélhetően a dési zsinaton, ahol először került szóba Makfalvi József volt fogarasi lelkész heterodoxiája is. Azon év novemberében a püspök, Deáki József a Főkonzisztóriumnak írt levelében, arra a főkonzisztórumi javaslatra, mely szerint mindkét vádlottat semigeneralis előtt hallgassák meg, és hozzanak döntést felőlük, megjegyezte, hogy azt nem tartotta jó megoldásnak. Attól tartott, hogy Husztit nem lehet majd a zsinat elé citalni, ugyanis ő nem tartozik az egyház fennhatósága alá. Megoldási javaslatként azt terjesztette elő, hogy a következő évi generális zsinaton hallgassák meg a vádlottakat.³⁶ A Főkonzisztóriumnak az is a tudomására jutott, hogy Huszti András, Makfalvi József és gróf Teleki Miklós valamiféle közös teológiai nyilatkozatot írtak alá, sőt hárman külön eklézsiát is csináltak, amelyben Makfalvi úrvacsorát osztott. Ez ügyben Makfalvit Szebenbe hívták, ahol a volt fogarasi lelkész elismerte, hogy látta a téziseket, de nem azokat írta alá.³⁷

A következő évi zsinatra azonban Huszti nem kapott idézést, Makfalvinak pedig nem jogszerűen ment el a meghívólevél, ezért egyikük sem jelent meg a testület előtt. A későbbi periratokban Huszti neve már nem fordul elő. 1745–1749 között áttért katolikusnak, és mivel

34 ProtSess, 1745/13., illetve TÖRÖK: *A Kolozsvári* 42.

35 SZABÓ: *i. m.* 39–40.

36 FőkonzLt, 1745/53.

37 ProtSess, 1745/44.

családját el kellett tartania, családi levéltárak rendezését vállalta. Bod Péter Huszti utolsó éveiről a következőt jegyezte fel: „*részegségre adta magát, felesége is elhalván, az urak körüli udvarokban töltötte idejét, holmi genealogika táblákat dolgoztatván a régi levelekből. Változtatta valóságát is, a római hitre állván, szerettek néki a károlyvári káptalanban dígestor capituli titulusal szép fizetést; de illetlen, alávaló magaviselése, részegeskedése miatt ott sem maradhatván, ismét az udvarokban kezdett időt tölteni; majd minden rendbéli emberektől megutáltatott. Holt meg 1755-dik esztendőben*”.³⁸

HUSZTI ANDRÁS TEOLÓGIAI MEGGYŐZŐDÉSE

Ma már nem kérdéses, hogy Huszti András teológiai meggyőződése, az erdélyi református egyház hivatalos álláspontjától eltérően, univerzalista volt. A *Jurisprudentia* előszavában (*Oratio*) egyértelműen megkérdőjelezte a református ortodoxia hagyományos predestinációértelmezését. A jogtudomány alapelvének az Isten szeretetét nevezte meg, és ezért elfogadhatatlannak tartotta azt az állítást, hogy a bűn Istentől származott, vagy az ő engedelmeiből van jelen a világban. Ez pedig arra enged következtetni, hogy Isten részese a bűnnek, sőt a bűnt Isten előre elrendeli.³⁹ Huszti röviden ismertetett nézetében sok olyan csúsztatás van, amelyet a református hitvallások soha nem állítottak. Abban viszont Husztinak volt igaza, hogy a predestinációtan spekulatív értelmezése ilyen szélsőséges dogmatikai tételek kimondásához vezethet.

Miután a református egyház elindította a tanfegyelmi kivizsgálást, az 1742. évi zsinaton tartott meghallgatáson Huszti elismerte, hogy univerzalista nézeteket vallott, sőt hitvallásának 8–19. cikkelyeiben egyértelműen amellet foglalt állást, hogy Krisztus mindenkiért meghalt (*gratia universalis*), valamint a predestinációt is a felvilágosodás szellemiségében értelmezte. Hitvallásában úgy fogalmazott (19. cikkely), hogy Isten csak azokat veti el, akikről eleve tudja, hogy a rosszat választják. A 14. cikkelyben a hitről szólva megállapította, hogy a hit ajándékát minden ember megkapta. A cikkelyek végén a Heidelbergi Káté és a II. Helvét Hitvallás paragrafusaira hivatkozott, ezzel is bizonyítva „ártatlanságát”.⁴⁰ Nem szükséges részletesen ismertetni, sem elemezni Huszti cikkelyeit, azok magukért beszélnek. Univerzalista teológiai meggyőződése nagyfokú rokonságot mutat Makfalvi confessiójával, aki Husztival egy időben került az egyházi hatóságok látókörébe, és akit ugyancsak univerzalista meggyőződéséért marasztaltak el. Makfalvi és Huszti ismerték egymást, és a külön Teleki Miklóssal együtt, hárman egy kis egyházat alakítottak, ahol Makfalvi úrvacsorát is osztott.⁴¹

38 BOD Péter: *Magyar Athenas*. Vál., s.a.r., jegyz., utószó: TORDA István. Magvető, Bp., 1982. 330–331.

39 Bővebben lásd HUSZTI András: *Jurisprudentia Hungarico Transilvanica...* (Szeben, 1742) *Oratio* című előszavát (számozás nélkül), illetve TÖRÖK: *A Kolozsvári* 35–36.

40 Huszti hitvallását közölte SZÁSZ: *i. m.* 50–54.

41 „Makfalvi József kolozsvári deákból való akadémikus Venema alatt tanulván, lön universalistává [...] Ez alatt titkon egybeadá magát gróf Teleki Miklóssal (kinek írott religioja vala, s írta ki a Religio Medici nevű elmés könyvből) Huszti Andrásal, a részeges exprofessorral össze adá magát, s hárman csinálának egy ekklesiát magokból, s Makfalvi úrvacsoráját is osztta e nem tudom micsoda sinagógába. De így csak segillik vala Makfalvit a papok s az urak, de kiváltképpen gróf Teleki Józsefné.” Hermányi Dienes József szépprózai munkái 311.

Az tehát bizonyos, hogy a 18. század negyvenes éveiben Huszti rövid teológiai eszmefuttatását az erdélyi református egyház eretneknek minősítette. A partikuláris kegyelem és a predestináció értelmezése kapcsán tehát a legmerevebb református ortodoxia korát idézte, szemben a holland, svájci, vagy német református teológiával. Utóbbi ugyan kitartott a református hitvallások mellett, de azokat a kora felvilágosodás szellemiségében értelmezte. Az észszerű vagy racionalista református ortodoxióának is nevezett teológiai irányzat már nem tartotta fontosnak a dordrechi hitvallás szigorú értelmezését. A fiatal erdélyi peregrinusokat, akik ezeket az egyetemekeket keresték fel, „elvarázsolta” a teológiaművelés eme új formája, és feltehetően nem igen látták a hazai és a külföldi irányzatok közötti különbséget. Huszti az ellene indított peres eljárás alatt jelezte is, hogy munkájáért külföldön nem elmarasztalást, hanem dicséretet kapna. Sorsának alakulására jelentős hatással volt személyes habitusa is. Az egyház az ellene indított tanfegyelmi kivizsgálással nem példát akart statuálni, hanem jó útra kívánta terelni az „eltévelyedett” jogtanárt, aki viszont elutasította a megegyezést. Egyházi pályafutásának kudarca és életének későbbi kisiklása javarészt azzal magyarázható, hogy semmiféle kompromisszumkészség nem volt benne. Személyes kudarcának megértésében azonban összeférhetetlen természetének és iszákosságának tényét sem szabad figyelmen kívül hagyni.

THE UNIVERSALIST ANDRÁS HUSZTI

Keywords: *Universalist theology, reformed orthodoxy, enlightened orthodoxy, heterodoxy, predestination*

From all Transylvanian theologians accused of spreading Arminianist, Pelagianist or universalist theology in the Transylvanian church history the most prominent was András Huszti, a famous former law professor in Cluj. Research have dealt with many aspects of his life, but there are unsolved questions left regarding his heterodoxy. The personality of the former lawyer is more interesting than his contemporary colleagues', namely József Makfalvi's and Sámuel Nádudvari's. His field of interest was vast, from linguistics to law, from theological to archival history. Research has confirmed that András Huszti was a universalist theologian, whose ideas were criticized by the synod of Deva. From international perspective, however, he belonged to the enlightened and rationalistic current of orthodoxy; therefore, he considered it natural to deal with the doctrine of predestination from a new perspective, the doctrine that was the basis of the reformed orthodoxy.

UNIVERSALISTUL ANDRÁS HUSZTI

Cuvinte-cheie: *teologie universalistă, ortodoxie reformată, ortodoxie iluministă/iluminată, heterodoxie, predestinație*

În istoria bisericii transilvănene printru teologiei acuzați de răspândirea ideilor remonstrante, arminiane, pelagianiste sau ale celor universaliste cel mai renumit este András Huszti, fost profesor de drept din Cluj. În ciuda faptului că mai multe lucrări s-au ocupat de viața lui, nenumărate probleme legate de heterodoxia lui au rămas încă neelucidate. Persoana fostului profesor de drept din Cluj este mai interesantă decât cea a contemporanilor lui, József Makfalvi respectiv Sámuel Nádudvari, deoarece a avut o

activitate academică mai vastă. Aria lui de interes a cuprins lingvistica, dreptul, teologia, iar prin intermediul acestora s-a ocupat și cu genealogie și cu arhivistică. Documente istorice confirmă faptul că Huszti a fost într-adevăr susținătorul teologiei universaliste, fapt pentru care a și fost criticat la sinodul de la Deva. Din perspectivă internațională el poate fi considerat reprezentantul ortodoxiei raționaliste, ceea ce explică abordarea lui din perspective noi a teoriei predestinației, considerată doctrina de bază a ortodoxiei bisericii reformate.

Az osztrák–magyar kiegyezés a szimbolikus politika tükrében

MANHERCZ ORSOLYA*

REPREZENTÁCIÓ ÉS POLITIKA**

Kulcsszavak: *Ferenc József, koronázás, országgyűlés, szimbolikus politika, trónbeszéd, kiegyezés*

1. BEVEZETÉS

Ferenc József 1848. december 2-án lépett a Habsburg Birodalom trónjára, ami azonban nem vonta maga után nyomban a magyar trón elfoglalását is, hiszen ahhoz az országgyűlés jóváhagyására és a koronázásra is szükség lett volna. Azonban az országgyűlés összehívására csak Ferenc József uralkodásának tizenkettedik évében került sor, a koronázásra pedig közel tizenkilenc évet kellett várni.¹ Ez a „koronátlan” tizenkilenc év két szakaszra bontható: az 1850-es évekre, amikor Bécsben nem számoltak a magyar koronázással, illetve nem hívták össze a magyar országgyűlést sem; valamint az 1860-as évekre, amikor világossá vált, hogy szükség lesz az országgyűlésre és a koronázásra is. A változás a szimbolikus politikában is megmutatkozott.

Az 1850-es években a bécsi kormányzati céloknak megfelelően a császári reprezentációt az egységbirodalom mítosza határozta meg, amely az Osztrák Császárságot megmentő és az új Ausztriát megteremtő fiatal császár alakja köré épült. Az 1848–1849-es szabadságharc leverése és az abszolutista kormányzás bevezetése után a bécsi udvar a magyarországi uralkodói reprezentáció terén (is) tiszta lapot nyithatott. A császári látogatások alkalmával Ferenc József osztrák császárként érkezett Magyarországra, ami leginkább az 1852-es és 1857-es körútját vizsgálva szembetűnő. A két propagandakörutat a császári szimbólumok túlsúlya, a magyarok

* MANHERCZ Orsolya (1979), PhD, történész, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, Budapest. E-mail: manhercz.orsolya@btk.elte.hu.

** Jelen tanulmány a *Századokban* 2017-ben megjelent, *Trónbeszéd korona nélkül?* című munka rövidített és átdolgozott változata. MANHERCZ Orsolya: *Trónbeszéd korona nélkül?* Századok 151(2017). 6. sz. 1199–1222.

1 Az 1791. évi III. tc. értelmében a trónra lépő uralkodónak hat hónapon belül magyar királlyá kellett koronáztatnia magát: „a királyi fölavatás és koronázás minden egyes trónváltáskor az elhunyt király halálától számított hat hónap lefolyása alatt törvényes szertartás szerint multhatatlanul végrehajtassék”.

felé tett szimbolikus gesztusok hiánya jellemezte, bár az uralkodó alkalmanként magyar egyenruhát viselt, és a dekorációkon a magyar nemzeti színek is megjelentek.²

Ugyancsak a magyar koronázástól és a magyarokkal való megegyezéstől való elzárkózást hangsúlyozza az is, ahogyan Bécs a korona és a koronázási jelvények 1853-as megtalálására reagált. Az uralkodó és környezete igyekezett „leértékelni” az eseményt, hiszen a korona megtalálása kényes kérdéseket vetett fel: a Szent Korona országainak területi, közigazgatási újraegyesítését, valamint a koronázást, amellyel kapcsolatban felmerülhetett (volna) az országgyűlés összehívása is. A Bach-rendszer 1859-es bukásáig azonban egyik sem állt a bécsi kormányzat szándékában.³

2. AZ 1861-ES ORSZÁGGYŰLÉS

A koronázás elmaradása, Ferenc József státuszának, legitim magyarországi uralkodásának kérdése egészen addig nem okozott problémát a bécsi udvar és a kormányzat számára, amíg tudtak a magyarokkal való megegyezés nélkül kormányozni. Az 1859-ben elszenvedett itáliai vereség és a belpolitikai válság után változásra volt szükség, ám a megegyezés megvalósulását mindkét fél számos feltételhez kötötte. A császár a birodalmi egység és az abszolutista uralkodói hatalom minél nagyobb mértékű fenntartására törekedett, az 1850-es években kialakított rendszert leginkább az 1848 előtti intézmények egy részének visszaállításával kívánta megreformálni. Magyar részről 1848 lett a tárgyalások kiindulópontja, és ennek megfelelően a párbeszéd megindulásához szükség volt a magyar országgyűlés összehívására. Ezen a ponton kerültek előtérbe a szimbolikus politika elemei, hiszen az országgyűléssel szorosan összekapcsolódott a koronázás kérdése, illetve annak addigi elmaradása, mivel csak koronás vagy koronázásra meghívott király nyithatta meg az országgyűlést. Az ehhez vezető út, vagyis az uralkodó és a magyar politikai vezetők megegyezése, ami a koronázáshoz szükséges hitlevél és az eskü megszövegezését is jelentette, csak hosszas tárgyalások útján tűnt elérhetőnek. A tárgyalásokat magyar részről az országgyűlésnek kellett volna lefolytatnia, vagyis ezzel egy ördögi kör keletkezett.

Az 1860 októberében kiadott diploma melléklete megígérte a magyar országgyűlés összehívását, ami 1861 elején meg is történt. Ferenc József a korábbi közjogi szokások figyelmen kívül hagyásával – uralkodása alatt először – maga hívta össze a magyar országgyűlést, egyúttal azt is kinyilvánította, hogy személyesen kívánja megnyitni.⁴ A megyéknek küldött korren-

2 MANHERCZ Orsolya: *Az 1857-es császári utazás sajtója = Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok a 19–20. század történelméből.* Szerk. GERGELY Jenő–CSAPLÁR-DEGOVICS Krisztián–TORNYAI Anna. ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program, Bp., 2009. 67.

3 HERMANN Róbert–MANHERCZ Orsolya: *A magyar korona a szabadságharc idején és után – föld felett, majd föld alatt (1848–1853) = A Szent Korona hazatér. A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978).* Szerk. PÁLFFY Géza. MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2018. 483–562.

4 Az összehívás kapcsán számos kérdés felmerült, kezdve azzal, hogy ki hívja össze az országgyűlést, hiszen azt csak koronás király vagy a nádor vagy az országbíró tehetette meg. Közjogilag egyik tisztség sem volt betöltve. Egyetlen országos főméltóságként a hercegprímás jöhetett volna szóba, ám arra korábban még nem volt példa, hogy ő hívott volna össze országgyűlést. Felmerült V. Ferdinánd neve is, azonban azzal a magyar vezetők is tisztában voltak, hogy ezt a megoldást Bécsben nem

deletek és a főrendiházi meghívók tartalmazták, hogy az országgyűlés fő feladata Ferenc József megkoronázása lesz,⁵ vagyis a még meg nem koronázott király nyitotta volna meg a gyűlést.

2.1. Az országgyűlés előkészítése

„A koronázás a *biletarela pactum*nak [kétoldalú szerződésnek], *diploma inaugurale* [koronázási hitlevél] és ünnepélyes eskü letétele [...] nélkül nem képzelhető” – írta naplójába Lónyay Menyhért 1860 októberében, majd később mindezt kiegészítette azzal, hogy Szent István koronájának területi egységét is helyre kell állítani.⁶ Hozzátevé ehhez, hogy a hagyományok szerint az uralkodó mindaddig nem vesz részt országgyűlés megnyitásán, amíg egy országgyűlési küldöttség meg nem hívja őt a koronázásra, és hogy a Lónyay által említett feltételeket csak hosszas tárgyalások útján lehetett megvalósítani, az uralkodó megjelenése valójában csak később lett volna esedékes.⁷

Az udvari hivatalok ettől függetlenül megkezdték a megnyitási ceremónia előkészítését, herceg Rudolf Liechtenstein főudvarmester számos kérdést intézett ebben a tárgyban Ferenc Józsefhez:

1) Elsőként tisztázni kellett a helyszínt és a megnyitó ünnepség pontos időpontját, illetve azt, hogy lesz-e nádorválasztás és koronázás.

2) Ki kellett választani az utazás módját (vasúton vagy hajón), a családtagokat, akik a császárt elkísérik, és el kellett dönteni, hogy az udvari hivatalnokok közül ki kap szerepet.

3) Lényeges kérdés volt továbbá, hogy a testőrségek közül melyik gárda tagjait küldik a megnyitás helyszínére, hogy ki felel majd a ceremónia rendjéért, és hogy a miniszterek is megjelennek-e.

4) Az is mielőbbi tisztázásra várt, hogy a megnyitáson és az esetleges uralkodói díszében kívül lesznek-e egyéb ünnepi rendezvények.

5) Ugyancsak lényeges volt, hogy az uralkodó meddig tartózkodik az országgyűlés helyszínén, a megnyitás után visszatér-e Bécsbe, vagy pedig akár a tárgyalások végéig marad.

6) A megnyitás szertartásrendje is az uralkodó döntésétől függött.⁸

engednek. Megoldásként kínálkozott az országbírói tisztség betöltése, ami 1861. január 7-én meg is történt, Ferenc József ekkor nevezte ki gróf Apponyi Györgyöt. Az országgyűlés összehívásának jogát azonban megtartotta magának a császár. Lónyay 1860. december 15-i bejegyzése. *Lónyay Menyhért naplója, 1860–1861*. Szerk. DEÁK Ágnes, utószó CIEGER András–DEÁK Ágnes. Századvég, Bp., 2004 (a továbbiakban *Lónyay naplója*). 66; Wiener Zeitung (a továbbiakban WZ) 1861. január 12. [141.] Amtlicher Theil.

5 WZ 1861. január 22. [257–]258. Nichtamtlicher Theil; SZABAD György: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–1861)*. Akadémiai, Bp., 1967 (a továbbiakban SZABAD: *Forradalom*). 242. Az egybehívó királyi regálé február 14-én született. WZ 1861. február 23. [657.] Kronländer.

6 Lónyay 1860. október 27-i, illetve december 14-i bejegyzése. *Lónyay naplója* 13, 64; előbbieket a napló kiadásának magyaráló jegyzetei alapján.

7 Mailáth kancellár előterjesztése az uralkodóhoz. Bécs, 1865. november 7. Az uralkodó megjegyzésével, Schönbrunn, 1865. november 9. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), Bécsi levéltárakból kiszolgáltatót iratok. Hofzeremonielldepartement, Ung. Landtage u. Krönungen, 1865. évi országgyűlés megnyitása (a továbbiakban I 60), 1865/2/28, fol. 170–174.

8 Liechtenstein főudvarmester előterjesztése a császárhoz, 1861. január 19. MNL OL, I 60, 1865/2/28, fol. 1–5.

2.1.1. Az időpont és a helyszín

Az első kérdés kapcsán azt világosan kinyilvánította az uralkodó, hogy az országgyűlés célja a koronázás, a nádorválasztásról nem esett szó. Az időpont és a helyszín is egyértelműnek tűnt: Ferenc József 1861. április 2-ára, vagyis húsvét utáni keddre hívta össze a magyar országgyűlést Budára.⁹ Azonban több kérdés is felmerült.

Az időpontot magyar részről néhányan későinek találták. Az októberi diploma negatív fogadtatása, az 1860 végére elmérgesedő magyarországi közhangulat, majd az 1861-es februári pátens kiadása a lehetséges kompromisszum szempontjából kedvezőtlen helyzetet teremtett. Az időközben államminiszterré kinevezett Anton Schmerling lovag nevéhez köthető februári pátens az októberi diplomában tanácsadó testületként szereplő birodalmi tanácsot parlamentté alakította át, az összeülő magyar országgyűlésnek pedig azt a funkciót szánta, hogy a birodalmi gyűlésbe képviselőket küldjön, vagyis az országgyűlést valójában tartománygyűléssé „fokozta le”.¹⁰ Ez nyilvánvalóan csökkentette a megegyezés esélyét. A megnyitás pontos időpontjáról sokáig nem is döntöttek Bécsben.¹¹

Ennél nagyobb gondot okozott a helyszín, hiszen Ferenc József – figyelmen kívül hagyva az 1848. évi IV. törvénycikk vonatkozó részét – Pest helyett Budára hívta össze az országgyűlést, ami tovább növelte a magyar elégedetlenséget. A módosítására azonban még volt idő, és egy uralkodói gesztus talán javíthatott volna a feszült helyzeten. Ferenc József azonban hajthatatlannak bizonyult, azzal érvelt, hogy egyrészt az is engedmény, hogy nem Pozsonyba hívta össze az országgyűlést,¹² másrészt azzal, hogy Buda az ország központja, ahol „megfelelő helyiségekkel ellátott országház” található.¹³

Ez utóbbi akár elfogadható érv is lehetett volna, hiszen a korábban a képviselőházi üléseknek helyet adó Redoute épületének 1849-es lebombázása miatt mindenképpen új helyszínrre volt szükség. Pest városa mindent meg is tett annak érdekében, hogy a megfelelő helyszín hiánya ne lehessen akadálya a pesti megnyitásnak.¹⁴ Magyar részről mindvégig ragaszkodtak

9 RUSZOLY József: *Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon, 1861–1868. Az 1848. évi pozsonyi V. és kolozsvári II. törvénycikk gyakorlati kormányhatósági és hazai helyhatósági levéltári források alapján.* JATE, Szeged, 1999 (a továbbiakban RUSZOLY: *Országgyűlési*). 15–18.

10 SOMOGYI Éva: *Abszolutizmus és kiegyezés, 1849–1867.* Gondolat, Bp., 1981 (a továbbiakban SOMOGYI: *Abszolutizmus*). 135–136.

11 Április 2. nem a megnyitás időpontja volt, hanem a képviselők és a főrendek megérkezésének határnapja. A megnyitási ünnepségig több nap is eltelt, 1848 előtt általában négy nappal az összehívás dátuma után került rá sor. (Pajkossy Gábor szíves közlése alapján.)

12 Ezzel kapcsolatos hír korábban a sajtóban is megjelent: „*Bécsi lapok közleményei szerint a pozsonyi országház helyreállítására a minisztérium 30,000 forintot utalványozott s e hír azon következtetésre szolgált indokul, mintha a legközelebb egybehívandó magyar országgyűlés Pozsonyban tartaná az üléseit*”. Pesti Napló (a továbbiakban PN) 1860. november 9., 2.

13 Az 1719. sz. kancelláriai leiratot (1861. február 14.) idézi, illetve tartalmát ismerteti Ruszoly József. RUSZOLY: *Országgyűlési* 20; SZABAD: *Forradalom* 242.

14 1861 februárjában a város közgyűlése több épület megtekintése után a főrendiház részére a Nemzeti Múzeumot, míg a képviselőháznak a Nemzeti Lovardát javasolta a számos felmerült lehetőség (a régi izraelita imaház, az egyetemi könyvtár, a régi Grassalkovics-féle magtár, a Dohány utcai új zsinagóga vagy a Károly-kaszárnya imaháza) közül. SZABAD: *Forradalom* 242–243; KOMÁRIK Dénes: *Az 1861-es ideiglenes országháza „tervpályázata” = Az Ország Háza. Buda-pesti országháza tervek, 1784–1884.* Szerk. GÁBOR Eszter—VERŐ Mária. Szépművészeti Múzeum, Bp., 2000 (a továbbiakban *Az Ország Háza*). 105; PN 1860. november 9., 2.

a pesti helyszínhez, az 1848-as törvény mellett a budai üléselés ellen szólt az is, hogy az ottani helyőrség nagy száma esetleg korlátozná a megnyilvánulások szabadságát.¹⁵

Az országgyűlés összeülése érdekében kompromisszumra volt tehát szükség. Az uralkodó végül április elején egyezett bele hivatalosan abba a megoldásba, hogy a budai megnyitás után Pesten legyenek az ülések. Erről április 3-án táviratban értesítették gróf Apponyi Györgyöt.¹⁶ Az országgyűlés tagjai közül azonban csak kevesek számára volt elfogadható a budai megnyitás, a képviselők nagy része nem vett részt az eseményen. Deák Ferenc igyekezett rávenni a vele rokonszenvezőket, hogy jelenjenek meg Budán, gróf Teleki László pedig ezzel szemben foglalt állást.¹⁷ Deák ebben a kérdésben azért csatlakozott a konzervatívokhoz, akik igyekeztek kerülni a konfliktusokat, hogy ez a formalitás ne veszélyeztesse az országgyűlés összeülését, „*hogy a nemzet sérelmei, törvényes követeléseiről és a nemzetiségek megnyugtatása végett nyilatkozhasson*”.¹⁸ A budai megnyitást sokan törvénytelennek tartották, azonban a törvényesség kérdése nem lehetett irányadó, hiszen az országgyűlés összehívása és a választások lebonyolítása, a megyék újjászervezése sem volt az – érvelt Lónyay Menyhért a budai megjelenés mellett.¹⁹ A kérdés heves indulatokat váltott ki, Madarász József hazaárulónak nevezte azokat, akik el akartak menni a megnyitásra. Demonstrációtól is tartani lehetett.²⁰

2.1.2. A ceremónia és a további kérdések

A ceremóniális kérdések egy részének megválaszolásához segítségül szolgáltak a főudvarmester megjegyzései és javaslatai, amelyeket a korábbi (18. század végi és 19. század eleji) magyar országgyűlések ceremóniája alapján állított össze.²¹

A kialakult szokás szerint az uralkodó magyarországi udvartartása csak részben volt magyar, azonban 1861-ben a magyar királyi udvartartás egyáltalán nem működött, a zászlósurak nem voltak aktívak, és néhány tisztség nem is volt betöltve, ami megnehezítette a korábbi

15 Lónyay 1861. március 30-i bejegyzése. *Lónyay naplója* 171; SZABAD: *Forradalom* 243.

16 Szőgyény-Marich László bejegyzése, 1861. április 3., 4. *Idős Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai*. III. Hornyánszky, Bp., 1918 (a továbbiakban *Szőgyény-Marich emlékiratai*). 93–95; *Deák Ferenc beszédei*. III. Összegyűjt. KÓNYI Manó. Második, bővített kiadás. Franklin, Bp., 1903 (a továbbiakban *Deák beszédei*). 17. Az uralkodó utólag nem vonta kérdőre Apponyit. Uo. 19.

17 Lónyay Menyhért 1861. február 14-i és 16-i bejegyzése. *Lónyay naplója* 132.

18 DEÁK ÁGNES–MOLNÁR ANDRÁS: *Deák Ferenc*. Vince, Bp., 2003 (a továbbiakban DEÁK–MOLNÁR: *Deák*). 113–114; Lónyay 1861. április 4-i bejegyzése. *Lónyay naplója* 184; SZABAD: *Forradalom* 228–229.

19 Lónyay 1861. március 31-i bejegyzése. *Lónyay naplója* 177–178. Az országgyűlés összehívása kapcsán több megye azt kifogásolta, hogy az uralkodói meghívólevelet nem felelős miniszterek jegyezték ellen, illetve azt, hogy az mellőzte a határőrvidék, Fiume és Erdély képviselőinek meghívását. SZABAD: *Forradalom* 243.

20 Lónyay 1861. március 31-i bejegyzése. *Lónyay naplója* 180.

21 A négy bécsi udvari hivatal vezetői közül a főudvarmester és a főkamrás szokás szerint részt vesz a magyar országgyűlés ünnepi eseményein (a trónbeszéd felolvasásán, illetve az esetleges nádorválasztáson). A főistálló-mester csak akkor kap szerepet, ha ünnepélyes bevonulást is rendeznek. A főudvarnagy feladatát a magyar királyi főudvarmester, a fő-ceremóniamesterét pedig a magyar királyi fő-ajtónállómester szokta ellátni. 1830-ban a főudvarnagy is megjelent Pozsonyban, amikor Ferdinánd koronázásán Ferenc számára teljesítette ezt a szolgálatot, hiszen ekkor egyszerre két uralkodó volt jelen: a császár és az ifjú király. Liechtenstein főudvarmester előterjesztése a császárhoz, 1861. január 19. MNL OL, I 60, 1865/2/28, fol. 1–5.

szokások követését.²² A királyi magyar testőrség ugyancsak hiányzott, ezért a testőri szolgálót a bécsi gárdáknak kellett volna ellátnia.²³

A megnyitás ceremóniájával kapcsolatban további három lényeges kérdés merült fel a korábbi minták alapján. Egyrészt az a fent már említett központi probléma, hogy az uralkodót egy küldöttség hívja-e meg az országgyűlésre és a koronázásra. Másrészt az, hogy lesz-e ünnepélyes bevonulás, ahogy az a koronázó országgyűlések alkalmával lenni szokott. Harmadrészt az ünnepi események (megnyitás, nádorválasztás, a rendek megvendégelése, koronázás) szertartásrendjét kellett (volna) meghatározni.²⁴

Az előterjesztés megválaszolatlan maradt,²⁵ az uralkodó útjára és kíséretére vonatkozóan sem történt intézkedés,²⁶ de az valószínűnek tűnik, hogy Ferenc József foglalkozott a felmerült kérdésekkel, mert Szőgyény-Marich Lászlónak sajnálkozással említette, hogy nincs magyar testőrség.²⁷ Ugyanakkor nem tett lépéseket, hogy újra életre hívja a gárdát vagy a magyar királyi udvartartást.

2.1.3. Trónbeszéd korona nélkül?

A ceremóniális kérdések közül különösen kényesnek tűnt, és tovább szíthatta volna az amúgy sem igazán nyugodt magyarországi helyzetet, ha Ferenc József „korona nélkül” mondja el a trónbeszédet, mivel – a koronázás elmaradása miatt – uralkodói „státusza” megkérdőjeleződött. A főispánságra jelöltek közül többen arra hivatkoztak, hogy nem esküdhetnek hűséget

- 22 A középkori magyar királyi udvartartás országos (nádor, országbíró, horvát bán, tárnokmester) és udvari méltóságokból (főlovászmester, főkamrás, főudvarmester, fő-étekgörmester, fő-ajtónállómester, főpohárnok) állt. Utóbbiak 1526 után névleges tisztségekké váltak, és csak a 18. században éledtek újjá, főleg Mária Terézia uralkodása idején. Korábbi funkciójukat azonban nem nyerték vissza, elsősorban a királynői/királyi reprezentációban kaptak szerepet. Ekkor csatlakozott az udvartartáshoz az újonnan életre hívott nemesi testőrség kapitánya, mintegy a fő-ajtónállómesteri tisztség korszerűsített változataként. (Az udvartartáshoz tartozott még két koronaőr, tisztségük egyszerre királyi és rendi méltóság is volt.) *Magyarország főméltóságai, [1526–1848]. [Az udvari méltóságok archontológiája].* Összeáll., bev. FALLENBÜCHL Zoltán. Maecenas, Bp., 1988. 21–26. Ferenc József uralkodásának első éveiben a magyar udvartartás nem működött, a megüresedő tisztségeket nem töltötték be. 1860–1861-ben a koronaőrök kinevezésével elkezdődött, de csak 1865–1866-ban fejeződött be az udvartartás felélesztése, tagjainak összeírása, a hiányzó tisztségek betöltése (kivéve a nádori pozíciót). A kiegyezési törvény (1867. évi XII. tc. §7.) pedig lehetővé tette a tényleges magyar udvartartás kiépítésének lehetőségét, ami azonban nem valósult meg. PN 1861. január 4., 3. Különfélék; [Egyházi és világi főméltóságok listája], dátum és keltezés nélkül. MNL OL, I 60, 1865/2/28, fol. 360–361.
- 23 Liechtenstein főudvarmester előterjesztése a császárhoz, 1861. január 19. MNL OL, I 60, 1865/2/28, fol. 1–5.
- 24 Uo.
- 25 Kuefstein főistállómester utal vissza az előterjesztésre 1865-ben, amely ekkor még mindig az uralkodónál van. Kuefstein előterjesztése az uralkodóhoz, Bécs, 1865. szeptember 21. MNL OL, I 60, 1865/2/28, fol. 79–84.
- 26 A részt vevő családtagok és miniszterek személyét tekintve nem szerepeltek irányelvek az előterjesztésben, erről nyilván mindig az adott helyzetnek megfelelően döntött az uralkodó. Liechtenstein főudvarmester előterjesztése a császárhoz, 1861. január 19. MNL OL, I 60, 1865/2/28, fol. 1–5. – Az udvari hivatalok számára a névsor mielőbbi összeállítása a szálláshelyek biztosítása miatt volt lényeges, amiben komoly gondot okozott a királyi palota befogadóképessége.
- 27 Szőgyény-Marich bejegyzése, 1861. március 25. *Szőgyény-Marich emlékiratai* 89.

az uralkodónak, mivel nincsen megkoronázva.²⁸ A megyék egy része nem ismerte el Ferenc József uralkodói címét, Heves megye a „koronázatlanság” miatt magánszemélynek titulálta a császárt, Gömör királyi trónörökösnek. Bars arra hívta fel a figyelmet, hogy a koronázást a nemzetnek kellett kezdeményeznie, nem pedig az uralkodónak oktrojálnia ilyenét szándékát.²⁹

Ferenc József természetesen eltekinthetett volna a hagyománytól, magyar tanácsadói biztatták is erre, és javasolták, hogy a császár anélkül tartson trónbeszédet, hogy a királyi proposíciókat átadná.³⁰ Szögyény a trónbeszéd tervezetét is elkészítette, éppen a különleges helyzet magyarázatával kezdve azt: „*Ha az ősi szokástól eltérve, előbb jelenek meg bü Magyarjaim körében, semmint általuk megbíva, a magyar szót. koronávoli felavattatásom ünnepét ülhetném, ez azért történik, mert szívem vágyának ellent nem állhatva, alig várhatom, hogy annak legbensőbb érzelmeit, még mielőtt kir. előadásaimat előterjeszteném, nyíltan kitárhassam.*”³¹

További megoldásként kínálkozott, hogy az uralkodó királyi biztost (például az egyik főherceget) küld maga helyett, aki megnyitja az országgyűlést. Korábban volt is rá példa, azonban csak az országgyűlések bezárásakor.³² 1861-ben a megnyitás kapcsán merült fel ez a lehetőség.³³ Végül április 1-jén a császár Apponyi Györgyöt bízta meg az országgyűlés megnyitásával.³⁴ A konzervatív főurak számára ez a megoldás tűnt a legmegnyugtatóbbnak, hiszen az uralkodó nem egyezett bele, hogy az általuk megírt trónbeszédet mondja el, így „*valósággal fellelegeztek*”, amikor a császár döntése megszületett.³⁵

Mi szolt az ellen és mi amellet, hogy Ferenc József Budára utazzon, és személyesen nyissa meg az országgyűlést? A magyar politikusok között felmerült, hogy „*német ministerek*”, vagyis a bécsi politikusok nehezen „*engedik el*” Ferenc Józsefet, félve attól, hogy túlságosan a

28 Szögyény–Marich bejegyzése, 1860. november 20. Uo. 62–63.

29 SZABAD: *Forradalom* 236–237, 243–244.

30 Szögyény–Marich bejegyzése, 1861. március 12. *Szögyény–Marich emlékiratai* 82; illetve Vay Miklós kancellárnak a felséghez intézett jelentése a magyar kormányférfiaknak a közelgő országgyűlés alkalmával követendő politikájuk iránt megtartott értekezlete tárgyában. Uo. Függelék XX. 277–278.

31 Szögyény trónbeszédtervezete azon esetre, ha őfelsége az 1861. országgyűlést személyesen nyitja meg. Uo. Függelék XXII. 293–296.

32 1812-ben Antal főherceg, 1830-ban és 1844-ben Ferenc Károly főherceg látta el ezt a feladatot. Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban HHStA), Hofarchiv, Obersthofmeisteramt, Hofzeremonielldepartement, Zeremonialprotokolle (a továbbiakban: OMeA Hzd. ZP), Bd. 46. (1812), Bd. 54. (1830), Bd. 60. (1844–1846).

33 Később azonban már az esetleges lemondás sem tartotta volna vissza attól, hogy királyi kéziratot bocsásson ki, ami uralkodói oktrojként hatott éppen az országgyűlés előestéjén. Szögyény–Marich bejegyzése, 1861. március 12., 25., 26. *Szögyény–Marich emlékiratai* 82, 89, 90.

34 Ő Felsége legfelsőbb kézírata Apponyi György grófhhoz az országgyűlés megnyitása tárgyában. Bécs, 1861. április 1. *Deák beszédei* 14–15.

35 Mailáth kancellár előterjesztése az uralkodóhoz. Bécs, 1865. november 7. Az uralkodó megjegyzésével, Schönbrunn, 1865. november 9. MNL OL, I 60, 1865/2/28, fol. 170–174; SZABAD: *Forradalom* 434–435. Szögyény–Marich szerint Ferenc József úgy vélekedett az általa írt beszédről, hogy az „*mégis csak nagyon szelíd lett volna*”. Ugyanakkor az április 4-én tartott bécsi miniszteri értekezlet után Vay Miklós azt írta Apponyinak az ő változatáról, hogy „*azt gyengének, alázatosnak találták*”. Szögyény–Marich bejegyzése, 1861. április 13. *Szögyény–Marich emlékiratai* 95–96; Vay Apponyinak, Bécs, 1861. április 4. *Deák beszédei* 16–17.

magyar vezetők befolyása alá kerül.³⁶ A bécsi érvek között szerepelt, hogy mivel a magyarok nem megfelelően fogadták a császár és kormánya intézkedéseit, nem érdemlik meg ezt a kegyet.³⁷ A magyar konzervatív főurak ezzel szemben éppen azért próbálták elérni, hogy Ferenc József elutazzon az országgyűlésre, mert így láttak esélyt arra, hogy a császár az „*osztrák tanácsosok befolyásától menten*”, magyar tanácsosaira hagyatkozva döntsön a magyar ügyekben. A főurak abban is bíztak, hogy Ferenc József látogatása következtében a magyarországi közhangulat is javulna,³⁸ ezért igyekeztek meggyőzni Ferenc Józsefet a „*lemenetelről*”, és minden eshetőségre felkészülve megfelelően előkészíteni a megnyitási ünnepséget.³⁹ 1861 januárjában a magyar képviselők is bíztak abban, hogy a császár személyesen nyitja meg az országgyűlést, március végén is úgy tűnt, az uralkodó Pest-Budára érkezik, és elmondja a trónbeszédet.⁴⁰

A császár maga is készült az eseményre, de állandó kétségek között, és – Szőgyény-Marich László beszámolója szerint – nehezen vált meg a tervtől, hogy személyesen utazzon Pest-Budára. Döntésében befolyásolták őt a Magyarországról érkező hírek, miszerint sem Deák Ferenc, sem Rottenbiller Lipót pesti polgármester nem javasolta a megjelenését.⁴¹ Báró Vay Miklós kancellár viszont úgy vélte: „*Ha a németek [ti. az osztrák miniszterek] nincsenek, lement volna ő felsége minden skrupulusa mellett is a pesti Schwarzserekek*”.⁴²

2.2. Az országgyűlés megnyitása és bezárása

1861. április 6-án Apponyi György a budai királyi palotában megnyitotta a magyar országgyűlést. Az időpontot csak az azt megelőző este hozták nyilvánosságra, az esemény megmozgatta a közvéleményt, nagy tömeg érkezett a Várba.⁴³ A szertartás első része a budai várkapornában zajlott, ahol Scitovszky János hercegprímás celebrálta a szentmisét. A trónbeszéd felolvasására 12 óra táján került sor a palota tróntermében. A ceremónia az uralkodó távollétében meglehetősen egyszerűen folyt le. Miután a képviselők összegyűltek a teremben, Mailáth György tárnokmester felolvasta az uralkodó megbízólevelét, amely Apponyi Györgyöt erre az alkalomra királyi biztossá nevezte ki. A fogadtatás zajos lehetett,⁴⁴ mert Apponyi csak az elcsendesedés után tudta ismertetni a proпозиciókat. Az uralkodói leirat megjelölte az országgyűlés feladatait: 1. az 1848-as trónváltás tudomásulvétele; 2. a királyi hitlevél elkészítése;

36 Lónyay Menyhért szerint az „*olasz ügyektől*” is függött a császár programja. Olasz ügy alatt Lónyay feltehetőleg az 1859-es itáliai vereség következményeit, Lombardia elvesztését és az esetleges revansot értette.

37 Szőgyény-Marich bejegyzése, 1861. március 19. *Szőgyényi-Marich emlékiratai* 84–86. A császár ekkor az országgyűlés „*Pestre való áttételét*” is ellenezte. Uo.

38 Szőgyény-Marich bejegyzése, 1861. március 11., 24., 25. Uo. 80–82, 87–89.

39 Szőgyény-Marich bejegyzése, 1861. március 16. Uo. 84.

40 Lónyay 1861. február 14-i, illetve március 20-i, 26-i, 30-i bejegyzése. *Lónyay naplója* 132, 163, 168, 171.

41 Szőgyény-Marich bejegyzése, 1861. március 16., illetve március 29. *Szőgyényi-Marich emlékiratai* 84, 90–92.

42 Vay Apponyinak, Bécs, 1861. április 4. *Deák beszédei* 16–17.

43 Vasárnapi Újság (a továbbiakban VÜ) 8(1861). 16. sz. 184–185. Az 1861-i országgyűlés megnyitása.

44 A *Pesti Napló* tudósítása szerint Apponyit éljenzéssel üdvözölték. PN 1861. április 7., 1. Az országgyűlés megnyitása.

3. koronázás. A budai megnyitás után a képviselők – a zárszóban elhangzott engedéllyel élve – átvonultak Pestre, és rögtön ülést tartottak.⁴⁵

Deák Ferenc elment Budára, ezzel személyesen kívánt példát mutatni, a képviselőknek azonban csupán kis része (30–80 fő) követte.⁴⁶ Gróf Teleki László és köre komoly agitációt fejtett ki az egyöntetű távolmaradás érdekében – sikertelenül. Ebben az is szerepet játszhatott, hogy Ferenc József engedélyezte, hogy az üléseket Pesten tartsák.⁴⁷ Vay Miklós kancellár szerint lényeges volt, hogy nemcsak a konzervatív főrendek, hanem néhányan a képviselőház tagjai közül is megjelentek a palota tróntermében, különben a császár új választást rendelt volna el.⁴⁸

Az országgyűlés mindössze néhány hónapig ülésezett, a koronázás megvalósulása pedig egyre kevésbé tűnt valószínűnek, bár Ferenc József nem tett le arról, hogy ezen az országgyűlésen megtörténik.⁴⁹ A magyar országgyűlés tagjain sajátos hangulat uralkodott el: egyfelől kezdettől fogva számoltak azzal, hogy Ferenc József bármikor feloszlathatja az ülést, ugyanakkor továbbra is várták a látogatását Pest–Budán.⁵⁰ A császári vizitnek egyébként is ideje lett volna, hiszen 1857 ősze óta az uralkodó nem járt Magyarországon. Végül 1861-ben sem. A képviselők és főrendek augusztusig folytathatták a tárgyalásokat, miután azonban a császár a Deák Ferenc által fogalmazott mindkét feliratot elutasította, végül teljesen megszűnt az alku és egyáltalán a párbeszéd lehetősége. A császár nyár végén feloszlatta az országgyűlést, az utolsó ülést 1861. augusztus 22-én tartották.⁵¹

„*Odalent nem lesz mérséklet és a túlzók elleni fellépésre a bátorság; idefenn pedig hiányzik Magyarország irányában a jóakarát és békülékenység*” – írta le a tömören a helyzetet Szógyény.⁵² Egyelőre összeegyeztethetetlennek tündek a bécsi és a magyar követelések: magyar oldalon kikristályosodott az alap, vagyis a ragaszkodás '48-hoz; a bécsi kormányzat pedig nem engedett az októberi diplomából és a februári pátensből, vagyis az összbirodalmi parlament felállításából. A magyar konzervatív főurak a párbeszéd, illetve vezető pozíciójuk fenntartására

45 A főrendiház a Lloyd-épületben, a képviselőház pedig a Nemzeti Múzeum dísztermében tartotta az üléseit. SZABAD: *Forradalom* 436.

46 DEÁK–MOLNÁR: *Deák* 113–114.

47 Lónyay 1861. április 3-i bejegyzése. *Lónyay naplója* 182. Az uralkodó április 3-án táviratban közölte Apponyival az engedélyt. VÚ 8(1861). 14. sz. 166. Mi ujság? – *A Vasárnapi Újság* 1899-es cikke szerint Apponyi György és Deák Ferenc közös emlékiratban kérték az uralkodót, hogy a budai megnyitás után Pesten lehessenek az ülések, azonban az emlékiratot az uralkodó, törvényes indoklás hiányában, visszaküldte. Apponyi tehát a bécsi utasítás ellenére döntött a megnyitási ceremónia Budán és az ülések Pesten való megtartása mellett. A cikk szerint eljárását az uralkodó utólag nem kifogásolta. VÚ 46(1899). 10. sz. 157–158. Gróf Apponyi György (1808–1899).

48 Lónyay 1861. április 11-i bejegyzése. *Lónyay naplója* 192.

49 Szógyény–Marich tudósít arról, hogy a császár átadta Liechtenstein hercegnek a koronázási ünnepségekről szóló felterjesztést. [Szógyény–Marich] Vaynak. Bécs, 1861. április 9. *Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből*. Bev. LÉVAY József. Szerk., utószó PETNEKI ÁRON. Felsőmagyarország, Miskolc, 1999 (Reprint 1899 – a továbbiakban *Emléklapok Vay életéből*) 394–395; Szógyény–Marich bejegyzése, 1861. április 13. *Szógyény–Marich emlékiratai* 95–96.

50 DEÁK–MOLNÁR: *Deák* 114–115. Lónyay 1861. július 12-i bejegyzése. *Lónyay naplója* 279.

51 Ferenc József azzal, hogy nem ismerte el az 1848. évi IV–V. tc.-ek érvényességét, nyitva hagyta annak a lehetőségét, hogy az országgyűlést zárszámadás és költségvetés elfogadása nélkül feloszlatassa. RUSZOLY: *Országgyűlési* 20–21.

52 Szógyény–Marich bejegyzése, 1861. március 31. *Szógyény–Marich emlékiratai* 92.

törekedtek, utóbbi mind Bécsben, mind Magyarországon meggyengült. Ferenc József ingadozott, majd végül a birodalmi egység fenntartása mellett foglalt állást. Döntését a szimbolikus politika terén tett lépései is megerősítették: a magyar országgyűlésre nem ment el, viszont 1861. május 1-jén személyesen nyitotta meg a birodalmi gyűlést, aminek a bécsi magyar „miniszterek” is szemtanúi voltak.⁵³

3. A MÁSODIK PRÓBÁLKOZÁS (1865)

Az 1861 és 1865 közötti időszak mindkét részről várakozással telt, míg be nem következett „az alkotmányos birodalmi centralizáció végső kudarca” és a Schmerling-kormány bukása. Az 1860-as évek közepére ugyanis a birodalmi bel- és külpolitikai kudarcok megérlelték az időt a magyarokkal való megbékélés keresésére. A közeledés eleinte a nyilvánosság kerülésével zajlott, azonban 1865 tavaszán, Deák Ferenc húsvéti cikkének megjelenése után mind a magyar közvélemény, mind a bécsi politikusok számára nyilvánvalóvá vált. Megkezdődött (vagy folytatódott) tehát az 1861-ben megszakadt párbeszéd, amit számos gesztus kísért.⁵⁴

Néhány héttel a húsvéti cikk után Ferenc József villámlátogatást tett a pozsonyi lóversenyen, ami nagy lelkesedést váltott ki.⁵⁵ Hasonlóan jól sikerült a császár nyári pest-budai látogatása, amelyet a Magyar Gazdasági Egyesület kezdeményezett. A rövid vizit jelentős belpolitikai változásokkal járt együtt, amelyeket a következő időszakban továbbiak követtek.⁵⁶ Schmerling júniusban lemondott, a szeptember meghozta a magyar országgyűlés összehívását, valamint a februári pátens felfüggesztését és a birodalmi gyűlés elnapolását is.⁵⁷

3.1. Az országgyűlés összehívásától az országgyűlés megnyitásáig

Ferenc József tehát 1865 őszén ismét összehívta a magyar országgyűlést, időpontként december 10., helyszínként Pest szerepelt, ami nem azt jelentette, hogy a megnyitást is Pestre ter-

53 A Reichsrat esetében is az uralkodói rezidencián, vagyis a Hofburg dísztermében történt a megnyitás. A magyar főurak közül gróf Szécsen Antal, Vay Miklós és báró Mecséry Károly vett részt. WZ 1861. május 2. [1609.] Die feierliche Eröffnung des Reichsrathes.

54 SOMOGYI Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez*. Akadémiai, Bp., 1976 (a továbbiakban SOMOGYI: *A birodalmi*). 59–61.

55 *Deák beszédei* 408–410. – Az uralkodó csak néhány órát töltött Pozsonyban, ugyanazon a napon este már Bécsben mutatkozott, a császárnéval együtt a Práterbe látogatott, így nem vált köztudottá, hogy látogatást tett Magyarországon. The Times (a továbbiakban TT) 1865. május 31., 7. Foreign Intelligence. Austria. – Az esemény spontaneitását támasztja alá, hogy az 1865-ös év ceremóniális eseményeinek jegyzőkönyvében nem található bejegyzés a pozsonyi látogatásról. ÖStA, HHStA, OMeA Hzd. ZP, Bd. 77. (1865)

56 *Deák beszédei* 408–410; TT 1865. június 14., 8. és június 7., 10. Foreign Intelligence. Austria; SASHEGYI Oszkár: *Az abszolútizmuskori levéltár*. Akadémiai, Bp., 1965 (a továbbiakban SASHEGYI: *Az abszolútizmuskori*). 114. 1865 júniusában Ferenc József felfüggesztette a katonai bíraskodást, és helyreállította a helytartótanács jogkörét. Néhány héttel később menesztette gróf Zichy Hermann magyar, illetve gróf Nádasdy Ferenc erdélyi kancellárt, júliusban pedig gróf Pálffy Mór helytartót is. Szeptemberben feloszlatta az erdélyi és a horvát országgyűlést, és felfüggesztette a februári pátens hatályát. DEÁK Ágnes: *Polgári átalakulás és neabszolútizmus, 1849–1867*. Kossuth, Bp., 2009 (Magyarország története 15 – a továbbiakban DEÁK: *Polgári*). 96–97.

57 SOMOGYI: *A birodalmi* 75; DEÁK–MOLNÁR: *Deák* 133–134.

vezték, a változásnak mégis gesztusértéke volt. A császár azt is kinyilvánította, hogy személyesen kívánja megnyitni az országgyűlést. Az 1861-es választási rendszabály érvényben maradt,⁵⁸ a választások eredménye pedig az ország kiegyezés iránti hajlandóságát mutatta.⁵⁹ A siker az uralkodó számára is megnyugtató volt, úgy vélhette, az országgyűlés összetétele a feléje megnyilvánuló bizalmat is jelzi.⁶⁰

Az egybehívó rendelet után megkezdődött az országgyűlés megnyitásának előkészítése. Gróf Franz Kuefstein, a főudvarmester helyettesítője először az 1861-es, elintézetlen előterjesztés kérdéseit ismételte meg,⁶¹ majd októberben beszámolt a korábbi koronázási szertartásokról és a kialakult szokásokról.⁶² Mailáth György kancellár 1865 novemberében fordult kérdéseivel az uralkodóhoz: ki és milyen módon nyitja meg az országgyűlést, illetve amennyiben a császár maga, akkor milyen szertartásrend szerint teszi ezt. Ezt követően a kancellár felidézte az 1861-es problémát, miszerint az uralkodó csak akkor vehet részt az országgyűlés megnyitásán, ha előbb egy küldöttség meghívja a koronázásra.⁶³ A kancellár azt is jelezte, hogy mivel a koronázást fontos és előreláthatólag hosszas tárgyalásoknak kell megelőznie, az országnak még sokáig kellene várnia a császár megjelenésére, azonban ha Ferenc József mégsem látogatna Magyarországra, az csalódást okozna. Az 1861-es események bemutatása után tudjuk, hogy a szokásjog felülírható volt. Erre utalt maga a kancellár is, amikor megemlítette, hogy a szokás nem nyugszik törvényi alapon, és javasolta, hogy az uralkodó az országgyűlésre – és nem a koronázásra – őt meghívó küldöttséget kihallgatáson fogadja, ezzel megtartva a hagyományt, mégis eltérve attól.⁶⁴

Ezúttal Ferenc József nem hezitált, kitartott amellett, hogy személyesen nyitja meg az országgyűlést. A részleteket illetően a császár úgy határozott, hogy az utazásnál és a bevonulásnál a hivatalos fogadási ünnepségektől eltekint, a császári ház egyik tagja sem kíséri el. A ceremónia kapcsán javaslatokat kért, valamint a trónbeszéd, a szükséges megnyilvánulások és rendeletek tervezeteinek előterjesztését.⁶⁵ Az uralkodó határozott fellépése gyors munkára ösztönözte az érintett hivatalokat. A kiindulási pontot az 1843-as és az 1847-es direktórium⁶⁶ jelentette, annak átdolgozását a magyar kancellária a főudvarmesteri hivatal közreműködésé-

58 RUSZOLY: *Országgyűlési* 21.

59 „[...] a konzervatívok 21; a Deák-párt 180; a volt határozati párt, a Tisza vezette balközép 94; a Kállay és Böszörményi vezette szélsőbal 20 mandátummal rendelkezett.” SOMOGYI: *Abszolutizmus* 189.

60 SASHEGYI: *Az abszolutizmuskori* 120. A *The Times* egy korábbi cikke szerint Ferenc József az országgyűlés összetételéből kívánta lemérni a feléje megnyilvánuló bizalmat. TT 1865. június 7., 12. Latest Intelligence. Austria and Hungary.

61 Kuefstein előterjesztése az uralkodóhoz, Bécs, 1865. szeptember 21. MNL OL, I 60, 1865/2/28, fol. 79–84.

62 Jegyzetek az uralkodó számára. Bécs, 1865. október 6. MNL OL, I 60, 1865/2/28, fol. 85–87; ÖStA, HHSStA, OMeA Hzd. ZP, Bd. 77. (1865) Landtags-Eröffnung zu Pest-Ofen im Dezember 1865 (a továbbiakban Landtags-Eröffnung). [A kötet végén található, 45 oldalas összefoglaló.] p. 1–8.

63 Ezért bízták meg 1861-ben Apponyi György grófot, mint királyi biztost az országgyűlés megnyitásával – szerepel az előterjesztésben.

64 Mailáth kancellár előterjesztése az uralkodóhoz. Bécs, 1865. november 7. Az uralkodó megjegyzésével, Schönbrunn, 1865. november 9. (másolat) MNL OL, I 60, 1865/2/28, fol. 170–174.

65 Mailáth kancellár előterjesztése az uralkodóhoz. Bécs, 1865. november 7. Az uralkodó megjegyzésével, Schönbrunn, 1865. november 9. (másolat) Uo.

66 A ceremónia részletes lefolyását tartalmazó rendelet.

vel készítette el. A munka során további számos korábbi példa került elő, egészen 1751-ig visszamenőleg.⁶⁷

Különösen nagy gondot fordítottak annak előkészítésére, hogy az országgyűlés tagjait vendégül lássák, ami a magyar királykoronázás ünnepi eseményeihez tartozott (királyi lakoma/díszebéd), illetve nádorválasztáskor is szokásban volt. Annak ellenére, hogy 1865 decemberében egyikre sem készültek, tervbe vették, hogy több kisebb udvari ebédre kerüljön sor a nevek abc-rendje szerint felosztva a főrendeket és képviselőket.⁶⁸ Így ebben az esetben is új formát alkalmaztak, megőrizve benne a régít.

A ceremónia további résztvevőiről Ferenc József döntött, több ponton eltérve a korábbi rendtől. A legszembetűnőbb a magyar testőrség nélkülözése volt, amire már az 1861-es előterjesztés is utalt. 1865-ben még mindig nem állt fel a gárda, ezért a többi testőrség tagjait rendelték Budára. Ferenc József bécsi főudvarnagya szolgálataira is számított volna Budán, annak ellenére, hogy a számára elkészített anyagok hangsúlyozták: a főudvarnagy feladatát a magyar királyi főlovászmester szokta átvenni. Az uralkodó végül engedett, és még ahhoz is hozzájárult, hogy – ez alkalommal kivételesen – bécsi főudvarmesterét a magyar királyi főudvarmester helyettesítse.⁶⁹

A helyszín kapcsán az 1861-es kompromisszum maradt érvényben, vagyis az országgyűlés megnyitását Budán tervezték megtartani, az üléseket pedig Pesten. Utóbbiak kapcsán ki kell emelnünk, hogy az 1861-es országgyűlésen felmerült egy ideiglenes képviselőház felépítésének a terve, azonban a megvalósítás akkor elmaradt.⁷⁰ 1865-ben Ferenc József maga vette kezébe az ügyet, és december elejére el is készült a Sándor utcai épület.⁷¹ A megfelelő pesti helyszín biztosítása ugyancsak fontos gesztus, ami az uralkodó elszántságát bizonyította a megegyezés és a parlamentáris átalakulás terén.

3.1.1. Az országgyűlés megnyitása

Az uralkodói gesztusok ellenére ismét problémaként merült fel a megválasztott képviselők között, hogy az országgyűlés előírt helyszíne Pest, a megnyitási ünnepségé viszont Buda volt. Deák Ferenc azonban figyelmeztette képviselőtársait arra, hogy meg kell őrizni a jó viszonyt az uralkodóval. Ennek szellemében nemcsak a budai megnyitáson vett részt a – konzervatív és a Deákkal szimpatizáló – képviselők nagy része, hanem két nappal korábban az uralkodó várbeli fogadására is elmentek. Deák pedig a pesti pályaudvaron is megjelent december 12-én Ferenc József megérkezésekor, ahol a császár szívélyesen köszöntötte a politikust.⁷²

67 Mailáth kancellár átírata a főudvarmesteri hivatalnak. Bécs, 1865. november 10. Uo. fol. 169. – Az 1847-es ceremóniára Ferenc József még emlékezhetett is, hiszen azon apjával együtt részt vett, ahogyan arra dolgozatunk elején kitértünk. – [Táblázat korábbi országgyűlés-megnyitásokról.] Uo. fol. 110; Ceremoniel-Journal 1792, 1808, 1825, 1830. Uo. fol. 364–373; Szertartásrend az uralkodópár ünnepélyes fogadásáról és bevonulásáról Pest-Budára 1857-ben. Uo. fol. 374–379.

68 A királyi palota nem volt alkalmas a korábbiakhoz hasonló (500–900 fős) díszebéd befogadására. ÖStA, HHStA, OMeA Hzd. ZP, Bd. 77. (1865) Landtags-Eröffnung p. 1–10.

69 Ferenc József legfelsőbb elhatározása, 1865. november 21. Uo. p. 9–10.

70 Lónyay 1861. július 6-i bejegyzése. *Lónyay naplója* 262–271.

71 A képviselők csak 1866 áprilisában tudták használatba venni az épületet, mert nem száradtak ki a falak. PEREHÁZY Károly: *A Sándor utcai képviselőház = Az Ország Háza* 128.

72 *Deák beszédei* 496–498.

Az országgyűlés megnyitási ünnepségére december 14-én került sor. A szertartás délelőtt 10 órakor szentmisével kezdődött a várkapornában, majd a képviselőház és a főrendiház tagjai átvonultak a királyi palota dísztermébe. Az uralkodó kíséretét főként az ekkor már ismét aktív magyar királyi udvartartás tagjai, vagyis a magyar egyházi és világi méltóságok alkották,⁷³ a bécsi udvari hivatalok vezetői közül csupán a főkamrás jelent meg. A magyar testőrséget ekkor még nem állították fel újra, ezért az uralkodó biztonságára a bécsi testőrgárdák tagjai, illetve a főhadsegéd ügyelt.⁷⁴

A huszártábornoki egyenruhát viselő Ferenc Józsefet eljenzés fogadta a teremben. A császár helyet foglalt a trónszékben, kísérete tagjai is elhelyezkedtek, majd „*tiszta magyar kifejezéssel olvasta fel*” a trónbeszédet.⁷⁵ A beszéd elmondása után a kancellártól átvette az országgyűlésnek szánt lepecsételt iratokat, és átadta azokat a hercegprímásnak. Ezután felállt, levette „*kőcsagtollas kalpagját*”, leereszkedő fejhajtással megköszönte, és viszonzta az ismét felhangzó eljenzést, majd elhagyta a tróntermet. Az uralkodó megérkezésekor, illetve a trónbeszéd után a palota udvarán a díszőrség zenekara a császári himnuszt (*Néphimnusz/Volkshymnel/ Gotterhalte*) játszotta, egy hadosztály gyalogos pedig tisztelgett. A megnyitás után az országgyűlés tagjai elindultak Pest felé, hogy a két ház külön-külön megtartsa alakuló ülését.⁷⁶

Az udvari ebédekre december 14-től 20-ig került sor,⁷⁷ a császár fáradhatatlan udvarias-sággal fogadta a képviselőket és a főrendeket. Az első napon az A és B kezdőbetűs képviselők mellett Deák Ferenc, báró Eötvös József, Somssich Pál, Csengery Antal és gróf Lónyay Menyhért kapott külön meghívást. Csengery Antal így jegyezte le az eseményeket: „*Ebéd után ismét a mellék kisebb terembe vonultunk. Ófelsége is ide jött. Körbe álltunk. Ófelsége sorbajárt, s többekkel beszélt, németül akiket már régebben ismert, magyarul a képviselőkkel, s azokkal, akik*

73 Egy szállásmester; két ajtónálló; Almásy György, a főajtónálló helyettese; a zászlósúrak, akiknek más szerepe nem volt: báró Nyáry Antal koronaőr, gróf Majláth Antal főpohárnokmester, gróf Cziráky György főkamrás, báró Sennyey Pál tárnokmester; Scitovszky János hercegprímás; Mailáth György kancellár; gróf Esterházy Móric tárca nélküli miniszter; (a főudvarmestert helyettesítendő) a magyar királyi udvarmester helyett kijelölt koronaőr, Károlyi György – kezében a pálcával; (a főudvarnagyt helyettesítendő) a magyar királyi főlovászmester, gróf Batthyány Imre – kezében a kivont karddal; tőle jobbra Liphay Antal (?) püspök az apostoli kereszttel.

74 Herceg Vincenz Karl Auersperg főkamrás; Heinrich Hess, a darabonttestőrség kapitánya; Karl Ludwig Grünne, a testőr-csendőrség kapitánya; gróf Franz Folliot de Crenneville főhadsegéd; két másodőrmester, hat Arziereen-testőr. Szertartásrend az országgyűlés megnyitásakor 1865-ben. MNL OL, I 60, 1865/2/28, fol. 7; illetve [Az egyházi és a világi méltóságok listája]. Uo. fol. 360–361; ÖStA, HHStA, OMeA Hzd. ZP, Bd. 77. (1865) Landtags-Eröffnung p. 25–30; PN 1865. december 15., 1. Pest, december 14. 1865. Országgyűlésünk ünnepélyes megnyitása.

75 Tartalmát közli a *Pesti Napló*. Uo.

76 A képviselőház a Nemzeti Múzeumban, a főrendiház pedig a Városházán ülésezett. ÖStA, HHStA, OMeA Hzd. ZP, Bd. 77. (1865) Landtags-Eröffnung p. 30–34; [Szász Károly]: *Egy képviselő napló-jegyzetei. Az 1865. december 10-kén megnyitott országgyűlés alatt*. Második kiadás. Ráth, Bp., 1878 (a továbbiakban [Szász]: *Egy képviselő*). 12.

77 Az uralkodói látogatás programja. MNL OL, I 60, 1865/2/28, fol. 287–292; ÖStA, HHStA, OMeA Hzd. ZP, Bd. 77. (1865) Landtags-Eröffnung p. 25–45; VÜ 12(1865) 49. sz. 622.

még nem voltak előtte bemutatva”.⁷⁸ Ferenc József Deákkal, Eötvössel és gróf Andrássy Gyulával hosszabban is beszélgetett.⁷⁹

3.1.2. Az országgyűlés tevékenysége és bezárása

Az uralkodó trónbeszéde a *Pragmatica Sanctio*t tekintette kiindulási pontnak, egyúttal erőteljesen hangsúlyozta a monarchia egységét és az uralkodói jogokat, továbbá ragaszkodott az 1848-as törvények életbeléptetés előtti revíziójához. Szász Károly képviselő szerint a trónbeszéd várakozást keltett, és alapjául szolgált „a mindkét részről ohajtott kiegyenlítésnek,” ugyanakkor rugalmasan kezelte a kényes pontokat, ezzel többféle értelmezési lehetőséget kínált.⁸⁰

A válaszfelirat tárgyalása 1866 januárjában kezdődött, megalkotását hosszas viták kísérték. Közben az uralkodó is visszatért, január végétől március elejéig Erzsébettel együtt Budán tartózkodott.⁸¹ Február elején pedig Schmerling utódja, Richard Belcredi gróf is Budára érkezett, azonban a tárgyalások nemhogy közelítették egymáshoz a két felet, inkább eltávolították.⁸² A válaszfelirat, illetve az arra adott uralkodói válasz után mindkét oldalon érezhetővé vált a csalódottság.⁸³ A párbeszéd fenntartását egy közözügyi bizottság létrehozásával sikerült megoldani, amely 1866 márciusában kezdte meg munkáját.⁸⁴ A kiéleződő osztrák–porosz viszony miatt az uralkodó 1866 nyarán elnapolta az országgyűlést, amely csak hónapokkal a háborús vereség után ült ismét össze, és még újabb hónapok teltek el, mire megszületett a kiegyezés, valamint megtörtént a koronázás.⁸⁵

Az 1865-ben megnyitott országgyűlés lett tehát a koronázó országgyűlés, bezárására 1868. december 10-én 1 órakor került sor. A szertartás előkészítése során a korábbi minták (az 1865-ös megnyitás, illetve korábbi országgyűlések bezárása) mellett a bekövetkezett politikai változásokat is figyelembe vették: 1. korábban a szentesített törvényeket a kancellár adta át a királynak, ezúttal a miniszterelnök; 2. a trónbeszéd után a király – míg korábban a nádornak – ezúttal az országbírónak nyújtotta át a törvényeket, aki egyben a főrendiház elnöke is volt.⁸⁶

78 Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Közzétette CSENERGY Lóránt. Bev. WLISSICS Gyula. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1928. 35. Lásd továbbá [Szász]: *Egy képviselő* 28–29.

79 *Deák beszédei* 498.

80 [Szász]: *Egy képviselő* 214–216.

81 VÚ 13(1866). 8. sz. 93. Mi ujság?

82 Különösen a felelős magyar kormány kinevezése, illetve annak elmaradása élezte ki a konfliktust. KOMJÁTHY Miklós: *Ferenc József a „perfid” Deák Ferencről* = CSIZMADIA Andor et al.: *Tanulmányok Deák Ferencről*. Zala M. Tcs., Zalaegerszeg, 1976 (Zalai gyűjtemény 5). 338–341.

83 [Szász]: *Egy képviselő* 208.

84 *Deák beszédei* 608.

85 Az országgyűlés elnapolásáról a háború miatt. (Ferenc József 1866. június 24-i leirata.) Uo. 755–756; SZABAD György: *Az önkényuralom kora (1849–1867) = Magyarország története 1848–1890*. I–II. Főszerk. KOVÁCS Endre. Szerk. KATUS László. Akadémiai, Bp., 1979 (Magyarország története tíz kötetben 6/1–2). I. 750–751; DEÁK: *Polgári* 96–101.

86 Unterthänigste Bemerkungen (fogalmazvány és tisztázat). MNL OL, I 60, 1869/2/31, Eröffnung des kön. ungar. Landtages (Reichstages) am 24. April. Landtags-Schluss [1868] (a továbbiakban Landtags-Schluss), fol. 13–16.

Az uralkodó kíséretén is változtattak, régi-új szereplőként az időközben ismét életre hívtatt magyar testőrség kapitánya is feladatot kapott.⁸⁷ A ceremónia úgy zajlott, ahogyan 1865-ben, annyi kivétellel, hogy a magyar honvédség parancsnokaként részt vett rajta József főherceg – magyar tábornoki egyenruhában –, illetve Erzsébet királyné, aki a korábbi (pozsonyi) szokásoktól eltérően nem a karzatról figyelte az eseményeket, hanem a trónnal szemben felállított esztrád alól. Erzsébet is magyar ruhát viselt, mellette főudvarmestere, báró Nopcsa Ferenc, illetve a főudvarmesternő tisztét betöltő gróf Andrássy Gyuláné helyezkedett el hat udvarhölgy kíséretében. Belépéskor mind a főherceget, mind a királynét éljenzés fogadta, akárcsak magát Ferenc Józsefet. A trónbeszéd elhangzása után a résztvevők átvonultak a várkápolnába, ahol a hercegprímás *Te Deumot* celebrált. Ezzel a ceremónia és az országgyűlés véget ért.⁸⁸

Ferenc József tehát az 1865–1868-as országgyűlés bezárásán mondott először koronás királyként trónbeszédet, s a későbbiekben ez az esemény lett az alapja a további megnyitási – és bezárási – ceremóniáknak.

4. ZÁRÓ GONDOLATOK

Áttekintve az 1861-es és az 1865-ös országgyűlés összehívásának előzményeit és körülményeit, a legszembetűnőbb különbség, hogy 1861-ben, az uralkodó és a magyar politikai vezetők között újrainduló párbeszédet leginkább a bizonytalanság jellemezte, ami tükröződött a szimbolikus politikában is. 1865-ben ezzel szemben az uralkodó határozottsága és az ezt bizonyító politikai változások, illetve a magyar reakciók a gyors kompromisszum irányába mutattak, ami a szimbolikus politika terén az országgyűlés megnyitásakor meg is valósult.

A két országgyűlés megnyitásával kapcsolatban kiemelnék néhány momentumot. Ferenc József az 1847–1848-as pozsonyi országgyűlés alkalmával a megnyitáson és bezáráson is jelen volt. Az ifjú főherceg a karzatról követte az ünnepi eseményeket apjával, Ferenc Károly főherceggel együtt. Az országgyűlésen minden a megszokott ceremónia szerint zajlott, kivéve, hogy V. Ferdinánd – elsőként a történelemben – magyarul nyitotta meg, és zárta be a tanácskozást.⁸⁹ Ferenc József tehát szemtanúja volt az áprilisi törvények szentesítésének, vagyis a magyarországi alkotmányos és polgári átalakulás meghatározó állomásának. 1861-ben azon-

87 A magyar testőrséget Ferenc József 1867 áprilisában hívta újra életre. PN 1867. április 28., 3. Melléklet, Különfélék. Pest, április 27.

88 Az uralkodó kíséretének tagjai: egy szállásmester, két biztos, a magyar főajtónálló helyettese, zászlósurak, a hercegprímás (ekkor már Simor János), a magyar miniszterek, a főudvarmester kezében a pálcával, a m. kir. főlovászmester mint a főudvarnagy helyettese a karddal, tőle jobbra a püspök a kereszttel. Az uralkodó mellett és mögött a magyar testőrség kapitánya és a lovas testőrség kapitánya, illetve a főkamarás és a főhadsegéd. – A magyar országgyűlés 1868. évi ünnepélyes bezárásának szertartásrendje. MNL OL, I 60, 1869/2/31 Landtags-Schluss, fol. 25–26; Budapesti Közlöny 1868. december 8., 2772. A magyar országgyűlés bezáró szertartása. A trónbeszéd szövegét közli a Budapesti Közlöny. Budapesti Közlöny 1868. december 11., 2799–2800. Nemhivatalos rész. Az országgyűlés bezárása. Buda-Pest, dec. 10; PN 1868. december 11., 1. Az országgyűlés ünnepélyes bezárása. Pest, december 10.

89 ÖStA, HHSStA, OMeA Hzd. ZP, Bd. 61. (1847) Nov. 11–16. Ungarischer Reichstag zu Pressburg im Jahre 1847.

ban 1848 emléke és öröksége meglehetősen terhes volt a császár számára, amit jelez, hogy ugyan a választásokat az 1848. évi V. törvénycikk alapján bonyolították le, de a helyszín tekintetében a császár figyelmen kívül hagyta az 1848. évi IV. törvénycikk vonatkozó részét, és Pest helyett Budára hívta össze az országgyűlést.⁹⁰ A helyszínválasztás szimbolikusan jelezte, hogy Ferenc József nem – vagy csak részben – ismeri el az 1848-as törvényeket, illetve az 1848–1849-es országgyűlés működésének legalitását a szabadságharc idején.⁹¹ 1865-ben annyi módosulás történt, hogy az országgyűlés összehívása Pestre szólt, de a megnyitó ünnepséget továbbra is Budán tartották.

Ez a kompromisszumos megoldás maradt érvényben a dualizmus idején. Ferenc József tehát – az angol uralkodóval ellentétben – soha nem a parlamentben mondta el trónbeszédét. Alkotmányos uralkodó lett, de a parlamentarizmus elvét sajátos módon értelmezte. Elfogadta, hogy más kormányzat nem lehetséges, csak az alkotmányos, ugyanakkor felfogásában, magatartásában és reprezentációjában is megőrizte az egyeduralom elemeit.⁹²

A megnyitási ceremóniát vizsgálva láthatjuk, hogy annak kapcsán a korábbi országgyűlések szertartásrendjéhez lehetett visszanyúlni, és – bár az 1861-es gyűlés tagjait népképviselési alapon választották – a megnyitás esetében a rendi országgyűlések szolgáltak mintául, kimaradt az 1848 nyarán megnyílt, első népképviselési országgyűlés.⁹³ Ez azonban két okból sem lehetett minta: egyrészt mert nem az uralkodó nyitotta meg, hanem István főherceg a felelős miniszterek és udvartartása körében; másrészt mert 1861-ben és 1865-ben az országgyűlés kezdetéig Ferenc József nem nevezett ki felelős kormányt, nem voltak tehát miniszterek, akik az 1848. július 5-i eseményhez hasonlóan szerepet kaphattak volna.⁹⁴ A későbbiekben azon-

90 RUSZOLY: *Országgyűlési* 15–18.

91 Uo. 20–21; [Szögyény-Marich] László Vaynak, Bécs, 1861. február 22. *Emléklapok Vay életéből* 388–389. Ugyanakkor az uralkodó véleményének és a politikai helyzetnek az ingadozását jelzi báró Vay Miklós kancellár közlése 1860 decemberében, miszerint Ferenc József hajlik az alkotmányos uralkodásra, szeretné megnyitni az országgyűlést, és azt sem bánja, ha ez Pesten történik. Lónyay 1860. december 1-i bejegyzése. *Lónyay naplója* 41.

92 SOMOGYI Éva: *Ferenc József*. Gondolat, Bp., 1989. 230–231.

93 Mindebben szerepet játszhatott az is, hogy magyar részről elsősorban konzervatív politikusok kaptak szerepet a két országgyűlés előkészítésében, akik sokkal inkább az 1848 előtti állapotokhoz kívántak visszatérni.

94 1848. május végén V. Ferdinánd még arról az elhatározásáról értesítette István nádort, hogy „*mi-helyt lehetséges, minden esetre a legközelebbi magyar országgyűlés megnyitására*” családjával együtt Magyarországra érkezik, ez azonban nem következett be. Az országgyűlést István nádor nyitotta meg július 5-én. Délélt a Várban fogadta a két ház küldöttségét, majd onnan indult – a miniszterek és udvartartása kíséretében, ágyúörgés mellett – Pestre, a Redoute épületéhez. A sorkatonaság és a nemzetőrség állt sorfalat a menetnek. Akik nem fértek el az épület dísztermének karzatán, a Dunaparton és a Lánchíd két lábánál kísérték figyelemmel eseményt. István nádor öfelsége nevében megnyitotta az országgyűlést, majd a belügyminiszter felolvasta a nádort teljhatalommal felruházó királyi leiratot. Ezután mondta el István nádor a trónbeszédét, végül a miniszterelnök is megnyitottak nyilvánította az országgyűlést, majd a nádor kíséretével kivonult. A ceremónia után a két ház megkezdte az ülésezést. A bezárásra a szabadságharc utolsó napjaiban került sor, ekkor – bizonytalan időre – Palóczy László korelnök rekesztette be a tárgyalásokat. *Pesti Hírlap* 1848. június 8., 1. Hivatalos Rovat. I; július 4., 1. Az országgyűlés megnyitásának rende; illetve július 5., 1–2. Nem hivatalos rész. Pest, július 5-én; *Az 1848/49. évi népképviselési országgyűlés*. Szerk. BEÉR János. Akadémiai, Bp., 1954. 48, 97.

ban a rendi és az alkotmányos elemek keveredtek a ceremóniában, illetve az uralkodói kíséret összeállításában.

A rendiség és az alkotmányosság mellett további kettősség jelentkezett az uralkodó kíséretének összeállításában. A középkori és kora újkori hagyományok továbbbéltetése, a magyar királyi udvartartás tagjainak szerepeltetése a főajtónálló és a főlovászmester, illetve 1868-tól a magyar testőrség számára kiemelt funkciót biztosított. Mindez azonban nem jelentette a bécsi udvartartás teljes mellőzését, a bécsi főudvarmester és a bécsi főkamrás, valamint az egyik testőrgárda kapitánya szerepet kapott a magyar országgyűlések megnyitásakor. A „kettős udvartartás” nem volt előzmény nélküli, hiszen – miután I. Ferdinánd uralkodása (1527–1564) alatt az önálló magyar királyi udvar megszűnt – a késő középkori önálló budai udvar hagyományai mellett a bécsi közös udvar ceremonális gyakorlata is érvényesült a magyar koronázási szertartásban,⁹⁵ illetve a későbbiekben a magyar országgyűlések megnyitásakor is, ahogyan azt 1861 és 1865 kapcsán bemutattuk. Ez a kettős megoldás Ferenc József uralkodása idején végig megmaradt, másként fogalmazva az uralkodó sohasem csak magyar királyként volt jelen Magyarországon, reprezentációjában jelen voltak a császári elemek.⁹⁶

Kiemelendő ugyanakkor, hogy a megnyitási ceremónia és az uralkodói kíséret 1865 decemberében volt a „legmagyarosabb”, másként fogalmazva az uralkodó ekkor tette a legtöbb engedményt a magyar királyi reprezentáció javára. A szimbolikus kompromisszum tehát megelőzte a politikai megegyezést, hiszen a kiegyezés csak 1867 tavaszán jött létre.

REPRESENTATION AND POLITICS

Keywords: *Franz Joseph I, crowning, parliament, symbolic politics, speech from the throne, compromise*

Franz Joseph I took the throne of the Habsburg Empire in December 1848, but despite the established custom and law, he was not crowned king of Hungary. What difficulties did this cause when the emperor wanted to start a dialogue with the Hungarians in the 1860s about a compromise? How did the two sides and the two positions approach each other, and how did all this appear at the level of symbolic politics? How did past traditions survive, and how were new ones born? When did Franz Joseph first give the speech from the throne as the crowned king of Hungary? The essay deals with all these questions.

95 Egészen pontosan a koronázási lakomákban. PÁLFFY Géza: *Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról*. Századok 138(2004). 5. sz. 1007.

96 Például nem született magyar királyhimnusz, az Osztrák–Magyar Monarchia himnusza a *Gotterhalte* maradt, amelyet olykor Magyarországon is játszottak a dualizmus idején. Lásd erről bővebben NAGY Ildikó: *Himnusz, Szózat kontra Gotterhalte*. Aetas 32(2017). 4. sz. 21–62.

REPREZENTAȚIE ȘI POLITICĂ

Cuvinte-cheie: *Francisc Iosif I, încoronare, dietă, politică simbolică, discurs cu ocazia încoronării, compromis*

Francisc Iosif a fost instalat pe tronul Imperiului Habsburgic în decembrie 1848, însă în ciuda cunctei și a legilor existente, nu s-a încoronat rege al Ungariei. Ce dificultăți a adus acest lucru atunci când în anii 1860 împăratul a vrut să inițieze un dialog cu maghiarii privind un eventual compromis? Cum au relaționat cele două părți respectiv cele două poziții, și cum s-a manifestat acest lucru la nivelul politicii simbolice? Cum au supraviețuit tradiții vechi, și cum s-au născut altele noi? Când a rostit Francisc Iosif primul discurs de încoronare din postura de rege al Ungariei? Lucrarea încearcă să găsească răspunsuri pertinente și bazate pe izvoare la toate aceste întrebări.

PÁL JUDIT*

ERDÉLY 1867. ÉVI UNIÓJÁNAK SZIMBOLIKUS MEGJELÉNÍTÉSE

Kulcsszavak: *Erdély uniója, szimbolikus politika, nemzeti színek, nemzeti zászló, osztrák–magyar kiegyezés, határjelek*

Az osztrák–magyar kiegyezés egyúttal Erdély és Magyarország uniójának újbóli életbelépését is jelentette – annak egyik feltétele és ugyanakkor következménye volt.¹ Tanulmányomban ennek most csak szimbolikus vetületeivel foglalkozom, hiszen a „*politikának szerves része a szimbolikusság*”.² Az újonnan megteremtett egység szimbolikus megjelenítését vizsgálom a kormány, illetve az erdélyi magyar politikai elit részéről, elsősorban a nemzeti színek használatának kérdéseire koncentrálni.

Ez utóbbiak álláspontját az uniót illetően jól érzékelteti Mikó Imre grófnak az utolsó erdélyi rendi országgyűlés záróülésén 1848-ban elmondott beszéde: „*Éljen mindnyájunk kebelében azon hit: miként ha van számunkra üdv, ha van nemzeti önállóság, ha az európai népfajok maholnap bekövetkezendő élethalálharcát túlélünk sikerül, azt egyedül az Uniónak köszönhetjük*”.³ Az 1848 őszen kitért polgárháború, a szabadságharc leverése és a neoabszolútizmus évei az unióbarát álláspontot csak még jobban megerősítették; 1867-ben az erdélyi magyar elit, és nem csak az elit, ebben látta fennmaradásának egyetlen zálogát. Az osztrák–magyar kiegyezés hírére tehát az erdélyi magyarok reménykedve várták, hiszen tudták, hogy magyar részről a kiegyezés egyik alapfeltétele Magyarország területi egységének helyreállítása. Az ismét életbe léptetett uniót aztán siettek szimbolikus síkon is megjeleníteni.

„ERDÉLY NEM TESTVÉRÜNK-E?” AZ UNIÓ NYELVI KÉPEI

Nézzük előbb röviden, hogy a retorika szintjén hogyan jelent meg az unió. A korszak retorikájában gyakran alkalmazták az unióra az egymásra talált testvérek metaforáját, de megjelent az „*anyahon*”, „*az édesanya szent kebelére visszatért Erdély*” szóképe is. Szintén gyakran használták a rész-egész viszonyt, de felbukkant Erdély mint idős, beteg ember, aki rászorul Magyarország védelmére: „*Édes hazánk Magyarország Királyhágón inenni része, az elaggott Erdély*” –

* PÁL Judit (1961), Phd, történész, egyetemi tanár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár. E-mail: palbbte@gmail.com.

- 1 A kérdésre lásd PÁL Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. EME, Kvár, 2010 (Erdélyi Tudományos Füzetek 267).
- 2 HORVÁTH Szilvia: *Murray Edelman. Nyelv, szimbólum, politika*. Politikatudományi Szemle 15(2006). 4. sz. 205.
- 3 Mikó július 18-i beszédét idézi MISKOLCZY Ambrus: *Társadalmi és nemzeti kérdés az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen*. Századok 113(1979). 5. sz. 858. (27. jegyz.)

hangzott el egy tordai ügyvéd szónoklatában –, akit orvosai, a politikusok eddig félrekezeltek.⁴ Kővári László is azt taglalta egy vezércikkében, hogy Erdélyben „*mint országban az organikus 'országos' életerő elfogyott*”.⁵ Ez rárimel Teleki László beszédére, amelyet az 1847–1848. évi pozsonyi országgyűlésen mondott Erdély kérdéséről, és amelyben kifejtette, Erdély többé nem ország – „*Erdély már megbolt!! itt [mármint Magyarországon] az élet!!*” –, jövődjé Pesten vagy Pozsonyban dől el.⁶

Ezek a szóképek már korábban megjelentek az unió eszméjének terjedésével összefüggésben. II. József halálát követően ugyanis egyes erdélyi vármegyék követeket választottak a pozsonyi országgyűlésre, támogatva az unió gondolatát. A magyar országgyűléshez több beadvány is érkezett Erdélyből. Alsó-Fehér és Doboka vármegyék kifejezték óhajukat a Magyarországgal való egyesülésre: „*a két nemes haza egy csontból való csont, egy vérből való vér, s egy testből való test, egy törvény által vezéreltetik, egy ősi szabadság lelkétől lelkesítetik*”, ezért nem hiszik, hogy vétenek, „*ha azokkal, kikkel a természet egyesítette, szorosabban is egyesülni kívánnak*”.⁷ Hunyad megye hasonlóképpen írt: „*Erdélyt sok viszontagságai után hajdani testétől, Magyarországtól elválasztották és ez volt fő oka mind a test, mind a tagok legfőbb és majdnem balálos betegségének*”.⁸ Szemléletes a feliratok retorikája is: a két ország, illetve a nemzet összetartozását a közös eredet, a vérmetafora legitimálja. A korabeli irodalom és a születő történettudomány is „*metaforizálta a vérségi összetartozás születési alapját*”.⁹ Kazinczy erdélyi látogatása kapcsán még azt írta 1816-ban vendéglátójának, Gyulay Lajosnak: „*feledjük, hogy Erdélyt egy velünk testvérnép, hogy Erdélyt nemzetünknek egyik fele s egy nevezetes és némely tekintetben nálunknál boldogabb fele lakja*”.¹⁰ Kölcsey, amikor 1834-ben a pozsonyi országgyűlésen támogatta az erdélyi országgyűlés összehívását, hogy tanácskozni tudjanak az egyesülés kérdéséről, feltette a szónoki kérdést: „*Erdély nem testvérünk-e? nem tartozik-e a Magyar Korona örökös jogai közé?*” Majd patetikusan így folytatta: „*mint csak egy Istent ismerék az égben, úgy csak egy magyar hazát óhajtok a földön. Kettőben nincs üdvösség*”.¹¹ Zaránd vármegye 1843-ban ezekkel a szavakkal fordult a magyar országgyűléshez: „*Miután a két testvérhon jó és balsorsszülte annyi eseménydús változások között több századot élt le kölcsönös rokonkeblű ölekezés és ragaszkodás kapcsolataiban*”, és „*három századok alatt vágyott reménytelen a kettővé vált testvérhon egybeolvadni*”, ezért ők úgy döntöttek, hogy a kérdés megoldásáig egyik diétára sem küldenek követet.¹² A „*testvérhaza*” a reformkorban általánosan használt retorikai fordulattá vált, a kiegyezéskor a

4 Korunk VII(1867). 63. sz. (május 29.)

5 Uo. 77. sz. (június 30.)

6 *Felséges Első Ferdinánd osztriai császár, Magyar és Csehországok e néven ötödik apos. királya által szabad királyi Pozsony városába 1847-ik évi november 7-ikére rendeltetett magyar-országgyűlésen a méltóságos főrendeknél tartott országos ülések naplója*. I. Pozsonyban, Pesten, 1848. XIII. ülés, 1848. december 11. 125.

7 Idézi SZILÁGYI Ferenc: *Az erdélyi unio. Történelmi rajz*. Pest, 1861. 12.

8 *Gróf Gyulay Lajos Naplótörédekeiből (1815–1834)*. Kiadta KUUN Géza. Bp., 1874 (a továbbiakban *Gyulay Lajos Naplótörédekeiből*). 114.

9 DÁVIDHÁZI Péter: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Universitas, Bp., 2004. 35.

10 Kazinczy Ferenc levele Gyulay Lajoshoz. Széphalom, 1816. november 4. *Gyulay Lajos Naplótörédekeiből* 221.

11 Uo. 39–40.

12 Zaránd vármegye közgyűlésének felirata az országgyűléshez, Körösbánya, 1843. május 2. *Felséges Első Ferdinánd osztriai császár, Magyar és Csehországoknak e néven ötödik apos. királya által szabad*

két „testvér” talált egymásra, bár mellette – úgy tűnik, hogy a kiegyezéshez közeledve egyre gyakrabban – megjelent az aszimmetrikus viszonyt tükröző anya és gyermeke, a gyámolításra váró Erdély metaforája is.

A MAGYAR KORMÁNY KINEVEZÉSÉNEK MEGÜNNEPLÉSE ÉS A NEMZETI SZÍNEK HASZNÁLATA

A továbbiakban az újonnan megteremtett egység szimbolikus megjelenítését vizsgálom, hogyan érhető ez tetten a nemzeti színek használatának kapcsán. A szimbólumok alapvető emberi szükségletet fejeznek ki, a kommunikáció és a csoportkohézió megerősítésének eszközei, és mint ilyenek segítik a csoport önazonosságának és stabilitásának megőrzését. Az ún. sűrítő szimbólumok képesek újból megteremteni annak a közegnek az intenzív érzelmi légkörét, melyet az adott szimbólummal asszociálunk, és hatással vannak az emberek politikai értékrendjére: *„Egyetlen szimbolikus eseménybe, jelbe vagy aktusba sűrítik a hazafiúi büszkeséget, a legkülönbélebb szorongásokat, homályba tűnt régi dicsőségek vagy hajdani megaláztatások emlékét, a jövőbeli nagyság ígérését: ezek egyikét vagy mindegyikét.”*¹³

A vizuális politikai, illetve nemzeti szimbólumok közé tartoznak a nemzeti színek, a zászló is: *„Ezek a szimbólumok láthatóságuknál fogva jó támpontot adnak a helyszínek, helyzetek nemzeti azonosítására.”*¹⁴ A zászló általában mint állami jelkép jelenik meg, identifikációs eszköz, a szuverenitás jelképe. Mint a társadalmi kohézió újonnan létrehozott szimbóluma, erős közösségépítő funkciója van. A zászló mint nemzeti jelkép megjelenése és használata Magyarországon és Erdélyben viszonylag újkeletű jelenség, tulajdonképpen csak az 1848-as forradalomhoz köthető; amikor az új politikai szimbólumok segítségével sikerült nagyon rövid idő alatt széles tömegeket mobilizálni.¹⁵ Utána a nemzeti színek egy időre eltűntek, helyüket ismét a császári fekete-sárga színek vették át, bár használatuk jóval visszafogottabb volt, tulajdonképpen csak a hatóságok és a hadsereg használta. A kiegyezéssel létrejött új helyzetet is leglátványosabban a nemzeti zászlók újbóli megjelenése jelezte.

Érdekes ebből a szempontból, hogy hogyan fogadták Erdélyben a kiegyezés hírért. A magyar kormány kinevezéséről már hónapok óta folytak a találgatások, de 1867. február 17-én este végre megérkezett Kolozsvárra a hír. A Redutban éppen a fiatalság táncvigalma folyt. A karzaton megszólalt a postásip, felolvasták a hírt a felelős magyar kormány kinevezéséről, erre lelkes éljenzés tört ki, elhangzott a Rákóczi-induló, kitették Deák Ferenc képét, és nemzeti lobogókat tűztek ki. 1848-ban az unió kimondásakor hasonló jelenet zajlott: 1848. május 30-án, amikor a kolozsvári diétán elfogadták az uniót, szimbolikus gesztusként a falakról leszedték az erdélyi zászlókat, és kítűzték a Pestről hozott magyar lobogót. Magyar zászlóval a kezében lépett ki az utcára Ioan Leményi görögkatolikus püspök és Konrad Schmidt szebeni

királyi Pozsony városába 1843/4-ik esztendei Pünkösöd hava 14-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek írásai. I. Pozsonyban, Pesten, 1844. 4.

13 Murray EDELMAN: *A politika szimbolikus valósága.* LHarmattan, Bp., 2004 (Posztmodern politológiaiak). 11.

14 Uo. 79.

15 Lásd PÁL Judit: *Színek „háborúja”. A zászló mint nemzeti jelkép Erdélyben 1848-ban és az erdélyi politikai éltek.* Századok 147(2013). 3. sz. 689–710.

követ is, hogy a tömeget megnyugtassák a szászok és románok csatlakozása felől.¹⁶ A jelenetnek aztán később más értelmezést adtak.

Visszatérve az 1867. februári eseményekhez, másnap reggel a *Korunk* című kolozsvári lap vezércikke a következő címet viselte: „Zászlóink újra fennlobognak”. Reggel a bálból hazatérő fiatalok a kaszinóra is kitétték a piros-fehér-zöld zászlót. A lap így számolt be másnap az eseményekről: „a nép mintha forrott volna, mondhatni ostromállapotban tartotta irodánkat”. „Kilenc óra után a tömeg a városházának fordult, 'ki a zászlóval' kiáltással közeledett, miközben a már feltűzött zászló kifejlett, s megkezdette hatalmas lengését. Mit éljenzés üdvözölt.” A táviratot ki-segeztek, és sokszorosítva több száz példányban osztogatták a nép között; a hírre „a nemzeti lobogó általános lett”. „Az idő kedvezvén, az utcákat ünnepies közönség lepte el, a fiatalág tollakkal és kokárdákkal kezdett mutatkozni.” A hatóságok azonban egyelőre haboztak, a polgármester közóhajra ugyan kitétte a magyar zászlót, de a hivatalnokokon bizonytalanság uralkodott el. Végül a tömeg nyomására a Gubernium elnöksége is kijelentette: semmi sem áll útjában, hogy a városi közönség „örömmel várná a nemzeti zászlók kitűzésével és a mai napon tartandó világtáncokkal fejezhesse ki”. Így Kolozsváron este díszkivilágítást tartottak, ahol a díszítés részeként többek között Magyarország címere, Deák Ferenc és Andrássy Gyula képe is látható volt. Közben délután újabb távirat érkezett az erdélyi kancellár felmentéséről, erre – ahogy az újság írta – „a közörm teljessé lön. Már ekkor a főkormányrészi épület, nemzeti múzeum s minden közintézetek magaslatáról lengettek a díszes lobogók”.¹⁷

Néhány nap múlva Kolozsváron a színházban díszelőadást tartottak. Az erkélyt Deák képe díszítette, a nők a páholyokban nemzeti öltözetben jelentek meg. Az előadás a Himnusszal kezdődött, utána a kórus a Hunyadi László operából a *Meghalt a cselszövő* dalt énekelte. Amikor a függöny felment a következő kép tárult a szemlélő elé: „legfelelül Pannonia, alább a testvériség, vagyis a különböző nemzetiségek, a magyar, német, szász, oláh, szerb kezefogva. Egy más függöny is felrepülvén, a színpadról zászlószerűen felállítva, több magyarbani és erdélyi képviselő neve. Eközben felülről a magyar miniszterek névkoszorúja ereszkedett le, angyaloktól tartva. Mindezt ő Felsege magyar királyi arcképe feltűnése zárta be, angyaloktól koronáztatva, s geniusoktól környezve”.¹⁸ Érdekes megfigyelni, hogy az euforikus hangulatban hogyan igyekeztek a korábbi ellentéteket szimbolikusan kiegyenlíteni: egyrészt a magyarok és a többi nemzetiség, másrészt a magyarok és az uralkodó között.

A magyarok Erdély más városaiban is várakozással tekintettek az eseményekre, és készülődtek azok megünneplésére. A magyar kormány kinevezése előtt egy nappal Tordáról kérdést intéztek a később befolyásos lapszerkesztővé vált K. Papp Miklóshoz Kolozsvárra: „Anynyi nyomor és szenvedés után, mennyit 18 év magában foglal, nem csoda, ha most érzelmeink nyilvánításának utat szándékoztunk készíteni” – írta a levélíró, majd felsorolta, hogyan akarnak ünnepelni: „muzsikálunk, zászlókat lobogtatunk, menetet tartunk, egy-egy dicitót mondunk s még lövetünk is”. Kérte, tudassa, hogy Kolozsváron milyen tervet készítettek elő, és hogy „kolozsvári, mint Erdélyre nézve irányadó nézetből helyes-e” a tervük.¹⁹

16 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Akadémiai, Bp., 1965. 536.

17 A nemzet nagy ünnepe. *Korunk* VII(1867). 22. sz. (február 20.)

18 Uo. 25. sz. (február 27.) A tudósítások a *Levelezések* vagy *Hírfűzér* rovatokból származnak, és cím nélkül közölték őket.

19 Lengyel Ádám levele K. Papp Miklóshoz, Torda, 1867. február 16. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), R 147 – K. Papp Miklós-gyűjtemény, Hozzá írt levelek.

Marosvásárhelyen is fáklyás menet volt, utána a városháza előtt a fáklyákat halomba rakták, és elénekelték a Himnuszt. Általában a kisebb városok lakói is – bár néhány napos késéssel (Székelyudvarhelyen és Fogarason például csak február 21-én) – fellobogózták és kivilágították házaikat, ünnepi istentiszteleteket tartottak, illetve különböző transzparenszeket tettek ki a középületekre. Székelykeresztúron például az unitárius kollégium két transzparensé közül az egyiket egy parafrázis volt a Himnusból, a másikon a következő felirat: „*Egy lett már a két hazából, véssz így meg nem döntheti*”. Volt ahol falvakon is megülték „*a nemzet modern ünnepét*” – ahogy a korabeli tudósító írta –, Kászonyfaluban például a templomban voltak szónoklatok, a nép-hymnust és „*több nemzeti énekeinket*” énekelték, és volt kivilágítás is.²⁰

Amíg a magyarok számára örömnép volt ez a nap, a román és szász elit nagy része megütközéssel és félelemmel fogadta. A viszonyok átrendeződését, de a kölcsönös nemzetiségi érzékenységeket is jelezte egy apró kolozsvári incidens. A kormány kinevezésének másnapján a magyar kollégiumi ifjúság sorfalat állt a Főkormánysszék előtt, és kifütyülte az előző rendszer hivatalnokait. A legnagyobb füttyöt a románok szerint Ladislau Popp és Iacob Bologa, a Legfelsőbb Törvényszék elnöke és bírja kapták. Bár magyar és német hivatalnokokat is kifütyültek, a románok ezt románellenes gesztusként értékelték.

Fogarason a pénzügyőrök és a magyar polgárság díszkivilágítást rendeztek, de ahogy a helyi tudósító írta: „*feltűntek azonban a vidéki tisztségi és törvényszéki hivatal épülete, a helyi gl[örög] e[gyesült] vikárius, főkapitány, és több más majorum és minorum gentiumhoz tartozó román hivatalnokok lakásainak setét ablakai*”.²¹ Szamosújváron az örmény polgárság is ünnepelni akart, de Lászlóffy Antal főbíró, aki korábban a Reichsrat tagja, valamint az államrendőrség fizetett ügynöke is volt,²² ezt megtiltotta. A rendőrökkel kérdőre vonatta az asztalosokat, hogy kinek az engedélyével készítettek nemzeti színre festett zászlórudakat. „*Ami Pesten készül, az csak Magyarországot, és nem Erdélyt illeti. Erdély külön ország*” – mondta állítólag. A városi képviselő-testület ennek ellenére, kolozsvári példára, elhatározta a díszkivilágítást. „*Ünnepi színt öltött minden, csakis a főbíró, a görög kath. püspök, káptalan, Dobokamegye tisztsége, törvényszéke és a megyei román hivatalnokok lakai borultak mély gyászba, lőnek némák és sötétek*” – írta a tudósító, akinek biztos tudomása volt arról, hogy a görögkatolikus püspök megrendelte a magyar és román színekre festett zászlórudakat, az ablakában gyertyatartók is voltak, de a polgármester lebeszélte a világításról.²³

Amint a fenti jelenetek is mutatják, az is sokatmondó volt, ha valahol nem tűzték ki a magyar zászlót, vagy nem ünnepeltek. Sajátos eset az abrudbányai, ahol 1849 májusában a magyar lakosság jelentős részét lemészárolták. Itt a magyarok nem ünnepeltek nyilvánosan, hanem ökumenikus módon az unitárius templomban a református lelkész mondott beszédet, amelyben hangsúlyozta, hogy „*a magyar alkotmánynak szelleme nem a bosszú, hanem a kiengesztelés, a múltak feledése*”. A tudósító kiemelte milyen „*eszélyesen*” és mérsékeltlen viselkedtek: „*Ők egy örömbangot nem ejtettek nyilvánosan, egy jelvényt nem tűztek ki sem köz- sem magánépületeken. Kinek lenne joga őket kihívással, ingerléssel vádolni?*”²⁴ Vajdahunyadon a különben magyar főbíró nem engedélyezte a zászlókat, akárcsak a székelykocsárdi falusbíró. Ezt a *Korunk*

20 *Korunk* VII(1867). 30. sz. (március 10.)

21 Uo. 25. sz. (február 27.)

22 DEÁK Ágnes: *Besűgölísták a neoabszolútizmus korából*. *Aetas* 21(2006). 4. sz. 40–43.

23 *Korunk* VII(1867). 26. sz. (március 1.)

24 Uo. 29. sz. (március 8.)

egyik szerkesztője a következőképpen kommentálta: *„Hogy helyes-e vagy sem a vegyes ajkú vidékeken a nemzeti lobogókkal örvendezés, nem kívánjuk vitatni, valamint azt sem, hogy cél- és korszerű-e, hogy egyszer kítűzött lobogóinkat betekig hagyjuk lengeni: de hogy az adminisztrációnak kötelességében áll a csend és rend érdekében a zászlókitűzés mellett vagy ellen ébren lenni, azt igenis állítjuk”*.²⁵ Március végén a falusbíró válaszolt az őt ért vádakra: hogy mivel más helyen sem volt zászló, ő provokációra gyanakodott, ráadásul szerinte a zászló a tornyot rongálta volna, miután azonban illetékes helyről felvilágosították, közköltéségen díszes lobogót készítettek és kítűzték, és a templomban ünnepélyt is rendeztek.²⁶

Előfordult azonban olyan eset is, hogy nemzetiségileg vegyes vidékeken közösen ünnepeltek magyarok és románok. Érdekes ilyen szempontból a dévai *„örömmünnepélyről”* szóló jelentés, amely a *„különböző ajkú lakosok testvéries részvéte”* mellett folyt le: Déva város lakói *„rang, osztály és faj különbség nélkül”* délelőtt a katolikus templomban, majd a görögkeleti imaházban hálaadó istentiszteletet tartottak, *„estve pedig a kítűzött magyar és román színű zászlók mellett általános kivilágítás által nyilváníták örömeiket”, „éltetvén öfelségét, a felelős magyar kormányt és a nemzetek közötti egyetértést”*.²⁷ Gyulafehérváron a lakosság többsége szintén részt vett az ünneplésben. A részletes tudósításból megtudhatjuk, hogy a díszkivilágítás alkalmával a katolikus és református gimnázium diákjai felváltva énekeltek a városháza előtt, amelyen két nemzeti zászló lobogott, transzparenseken pedig az uralkodót és a kormányt éltették, illetve a *„Szabadság, egyenlőség, testvériség”* jelszó volt kifüggesztve. A polgári kaszinó ablakaiba az uralkodópár és Deák koszorúkkal övezett képeit tették ki. Az izraelita iskola ablakaiba pedig, ahogy írták *„két nemzeti és két ausztriai [nyilván fekete-sárga – P. J.] zászló”* volt kitéve. A tudósító még hozzátette: a kivilágításban *„román atyánkfiai is résztvettek mindnyájan, egy-két megcsökönyösödött politikust kivéve”*.²⁸ A tudósítás a következő patetikus szavakkal zárult: *„Lengjetez kedves zászlók, lángoljatok mécsesek, hogy szívünkben is a honszeretet és testvériség lángját gyújtsátok meg. Ne legyetek tűnékeny meteorok, hanem állandó tűzoszlopok, melyek a jövőbe elővilágolva utat készítetek arra, hogy hazánk a jólét és boldogság ígéretföldére érvén, minden honpolgár egyenlő szívérzülettel mondhassa: éljen a haza, éljen a király!”*²⁹

Zsibón úgyszintén *„mennyiében községünkben a magyar elem mellett román is van, az innepély egy a ref[ormátus] templomban tartandó buzgó ima után, a két testvér lobogók kíséretében, a román testvérek templomába menve, ott is egy rövid imát emelve a népek Istenéhez, hogy elvégre megengedé azt elérnünk, miszerint a fölséges király és a haza képviselői között megünnepeltesse a haza nagy kézfogó ünnepe”*.³⁰ A község háza homlokzatára mind a magyar, mind a román zászlót kítűzték.³¹ Nagyilondán is a *„jó érzelmű román lakosok”* ablakaikat kivilágították *„az utolsó kunyhóig”*.³² Kolozson a katolikus plébános a *„városházra elhelyezett nemzeti lobogó által jelképezett szabadság, egyenlőség, testvériség magasztos eszméiről”* tartott beszédet; a románok a saját templomukban tartottak díszistentiszteletet.³³

25 Uo. 30. sz. (március 10.)

26 Uo. 39. sz. (március 28.)

27 MNL OL, F 263 – Visszaállított Főkörmányszék, Elnöki iratok, 1867/905.

28 Korunk VII(1867). 24. sz. (február 24.)

29 Uo.

30 Uo. 29. sz. (március 8.)

31 Uo. 30. sz. (március 10.)

32 Uo.

33 Uo.

A szász városok közül először csak Brassóban és Segesváron voltak ünnepi rendezvények. Amikor azonban világossá volt, hogy az uralkodó komolyan gondolta a kiegyezést, március végén – a képviselőjükkel való tanácskozás után – Besztercén is rászánták magukat az ünnepelésre. Március 13-án reggel ágyúlövések és katonazenekar ébresztette a lakosságot, majd magyar és szász zászlókkal vonultak ki, a „*kereskedő s iparos osztály fiatalsága sastollakkal s magyar tricolor rózsával látta el fővegét*”, este fáklásmenet és ünnepi vacsora volt a vendéglőben. Ahogy a tudósító írta, minden beszéd, társalgás németül folyt, de az éljenek magyarul hangzottak el.³⁴ Korábban a szász képviselőknek a pesti országgyűlésre való megválasztása kapcsán a *Bolond Miska*, a kor legnépszerűbb élclapja így viccelődött a szászokkal: „*Nem hiába circumspectusok, de ugyancsak tudják, miként kell az ördögnek gyertyát gyújtani, hogy a szentek se haragudjanak meg*”.³⁵ Szászrégenből kuriózumként egy színelőadás plakátját küldték be az ottani színtársulat búcsúelőadásáról, amelyen ez állt: „*Unio!! Egyesüljünk!! Előadás. »Adjon Isten mindnyájunknak minden jót! Legyen testvér mind a német, mind a román, mind a tót!«*”. A *Korunk* szerkesztőse viszont azt kifogásolta, hogy az unió, egyesülés és testvérisülés nem olyan fogalmak, „*minőket comicus alakba lehetne öltöztetni, különösen egy magyar színlap élén*”.³⁶

A korabeli román ünnepi események hasonló forgatókönyv szerint zajlottak, csak más zászlóval és feliratokkal. Április végén Abrudbányáról tudósítottak, hogy Iosif Hodoș, Zaránd vármegye alispánjának és országgyűlési képviselőnek, aki korábban Abrudbányán volt ügyvéd, fogadására készülnek: „*A vidéki értelmiség és nem értelmiség nagy számmal tódul kifejezni hódolatát. A lobogón (sárga, kék és vörös), melyet tiszteletére készítettek, e szavak olvashatók: »Independenția Transilvaniei« (Erdély függetlensége) és 1863, 1864. Ez világosan kifejezi az álláspontot, melyen a havasi románok állanak a magyar felelős kormánnyal szemben. Tehát a Schmerling és Nádasdy által teremtett szebeni Landtag, annak törvénytelen határozatai és a Reichsrat. Ebből kiviláglik, hogy ők a magyar törvényes kormánytól megtagadják az engedelmességet*”. A tudósító fel is róttá a szerinte hazafiatlan magatartást: „*Minket nem bánt az, hogy önök Hodosiut istenítik s nagy ovatióval fogadják, mert mi is azzal fogadtuk követünket, midőn Pestről hazaérkezett, ez az egyéni meggyőződés dolga, hanem bánt az, hogy a haza nyugalalmát, békéjét kockára akarják dobni, hogy a zavarosban halászbassanak*”.³⁷

Az abrudbányai román ünnepen a magyarokat elsősorban a független Erdélyre és a nagy-szebeni diétára való hivatkozás zavarta, hiszen számukra az unió újbóli életbelépeése volt a legfontosabb. A román zászló megjelenése önmagában ekkor még nem jelentett problémát. Láttuk, hogy a kiegyezés és a magyar kormány kinevezésének megünneplésekor nemzetiségileg vegyes vidékeken kitűzték a román zászlót is. Május elején a Doboka megyei képviselőválasztás alkalmával is a választók magyar és román lobogók és zenekíséret mellett vonultak fel „*példás rendben*” – ahogy az újság írta.³⁸ Bánffyhunyadon Péchy Manó erdélyi királyi biztos³⁹ ünnepélyes bevonulása is a magyar és román lobogókkal felsorakozott tömeg sorfala

34 Uo. 38. sz. (március 29.)

35 Bolond Miska VII(1866). 7. sz. (február 18.)

36 Korunk VII(1867). 46. sz. (április 17.)

37 Uo. 51. sz. (május 1.)

38 Uo. 54. sz. (május 8.)

39 A királyi biztos 1867–1872 között működött, feladata Erdély integrációjának felügyelete volt. Lásd az 1. lábjegyzetet.

között történt „*éljen és sze treászke*” kiáltások közepette.⁴⁰ Péchy körülja alkalmával Segesváron is nagy tömeg várta a város képviselőjének vezetésével „*veres-fehér-zöld és egy kék-veres zászlóval*” – utóbbi a szászoké –, a vendéglő homlokzatát pedig, ahol Péchy volt megszállva, az uralkodó és a magyar kormány képe díszítette. Nagyszebenben a tanácsházon és több nyilvános épületen a magyar zászló a vörös-kék szász lobogó mellett lengett.⁴¹ Magyarláposon a koronázást ünnepelték magyar és román zászlókkal és kétnyelvű beszédekkel.⁴²

A zászló mint szimbólum gyakran megjelent a korabeli írásokban is. Mikó Mihály erdélyi képviselő 1867. tavaszi cikksorozatában méltatlankodott, „*hogy éppen akkor, midőn [a települések] tornyairól a két haza egyesülését s a közös alkotmány helyreállítását tricolor zászlók hirdetik*”, „*Bach és Schmerling beamtereiének szükséges még tovább is helyükön maradni!*”⁴³

Miután a neoabszolutizmus éveiben a magyar nemzeti zászlók és színek használatát tiltották, újbóli használatuk nagyon hamar elterjedt és meggyökeresedett, akárcsak 1848-ban; 1867. május elején a kolozsvári református kollégium diáksága már zászlókkal és ezeneszóval vonult ki majálisra.⁴⁴ Május végén Péchy Manó fogadásakor több városban, például Sepsiszentgyörgyön azt írták le,⁴⁵ hogy minden házra nemzeti zászló volt kitűzve, Székelyudvarhelyen is állítólag ezrek álltak sorfalat nemzeti lobogókkal és zöld ágakkal.⁴⁶

Amint már említettük, 1867. május elején az Erdély integrációjával megbízott királyi biztos, Péchy Manó gróf körutat tett Erdélyben. Fogadásán ugyanazokat az elemeket találjuk meg: a magyarlakta városokban lovas bandériumokkal, díszkapukkal/diadalívvel, harangzúgással, kivilágítással várták. Az aranyosi révnél emelt diadalív zöld gallyakkal borított oszlopait virágkoszorúk, zászlók, a magyar címer és üdvözlő feliratok borították.⁴⁷ Ugyanilyen külsőségek fogadták Brassóban és Nagyszebenben is. Szebenben a város díszkocsiját küldték érte, díszruhás polgárok és több szászöldi bandérium kísérte, de nem hiányzott a díszebéd, a magyar és szász lobogók, a kivilágítás, a fáklyásmenet és a díszelőadás sem. A szászok egyrészt hangsúlyozták az uralkodó iránti lojalitásukat, másrészt a szász lobogók a szász autonómiát és identitást voltak hivatva megjeleníteni. Ügyszintén szimbolikus jelentősége volt, hogy útja során több helyen is a románok román nyelven üdvözlötték a királyi biztost, vagy román nyelvű kéréseket, memorandumokat adtak át neki, illetve hogy Péchy csak mint a király megbízottját üdvözlötték. Erre Péchy minden alkalommal célzatosan kifejtette, hogy a „*független magyar minisztériumnak, mely a korona és a Magyarországgal egyesült Erdélynek, mint szeretett közös hazánk bizalmának kifolyása*”, engedelmességgel tartoznak, valamint hangsúlyozta, hogy az unió befejezett tény.

Az ünnep még le sem csengett, de már többen, például Gyarmathy Samu is hangsúlyozták a *Korunkban*: „*A nép egyszerűbb osztálya nem speculativ elméletek, hanem a tapasztalás gyakorlati világában él, alkotmány- és uniozászlóink szép színeinek magosan lengése bámulatra ragadja, de*

40 Korunk VII(1867). 55. sz. (május 10.)

41 Uo. 64. sz. (május 31.)

42 Uo. 75. sz. (június 26.)

43 Az erdélyi ügyekhez, Uo. 45. sz. (április 14.)

44 Uo. 56. sz. (május 12.)

45 Uo. 65. sz. (június 2.)

46 Uo. 66. sz. (június 5.)

47 Uo. 62. sz. (május 26.)

állandóan még nem lelkesíti”, csak akkor lehet rá számítani, ha érdekeit kielégítik.⁴⁸ Erre rímelt rá a neves publicista, Kővári László, aki a régi bürokráciát kárhóztatva írta: a sokaság megtapsolja, ha a dohánymonopóliumot kétféjű sas helyett magyar címer hirdeti, de féltő, hogy így az „alkonstitucionalizmus” nyer teret.⁴⁹

A zászló erős szimbolikus töltetét mutatja, hogy 1867 nyarán az egyik erdélyi szolgabíró megválasztásánál már nem csak azt kifogásolták, hogy a provizórium idején hivatalt viselt, hanem hogy a kormány kinevezésekor a magyar zászlót és kormányt szidalmazta.⁵⁰ Elsősorban a nemzetiségeket, főleg a románokat figyelték árgus szemekkel. Zaránd megyei magyar értelmiségiek egy csoportja rögtön a magyar kormány kinevezése után feliratban fordult Andrássy Gyulához, többek között azt panaszolva fel, hogy a román többség a vármegeyében „*törvényes nyelvnek*” a románt tette meg, ráadásul „*az ország színei helyett oláh színeket használ; a megye pecsétjét oláh körirattal készítette el; a hajdúkat, csendlegényeket dacoromán színekbe burkolta*”.⁵¹

Az unió létrejöttét és a megváltozott közjogi helyzetet fejezték ki szimbolikusan az új pecsétek és címerek is. 1867 júliusában a királyi biztos intézkedett, hogy „*a m[agyar] korona tartományainak egy független felelős m[agyar] minisztérium kormányzása alá helyezése következtében, az erdélyi részekben létező és közigazgatási felügyelet alatt álló országfejedelmi hatóságok és hivatali közegek az osztrák összes birodalom közegei lenni megszűnvnén, rendelkeztem az iránt, hogy az érintett hivatalok az eddigi »császári királyi« címzés helyett a »magyar királyi« elnevezést használják*”.⁵² A kétféjű sasos címer és pecsét helyett is újat javasolt, így a minisztérium jóváhagyása után utasították a hatóságokat, hogy a pecsétek és címerek „*az egyesült Magyarhon és Erdély egymás mellé illesztett címereivel és a hatóságot elnevező magyar körülírással láttassanak el*”.⁵³ Ennek nyomán aztán szimbolikus harc indult különösen nemzetiségi vidékeken a címerek és pecsétek cseréje kapcsán. Miután az 1868 decemberében elfogadott uniós törvény nyomán következő évben felszámolták Erdély központi kormány szervét, a Guberniumot, az addig együttesen használt magyar és erdélyi címer helyett már csak a magyar címert használták.

A 19. századi nemzeti mozgalmakban a zászló, a nemzeti színek a nemzeti egység jelképei is voltak, nem véletlen, hogy 1867-ben is az erdélyi magyarok körében ez volt elsődleges szerepük. 1848-ban az új szimbólumok körül előbb egy „*újítási verseny*” indult a különböző nemzetiségek között,⁵⁴ a „*színek barca*” azonban rövidesen polgárháborúba torkolt, a szimbolikus konfliktus mintegy megelőlegezte a fegyveres konfliktust. 1867-ben már nem volt bizonytalanság a színek és zászlók körül, a zászlók – elsősorban a magyar – rögtön előkerültek a magyar kormány kinevezésekor, utána pedig elmaradhatatlan részét képezték az ünnepi alkal-

48 Gyarmathy Samu: *Néhány igénytelen szó törvényhatóságaink alkotmányos hatáskörének visszaállításá körül*. Uo. 35. sz. (március 22.)

49 K[ővári] L[ászló]: *A mostani megyék*. Uo. 88. sz. (július 26.)

50 Bolond Miska VIII(1867). 25. sz. (június 9.)

51 Kozma Alajos, a Zaránd megyei magyar értelmiségi gyűlésének elnöke a miniszterelnöknek, Körösbánya, 1867. február 19. MNL OL, K 148 – Belügyminisztérium, Elnöki iratok, 1867-III-1.

52 MNL OL, F 270 – Erdélyi Királyi Biztosság, Elnöki iratok, 1867/152.

53 Uo. 1867/184.

54 Lásd Simon HARRISON: *A szimbolikus konfliktus négy típusa = Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Szerk. SZABÓ Márton–KISS Balázs–BODA Zsolt. Nemzeti Tan- könyvkiadó, Bp., 2000. 193–211.

maknak. Erre az időszakra inkább az ún. „*kiterjesztési verseny*”⁵⁵ volt jellemző. Ha kezdetben nemzetiségileg vegyes vidékeken egymás mellett lobogtak a különböző zászlók, magyar részről ezt egyre kevésbé vették jó néven. A párhuzamos nemzet- és államépítés folyamatában zavaró tényezőként jelentkeztek a nem magyar nemzeti szimbólumok, hiszen a konfliktus valódi tétje az emberek politikai elkötelezettségének biztosítása volt. A különbözőség, amelynek jól látható jelei a másfajta zászlók voltak, veszélyesnek tűnt; elvárták, hogy a lojalitást a magyar nemzeti színek használatával is bizonyítsák. A zászlók a(z újbóli) szimbolikus terfogalást is kifejezték, és 1867-ben úgy tűnt, hogy Erdélyben a magyaroknak „*áll a zászló*”.

A HATÁROSZLOPOK „FEKETE-SÁRGA SZÍNÉNEK NEMZETI SZÍNRE VALÓ ÁTVÁLTOZTATÁSA”

Rögtön a kiegyezés, illetve az unió életbelépése után felmerült a kérdés, hogy mi legyen az ország határára felállított jelekkel és határkövekkel. Ez Erdélyben többszörösen is kényes kérdés volt. Egyrészt a Monarchia és az egyesült román fejedelemségek között állandóak voltak a határvillongások.⁵⁶ Másrészt azért is kényes volt a kérdés, mert bár sokféle határjel létezett, de a legforgalmasabb helyeken a kétfejű sast és a fekete-sárga oszlopokat kellett lecserélni, ami a bécsi körök érzékenységét sérthette.

Az első időben különösen a székelyföldi hatóságok voltak aktívak. A csíkszéki főkirálybíró szorgalmazta „*a határszéleken a régi címerek helyett nemzeti jelvények felállítását*”, és átiratot intézett a bébóri fiókvámhivatalhoz. A Főkörmányszék óvatosabb volt, és kompromisszumos megoldást keresett. Úgy vélte, hogy mivel a kérdéses határvonalak mind a magyar korona országainak, mind a birodalomnak határai, „*az illető vonalon mind a hazai, azaz az egyesített magyar és erdélyi, mind a birodalmi jelvények feltűzendők volnának*”.⁵⁷ A Belügyminisztérium és a Pénzügyminisztérium is elfogadta ezt a javaslatot, mert 1867 decemberében a pénzügyminiszter meghagyta az erdélyi pénzügy-igazgatóságoknak, azonnal intézkedjenek, hogy az erdélyi határon a birodalmi jelvények mellé tűzzék ki az egyesített magyar és erdélyi címet is.⁵⁸

A helyzet azonban nagyon gyorsan változott, éppen Erdély közjogi helyzetének változásával együtt. Miután 1868 decemberében megszületett az uniós törvény, az erdélyi királyi biztos a határjelekre nézve már azt írta: „*a határjelekre illesztendő egyedül illetékes jelvény gyanánt csak az ország címerét ismerhetem, miután a Magyarország és Erdély közti egyesülés törvényes végrehajtása folytán az eddigi kettős címer szükségessége megszűnt*”.⁵⁹ A pénzügyminiszter 1870 októberében kiadott rendelete⁶⁰ meghagyta, hogy valamennyi határszéli pénzügyi hivatalnál, „*melyeknél az osztrák címerek és az osztrák színek ideiglenesen meghagyva voltak, úgy a hivatalos*

55 Harrison szerint ez a szimbolikus konfliktus egy másik típusa, amelyben egy csoport megpróbálja versenytársai identitásszimbólumait saját szimbólumaira lecserélni. Uo. 202–204.

56 Terjedelmi okokból ennek részleteire nem térhetek ki, de a konfliktusok nyomán – hosszas előkészítés után – kijelöltek egy osztrák–magyar–román vegyesbizottságot, amelynek feladata volt javaslatot tenni a határ kiigazítására és a vitás kérdések megoldására.

57 Péchy Manó a Főkörmányszék 1867. november 15-i üléséről a belügyminiszternek. MNL OL, K 148-1867-III-4734.

58 A pénzügyminiszter a belügyminiszternek, 1867. december 7. Uo.

59 A királyi biztos a Belügyminisztériumnak, 1870. január 6. MNL OL, K 150-1870-II-1364.

60 A pénzügyminiszter 1870. október 4-i 24122. sz. rendelete. Uo.

címtáblákon, mint a pecséteken a törvényes magyar címer és a magyar színek alkalmaztassanak”⁶¹ A címtáblákat és pecsétnyomokat már korábban kicserélték, de a határoszlopok „fekete-sárga színének nemzeti színre való átváltoztatását” – mint láttuk – egy ideig tapintatból elodázták, később pedig volt, ahol a hatóságok ügybuzgalmának hiánya, illetve a hatáskörök tisztázatlansága késleltette a rendelet végrehajtását. Szintén hozzájárultak a késedelemhez a már említett határviellongások, amelyeket évekig nem sikerült megfékezni. 1872 őszén például Csíkszék alispánja jelentette, hogy az almásmezői vesztegintézetnél júliusban „a kétfejű sassal jelölt [eddig a fogalmazványban áthúzva – P.J.] régi határfa helyett az ország címerével ellátott új határfa szándékoltatott felállíttatni, az a moldvai vámos és az ott levő határőrség által megakadályoztatott, s az ezen cselekvény végrehajtásával megbízott magyar hivatalos közegek a helyszínéről erőszakosan elűzettek”⁶²

A határjelek kérdése így aztán több évig foglalkoztatta a hatóságokat. Már a királyi biztosi hivatal felszámolása után, a határkijelés kormánybiztosa javasolta, hogy a faragott határkövek és halmok mellett a könnyen őrizhető helyeken „az ország színei s címerével s megfelelő felírral ellátott faoszlopokat is” állítsanak fel.⁶³ Hogy a korábbi rendeleteket nem tartották be maradéktalanul, a „tömösi szorosban levő fekete-sárga színekre lefestett és a császári kétfejű sassal ellátott határoszlop” ügye is mutatja. Zichy József közmunka és közlekedésügyi miniszter 1874 őszén levélben fordult a pénzügyminiszterhez: „Bukarestbe tett hivatalos utamról a tömösi szoroson át térvén vissza, itt kellemetlen meglepetésemre a határt jelző oszlopot fekete-sárgára befestve, annak tetején pedig a kétfejű sast találtam”.⁶⁴ Zichy kérdőre vonta a helyi Vám- és Pénzügyi Hivatal vezetőjét. Az arra hivatkozott, hogy a nagyszebeni Pénzügy-igazgatóságtól ők azt a felvilágosítást kapták, nem szükséges ez ügyben intézkedni. Erre Zichy felháborodottan írta: ez „tisztn mutatja, hogy Nagyméltóságod egyik igazgató közege tudva sérti az ország törvényét”.⁶⁵ Ezután intenzív levelezés kezdődött a Belügy-, a Pénzügy- és a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztériumok, illetve a minisztériumok és az alájuk rendelt hivatalok között az illetékeség kérdéséről. Az ügyet át akarták tolni a Belügyminisztériumra, mivel „az erdélyi részek és Románia között régóta vitás határkérdések forogván fenn, az intézkedéseknek ezekre való tekintettel is kell eszközölni”.⁶⁶ Az alsótömösi határjel ügyében végül a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium 1874. október végén utasította a brassói Mérnöki Hivatalt, hogy mivel „a brassó-tömösi államút mellett levő és a magyar kincstár ezen tulajdonán az ország törvényes jelvényeivel össze nem férő nyilvános jelvények továbbra nem tűrhetők”, „a kérdéses oszlop színeit és

61 A nagyszebeni m. kir. Pénzügyigazgatóság jelentése a pénzügyminiszternek, 1874. szeptember 30. Uo.

62 A belügyminiszter a közös külügyminiszternek, 1872. december 15. MNL OL, K 150-1874-II-1-52115. A belügyminiszter sürgette a közös Külügyminisztériumot, hogy amíg nincs végleges rendezés a nemzetközi bizottság által, addig erélyesen lépjen fel a román kormánynál, hogy a *status quo* ne sérüljön.

63 Béli Gergely, mint a keleti határügyben kirendelt kormánybiztos, a határjelvények alakja és felállítására tárgyában a belügyminiszternek, Kolozsvár, 1874. november 16. MNL OL, K 150-1874-II-1-41669.

64 A közmunka és közlekedésügyi miniszter Ghyczy Kálmán pénzügyminiszternek, 1874. szeptember 20. MNL OL, K 150-1870-II-1364.

65 Uo.

66 A pénzügyminiszter a belügyminiszternek, 1874. október 10. Uo.

a kétfejű sást az ország törvényeinek megfelelő színekkel és címerrel haladéktalanul cserélje fel, illetőleg láttassa el”.⁶⁷

Az irtóvadászat a fekete-sárga császári színekre az 1848-as forradalom és szabadságharc idején kezdődött. A leverett szabadságharc után ezek aztán visszakerültek a helyükre. A kiegyezés felszínre hozta az elfojtott indulatokat; a magyarok – és még inkább az erdélyi magyarok – a határoszlopok átfestésével is siettek megpecsételni és láthatóvá tenni helyzetük megváltozását.

„ERDÉLY MÁR MEGHOLT!”

Témánk szempontjából szintén igen jellemző Erdély nevének kerülése a hivatalos szövegekben és a sajtóban a kiegyezés után. Az eljárás az ősi mágikus gondolkodásra megy vissza: aminek nincs neve, az nem létezik; ezért úgy vélték, hogy az uniót csak úgy lehet tartósan biztosítani, ha Erdélynek a nevét is kitörlik a kollektív emlékezetből. Udvarhelyszéknek a magyar kormányhoz intézett bizalmi feliratában található az alábbi félmondat: „*nincsen többé Királyhágó, nincsen többé válaszfal köztünk!*”.⁶⁸ Kővári László meg is rótta Péchy Manó királyi biztost azért, hogy a Főkormányzék elnökeként való beiktatási beszédében Erdélyt „*még mindig országnak*” nevezte.⁶⁹ A rész-egész viszony gyakran megjelent a korabeli retorikában: hangsúlyozták, hogy itt csak részről van szó, Erdély csak egy része Magyarországnak. Kolozsvármegye felső kerülete például 1867. május elején óhaját fejezte ki, hogy „*ezen részek a nagy Magyarhonba mielőbb teljesleg és tetteleg beolvadjanak*”.⁷⁰ Mikó Imre, amikor 1867. május végén megköszönte választóinak a bizalmat „*az alkotmányosan kormányzott egy Magyarország*”-ról beszélt, hangsúlyozva az „*egy*”, azaz egységes Magyarországot.

Mivel sok esetben Erdélyt valahogy mégis meg kellett nevezni, „*erdélyrészi*”-nek vagy „*Királyhágón inneni, illetve túli rész*”-nek említették – ez már 1867 tavaszán elterjedt –, hangsúlyozva, hogy önálló Erdély többé nincs, ez a terület is az egységes Magyarország része. Azt fejezték ki ezzel, amit Mikó Imréné Rhédey Mária nosztalgikus hangú levelében 1848-ban az unió kimondásának napján megfogalmazott: „*Én tökéletesen hiszem Isten után, hogy javunkra válik ezen testvéri egyesülés, vagyis testvérek eggyé olvadása. [...] De mégis, Imrém – megvallom, hogy a legnagyobb örömszaj hallásakor engemet valami megfoghatatlan fájdalmas érzés lepett meg, olyanforma, mint az lehetne, ha egy előttünk nagy becsben és tiszteletben állott familiának utolsó, egyetlenegy maradékát meghalni látnók, mellyel együtt azon egész familia örökre az élők közül kitöröltetik. Mert csakugyan Erdélynek ezennel vége...*”.⁷¹

67 A közmunka- és közlekedésügyi miniszter a belügyminiszternek, 1874. október 21. MNL OL, K 150-1874-II-1-41669.

68 Udvarhelyszék üdvözlő és bizalmi nyilatkozata. Korunk VII(1867). 46. sz. (április 17.)

69 Uo. 56. sz. (május 12.)

70 Uo. 57. sz. (május 15.)

71 Mikó Imréné levele Mikó Imréhez, 1848. május 30. Idézi EGYED Ákos: *Gróf Mikó Imre – Erdély Széchenyije*. Multiplex Media–DUP, Debrecen, 2005. 60.

THE SYMBOLIC VISUALIZATION OF THE UNION
BETWEEN TRANSYLVANIA AND HUNGARY FROM 1867

Keywords: *the union of Transylvania with Hungary, symbolic politics, national colours, national flag, the Austro-Hungarian Compromise, boundary-marks*

With the Austro-Hungarian Compromise of 1867, Transylvania was reunited with Hungary. The study presents the way Hungarians from Transylvania celebrated the event, and analyzes the symbolic visualization of the union, of the newly created unity. The analysis focuses on different aspects of the subject: the adopted rhetoric, the use of the flags and of the national colours, the conflicts on coat of arms and boundary-marks; all that in the eyes of the authorities had to reflect the new situation.

VIZUALIZAREA SIMBOLICĂ A UNIUNII TRANSILVANIEI CU UNGARIA DIN 1867

Cuvinte-cheie: *uniunea Transilvaniei cu Ungaria, politică simbolică, culori naționale, drapel național, Compromisul austro-ungar, semne de frontieră*

Compromisul austro-ungar de la 1867 a însemnat totodată reîntrirea în vigoare a uniunii Transilvaniei cu Ungaria. Studiul de față prezintă felul în care maghiarii din Transilvania au trăit acest eveniment, și analizează modul vizualizării simbolice a uniunii, a unității nou create. Analiza se axează pe diferite aspecte ale problemei: retorica adoptată, folosirea drapelurilor și culorilor naționale, conflictele privind stemele și semnele de frontieră, care – în accepțiunea autorităților – toate trebuiau să reflecte noua situație.

ESZIK VERONIKA*

„KÖZELEBB HOZNI A TENGERT AZ ORSZÁG SZÍVÉHEZ”.
A MAGYAR TENGER MEGALKOTÁSA (1868–1914)**

Kulcsszavak: *Adria, nemzetiesített táj, szimbolikus politika, modernizáció, gőzhajózás*

BEVEZETÉS

A címben foglalt célt Gonda Béla, a Kereskedelmi Minisztérium osztályfőnöke, a Vaskapu-szabályozás, illetve a fiumei kikötő bővítési munkálatainak felügyelője és a tengerészet fáradhatatlan népszerűsítője tűzte ki az általa alapított folyóirat első számában.¹ Gonda kiemelkedő, de nem első, s nem is utolsó képviselője volt annak a roppant energiákat megmozgató kísérletnek, ami a dualizmus időszakában az ország fennhatósága alatt álló rövidke adriai partszakasznak a magyar nemzeti térbe való integrációjára irányult. A Fiume környéki földdarab eltúlozhatatlanul nagy gazdasági és geopolitikai jelentőséggel bírt, de integrációja komoly kihívást jelentett a magyar nacionalizmus számára. Nem csupán arról volt szó ugyanis, hogy a tengerpartot nem magyarok lakták – ez egyáltalán nem volt szokatlan a Magyar Királyságban. A terület hovatartozásának jogi rendezetlensége, a nemzeti térrel való diszkontinuitása (*corpus separatum* jellege), és a helyi elitnek lojalitását biztosító türelmes, óvatos nemzeti politizálás azok a tényezők, amelyek a szokásosnál is bonyolultabbá tették a táj nemzetiesítését.

A magyar–horvát kiegyezési tárgyalások jogi értelemben nyitva maradt kérdése volt Fiume és környéke hovatartozásának problémája. A magyar javaslatot, egyfajta kondomíniumot a horvát fél elfogadhatatlannak tartotta, a várost és környékét kizárólag Horvátországhoz tartozónak volt hajlandó elismerni. Ez az álláspont értelemszerűen nem képezhetett tárgyalási alapot Magyarország számára, de az olasz többségű és irányítású város is visszautasította, hogy követet küldjön a horvát saborba.² Az érdekütközést nem oldották fel, csupán megkeülték, amikor Deák Ferenc és a magyar országgyűlés javaslatára végül uralkodói rendelet rendezte a város helyzetét, amely ideiglenesen a közös budapesti országgyűlés hatásköre, közvetlenül pedig egy magyar kormányzó irányítása alá került. A provizóriumnak nevezett félmegoldás következtében a magyar politikai és gazdasági ambíciók szempontjából létfontosságú tengeri kikötő jogállása a korszak végéig vitatott maradt. A rendezetlenül hagyott kérdés fájdalmasan érintette a horvát területek egyesítésének elmaradása miatt csalódott horvát közvéleményt, ugyanakkor a magyar közönség szemében a tárgyalások során a három szlavóniai

* ESZIK Veronika (1985), történész, tudományos segédmunkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest. E-mail: eszikveronika@yahoo.com.

** A tanulmány az NKFI FK-128978 számú projektjének támogatásával készült.

1 GONDA Béla: *A Magyar Adria Egyesület feladatai*. A Tenger I(1911). 1. sz. 3.

2 SOKCSEVITS Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Mundus Novus, Bp., 2011. 377.

megyéről (Pozsega, Verőce, Szerém) való lemondás már éppen elég nagylelkű engedménynek tűnt fel. A „kiskiegyezés” megkötése tehát, hasonlóan osztrák–magyar nagytestvérehez,³ mindkét tárgyaló félben azt a sajátos rossz érzést keltette, hogy talán túl nagy engedményeket tett a másik fél számára. A Fiume városáért folyó rivalizálás a provizóriummal közjogi értelemben megszűnt, de a későbbi rendezés ígérete miatt a politikai diskurzus továbbra is napirenden tartotta, csupán a szimbolikus politizálás terepére szorította azt.

Ilyen körülmények között komoly tétjei voltak annak, hogy sikerül-e hatalmi reprezentációval és intenzív, sokrétű szimbólumteremtéssel befolyásolni a közvélekedést, és elfogadottá, természetessé tenni a magyar tengerpart létezését, egyáltalán, a magyar tenger kifejezést. A szókapcsolat a magyarság legszebb álmait volt hivatva kifejezni, tartalommal igyekezett megtölteni a szép-, a tudományos, az ismeretterjesztő, a turisztikai irodalom, a sajtó, a politikai diskurzus stb. Tanulmányomban igyekszem felsorolásszerűen bemutatni a fentieket, vagyis a magyar tenger mint jelkép megkonstruálásának különböző területeit, majd részletesebben a tenger birtoklásának egy konkrét módját, a magyar gőzhajózás megteremtését tárgyalom. A szöveg kétszatuságát indokolja az is, hogy míg a sajtó, a művészetek és a tudományok által felvállalt feladat elsősorban a magyar tengernek az anyaországgal való megismertetése volt, addig a magyar lobogó a világtengereken a nemzetközi elismerés kivívásában játszott döntő szerepet. A gőzhajó ugyanakkor nem csupán a magyar állami jelképek hordozófelülete, hanem a kor egyik legmodernebb innovációja is volt. A modern karakter és a magyar jelleg összekapcsolása olyan hangsúlyos szerephez jut az elemzett integrációs erőfeszítések során, amely mindenképpen indokolja a részletesebb elemzést.

A kutatásban felmerült sokféle forrástípus olvasása során nem csupán arra fókuszáltam, hogy az adott szöveg igyekszik-e meghonosítani a magyar tenger kifejezést, hanem azt a kérdést is igyekeztem megválaszolni, hogy e források alapján *mitől* is lett (volna) magyar a magyar tenger. Annak nyomait kerestem tehát, hogy hogyan, milyen funkcióval épült be az Adria és tengerpartja az integrálódó nemzeti tér tájai közé. Tanulmányom legvégén röviden megvizsgálom, hogy mennyiben tekinthető sikeresnek ez a roppant energiákat megmozgató integrációs kísérlet.

Az Adria kisajátítása természetesen nem csupán a magyar államépítési ambíciók középpontjában állt. Borut Klabjan szellemesen a „*versenyfutás az Adriáért*” kifejezéssel illette a különböző nemzetállamok és birodalmak közötti, valamint a Habsburg Birodalmon belüli rivalizálást az Adriai-tenger birtoklása terén. E vetélkedésnek szentelte *Fórum* rovatát az *Austrian History Yearbook* 2011-es kiadása, az ebben megjelent írások azonban egy kivétellel az olasz–délszláv érdekütközéseket állították középpontjukba. A szerzők közül egyedül az idézett Klabjan helyezi tágabb keretek közé az olasz–délszláv versengést, és tárgyalja az Adriához kötődő lengyel, cseh és magyar imaginációt, elsősorban a tengerrel kapcsolatos tudástermelésre koncentrálva. Kevés figyelmet szentel ugyanakkor a Magyar Királyság fél évszázada-

3 FÓNAGY Zoltán: *Modernizáció és polgárosodás 1849–1914*. Csokonai, Debrecen, 2001 (Történelmi Kézírónyvtár 5). 65.

4 A birodalmon belüli nemzetépítésről lásd *Nationalizing Empires*. Eds. Stefan BERGER–Alexei MILLER. CEU, Bp.–New York, 2014.

dos geopolitikai jelenlétének a térségben.⁵ Nem haszontalan tehát, ha az Adriáért folyó versengés szereplői között a Magyar Királyságot is megjelenítjük.

A MAGYAR TENGER ÉS PARTJA

Noha a kiegyezési tárgyalások során a Fiume és a magyar tenger mellék fölötti közös uralmat a horvát fél visszautasította, az ajánlatból annyi mégis megmaradt a törvényszövegben, hogy a város közvetlen környezetére zsugorított terület neve ezentúl magyar–horvát tenger mellék lett.⁶ Hamar kialakult azonban egy csokor olyan állandósult kifejezés, amely a hivatalos formulához képest jelentés- és érzelmi többlettel bírt, Fiume „*Szent István koronájának legszebb gyöngye*”, a „*korona fényes boglára*”, az „*Adria gyöngye*” jelzőket kapta, míg a tengert a hazai vizetek közé sorolták, és magyarnak nevezték. A sajtóban a továbbiakban folyamatos a *magyar tenger mellék*, *magyar tengerpart*, a *magyar tenger*, illetve a *tengerpartunk*, *tengerünk* megjelölés, egy szerzőnél a *magyar Riviéra*,⁷ illetve a sűrűn emlegetett „*Magyar Adria*” (valójában az „*Adria*” Magyar [Királyi] Tengerhajózási Rt. közkeletű elnevezése). Ezek a fordulatok, ahogyan a gyakori (szervezett) fiumei kirándulások is, egyszerre keltették az egzotikum és az „*állampolgári otthonosság*” érzetét.⁸

Erre a kettősségre építette sajátos tengerparti világát számos publicisztikájában és három, legalább részben az Adrián játszódó regényében Jókai Mór, aki az egyik kulcsszereplője volt a magyar tengerfogalom meghonosításának. Az *Egy játékos, aki nyer* (1882) című regény nem tartozik a sikerültebb Jókai művek közé, sokak szerint éppen azért, mert megírásának politikai, és nem művészi mozgatórugói voltak. Számunkra lényeges azonban, hogy a 19. század elejére helyezett történet romantikus díszletül Fiume közvetlen környéke szolgált. A festői táj lakói, a morlások, vagyis tenger mellékiek, és az uszkókok, egy tisztázatlan, vegyes eredetű szláv népcsoport, Jókai víziójában vademberek, akiket nem vagy alig érintett meg a civilizáció.⁹ Jellemzően kólót táncolnak, véres háborúkat vívnak, ellenfeleik levágot fejeit dárdán

5 Borut KLABJAN: „Scramble for Adria”. *Discourses of Appropriation of the Adriatic Space Before and After World War I*. Austrian History Yearbook XLII(2011). 16–32. Az egymást kizáró nemzeti programok mellett multietnikus víziók is teremték a régióban, lásd Dominique KIRCHNER REILL: *Nationalists Who Feared the Nation. Adriatic Multi-Nationalism in Habsburg Dalmatia, Trieste and Venice*. Stanford University Press, Stanford, 2012 (Stanford Studies on Central and Eastern Europe).

6 SOKCSEVITS: *i. m.* 377.

7 DÖMÖTÖRI NÉMETH Péter: *A Quarnero vizein = Adriai képek, magyar útirajzok*. Szerk. Kiss Gy. Csaba. Palatinus, Bp., 2008 (a továbbiakban *Adriai képek*). 340–348.

8 KISS GY. Csaba: *Egy fejezet a magyar irodalom Fiume-kultuszából = Fiume és a magyar kultúra. Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. Kiss Gy. Csaba. ELTE BTK Művelődéstörténeti tanszék–Kortárs, Bp., 2004 (a továbbiakban *Fiume és a magyar kultúra*). 138.

9 Ez a sztereotíp látásmód természetesen nem Jókai Mór invenciója. Az uszkókok már egy, a 17. században elhíresült szövegben is vérszomjas barbárokként jelentek meg, és minden bizonnyal Johann Gottfried von Herder szlávokról alkotott képe is – amelyben újdonság, hogy a civilizálatlanság nem csupán negatívum, inkább vonzó romlatlansággént érthető – hatással volt a népcsoport megítélésére. Lásd Paolo SARPI–Gaetano COZZI–Luisa ZILLE–Minuccio MINUCCI: *La Repubblica de Venezia, la Casa d’Austria e gli Usocochi*. G. Laterza & Figli, Bari, 1965. Dominique Kirchner Reill foglalkozott továbbá Francesco Dall’Ongaro romantikus költeményeinek uszkókképével: Domi-

hordozzák, és brutálisan bánnak asszonyaikkal. A borzongató kép alkalmas volt arra, hogy ellentétpárjaként megfogalmazódhasson egy, a civilizáció magasabb fokán álló magyarság önképe. A cselekménynek a közelmúltba, a 19. század első harmadába csúsztatása pompásan kidomborította a tengerpart vad múltja és magyar jelene közötti különbséget, míg az anyaországi olvasók kedélyét a hírlapokban rendszeresen (főként uborkaszegzonban) emlegetett fiúmei cápa¹⁰ főszerepbe állítása borzolta.

A három márványfej című, először 1887-ben kiadott mű 12–13. századi dalmáciai történetével csillapította a tengerpart iránt feltámadt kíváncsiságot. A régió iránt természetesen a történettudományi érdeklődés is fokozódott, Jókai képzeletére Thallóczy Lajos délszláv kutatásai hatottak a témaválasztásnál.¹¹

Élete utolsó, már fáradtságról és kiábrándultságról tanúskodó regényében, az *Abol a pénz nem isten* című robinzonádban a hajótörött egy, a Nauticán, a fiúmei Magyar Királyi Tengerészeti Akadémián végzett magyar ifjú, a sziget pedig, ahol átmenetileg új otthonra lel, egy, a világ hívságaitól elzárt, a pénzt nem ismerő és nem használó, ideális erkölcsű kis közösség hazája.

Jókai jól ismerte a magyar tengerhajózás viszonyait. Alapításától, 1881-től haláláig igazgatósági tagja volt az Adria Magyar (Királyi) Tengerhajózási Részvénytársaságnak,¹² közvetlen tapasztalatokat szerezhetett tehát a tengerhajózásról csakúgy, mint azokról a pénzügyi-gazdasági viszonyokról, amelyek azután valamiért arra készítették, hogy egy, a kapitalizmus viszonyaitól mentes szigetet álmódjon meg utolsó regényében. A csalódott végszó ellenére elmondhatjuk, hogy Jókai Mór kiállt Fiume nagy ügye mellett, s tőle egyáltalán nem szokatlan módon, szépirói tehetségét és tekintélyét is a politikai-nemzeti cél szolgálatába állította.¹³ Egy képviselőházi felszólalásában amellett érvelt, hogy a tengerpart magyarrá tételének munkáját tudatosan el kell végezni, nem fog ugyanis magától megtörténni: „Amilyen nagyon csalatkoznak azok a hazafiak, akik azt hiszik, Fiume engedi magát horvátta tenni, éppen olyan nagy a tévedésük azoknak a magyar honfiaknak, akik azt képzelik, hogy Fiume magyarrá akar lenni s egyszerűen be akarja magát kebeleztetni Magyarországba, mint Miskolcz vagy Kecskemét”.¹⁴

A szépirodalom Jókai mellett és után is gyakran választotta témájául vagy díszletéül a magyar tenger melléket. Herczeg Ferencről Tormay Cécile-en át Kosztolányi Dezsőig példák sora mutatja, hogy a különös, de mégis jól ismert vidék kezdett a magyar irodalmi tradíció részévé válni.

nique KIRCHNER REILL: *A Poet's Struggle for a New Adriaticism in the Nineteenth Century*. Austrian History Yearbook XLII(2011). 3–15.

10 GYÖRGY Sándor: *A fiúmei cápa. Uborkaszegzoni sajtókacsa, vagy vérengző fenevad?* https://napitortenelemiforras.blog.hu/2016/09/01/a_fiúmei_capa. (Utolsó megtekintés: 2018. júl. 25.)

11 KÓNYA Judit: *Utószó* = JÓKAI Mór: *Egy játékos, aki nyer. Három márványfej*. Szépirodalmi, Bp., 1961. 596.

12 A cégnév két változatának magyarázata, hogy a „Királyi” jelzőt csak 1891-től viselte a részvénytársaság, amikor Baross Gábor kereskedelemügyi miniszter javaslatára államilag segélyezett és ellenőrzött, gyakorlatilag nemzeti szállítmányozási vállalattá vált.

13 CIEGER András: *Jókai Mór, a profi politikus?* Aetas 32(2017). 2. sz. 9.

14 Jókai Mór felszólalása az 1881. szeptember 24-én kezdődő ülészakban. [https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1881_01/?query=SZO%3D\(Fiume%20engedi%20mag%C3%A1t\)&pg=52&layout=s](https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1881_01/?query=SZO%3D(Fiume%20engedi%20mag%C3%A1t)&pg=52&layout=s). (Utolsó megtekintés: 2018. júl. 25.)

Rövid idő alatt a tenger gyermek- és ifjúsági irodalma is megszületett. Megteremtője, Vittorio de Gaus, magyar nevén Garády Viktor sajátos figurája volt a fiumei szellemi életnek. Olasz patricius családból származott, később azonban – névváltoztatása és teljes életműve is erre enged következtetni – magyar öntudatúvá vált. Rendkívül gazdag életműve szinte teljes egészében a magyar tenger szolgálatáról tanúskodik, hazafias ismeretterjesztő írásainak megjelentetése mellett 1905-től ő lett a fiumei Biológiai Intézet igazgatója is, amely intézmény a magyar tengerbiológiai kutatások számára állítatott fel. Az intézet megszervezéséből arra következtethetünk, hogy a magyar állam komolyan vette a tenger birtokbavételével járó feladatokat, s erőforrásokat szánt annak tudományos megismerésére. Garády termékeny szerző volt, a *Mi van a tengerben?* című műve a tenger élővilágát mutatja be, az *Adria gyöngye. Magyar fiú a magyar tengerparton* a hajózás ismereteit igyekszik átadni a gyerekközönségnek, de sokat írt a magyar történelem nagy pillanatairól, és természetesen a magyar–olasz–fiumei közös múlt dicsőséges momentumairól is.¹⁵

A szép- és a tényirodalom határán elhelyezkedő utazási irodalom nyilvánvaló eszköz volt az anyaországiak irányában történő ismeretterjesztésre. 1884-ben jelent meg az első magyar útikönyv az Észak-Adriáról, Kenedi Géza *A Quarnero, Fiume és Abbázia* című műve,¹⁶ amelynek hamarosan számos követője akadt. Herman Ottó *A tenger színén – Adriai képek* című változatát folytatásokban a *Vasárnapi Újság* is leköszölte.

Az utazási irodalom egyik célja értelemszerűen az adriai utazások ösztönzése volt, s szintén ez irányba hatott a kialakulóban lévő turisztikai infrastruktúra is. A Magyar Turista Egyesület megalakulását követően még az első hónapokban létrejött a fiumei osztály, s ez a szervezet később a nagy hatású Kárpát-Egyesületbe tagozódott be. A turizmus terén is kiemelt figyelmet kapott az ifjúság, illetve nevelők – 1887 nyarán például nem kevesebb, mint 150 középiskolai tanár – üdültetése Fiumében, s ha hihetünk a *Fiume* című lap cikkének, az 1880-as években évente 36 magyarországi iskola diákjai kirándultak a magyar tengerpartra.¹⁷ Fest Aladár, a Fiumei Magyar Királyi Állami Főgimnázium igazgatója az ellenkező irányban is szorgalmazta a nyaraltatást, meg kívánta teremteni annak a lehetőségét, hogy a felsőbb osztályok nem magyar tanulói a nyári szünidőt magyar városokban tölthessék.¹⁸ Menetjegyirodák, árkedvezmények, szervezett utazások igyekeztek megkönnyíteni az elhatározást az anyaországiak számára, s természetesen az a körülmény, hogy 1873-tól Fiume Budapestről közvetlen MÁV-vasútvonalon is megközelíthetővé vált, ugrásszerűen megnövelte a városba látogató turisták számát. 1888-tól a zónatarifa olcsóbbá, 1896-tól a heti kétszer indított luxusvonatok kényelmesebbé tették az utazást.¹⁹

Fest Aladár főgimnáziumi tanár a város magyar kulturális életének több évtizeden át volt talán a legaktívabb szervezője – az általa alapított hetilap az első igazán fontos magyar nyelvű sajtótermék volt Fiumében. A lap címe *Magyar Tengerpart* volt...

15 FRIED Ilona: *Egy kulturális identitás. Vittorio de Gaus – Garády Viktor = Fiume és a magyar kultúra.* 118–128.

16 KENEDI Géza: *A Quarnero, Fiume és Abbázia.* Légrády, Bp., 1884.

17 Idézi MISÓCZKI Lajos: *Fiume és környékének idegenforgalma a 19–20. század fordulójáig = A tudós tanár. Tanulmányok a 60 éves Gebei Sándor professzor tiszteletére.* Szerk. BESZE Tibor–MISKEI Antal. EKF Líceum, Eger, 2007 (Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Nova Series XXXIV). 229–245.

18 VARGA Csilla: *Magyar nyelvkönyvek a XIX. századi Fiumében = Fiume és a magyar kultúra* 63.

19 FRISNYÁK Zsuzsa: *Megy a gőzös...* História XVIII(1996). 5–6. sz. 47.

A magyar tenger megismertetése és a fogalom terjesztése a természettudományos ismeretterjesztés kereteiben is megtörtént. A már említett Biológiai Állomás mellett az 1872-ben alapított Magyar Földrajzi Társaság élen járt a területet érintő, korábban hiányzó geográfiai alap kutatások elvégzésében, és az eredmények terjesztésében is.²⁰ A meteorológia, a geológia, az állat- és növénytan érdeklődése hasonlóképpen kiterjedt a tengerparti sávra. A (természet) tudományos tudástermelés egyszerre nemzeti és nemzetközi irányultságú gyakorlat, amely formálja a közgondolkodást és a politikai döntéshozatalt egyaránt, míg önmaga is a nemzetépítő törekvések befolyása alatt áll. Mind a nemzetközi, mind a hazai szakirodalom felfigyelt arra a jelenségre is, hogy az általában értékselegesebbnek tekintett természettudományok is milyen nagy mértékben álltak a nacionalista programok hatása alatt, illetve milyen nagy mértékben járultak hozzá az említett programok megvalósításához.²¹ A számos hazai és nemzetközi példa, valamint az ismeretterjesztő szövegek tanúsága alapján bátran állíthatjuk: a magyar–horvát tenger mellék feltérképezése és megismerése sem volt politikailag semleges tevékenység.

A humán tudományok, mindenekelőtt a történelem és a néprajz, szintúgy kivették a részüket a tengerpart viszonyainak ismertté tételéből, s mindezen erőfeszítések szintézise volt a Sziklay János és Borovszky Samu szerkesztésében megjelent *Fiume és a magyar–horvát tengerpart* című kötet,²² a *Magyarország vármegyéi és városai* sorozat része, amely célul tűzte ki a régió történeti, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának bemutatását.

A legkülönbözőbb tudományterületek eredményeinek összegyűjtésére és közlésére egy évtizeddel később már a Gonda Béla által alapított *Magyar Adria Egyesület* vállalkozott. Gonda, aki mai szóval műszaki értelmiségi volt, az ismeretterjesztés felé is elköteleződött, és az általa alapított *A Tenger* című havilap programadó első számában így foglalta össze a kitűzött ambiciózus célokat: „Nagyok, és sokfélék a feladatok, melyek megoldását az Egyesület maga elé tűzte. A tenger mellék sok százados magyar történelmi, néprajzi, művészeti emlékeit felkutatni, lehetőleg összegyűjteni, a partok, a hegységek, a völgyek, patakok, források alkatát, eredetét, természetét tanulmányozni, a légköri viszonyokat és jelenségeket megfigyelni, a tenger vizének, árvainak mivoltát, változásait felderíteni, a tenger mélyének csodás állat- és növényvilágát, annak változatos életjelenségeit behatóan tanulmányozni, figyelemmel kísérni a kereskedelmi és hadi tengerészet fejlődését, a tengeri kereskedelem, a tengerparti ipar szükségleteit, életfeltételeit stb, mind oly nagyfontosságú s az ország kulturális és gazdasági fejlődésére oly kiváló jelentőségű feladatok, melyek megér-

20 A földrajztudomány és a nemzetépítés kapcsolatáról a térség kontextusában lásd Eszik Veronika: *A magyar–horvát tenger mellék mint nemzetiesített táj. Adalék az intézményesülő földrajztudomány és a nemzetépítés kapcsolatához.* Korall 16(2015). 62. sz. 75–96.

21 *The Nationalization of Scientific Knowledge in the Habsburg Empire, 1848–1918.* Eds. Mitchell G. Ash–Jan Surman. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2012; CIEGER András–VARGA Bálint: *Tudomány és művészet a magyar nemzetépítés szolgálatában. Szöveggyűjtemény.* MTA BTK, Bp., 2017 (Tanulmányok a Nacionalizmus Kultúrtörténetéből 6).

22 *Fiume és a magyar–horvát tengerpart.* Szerk. SZIKLAY János–BOROVSZKY Samu. = *Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monográfiája). A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája.* Szerk. BOROVSZKY Samu–SZIKLAY János–CSÁNKI Dezső. 6. Apolló Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Bp, 1897.

demlik, hogy az ország tudományos és gyakorlati szakembereinek színe-java egyesüljön ezeknek a nagy feladatoknak a megvalósítására”.²³

A szerző hangsúlyozta: a feladatot magyar tudósoknak kell elvégezniük. Nem csupán gyakorlati szempontok miatt, vagyis mert az adott területről szerzett tudás ellenőrizhetőbbé és kiaknázhatóbbá teszi azt, hanem mert a magyar nemzeti kultúrájának saját eredményekkel kell hozzájárulnia az egyetemes tudományhoz, emelven a „a nemzeti kultúra prestige-ét a külföld előtt”.²⁴ A cél érdekében az Egyesület összesen hét szakosztályt állított fel: történelmi, néprajzi és művészeti, földrajzi, állattani, növénytani, tengerészeti, valamint közgazdasági részlegekre oszlott. Az Egyesület kiterjedt ismeretterjesztő tevékenységében felolvasások, könyv- és folyóirat-kiadás, egy budapesti tengerészeti múzeum terve és adriai utazások szervezése, támogatása kapott helyet. Gonda meg volt győződve ügyének kiemelkedő jelentőségéről, nagy energiákkal kezdett a szervezésbe: „Teljes tudatában vagyunk annak, hogy nagy és nehéz feladatokra egyesültünk. De erőt és kitartást ad e feladatok megvalósításának kiváló tudományos és nemzeti jelentősége s bizva-bízunk abban, hogy az arra bízott tényezők s a művelt magyar közönség teljes odaadással támogatni fognak nemcsak hazafias törekvéseinkben”.²⁵

A természet- és humántudományok eredményei tehát rákerültek a térképekre és bekerültek a (tan)könyvekbe – a magyar tengerpart múltjáról és jelenéről felhalmozott tudás elérhetővé vált, és mind szélesebb körökben honosodott meg.

Tanulmányomban szövegek elemzésével foglalkozom, de természetesen a magyar tenger a képzőművészetekben is jelen volt, s a különböző hazai és nemzetközi kiállításokon az ország eredményeinek reprezentációjából sohasem maradt ki a tengeri kikötő teljesítményének ünneplése.

Noha ez a lista nem törekedhet teljességre, talán érzékelhetővé tette ennek az integrációs kísérletnek a dimenzióit, azt, hogy milyen szerteágazó területeket vont szolgáltatába, milyen sokféle szellemi és anyagi erőt vett igénybe a magyar tenger elfogadtatására.

A TENGER BIRTOKLÁSÁNAK LEGMODERNEBB MÓDJA

Az említett területek szövegtermésének közös pontjait keresve feltűnő, hogy, amint arra már a Jókai-regények kapcsán utaltam, a magyar tengerpart legfőbb jellemzőjévé modernitása vált. 1905-ben Herczeg Ferenc például Trau város leírásában ütköztette a látványos progressziót és a lokális társadalmak megrekedtségét: „Íme a múmiává aszott múlt, mely máig sem tud a maga haláláról, hanem furcsa vámpíréletet él ősrégi házak és szűkmellű utcák közt, a tündöklő szépségű dóm tövében. (...) A házak homályában, fakó, csendes asszonykák motoszkálnak. És nem tudnak róla, hogy Bua szigetén túl tízezer lóerővel vágat az óceánjáró újkor (Kiemelés tőlem – E. V.). Ha néha napján cirkáló torpedónaszád vagy fumei kiránduló gőzös téved az iszapos kikötőbe, akkor a sietgő-tülkölő anakronizmus valóságos szívfájdalmat okoz az embernek...”.²⁶

23 GONDA: *i. m.* 2.

24 Uo.

25 Uo. 3. Gonda munkája a kikötőépítésről: GONDA Béla: *A magyar tengerészet és a fumei kikötő*. Pátria, Bp., 1906. A Magyar Adria Egyesület jelentősége az első világháborút követően sem csökkent, sőt, részt vállalva a revizionista programban, presztízse tovább növekedett.

26 HERCZEG Ferenc: *Szelek szárnyán = Adriai képek* 96–116.

Fontos megjegyeznünk, hogy a modernitás és a tengerpart magyar jellege közötti képzet-társítás részben abból a kényszerből adódott, hogy Fiume városában a magyar elit nem élhetett a szimbolikus politika hagyományos eszközeivel. A város önkormányzatát és saját hagyományait a magyar vezető rétegek mindvégig tiszteletben tartották – ez volt a záloga az olasz vezető rétegek magyarbarátságának, amely a horvát igények miatt nélkülözhetetlen támasza volt a tengermelléki kormányzásnak. Így tehát emlékmű- és szoborállítás, magyar lobogók, címerhasználat vagy megemlékezések nem képezhették részét a tengerpart integrációjának. Ennek két fontos folyamánya volt: egyrészt ilyen körülmények között a magyar tenger megalkotása döntően szövegekben valósult meg, vagyis ennek a szimbolikus politizálásnak a hangsúlyai a régióval kapcsolatos diskurzusra tevődtek. Másrészt a magyar elitek azon vélekedése, hogy a modernizáció önmagában integrációhoz fog vezetni, vagyis hogy a magyar állam valóban lenyűgöző modernizációs műve egyúttal az állameszméhez való lojalitást fogja eredményezni,²⁷ nagyobb jelentőségre tett szert, mint az országban bárhol. Ez az illúzió a nemzeti aktivisták attitűdjére a nem magyarul, ún. nemzetiségi területekkel kapcsolatosan általánosságban is hatott, de a tengermelléken egészen más léptékben jelent meg: a modernizáció nem egyszerűen az integráló tényezők egyike volt, hanem az egyetlen.

A tenger birtoklásának modern módja a gőzhajózás megteremtése és működtetése volt. A gőzhajó teljesítménye, menetidejének kiszámíthatósága, biztonságosabb üzemmódja miatt egyrészt jövedelmezőbb volt elődjénél, másrészt a természet kontrollálásának, sőt leigázásának modern élményét jelentette. Az idézett szövegrészben, metaforikus megfogalmazásban ez a tétel így hangzott: „*tíz ezer lóerővel vágat az újkor*”.

A világ hajózásában éppen ez idő tájt zajló szerkezetváltás, vagyis a vitorlás hajózás kiszorulása a gőzhajózás javára, a magyar tenger esetében együtt járt a hajóépítő, -tulajdonos és hajós elit lecserelődésével. A hihetetlenül tőkeigényes gőzhajózást csak állami segélyezésű vállalatok tudták felépíteni, majd jövedelmezően működtetni, mind a parthajózásban, mind a távolsági kereskedelem területén. Vagyis az évszázadok óta vitorlánhajó-építésből és hajózásból élő tengermelléki olasz és horvát elit helyére, amely maga képtelen lett volna a tőkeigényes szerkezetváltáshoz való alkalmazkodásra, állami tőkéből magyar, illetve osztrák–német gazdasági szereplők léptek. A gazdasági-társadalmi átalakulást környező feszültség ilyen körülmények között magától értetődően etnicizálódott, és könnyen tűnhetett rivalizáló nemzeti programok konfliktusának.

A magyar gazdasági szereplők közül az elsőség egyértelműen a már emlegetett Adria Tengerhajózási Rt.-t illette. Az eredetileg angol és osztrák tulajdonosok által alapított társaságot 1880-ban vásárolta ki az állam, s egy év alatt teljesen magyar tulajdonú részvénytársasággá tette. A cég a tekintélyes évi állami segélyért cserébe biztosította a magyar gazdaság számára legfontosabb kereskedelmi útvonalak kiszolgálását, és lassanként tekintélyes flottát épített ki. Fénykorában több, mint harminc nagy teljesítményű, a legmodernebb technikával ellátott gőzhajó közlekedett magyar lobogó alatt a világtengereken, s természetesen a hajók a magyarság nagyságát hirdető felületként is szolgáltak elnevezésük által is. A részvénytársaság működésének első tíz évében jellemző volt, hogy valamiképpen az Adriához és a horvát–magyar együttéléshez kapcsolódó jelentős figurák lettek a hajók névadói, illetve még konkrétab-

27 VARGA Bálint: *Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországon*. MTA BTK, Bp., 2017 (Tanulmányok a Nacionalizmus Kultúrtörténetéből 3). 13.

ban az igazgatósági tagok neveit kapta egy-egy új gőzös, így lett Jókai, Szapáry, Tisza vagy Baross nevű hajó.

Utóbbi azonban korszakváltást is jelentett. Baross Gábor kereskedelemügyi miniszterrel való kinevezését (1889) követően óriási energiákkal szervezte át a gőzhajózást is. A magyar tengeri kereskedelem ügyét leválasztotta a nem elég hatékonyan működő Osztrák–Magyar Lloyd-vállalatról, s komoly állami segítyezés fejében az „Adriára” bízta az ország külkereskedelmi érdekeinek képviselését. A társaság ezután az egyetlen 1892-es üzletévben tizenegy új hajót vásárolt, amelyek elnevezése jellemzően már nem a helyi viszonyokra utalt. Árpádtól Deákiig a nagypolitika, az országos történelem kiemelkedő alakjai jelentek meg a gőzösökön.²⁸ A változás nem maradt észrevétlen. Antun Radić, a horvát agrárius gondolat kiemelkedő alakja, később a Horvát Parasztpárt társalapítója és legfőbb teoretikusa felháborítónak találta az „Adria” névadási gyakorlatát: „Dalmáciában (...) nincs igazi élet a tenger nélkül. És ki az úr a tengeren? Elég elolvasni, hogy nevezik a hajókat: itt egy »Árpád«, egy »Báthory«, egy »Széchenyi«, itt egy »Zichy«, egy »Petőfi«, egy »Szent István«, és megint csak egy »Mátyás király«. (...) mindenkinek tudja: magyar név – magyar pénz”.²⁹

Baross minisztersége alatt a magyarság fiumei városi jelenléte is markánsabbá vált. Az állami reprezentáció a már említett okok miatt érintetlenül hagyta a város szövetét, és szinte kizárólag a tengerfeltöltés útján létrejövő, teljesen új városrészre koncentrált. Ide került nemcsak a modern ipar minden épülete, de a reprezentatív pályaudvar (Pfaff Ferenc), a Petz Samu-féle Tengerészeti Hatóság és a Freund Vilmos tervezte Adria-palota is. Utóbbinak a tenger felőli homlokzatát Ligeti Miklós négy szobra díszíti, négy férfialak: egy matróz, egy hajógépész, egy kapitány s végül egy kormányos. A művész saját szavai szerint négyük közül a hajógépész a legerőteljesebb figura, hiszen a megújult, immár gőzüzemű hajózásnak ő a kulcsfigurája.³⁰

Az Adria levéltári anyagából kiolvasható az építkezés pénzügyi háttere. Az igazgatóság 1894-es üzleti jelentése³¹ beszámol arról, hogy a palota céljaira sikerült egy 600 négyszögöles telket vásárolni, mely a tengerparton, a főút mentén áll, s mind a négy oldalán utcák határolják – vagyis különálló palota építhető rá. Az Adria a telket 180 000 forintért vásárolta a magyar államkincstártól, de azt csak 18 év alatt, évi 10 000 forintos, kamatmentes(!) részletekben kellett kifizetnie. (Valójában levonták az ekkor már sok százezres évi állami támogatásból.) A telek tehermentes tulajdonjogát viszont azonnali hatállyal bejegyezték, így a cég kedvező jelzáloghitelhez juthatott az építkezés fedezésére, 300 000 Ft. értékben. A törvényhozás további húszévnyi adókedvezményt szavazott meg a bérpalota működésének azzal a feltétellel, hogy az 1896. év végéig felépül. Az Adria lényegében alig fordított saját pénztartalékot az építkezésre. A magánvállalat palotája egyértelműen az állami reprezentáció részét képezte az egyet-

28 Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL), Cégbírósi iratok 1876–1949, VII. 2. e. – Az „Adria” Magyar Királyi Tengerhajózási Részvénytársaság iratai (a továbbiakban VII. 2. e.), Üzleti jelentés az 1892-es évről.

29 Antun RADIĆ: *Dalmacija*. Dom II(1901). 7. sz. 114. A nevek a forrásban fonetikus átírásban szerepelnek, fordításkor a bevett magyar helyesírás szerint javítottam őket.

30 https://www.kozterkep.hu/~18447/adria_palota_diszitoszobrai_fiume_rijeka_ligeti_miklos_1897.html. (Utolsó megtekintés: 2018. júl. 25.); LIGETI T. Miklós–LIGETI Gábor: *Töredékek Ligeti Miklós befejezetlen memoárjából*. *Ars Hungarica* 33(2005). 2. sz. 473–502.

31 BFL, VII. 2. e., Üzleti jelentés az 1894-es évről.

len magyar tengeri kikötőben, s nem sokkal később budapesti párja is megépült az országház szomszédságában.

ÖSSZEGZÉS

Végül fel kell tennünk azt a kérdést, hogy sikerrel járt-e ez a grandiózus szimbólumteremtési kísérlet. 1883-ban magyarelles megmozdulások törték ki Zágrábban, mivel a Pénzügyi Igazgatóság falára kitett kétnyelvű feliratokat a város lakossága joggal a kiegyezés megsértéseként értelmezte. A tüntető tömeg leszedte a táblákat, és azokat a „*Magyar tenger*” gúnynevet viselő Medveščak-patakba dobta. A patak annak köszönhette csúfnevét, hogy a partja mentén álló bordélyházakban számos magyar prostituált dolgozott,³² a gesztus tágabb értelemben nyilvánvalóan arra utalt, hogy Magyarország fiúmei politikája ellenére a közvélemény egyértelműen horvátnak tartotta a tengerpartot, és annak magyar kisajátítása ellen hevesen tiltakozott. Utal azonban arra is, hogy a horvát kortársak számára a magyar tenger fogalmának meghonosítása érzékelhető volt, sőt olyan egyértelmű gesztus, amelyet könnyedén ki is lehetett figurázni.

A fiúmei olasz sajtó a *Magyar Tengerpart* című lap alapításakor fogalmazott úgy, hogy „programadó címadás” történt,³³ vagyis a szándék ugyan megvan, de az a tengerpart bizony nem magyar még. S maga a magyar közvélemény is teremtett egy konkurenst a fogalomnak, amikor mind gyakrabban a Balatont nevezte magyar tengernek. Szinnyei Ottmár *Magyar lobogó alatt az Adrián* című útleírásában beszámol egy csalódást keltő esetről. Zárában a helyiek hosszan találgatták, honnan jöhetett, de sem a magyar szót, sem a hajón lobogó zászlót nem ismerték fel.³⁴ 1892-t írtak ekkor, már húsz éve létezett a magyar tengerhajózás, s ebben a formájában már alig több, mint húsz éve volt hátra.

Tanulmányomban egy sajátos nemzeti integrációs kísérlet politikai, gazdasági, tudományos, történeti és kulturális aspektusait igyekeztem felvázolni annak érdekében, hogy további adalékokkal szolgáljak egy rendkívül sokszínű, így nagyon különböző olvasatokkal rendelkező területről. Az adriai térségre nézve egy sor, egymással versengő nemzeti narratíva jött létre, amelyek mindegyike igyekezett a maga számára kisajátítani a tengert és a tengerparti sávot. Ezek közül a magyar nacionalizmus programjának sajátossága volt, hogy a nemzeti karaktert az állami irányítású modernizáció vívmányai határozták meg és reprezentálták.

A haladás úttörőjének, a fejlődés előmozdítójának figurája nem volt szokatlan a 19. század nyugat-európai népeinek önreprezentációjában, de viszonylag ritkán jelent meg magyar kontextusban, ahol az önképet elsősorban „*az intenzíven használt autentikus paraszti múlt*”³⁵ határozta meg.³⁶ Azáltal, hogy ebben az integrációs narratívában a pásztorokat és a csikósokat

32 SOKCSEVITS: *i. m.* 395.

33 FRIED Ilona: *Emlékek városa Fiume*. Ponte Alapítvány, Bp., 2001. 146.

34 SZINNYEI Ottmár: *Magyar lobogó alatt az Adrián = Adriai képek* 202–229.

35 ILYÉS Zoltán: *Etnicitás és szimbolikus geográfia. A táj kisajátítása, különösen határvidékek, kontaktzónák esetén = Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Szerk. FEISCHMIDT Margit. Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, Bp., 2010. 115. (<https://kisebbségkutato.tk.mta.hu/uploads/files/olvasoszoba/intezetikiadvanyok/Etnicitas.pdf> – Utolsó megtekintés: 2018. júl. 25.)

36 Nyilvánvaló kivétel továbbá a boszniai kontextus.

hajóskapitányokra és hajógépészekre cserélték, egyértelmű legitimitációt teremtettek a térségben gyakorolt magyar uralomnak. Magától értetődő volna ezt a jelenséget a (poszt)kolonializmus fogalmi keretei között civilizációs küldetésstudatként azonosítani, és további expanziós törekvések kiindulópontjaként láttatni.³⁷ De nem feltétlenül erről volt szó. A fiumei olasz kultúra egyenesen olyan színvonalat képviselt, amelyhez a városban megtelepedő magyarság felzárkózni kíváncszott. A világtengereken való megjelenés magának az anyaországnak is civilizációs ugrást jelentett, ahogyan Fest Aladár lelkesülten megfogalmazta: a magyarság végre eljutott „*az oceanikus műveltség fokára*” (ti. a folyó menti és a középtengeri szinteket követően).³⁸ A vázolt integrációs projekt tehát nem valamiféle civilizációs küldetésstudatból táplálkozott, hanem beszorulva a tenger mellék vitatott hovatartozása miatt kialakult bonyolult jogi és geopolitikai helyzetbe, egyetlen tényezőt vélt minden konfliktust felülíró integráló erőnek, s ez a korszak varázsjegye, a haladás volt.

“TO BRING THE SEA CLOSER TO THE HEART OF THE COUNTRY”.

THE MAKING OF THE HUNGARIAN ADRIATIC 1868–1918

Keywords: *Adriatic, nationalized space, symbolic politics, modernization, steamboating*

Following the Austro-Hungarian Settlement, the Hungarian-Croatian Compromise (1868) (re)defined the relation of landlocked Hungary and maritime Croatia, granting the latter limited home-rule within the framework of the Kingdom of Hungary. During the negotiations, the parties could not agree on the question regarding the possession of the port city Fiume (today Rijeka, Croatia), which lay on Croatian soil but was administered directly from Hungary. The legal status of the only maritime port of Hungary, extremely important for Hungarian economic and national ambitions, remained contested until the end of the era. In these circumstances, the stakes of symbolic politics grew enormously, as the Hungarian political elite tried to make the concept of the Hungarian littoral accepted and familiar to every citizen of the Austro-Hungarian Monarchy.

In the first part of my paper, I investigate different areas of symbolic politics and nationalist representation (belles-lettres, travel, scientific, popularising and juvenile literature, press, political discourse etc.). With the help of this enumeration, I aim to show the dimensions and variety of this effort to construct a new nationalized space, the so-called Hungarian littoral.

The second part of the paper will detail a specific way of making the Hungarian littoral: the establishment of the Hungarian steam boating. Steam boating, on contrary to traditional sailing, represented a modern way of possessing the seaside and controlling the sea. As a result, modernity and the Hungarian character were inherently linked in the Hungarian national discourse on the littoral. This

37 S természetesen imperialista látásmódra van is kortárs példa. Havass Rezső, előbb a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke, majd tiszteletbeli elnöke például egyértelműen úgy gondolt Fiumére, mint a Balkán felé irányuló további területszerző és civilizáló akciók kiinduló bázisára, ilyen értelemben ő a Balkán-orientációjú magyar imperializmus képviselője. Álláspontja azonban semmiképpen sem tekinthető sem általánosnak, sem hivatalosnak. HAVASS Rezső: *Dalmácia Magyarországhoz való vonatkozásaiban különös tekintettel Fiumére*. Fritz Ármán Könyvnyomdája, Bp., 1898. Összefoglalóan DEMETER GÁBOR: *A modernizációtól a kolonizációs törekvésekig. Magyar utazók, politikusok és gazdasági szakírók a balkáni feladatokról (a 19. századtól az annexiós krízisig)*. Századok 152(2018). 2. sz. 284–316.

38 FEST Aladár: *Fiume és a millenium*. Magyar Tengerpart 1893. február 12. 2.

interconnection was the *differentia specifica* of the Hungarian variant among many rival national attempts to appropriate the sea, and was a rather rarely used trope in the Hungarian self-representations. In my paper, I investigate the roots of this phenomenon.

„A ADUCE MAREA MAI APROAPE DE INIMA ȚĂRII”.
CREAREA ADRIATICII MAGHIARE 1868-1914

Cuvinte-cheie: *Marea Adriatică, spațiu naționalizat, politică simbolică, modernizație, navigație cu vapori de abur*

După compromisul austro-ungar, compromisul ungaro-croat din 1868 a (re)definit relația dintre Ungaria terestră și Croația maritimă, garantând celor din urmă doar autogovernare limitată în cadrul Regatului Maghiar. În timpul negocierilor părțile nu au ajuns la acord comun privind apartenența portului Fiume (azi Rijeka, Croația) și a împrejurimilor acestuia, care s-a întins pe pământ croat, dar a fost administrat direct din Ungaria. Astfel statutul legal al singurului port maritim al Ungariei, dar unul extrem de important pentru ambițiile economice și naționale maghiare, a rămas contestat până la sfârșitul perioadei. În aceste circumstanțe miza politicii simbolice a crescut enorm, deoarece elita politică a încercat să facă din conceptul de Litoral Maghiar un concept acceptat și familiar fiecărui cetățean al Monarhiei Austro-Ungare.

Prima parte a lucrării investighează diferitele arii ale politicii simbolice și ale reprezentării naționaliste (beletristica, literatura de călătorie, cea științifică, de popularizare și pentru copii, presa, discursul politic etc.). Prin această prezentare autoarea subliniază dimensiunea și varietatea eforturilor de a construi un spațiu naționalizat nou, așa-numitul Litoral Maghiar.

Partea a doua a lucrării detaliază un exemplu specific al acestei încercări de a construi litoralul maghiar: întemeierea industriei maghiare de navigație cu vapori cu abur. În contrast cu navigația tradițională, cea bazată pe puterea aburului a reprezentat o modalitate modernă de a controla marea, respectiv litoralul acesteia. Ca rezultat, în discursul național maghiar privind litoralul modernitatea și caracterul maghiar au fost strâns legate între ele. Această interconexiune a dat *differentia specifica* variantei maghiare dintre multele încercări ale națiunilor rivale de a-și însuși marea, fiind însă un trop destul de rar folosit în reprezentarea de sine maghiară. Studiul investighează de asemenea și rădăcinile acestui fenomen.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

A	= Ausztria	M	= Magyarország
AEÁ	= Amerikai Egyesült Államok	MTA	= Magyar Tudományos Akadémia
Bp.	= Budapest	m	= megye
Buk.	= Bukarest	MOL	= Magyar Országos Levéltár
cs	= család	N	= Németország
Cs	= Csehország	O	= Olaszország
EK	= Egyesült Királyság	R	= Románia
F	= Franciaország	S	= Svájc
H	= Hollandia	Sz	= Szlovákia
Hr	= Horvátország	T	= Törökország
Kvár	= Kolozsvár	U	= Ukrajna
L	= Lengyelország	vm	= vármegye

MUTATÓK

SZEMÉLYNEVEK

- Ajtoni Borbély György 152, 155
Albert Dávid 42
Albini 75
Aldridge, Ira 74
Aldulecu, Radu 97
Alesius [Dénes] 167
Alexandru, Tiberiu 91, 97
Almási István 89, 97
Almásy György 213
Altemüller, Frithjof 97
Alvinczi Gábor 196
Alvinczi Péter 174
Ambrus deákné 159
Amerling, Friedrich von 132
András, III., magyar király 149
Andrássy Gyula 214, 222, 227
Andrássy Gyuláné 215
Andrek Andrea 31
Andricu, Mihail 104
Angi István 87, 96–97
Antal főherceg 207
Antokoletz, Elliott 98, 115
Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem 42, 177
Apafi Miklós 177
Apponyi cs 126
Apponyi György 203, 205, 207–209, 211
Aranka György 127
Ármin Károly József *lásd* Brukenthal, Hermann Carl Josef von
Auersperg, Vincenz Karl 213
Augier, Émile 68, 73
Avakian, Dumitru 97
- Bach, [Alexander] 226
Bach, Johann Sebastian 92, 125
Bălănescu, A. 97
Balázs Lajos 9, 29
Balla Zsófia 97
Balló Áron 97
Balogh Edgár 97–98
Baltá, Moise 104
- Bánffy cs 125–126, 128–129, 160, 177
Bánffy Ágnes 127
Bánffy Farkas (†1591), tanácsúr 174
Bánffy Farkas (†1751) 194
Bánffy Farkas (†1794) 169
Bánffy Ferenc 174–175, 177
Bánffy György (†1780) 192
Bánffy György (†1822), kormányzó 123–127, 129–130
Bánffy Györgyné *lásd* Palm Jozefa Maria
Baranyai Decsi (Csimor) János 174–175
Bárczi Géza 14, 16
Barcsay [Ábrahám]né *lásd* Teleki Krisztina
Barcsay János 190–191
Bárdos Kornél 97
Bárdos Lajos 97
Bărgăuanu, Grigore 97
Bârlea, Ovidiu 97
Baross Gábor 236, 241
Barrière, [Theodor] 72
Barth cs 44
Barth János, I. 44
Barth János, II. 44
Barth János, III. 44
Bartha Dénes 125
Bartha Katalin Ágnes 9, 65, 75
Bartók Béla 9, 89, 91–94, 98–99, 101, 103–122
Bartók Péter 97
Basilius István 176
Basire, Isaac 181, 183, 187–188
Báthory cs 15, 178
Báthory András 48
Báthory Gábor, erdélyi fejedelem 161
Báthory István, erdélyi vajda 48, 147, 155, 160, 167, 173, 176–177
Báthory Kristóf, erdélyi vajda 158, 166–167, 177
Báthory Zsigmond, erdélyi fejedelem 149, 153, 164, 174
Batsányi János 40

- Batthyány Imre 213
 Bauer Vendel 97
 Bayard, Jean-François 68–69
 B. Dudutz Ágnes 104
 Becser Soma 55
 Beethoven, Ludwig van 128
 Beke György 97
 Bekes Gáspár 162, 177
 Belcredi, Richard 214
 Belot, Adolphe 73
 Benedek Elek 53
 Benkő András 92, 96–97, 104, 108
 Benkő József 9, 35–51
 Benkő Judit 96–97
 Beregszászi Mózes 195
 Berkesi Sándor 97
 Berlioz, Hector 131
 Berzsenyi Dániel 127
 Bessenyei Jakab 176
 Bethlen cs 48
 Bethlen Ádám 196
 Bethlen Ferenc 197
 Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 153, 161, 175
 Bethlen Kata 37, 47
 Beu, Octavian 108
 Bèze, Théodore de 183–185, 187–188
 Bezerédj Amália 53
 Biba, Otta 97
 Bibliander, Theodor 183–184, 187–188
 Bindea, Alexandru 84
 Biró Annamária 45
 Bíró Enyedi István 192
 Bíró Viola 9, 89, 103, 109, 113
 Bocatius, Joannes 183–184
 Bocskai cs 177
 Bocskai István, erdélyi fejedelem 177
 Bod Péter 36–40, 43, 46–51, 181–183, 198
 Bodenman, Reinhard 186
 Bodor Pál 93
 Bologa, Iacob 223
 Bongars, Jacques de 185
 Bónis Ferenc 97
 Boros Zoltán 22
 Borosnyai János 42
 Borovszky Samu 238
 Borrhaus, Martin 183–184
 Brăiloiu, Constantin 105–106, 108–110, 112
 Brandsch, Georg 125
 Breazul, George 125
 Bredeczky Sámuel 54
 Bretz Annamária 35, 48
 Breuer János 91, 97
 Bruckner, Siegfried 97
 Brukenthal, Bertha 131–138, 140–144
 Brukenthal, Hermann Carl Josef von (Ármin Károly József) 131–132, 134, 144
 Brukenthal, Samuel von 132
 Brüll, Ignaz 131
 Buda János 158–159
 Budai-Deleanu, Ion 83
 Bullinger, Hans Rudolf 186
 Bullinger, Heinrich 181–188
 Bullinger, Heinrich, ifj. 186
 Bulyovszky Gyula 67, 72
 Bulyovszkyné Szilágyi Lilla 9, 65–75, 77–78
 Bury, Betty 131
 Bușia János 108
 Calvin, Jean 15, 176, 181–185, 187–188
 Campe, Joachim Heinrich 61
 Caranfil, Nae 80
 Ceaușescu, Nicolae 32
 Celebidache, Laura 98
 Cernea, Eugenia 91
 Chitta, Amos 98
 Cieger András 9
 Ciobanu, Gheorghe 97
 Comănoiu, Mihai 81
 Cooper, David 115, 117
 Corban, Teodor 81
 Cornides Dániel 36
 Creangă, Ion 83
 Cremer, Franciscus 46
 Crespín, Jean 183–184, 187–188
 Crețu, Miron 105
 Crusius, Arnold 183–185
 Cuzin, Toma 81
 Czekelius von Rosenfeld cs 131
 Czekelius, Johann Friedrich 131
 Czekelius, Karl Ludwig 131
 Cziráky György 213
 Czwitinger/Czvittinger Dávid 38–39, 46

-
- Cs. Gyimesi Éva 96
Csáki Mihály 131
Csáky cs 160, 177
Csáky Mihály 174, 177
Csáky Zsigmond 174, 177
Csata Adél 9, 35
Csató [Elek] 194
Csegezi Márta 152
Csegezi Máté 152
Csekonics–Lipthay cs 69
Csengery Antal 213
Csepregi Turkovics Ferenc 182–183, 192,
194–195
Csepregi Zoltán 166
Cserei cs 48
Cserei Mihály 40, 42
Csíky Boldizsár 96–97
Csíky Csaba 97
- Dabija, Alexandru 81
Dall’Ongaro, Francesco 235
Dalos Anna 89
Daneau, Lambert 183–185
Danek, Bärbel 97
Dániel Lőrinc 190
Dávid Ferenc 17, 165
Deák Ernő 97
Deák Ferenc 205, 208–210, 212–214, 221–
222, 224, 233
Deák Tamás 93, 97
Deáki József 194–197
Dediu, Dan 98
Demény Dezsőné *lásd* Szabó Piroska
Demény János 97, 104
Demény Péter (Ivan Karamazov) 99
Demetriade, Aristide 79, 82
Dernschwam, Hans 150
Déryné Széppataki Róza 75
Dési Tamás 174
Dessewffy József 40
Dévai Bíró Mátyás 16, 166
Dézsi Lajos 182
Dienes Dénes 166
Dittersdorf, Karl Ditters von 128
Dobó Lukács 157
Dobos Kálmán 97
- Dobozi Mihály 169
Dobszay László 97
Doche, Eugénie 69
Domokos Géza 92
Döbrentei Gábor 9, 53, 55–58, 62–63, 127
Döbrentei Lajos 55
Draskóczy István 149–150
Dresler, Christa 92, 102
Duchesneau, Louise 98
Dudith András 185
Dumas, Alexandre (id.) 67, 74
Dumas, Alexandre (ifj.) 68–69
Dumitriu, V. 98
- Eber, Paul 176
Eckhardt Mária 97
Éder Zoltán 35
Egyed Emese 42
Eliade, Mircea 31
Enyedi, orvos 192
Eötvös József 213–214
Epstein, Julius 131
Erastus, Thomas 183–184
Erhardt, Susanna 55
Ernő herceg, II. 132–133
Ernyey József 35
Erzsébet, királyné 214–215
Eskenasy, Victor Filip 99–100
Esterházy cs 126
Esterházy János 126–127
Esterházy Móric 213
Eszik Veronika 233
- Fancsali János 108, 125
Fehér Andrea 192
Felekyné Munkácsy Flóra 69
Felfalusi 197
Felföldi Miklós 159
Felmer, Martin 46
Ferdinánd, I., német-római császár, magyar
király 14, 150, 217
Ferdinánd, V., osztrák császár, magyar király
202, 205, 215–216
Ferenc József, I., osztrák császár, magyar ki-
rály 9, 201–204, 206–218
Ferenc Károly, főherceg 207, 215

- Ferenc, I., osztrák császár, magyar király 205
 Ferencz-Flatz, Christian 80, 84
 Fest Aladár 237, 243
 Filimon, Nicolae 83
 Filtsch, Johann 46
 Firca, Gheorghe 91
 Florea, Ioan I. 98
 Flothuis, Marius 97
 Fodor Bálint 177
 Fodor István 177
 Folliot de Crenneville, Franz 213
 Földes László 93
 Fráter György, kormányzó 15, 149–150, 157
 Freienhagensis, [Mathia Martinus] 182
 Freund Vilmos 241
 Frigyes Vilmos, szász helytartó 177
 Fugger cs 150
 Führer, Robert 138
- Garády Viktor (Vittorio de Gaus) 237
 Gárdonyi Zoltán 97
 Gát Eszter 97
 Gatterburg, Hedwig 134
 Gaus, Vittorio de *lásd* Garády Viktor
 Geanta, Leonora 98
 Gehann, Horst 97
 Generisch, Johann 54
 Georgescu, Matei 98
 Gergely János (Jean) 97
 Gergely László 97
 Gheorghiu, Luminița 84
 Glasmeyer, Thomas 97
 Glatz, Jakob 53–56, 58–63
 Golescu, Iordache 83
 Gonda Béla 233, 238–239
 Gönczi Lajos 42
 Görög Demeter 55
 Gromo, Giovanni Andrea 149
 Grünne, Karl Ludwig 213
 Grynäus, Johann Jakob 183–185, 187–188
 Gutenberg, Johannes 15
- Gyarmathy Samu 226
 Gyenge Demeter 159
 Gyenge Demeterné *lásd* Herceg Katalin
 György Zsolt 97
- Gyulai István deák 162
 Gyulai Pál 74–75
 Gyulay cs 56
 Gyulay Ferencné 56
 Gyulay Lajos 56, 58, 74, 220
- H. Szabó Gyula 97
 Habenicht, Gottfried 97
 Habsburg Ferdinánd *lásd* Ferdinánd, I.
 Hagymási Kristóf 147, 159
 Hajdu Szabolcs 83
 Haller, Johann 183–184
 Halmágyi István 197
 Haloinus, Georgius 14
 Harmat Boldizsár 159
 Harrison, Simon 228
 Harsányi István 169
 Hartmann, Michael 177
 Havass Rezső 243
 Haydn, Joseph 129, 137–138
 Haynald József 132
 Haynald Lajos 134, 144
 Hebler Mátyás 165
 Heckenast Gusztáv 55
 Hedio, Kaspar 182
 Hegyi Géza 165
 Heineccius, Johann Gottlieb 191, 193
 Heltai Gáspár 16–17
 Herbert, Ilse, László Ferencné 87, 92, 102
 Herceg Katalin, Gyenge Demeterné 159
 Herczeg Ferenc 236, 239
 Herder, Johann Gottfried von 235
 Herman Ottó 237
 Hermányi Dienes József 190
 Hertea, I. 98
 Hess, Heinrich 213
 Hevesi Mihály 165
 Hildebrand, Cristoph 44
 Hochmeister cs 44–45
 Hochmeister Márton, id. és ifj. 44, 45
 Hodoș, Iosif 225
 Hoffman, Gottlieb 191
 Honterus, Johannes 15, 43
 Horányi Elek 38–39, 47, 50
 Horváth Andor 97
 Horváth Károly 97

-
- Hubatschek, Anton 141–142
Hubert, Konrad 183–184
Hugo, Victor 66
Hunkemöller, Jürgen 97
Huszár Lajos 97
Huszár Sándor 97
Huszi András 9, 189–200
Huszi István 190
Huszi Sándor 190
Huszi Tamás 190
Hyperius, Andreas 183–184
- Ilia Mihály 97
Ilosvai Benedek 175
Illyés Gyula 19, 21
Irányi Gábor 97
Irch, Leopold 128
István főherceg, nádor 216
István, I. Szent, magyar király 203
Ittész Gergely 97
Ittész Mihály 97
Izabella, magyar királyné 15, 158
- Jakó Zsigmond 165
Jakoby, Richard 97
Janion, Jules 67
János deák 151
János Zsigmond (Szapolyai), erdélyi fejedelem 15, 173
János, I., magyar király 155, 160, 163
János, II., magyar király 162
Jaschinski, Andreas 97
Jeszenák cs 55
Jeszenák János 55
Jeszenák Lujza 55
Jeszenák Sándor 55
Jó Antal 162
Jó Antal özvegye 162
Jó Lukács 162
Jókai Mór 235–236
Jozeffy Pál 54
József főherceg 215
József, II., osztrák császár és magyar király 167, 220
Jude, Radu 9, 79–85
Juetus, Juellus 183–184
- Jüngling cs 44
- K. Papp Miklós 222
Kacsir Mária 97
Káli Nagy Lázár 127
Kálmáncsehi Sánta Márton 166, 177
Kalmár János deák 160
Kalmár Tamás 162
Kálvin János *lásd* Calvin, Jean
Kántor Lajos 97
Kapronczai (Nyerges) Ádám 44
Károly, I., magyar király (1308–1342) 151
Károly, III., német-római császár, magyar király 168
Károlyi Boldi Sebestyén 165–166
Károlyi György 213
Kárpáti János 115
Kassai Zsigmond Dávid 176
Katona Imre 36
Kazinczy [Ferenc] 56, 220
Kecskeméti Búzás Balázs 175, 178
Kemény cs 48
Kemény János 192
Kemény József 182–185, 187–188
Kendeffy Rákhel 36
Kendi Sándor 174, 177
Kenedi Géza 237
Keppich Ákosné *lásd* Molnár Irma
Keresztúri Kristóf deák 162
Keserői Dajka János 175, 178, 186
Keyserling, Hermann von 80
Kim Imola 96
Kincses Imre *lásd* Tasnádi Kincses Imre
Kincses Károly 97
Király Péter 97
Kirchner Reill, Dominique 235
Kis Székely Zoltán 35
Kisdi Barbara 29
Kiss András 148
Klabjan, Borut 234
Klein, Johann 128
Kodori cs 162
Kodori György 158
Kodori János 162
Kolowrat, Bertha 132
Kolombán Vilmos József 42, 189

- Komáromi Gabriella 53
 Koncz József 192
 Kopácsi Ferenc 177
 Kopácsi István 177
 Kornis Zsigmond 38
 Kórody-Kreutzer, Stephan 97
 Kosztolányi Dezső 236
 Koussevitzky, Natalie 116
 Koussevitzky, Serge 116
 Kovács Pál *lásd* Váradjai Kovács Pál
 Kovacsóczy Farkas 177
 Kozárvári Máté 159
 Kölcsey [Ferenc] 220
 Köleséri Sámuel 191
 Köpeczi János 195
 Kötő József 96
 Kővári László 97, 220, 227, 230
 Krakkai Demeter 174
 Krasznai Ferenc 176
 Kressenstein, Marie Kress von 132
 Kristó Gyula 165
 Kuefstein, Franz 206, 211
 Kurz, Anton 182–185, 187

 Lajos, II., magyar király 160
 Lakatos István 97, 125–126
 Laki Péter 97
 Lampert Vera 103, 112
 Láng István 97
 Lang, Klaus 98
 Laskai Csókás Péter 175
 Laskai János 175, 177
 Laßgallnert, Sophia Rosina 54
 László cs 96
 László Dezső 94, 100
 László Ferenc, id., László Ferenc nagyapja 100
 László Ferenc 9, 87–115, 123–125, 129, 131
 László Ferencné *lásd* Herbert, Ilse
 László-Bakk Anikó 230
 Lászlóffy Antal 223
 Laurence, Clement 66
 Lavater cs 185
 Lavater, Johann Caspar 185–186
 Lavater, Johann Rudolf 185–186
 Lavater, Ludwig 183–185, 187

 Lázár János 170
 Lăzărescu, Florin 83
 Legouvé, Ernest 73, 75
 Legouvé, Rachel 66, 72
 Leményi, Ioan 221
 Letenyei Pál 40, 42
 L. Huszti Sámuel 190
 Liechtenstein, Rudolf 203, 209
 Ligeti György 97
 Ligeti Miklós 241
 Lippai Péter 176–177
 Liphay Antal 213
 Liszt Ferenc 98, 134, 144
 Loch Gergely 90
 Lónyay Menyhért 203, 205, 208, 213
 Lupsai László 162
 Luther, Martin 15
 Lükő Gábor 97
 Lycosthenes, Conrad 183–184

 Madarász József 205
 Mahler, Gustav 131
 Mailáth György 208, 211, 213
 Majláth Antal 213
 Makfalvi József 189, 193, 197–199
 Manhercz Orsolya 201
 Margócsy István 39
 Mária Terézia, német-római császárnő, magyar királynő 40, 206
 Marian vajda 160
 Markó Béla 97
 Márton Jenő/Eugen-Mihai 94, 97
 Márton József 55
 Máté deákné 159
 Máthé Dénes 9, 13
 Mátyás, I., magyar király 13, 149
 Mátyási József 40
 McCabe, John 115
 Mecseéry Károly 210
 Meder, Peter 39
 Melanchthon, Philipp 173, 178–179
 Merlin, Jean Raymond 183–184
 Mettig, Volker 97
 Metz, Franz 134
 Mike János 156
 Miklós presbiter 155

-
- Mikó Imre 48, 219, 230
Mikó Imréné *lásd* Rhédey Mária
Mikó Mihály 226
Mild, Kurt 94, 97
Miszttófalusi Kis Miklós 43
Moldovan, Mircea 84
Molnár Irma, Keppich Ákosné 104
Molnár Máté *lásd* Tót Molnár Máté
Molnár Mihály *lásd* Tót Molnár Mihály
Montenuovo-Batthyány Júlia 132
Moor Károly 58
Moroşan, Victor 99
Mosenthal, Salomon Hermann 75
Mozart, Constanze 126
Mozart, Leopold 126, 128
Mozart, Wolfgang Amadeus 9, 92, 95, 101, 104, 123–130, 135
Mráz Lajos 97
Muntean, Radu 80
Musculus, Abraham 183–185
Musculus, Wolfgang, id. 185
Musculus, Wolfgang, ifj. 185
Musnai László 48
Müller, Otto 132–133
- Nádasdy Ferenc 210, 225
Nádudvari Sámuel 189, 193, 199
Nagy József 35
Nagy Katalin 53
Naményi Lajos 70
Năstase, Doru 84
Negyedi 194
Nemcsik Pál 97
Németh Dávid 53, 61
Németh G. István 94; *lásd még* Németh István Csaba
Németh István Csaba 9, 89, 99–100
Németh Pál 97
Nesztor Iván 97
Nicolaescu, Sergiu 80
Niedermaier, Astrid 97
Nopcsa Ferenc 215
Nusbauer 46
Nussbächer, Gernot 97
Nuşescu, Brînduşa-Dorina 97
- Nyáry Antal 213
- Oborni Teréz 149
Olah/Oláh, Tiberiu/Tibor 91
Olsvai Imre 97
Oporinus, Johannes 183–184, 187–188
Oprean, Adelina 98
Orbán Balázs 148
Orczy cs 69
- Ősz Sándor Előd 176, 181
- Pailleron, Édouard 68
Pajkossy Gábor 204
Pákai Enikő 94
Pál, apostol 17
Pál Judit 9, 219
Páldi István 43
Pálffy cs 126
Pálffy Jozefa Gabriella 126
Pálffy Lipót 126
Pálffy Melanie 132
Pálffy Mór 210
Paliska, Claude V. 122
Pállya István 41
Palm Jozefa Maria, Bánffy Györgyné 95, 123–130
Palóczy László 216
Panaitescu, Otilia 98
Pandolfini, Francesco 132
Pann, Anton 83
Pannonius, Janus 48
Pápai Páriz Ferenc 43, 46
Papp Géza 97
Papp Márta 91
Parkhurst, John 184
Parry, Milman 117, 119
Pascu, Gheorghe 98
Pataki József 43
Pataki Sámuel 43, 50
Paulay Ede 77
Pávai István 94, 97
Pavel, Constantin 108
Pázmány Péter 47
Péchy Blanka 71, 74
Péchy Manó 225–226, 230

- Pernye András 97
 Péteri Lóránt 100
 Petessi Mihály 152, 156
 Petőfi Sándor 76
 Petrovics Emil 97
 Petz Samu 241
 Pfaff Ferenc 241
 Philippi, Astrid 97
 Pieldner Judit 9, 79
 Piersic, Florin 84
 Pintér Csilla Mária 104
 Piscator, Johann 182–184
 Piskolti Fabricius Mátyás 176
 Pletl Rita 26
 Pogány Miklós 156
 Pokoly [József] 170
 Polus László 161
 Polz, Anton 124, 128–129
 Popp, Ladislau 223
 Porumboiu, Corneliu 80
 Potyó István 9, 131
 Pozniak, Piotr 98
 Preindl, Joseph 138
 Prielle Kornélia 9, 65, 67–78
 Prielle Lilla 75
 Prónay-fiúk 55
 Prössl, Blasius 44
 Puiu, Cristi 80
 Pukánszky Kádár Jolán 68
- Rác Emese 37, 47–48
 Rác Péter 154
 Radić, Antun 241
 Rădulescu, Speranța 98
 Rălea, Marian 80
 Ramus, Petrus 183–184
 Ránki András 90, 93
 Rațiu, Adrian 91
 Reicherstorffer, Georg von 149
 Ress László 54
 Rétyi Csiszér László 182
 Rhédey József 192
 Rhédey Mária, Mikó Imréné 230
 Rohody István 163
 Rónai István 93
 Rotarides Mihály 46–47
- Rothenbühler, Heinz 97
 Rottenbiller Lipót 208
 Rozgoni Pap János 42
 Rousseau, Jean Jacques 58
 Röttscher, Heinrich Theodor 67
 Ruzsoly József 204
 Ruzitska György 135, 137–138, 141–142
- Sacher, Paul 113
 Sadie, Stanley 98
 Salzmann, Christian Gotthilf 54, 58
 Sándor György 121
 Sandu-Dediu, Valentina 98
 Sarca, Silviana 98
 Sárdi cs 44
 Sárdi Sámuel 44, 46
 Sardou, Victorien 73
 Sárosi Bálint 97
 Schiller, Friedrich 58, 75
 Schimert, kántor 125
 Schmerling, Anton 204, 210, 214, 225–226
 Schmidt, Konrad 221
 Schönfelder, Gerd 97
 Schöpf, Franz 133
 Schunn Jakab 197
 Schweniger, Rosa 132
 Scitovszky János 208, 213
 Scribe, Eugène 73, 75
 Sebestyén Ede 125
 Seciu, Valeria 80
 Seibert, Ernst 53–54
 Seivert, Johann 50
 Selmeczy György 94
 Seltzer, Johann 128
 Sennyey Pál 213
 Shakespeare, William 67
 Simon Gábor 97
 Simor János 215
 Sipos Gábor 195
 Sófalvi Emese 9, 89, 95–96, 123
 Sófalvi József 37, 45–46, 49–50
 Somfai László 97, 103, 113, 115
 Somló Béla 112
 Somssich Pál 213
 Șorban, Elena Maria 98
 Soros György 95

-
- Sosztakovics, Dimitrij 121–122
Stanley, Sadie 92
Stere, Gulea 82
Stier, Kurt-Christian 97
Stroe, Aurel 91, 98
Stucki, Johann Wilhelm 183–185
Sturm, Johann 183–184
Sulzer, Simon 183–184
Sulyok Imre 174
Sylburg, Friedrich 183–185
Sylvester János 14
- Szabadi István 165
Szabó András 173
Szabó György 35, 41–42, 45, 48, 50
Szabó Piroska, Demény Dezsőné 97
Szabó T. Attila 160–161
Szabó Zoltán 14
Szabolcsi Bence 87–88
Szabóné Kozma Katalin 54
Szakács Boglárka 9, 115
Szamossi Péter 157
Szász Anikó 147
Szász Károly 214
Szathmári Pap János 42
Szathmári Pap Mihály 36, 49–50, 182–183
Szathmári Pap Sámuel 42
Szathmári Pap Zsigmond 181–184, 187–188
Szatmári Paksi István 169
Szécsen Antal 210
Szegedi György 41
Szegő Péter 97
Székely Ádám 192
Székely András 97
Székely László 192
Szenci Molnár Albert 9, 181–188
Szenci Molnár János 181, 183, 187–188
Szenik Ilona 96–97
Szentkereszti András 193
Szentpétery Zsigmond 70
Szepesi Zsuzsanna 97
Szepesgyula Gyula 97
Szerdahelyi Kálmán 68, 70, 76
Szerencsi Nagy István 50
Szesztay Zsolt 97
Szigethi Gyula István 192
- Szigethi Gyula Mihály 42–43
Szigethi István 190
Szigeti József 73, 116
Szigligeti Ede 67–68, 70, 73
Sziklay János 238
Szilágyi Mihály 162
Szilágyi Pál 65
Szilágyi Péter 190
Szilágyi Sámuel 169
Szilvási Balázs 152, 159
Szinyei József 55
Szinyei Ottmár 242
Szivós Mihály 55, 57, 59–60
Szőcs (Pellio) István 155
Szőcs Dénes 155–156
Szőcs István 97
Szőcs Mátyás 155
Szőgyény-Marich László 206–209
Szőke Péter 97
Szöllősy András 97, 100
- Tallián Tibor 103, 119
Tamási Áron 100
Tarnai Andor 37, 45
Tasnádi Kincses Imre 158
Tasnádi Ruber Mihály 175, 178
Tatai Csirke Ferenc 169
Teleki cs 48, 190–192
Teleki Ferenc 127
Teleki Józsefné 198
Teleki Krisztina, Barcsay Ábrahámné 190–191
Teleki László (†1778) 40, 170
Teleki László (†1861), politikus, író 205, 209, 220
Teleki Miklós 197–198
Teleki Sámuel (†1783) 190, 192, 194
Teleki Sámuel (†1822), kancellár 36–38, 45, 48
Teleki Sámuel (†1857) 55
Teleki Sándor (†1760) 190, 192–194, 196
Teleki Sándor (†1875) 55
Terényi Ede 97
Thallóczy Lajos 236
Theodorescu, Răzvan 98
Thiboust, [Pierre Antoine August] 72

- Tibori Szabó Zoltán 100
 Toduță, Sigismund 98
 Tonk Sándor 96
 Tordai Kelemen deák 152
 Tordai Sándor András 178
 Tordai Tamás deák 155
 Tormay Cécile 236
 Toronyai Máté 178
 Tót János 162
 Tót Molnár Máté 162
 Tót Molnár Mihály 162
 Tóth Ede 73
 Tötöri Pál 163
 Trzka, Johann 128
 Türk, Hans-Peter 97

 Ujfalussy József 97
 Ungvári Fabricius János 178
 Ursinus, Zacharias 183–184

 V. Ecsedy Judit 44
 Vadian, Joachim 184–187
 Válaszúti Mátyás deák 158
 Van Gennep, Arnold 30
 Váradjai Kovács Pál 151–152
 Várady Judit 55
 Vartolomei, Luminița 98
 Vásárhelyi Mihály 190
 Vásárhelyi Mózes 174
 Vásárhelyi Tőke István 195
 Vass László 192
 Vay Miklós 207–210, 216
 Vecsey János 169
 Végh Balázs Béla 53
 Verestói György 192, 194
 Vermesy Péter 93
 Vermigli, Peter Martyr 183–184, 187–188
 Vidal, Belén 81
 Vidovszky Ferenc 97
 Vidovszky László 97
 Vieru, Anatol 91
 Víg Emese 94
 Vikárius László 89, 91, 94, 97
 Vincze Zsigmond 121–122
 Viret, Pierre 183–184, 187–188

 Vitanidis, Gheorghe 84
 Vitányi Iván 97
 Volly István 97
 Vötterle, Karl 97
 Vultejus, Justus 183–184

 Wacha Imre 21
 Wagner, Helmut 97
 Wallaszky Pál 50
 Wehner Tibor 97
 Weiskircher, Richard 125
 Wells, Edward 36
 Werbóczy István 16
 Weres Balázs 16
 Wesselényi Ferenc 169–170
 Wesselényi István 169
 Wesselényi Miklós 160
 Weszprémi István 47, 50
 Wilbrandt, Adolf 75
 Wilhelm András 97
 Wittstock, Joachim 97
 Wolf Rudolf 148–149

 Xylander, Wilhelm 183–184

 Zágoni Aranka György 195
 Zalai Kápolnai András 176
 Zanchi, Girolamo 183–184, 187–188
 Zangl, Joseph G[regor] 133
 Zank, Gerhard 97
 Zápolya János 15
 Zichy cs 126
 Zichy Anna Mária 126
 Zichy Hermann 210
 Zichy József 229
 Zichy Károly 126
 Zollikofer cs 187
 Zoltai Dénes 97
 Zoványi György 168–169
 Zoványi József 169–170

 Zsemlyei Borbála 9, 19
 Zsigmond Enikő 97
 Zsigmond, magyar király 160
 Zsindely Endre 186

FÖLDRAJZI NEVEK

- Abrudbánya (Abrud, R) 223, 225
Adria, tenger 9, 233–235, 240, 243–244; *lásd még* Észak-Adria
Afrika *lásd* Észak-Afrika
Ajton (Aiton, R) 152
Alföld (M), régió 165, 175
Almásmező (Poiana Mărului, R) 229
Alőr (Urișor, R) 159, 162
Alsó-Fehér vm 220
Alsószopor (Supuru de Jos, R) 174
Alsótömös (Timișu de Jos, R) 229
Alvinc (Vințu de Jos, R) 154, 175, 177
Amerika 31, 83, 121
Anatólia (T) 115, 121–122
Andrásfalva (Măneuți, R) 56
Anglia 133, 174
Ankara (T) 115
Apold (Apold, R) 177
Aranyos (Arieș, R), folyó 153–154, 156, 226
Augsburg (N) 133
Ausztria 127, 132–133, 201, 224
Ázsia *lásd* Kis-Ázsia
- Balaton (M), tó 242
Balázsfalva (Blaj, R) 43
Balkán, régió 243
Bánffyhyunyad (Huedin, R) 175, 225
Bánság (Banat, R), régió 107, 111–112
Baranya *lásd* Dél-Baranya
Bars (M), m 207
Bázel (Basel, S) 113, 185
Bécs (Wien, A) 54–56, 123–124, 126–132, 134–135, 144, 193, 201–205, 208, 210, 217, 228
Beke (R), elpusztult település Néma határában 160
Bélbor (Bilbor, R) 228
Belényes (Beiuș, R) 108
Belső-Szolnok vm 166
Bereg vm 168
Berlín (N) 193
Bern (S) 185
Beszterce (Bistrița, R) 225
- Beszterce-Naszód (Bistrița-Năsăud, R), m 23–24
Bihar (Biharia, R) 177
Bihar (Bihor, R), m 23, 110
Bogártelke (Băgara, R) 193
Bonchida (Bonțida, R) 128
Boroskrakkó (Cricău, R) 174–175, 177
Brassó (Brașov, R) 43–44, 105, 225–226, 229
Brassó (Brașov, R), m 24
Breslau (L) 65
Bua sziget (Čiovo otok, Hr) 239
Buda (M) 15, 53, 190, 204–205, 207–209, 212, 214, 216–217
Budapest (M) 68, 89, 91, 95, 101–102, 105, 108, 110–111, 113, 125, 187, 233, 237
Bukarest (București, R) 20, 22–23, 91–92, 95, 97–98, 100–101, 229
- Coburg (N) 65, 133
- Cserbel (Cerbăi, R) 112
Csicsó (Ciceu, R), helység és vár 160
Csíksomlyó (Șumuleu Ciuc, R) 43
Csíkszék 228–229
Csíkszereda (Miercurea Ciuc, R) 20, 22, 30
- Dalmácia (Dalmacija, Hr), régió 236
Debrecen (M) 16, 55, 166–170, 173, 177
Decs (M) 175
Décse (Decea, R) 154
Dél-Baranya (M), régió 175
Dél-Erdély (R), régió 15, 173–179
Dés (Dej, R) 9, 147–150, 152, 155, 157–164, 174, 197
Désakna (Ocna Dejului, R) 147, 149, 157–160
Déva (Deva, R) 176–178, 195–196, 199–200, 224
Doboka vm 174, 220, 223, 225
Dordrecht (H) 193, 196–197
Drág (Dragu, R) 169
Drezda (Dresden, N) 65

- Egyházfalva (R), elpusztult település Torda területén 152–153
 Endréd (M) 55
 Enyed *lásd* Nagyenyed
 Erdély (Transilvania/Ardeal/Siebenbürgen) 9–10, 14–16, 19–20, 22–24, 39–40, 43, 45–47, 50–51, 53, 55, 62, 90–91, 93, 97–100, 106–107, 112, 114, 116, 123–127, 129–131, 134–135, 144, 147–150, 163, 165, 167–171, 181, 183, 187, 189, 191–193, 199, 205, 219–223, 225–228, 230–231
 Erdélyi Fejedelemség 147–148, 174
 Erdőd (Ardud, R) 166
 Érkeserű (Cheşereu, R) 175
 Érmellék (R), tájegység 166
 Észak-Adria 237
 Észak-Afrika 118
 Északkelet-Magyarország 175
 Északnyugat-Magyarország 14
 Esztergom (M) 134
 Európa 29, 65, 70, 72–73, 99–100, 129; *lásd még* Kelet-, Közép-, Kelet-Közép-, Nyugat-Európa
 Fehér (Alba, R), m 23
 Feketehalom (Codlea, R) 39
 Feketehegy (M) 55
 Felenyed (Aiudul de Sus, R) 190
 Felvidék (Sz), régió 54
 Fiume (Rijeka, Hr) 9, 205, 233–244
 Fogaras (Făgăraş, R) 175, 177, 189, 197, 223
 Franciaország 133–134, 174–175
 Frankfurt (Frankfurt am Main, N) 65, 111, 112, 185
 Gainfarn im Baden (A) 132, 144
 Genf (Geneva, S) 97, 185, 193
 Glasgow (EK) 100
 Gotha (N) 65
 Gömör (M), m 207
 Göttingen (N) 45
 Graz (A) 132
 Groningen (H) 182
 Grosshöchstetten (S) 185
 Gyalu (Gilău, R) 128, 147
 Gyergyószentmiklós (Gheorgheni, R) 22
 Győr (M) 50
 Gyulafehérvár (Alba Iulia, R) 147, 154, 157, 163, 166, 174–177, 181–182, 224
 Habsburg Birodalom 9, 94, 126–127, 130, 133, 135, 201, 217–218, 234
 Hajdúnánás (M) 55
 Hajdúszoboszló (M) 55
 Hanau (N) 182, 185–186
 Hargita (Harghita, R), m 24
 Háromszék 100, 168
 Havasalföld (Țara Românească, R) 81, 85
 Heidelberg (N) 174–176
 Heves (M), m 207
 Horvátország 233, 243–244
 Hunyad (Hunedoara, R), vm 220
 Huszt (Khust, U), vár 157, 190
 Ilosva (Irsava, U) 175
 Innsbruck (A) 134
 Iszkaszentgyörgy (M) 55
 Isztambul (T) 115, 117, 120
 Itália *lásd* Olaszország
 Jéna (Jena, N) 54–55
 Jilava (R) 23
 Kassa (Košice, Sz) 174, 176–177
 Kászonújfalú (Caşinu Nou, R) 223
 Kecskemét (M) 175, 236
 Kelet-Európa 126, 144
 Kelet-Közép-Európa 9
 Kendilóna (Luna de Jos, R) 45
 Késmárk (Kežmarok, Sz) 54
 Kézdivásárhely (Țargu Secuiesc, R) 22, 36, 174
 Király-hágó (Pasul Craiului, R), hágó 219, 230
 Kis-Ázsia 109, 110
 Kis-Szamos (Someşul Mic, R), folyó 162
 Kisújszállás (M) 55
 Kodor (Codor, R) 160
 Kolozs (Cojocna, R) 147, 149, 224
 Kolozs (Cluj, R), m 23, 230

-
- Kolozsmonostor (Cluj-Mănăstur, R) 147
Kolozsvár (Cluj-Napoca, R) 9, 15, 20, 22–23, 26, 41, 43–45, 49, 56, 62, 70, 75, 89–90, 94–99, 101–102, 104, 123–124, 127–130, 166, 170, 174, 176–177, 182, 189–190, 192–194, 198, 221–223
Kolozsvár, Farkas (Kogălniceanu) utca 100
Kolozsvár, Voltaire utca 90, 94, 99, 101–102
Kovászna (Covasna, R), m 24
Középjáta (Aita Medie, R) 36, 46, 49, 50
Közép-Európa 126
Közép-Szolnok (Solnocul de Mijloc, R), vm 165–166, 168–169, 171
Kraszna (Crasna, R), folyó 166
Kraszna vm 165–166, 168, 171
Krasznaabéltek (Beltiu, R) 166
Kunmadaras (M) 55
Küküllővár (Cetatea de Baltă, R) 176–177
- Laskó (Lug, Hr) 175
Leiden (N) 45
Lipce (Leipzig, N) 133, 177
Lippa (Lipova, R) 153, 155
Lombardia (O), régió 208
Lüneburg (N) 94
- Magyar Királyság 175, 177–179, 233–235, 243–244
Magyarigen (Ighiu, R) 36, 43, 175, 177
Magyarláros (Târgu Lăpuş, R) 226
Magyarország 13–14, 16, 20, 23–24, 27, 43, 47, 54–55, 62, 65, 75, 91–92, 95, 97–98, 105, 112, 120, 149–150, 162, 165, 168, 170, 173, 192, 201, 204, 208–211, 215–223, 226, 228, 230–231, 233, 236, 242–244; *lásd még* Északkelet-, Északnyugat-Magyarország
Magyarrégen (R), Szászrégenbe olvadt település 35
Mannheim (N) 98
Máramaros (Maramureş, R) vm és régió 23, 111, 147, 168
Marburg (N) 174–175, 186
Maros (Mureş, R), folyó 149, 153–154
Maros (Mureş, R), m 24
Marosmente (R), tájegység 110
Marosnémeti (Mintia, R) 56
Marosújvár (Ocna Mureş, R) 154
Marosvásárhely (Târgu-Mureş, R) 15, 20, 22, 24, 41, 44, 48, 56, 93, 96, 104–105, 175–177, 189, 223
Medgyes (Mediaş, R) 167
Meiningen (N) 65
Meszes (Meseş, R), hegység 165
Mezőkeresztes (M) 174
Mihályi (M) 174, 177
Mikháza (Călugăreni, R) 152, 159
Miskolc (M) 236
Mohács (M) 14
Moldva (Moldova, R) 229
Montpellier (F) 186
München (N) 65, 133
- Nagybánya (Baia Mare, R) 173
Nagyenyed (Aiud, R) 41, 43–44, 48, 167, 174–175, 177, 182, 189–190, 195
Nagyilonda (Ileanda, R) 224
Nagykörös (M) 55
Nagy-Szamos (Someşul Mare, R), folyó 163
Nagyszeben (Sibiu, R) 43–46, 102, 124–125, 127, 131–132, 134, 170, 176–177, 193–194, 197, 221, 225–226, 229
Nagyszombat (M) 134
Nagyszőlős (M) 53, 55
Nagyvárad (Oradea, R) 15, 20, 23, 166–167, 173–174, 176
Németalföld 174
Németország 54, 133, 185
Neully-sur-Seine (F) 97
New York (AEÁ) 116
Nizza (F) 97
NSZK (Német Szövetségi Köztársaság) 29
- Nyugat-Európa 98
- Odera-Frankfurt (Frankfurt an der Oder, N) 190–191, 193
Olaszország 133, 174–175, 202
Oroszország 133
Osztrák Császárság 201
Osztrák–Magyar Monarchia 217, 228, 243–244

- Ór *lásd* Alőr
 Pápa (M) 56
 Párizs (Paris, F) 69
 Partium (R), régió 23, 166–169, 174–179
 Pér *lásd* Szilágypér
 Pest (M) 53, 55, 65, 70, 204–205, 208–210, 212–213, 216, 220–221, 223, 225
 Pest–Buda (M) 208–210
 Piskolt (Pişcolt, R) 176
 Poprád (Poprad, Sz) 53
 Poroszország 193
 Pozsega vm 234
 Pozsony (Bratislava, Sz) 53–54, 204–205, 210, 215, 220
 Prága (Praha, Cs) 22, 95, 99

 Retteg (Reteag, R) 178
 Román Fejedelemség 228
 Románia 19–24, 26–27, 80, 85, 90, 91–93, 95–98, 100–101, 104–107, 114, 124–125, 229
 Rostock (N) 39

 Salzburg (A) 95
 Sankt Gallen (S) 184, 186–187
 Saranac-tó (AEÁ) 116
 Sárd (Şard, R) 176
 Sárospatak (M) 173–174
 Schnepfenthal (N) 54
 Segesvár (Sighişoara, R) 132, 225–226
 Sellenberk (Şelimbăr, R) 175
 Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe, R) 20, 22, 100, 226
 Somkút (Şomcutu Mic, R) 159–160
 Sopron (M) 56
 Sóvidék (R), tájegység 147
 Strassburg (Strasbourg, F) 174–175
 Stuttgart (N) 65
 Svájc 134, 175, 185

 Szalkaszentmárton (M) 55
 Szamos (Someş, R), folyó 149, 159–161, 163, 166; *lásd még* Kis- és Nagy-Szamos
 Szamosújvár (Gherla, R), vár, város 150, 157, 223

 Szarvaskend (M) 174, 177
 Szászország (N) 173
 Szászrégen (Reghin, R) 225
 Szászsebes (Sebeş, R) 46
 Szászújfalú (Nou, R) 177
 Szászváros (Orăştie, R) 166, 175–177, 190
 Szatmár (Satu Mare, R) 20, 157
 Szatmár (Satu Mare, R), m 23
 Szatmár vm 165
 Szeben *lásd* Nagyszeben
 Szeben (Sibiu, R), m 23
 Szeged (M) 153, 157
 Szék (Sic, R) 147, 149, 162
 Székelyföld (Ținutul Secuiesc, R) 147, 228
 Székelykeresztúr (Cristuru Secuiesc, R) 223
 Székelykocsárd (Lunca Mureşului, R) 223
 Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc, R) 20, 22, 40–41, 100, 223, 226
 Szepesség (Sz), régió 53–54
 Szerém vm 234
 Szikszó (M) 174
 Szilágy (Sălaj, R), m 23
 Szilágypér (Pir, R) 169–170
 Szilágyság (R), régió 9, 165–171
 Szilázia (L, Cs, N), régió 15
 Szolnok vm *lásd* Belső-Szolnok, Közép-Szolnok vm
 Szombathely (M) 106

 Tállya (M) 175
 Tasnád (Tăşnad, R) 165, 170, 175
 Temesvár (Timişoara, R) 20, 178
 Tisza (Tisa, R/M), folyó 149, 168
 Tiszahát (M) 69
 Tiszántúl 165–166, 173
 Tokaj (M) 157
 Tolna (M) 173
 Tolna (M), m 175
 Torda (Ó- és Újtorda) (Turda, R) 9, 147–157, 160, 162–164, 178, 220, 222
 Tordaakna *lásd* Torda
 Tömösi-szoros (Pasul Timiş, R) 229
 Török Birodalom 178
 Törökország 109, 115–116, 121–122
 Tövis (Teiuş, R) 154
 Tövishát (R), régió 166, 168

Trau (Trogir, Hr) 239
Trianon (F) 22
Tuzsér (M) 157
Tübingen (N) 176

Udvarhelyszék 230
Ugocsa vm 165, 168
Újvár *lásd* Marosújvár

Vajdahunyad (Hunedoara, R) 223
Várad *lásd* Nagyvárad
Váradja (Oarda, R) 151, 154
Varannó (Vranov nad Topľou, Sz) 175
Verőce vm (Hr) 234

Vésztő (M) 105
Vizakna (Ocna Sibiului, R) 147, 150, 152–
154, 182
Vizsoly (M) 17

Wittenberg (N) 9, 173, 178

Zágráb (Zagreb, Hr) 131, 242
Zára (Zadar, Hr) 242
Zaránd vm 168, 220, 225, 227
Zilah (Zalău, R) 164, 168
Zürich (S) 185, 186

Zsibó (Jibou, R) 161, 169, 170, 224

INTÉZMÉNYEK NEVEI

- „Adria” Magyar [Királyi] Tengerhajózási Rt. 235–236, 240–241
 Ady Endre Sajtókollégium, Nagyvárad 23
 Ágoston-rendi kolostor, Dés 159, 161, 163
 Állami Filharmónia, Nagyszeben 92
 Aradi Káptalan 153
- Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kvár 27
 Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Kvár 23
 Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék, Kvár 19
 Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Történelmi Intézet, Kvár 9, 219
 Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Politika, Közigazgatás- és Kommunikációtudományi Kar, Kvár 23
 Bártfai Evangélikus Kollégium 174
 Bartók Archívum, Bp. 89, 105, 108, 111, 113–114
 Bathyáneum Könyvtár, Gyulafehérvár 176, 182
 Bécsi Egyetem 174
 Bécsi Konzervatórium 131
 Bélbori Fiókvámhivatal 228
 Beregi egyházmegye 166
 Bibliothèque Nationale, Párizs 108
 Biológiai Intézet, Fiume 237–238
 Boldogságos Szűz Ágoston-rendi kolostor, Torda 154
 Bolyai Társaság, Kvár 95
 Boston Symphony [Orchestra] 116
 Brukenthal Múzeum, Nagyszeben 92, 102, 131–132
 Bukaresti Rádió 23–24, 26
 Bukaresti Zeneakadémia/Zenekonzervatórium *lásd* Ciprian Porumbescu Zenekonzervatórium
- Cambridge-i Egyetem 100
 Ciprian Porumbescu Zenekonzervatórium, Buk 92, 101
 City Rádió, Szatmár 20
 Collegium Carolinum, Zürich 186
- Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet 165
 Debreceni egyházmegye 168, 170
 Debreceni Református Kollégium 167, 173, 177
 Deutsche Sängerbund (Német Kórus egyesület), Coburg 133
 Digitál Rádió, Székelyudvarhely 22
 Dohány utcai Zsinagóga, Pest 204
- Egyetemi Könyvtár, Pest 204
 Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, Bp. 201
 Erdély FM, Marosvásárhely 20, 24, 26
 Erdélyi Fejedelmi Kincstár 153–154, 158
 Erdélyi Fejedelmi Nagyobb Kancellária 152
 Erdélyi Figyelő, TV-műsor 94
 Erdélyi Kéziratkiadó Társaság 36
 Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár 89, 96
 Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézete, Kvár 147
 Erdélyi Múzeum-Egyesület, Erdélyi Zenetudományi Munkacsoport 9, 95–96
 Erdélyi Püspökség 165, 170–171
 Erdélyi Református Egyházkerület (Superintendencia) 168–170, 175
 Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, Kvár 181
 Erdélyi Református Főkonzisztórium 168–170, 193–197
- Főkormányzék (Gubernium), Kvár 168, 171, 197, 222–223, 227–228, 230
 FUN Rádió, Csíkszereda 20
 Fundația Sigismund Toduță, Kvár 95
- Gaga Rádió, Marosvásárhely 20, 24–26
 Gheorghe Dima Zenekonzervatórium, Kvár 92, 96, 101
 Gross Kiadóház, Innsbruck 134
 Gubernium *lásd* Főkormányzék
- Gyulafehérvári Káptalan 175–176, 181–183, 187–188, 198

- Gyulafehérvári Református Kollégium 175–177
- Háromszéki unitárius egyházkör 176
- Heidelbergi Egyetem 173, 175–176
- Hofburg, Bécs 210
- Hoffhalter nyomda, Debrecen 16
- Horvát Parasztpárt 241
- Internationale Arbeitsgemeinschaft für die Musikgeschichte in Mittel- und Osteuropa, Chemnitz 95
- Internationale Stiftung Mozarteum, Salzburg 95
- Izraelita Iskola, Gyulafehérvár 224
- Jénai Egyetem 176
- Johann Michael Haydn Gesellschaft, Salzburg 95
- Junimea Muzicală din România 95
- Károli Gáspár Református Egyetem, Bp. 173
- Károly-kaszárnya, Pest 204
- Károlyvári Káptalan *lásd* Gyulafehérvári Káptalan
- Kárpát-Egyesület 237
- Kolozs-Kalotai esperesség 192
- Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Tára 69
- Kolozsvári belvárosi egyházközség 100
- Kolozsvári Rádió 20, 23–26
- Kolozsvári Református Kollégium 170, 187–188, 190, 192–194, 226
- Kolozsvári Televízió 94
- Kolozsvári Zeneakadémia *lásd* Gheorghe Dima Zenekonzervatórium
- Kommunista Párt 22
- Közép-Szolnoki református egyházmegye 165, 169, 171
- Központi Könyvtár, Zürich 186
- Krasznai Főesperesség 166
- Krasznai református egyházmegye 165–166, 171 *lásd még* Szilágyi református egyházmegye
- Kritikon Könyvkiadó 91–92, 98, 106
- Kultusz- és Kulturális Minisztérium, Buk. 97
- Landtag, Nagyszeben 225
- Legfelsőbb Törvényszék, Kvár 223
- Lipcsei Egyetem 177
- Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Kvár 62
- Magyar Adria Egyesület 238–241
- Magyar Államvasutak 237
- Magyar Földrajzi Társaság 238, 243
- Magyar Gazdasági Egyesület 210
- Magyar Királyi Állami Főgimnázium, Fiume 237
- Magyar Királyi Tengerészeti Akadémia, Fiume 236
- Magyar Kulturális Örökség Minisztériuma, Bp. 87
- Magyar Nyelvművelő Társaság 127
- Magyar Rádió, Bp. 111
- Magyar Tudományos Akadémia 29, 55, 182–183, 187–188
- Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet 9, 233
- Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet 89–94, 96–98, 112
- Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet, Zenetörténeti Osztály 89
- Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet, 20–21. századi Magyar Zenei Archívum 89–90, 94, 101–102
- Magyar Tudós Társaság 13
- Magyar Turista Egyesület 237
- Magyar Zenetudományi és Zenekritikai Társaság, Bp. 95
- Máramarosi egyházmegye 166
- Marburgi Egyetem 175
- Mária Magdolna-kápolna, Dés 163
- Marosvásárhelyi Rádió 20, 24–26
- Marosvásárhelyi Református Kántor-, Tanítóképző Főiskola 96
- Marosvásárhelyi Székelyföldi Egyetem Művészeti Kara 96
- Marosvásárhelyi TV 20

- Mérnöki Hivatal, Brassó 229
 Muzsikai Egyesület 129
- Nagybányai egyházmegye 166
 Nagyenyedi Kollégium 191
 Nagyszebeni Pénzügy-igazgatóság 229
 Nemzeti Lovarda, Pest 204
 Nemzeti Múzeum, Pest 204, 209, 213
 Nemzeti Színház, Pest 65–68, 72, 75
 Néprajzi Múzeum, Bp. 112
- Odera-Frankfurti Egyetem 190, 193
 Országos Audiovizuális Tanács, Buk. 19
 Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Bp. 62
 Országos Széchényi Könyvtár, Bp. 61–62
 Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet, Bp. 78
 Osztrák–Magyar Lloyd-vállalat 241
 Osztrák–Magyar Monarchia Államrendőrsége 223
 Osztrák–Magyar Monarchia Belügyminisztériuma 228–229
 Osztrák–Magyar Monarchia Kereskedelmi Minisztériuma 233
 Osztrák–Magyar Monarchia Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztériuma 229
 Osztrák–Magyar Monarchia Külügyminisztériuma 229
 Osztrák–Magyar Monarchia Pénzügyminisztériuma 228–229
- A Páneurópai Unió Román Tagozata 95
 Paprika Rádió, Kvár 20, 25–26
 Pénzügyi Igazgatóság, Fiume 242
 Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 78
 Petru Maior Egyet, Bp. 105
 Prima Rádió, Székelyudvarhely 22
 Protestáns Teológiai Intézet, Kvár 100, 189
- Reichsrat, Bécs 210, 223, 225
 Román (Nemzeti) Televízió 22, 24, 93
 Román Akadémia 105, 108
 Román Akadémia, Kolozsvári Fiók, Könyvtár 62
- Román Akadémia, Nyelvtudományi Intézet 19
 Román Mozart Társaság (Societatea Română Mozart) 95, 123
 Román Nemzeti Rádió 22, 24
 Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ) 96
 Romániai Magyar Demokrata Szövetség, Oktatási Főosztály 96
 Romániai Magyar Felsőoktatási Tanács 96
 Romániai Magyar Zenetársaság, Kvár 95, 96
 Romániai Zeneszerzők és Zenetudósok Szövetsége, Buk. 95, 102
- Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem 23, 27
 Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék 19
 Sárospataki Református Kollégium 173–174
 Selye János Egyetem, Révkomárom 173
 Seps Rádió, Sepsiszentgyörgy 20, 25
 Sfântu Sava Kollégium, Buk. 23
 Societatea Filarmonică Transilvania, Kvár 95
 Strasbourgi Főiskola 174–175
- Szabad Európa Rádió 99
 Szatmár-vidéki egyházkerület 165–166
 Székely Mikó Kollégium, Sepsiszentgyörgy 100
 Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy 100
 Székelykeresztúri Unitárius Kollégium 223
 Szent Imre herceg-oltár[igazgatóság], Torda 155
 Szent István-oltárigazgatóság, Dés 162
 Szent László-egyház, Újtorda 154–156
 Szent Mihály római katolikus templom, Kvár 129
 Szent Miklós-egyház, Ótorda 154, 156
 Szepesi Kamara 177
 Szilágyi református egyházmegye 166–170
 Szolnoki Főesperesség 166
 Szűz Mária-oltárigazgatóság, Dés 162
- Távközlési Minisztérium, Buk. 97

-
- Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely 48, 62
Temesvári Rádió 20, 26
Tengerészeti Hatóság, Fiume 241
The Royal Society for the Encouragement of Arts, Manufactures & Commerce, London 95
Théâtre Français 66–67, 72
Tiszántúli református egyházkerület 165–171
Tolnai Református Kollégium 173
Trattnerhof 126
Tübingeni Egyetem 176
Vadiana Kantonkönyvtár, Sankt Gallen 186
Vám- és Pénzügyi Hivatal, Alsótömös 229
Váradi egyházkerület 166
Váradi Református Kollégium 173, 176
Városháza, Pest 213
Városi Levéltár, Zürich 186
Vaudeville Színház, Párizs 69
Wittenbergi Egyetem 173–179
Wittenbergi Magyar Coetus 173–179
Zeneakadémia, Kvár 87, 93, 96, 98, 101
Zenelíceum, Kvár 92

KÉPMELLÉKLET

BARTHA KATALIN ÁGNES

1

2

3

4

5

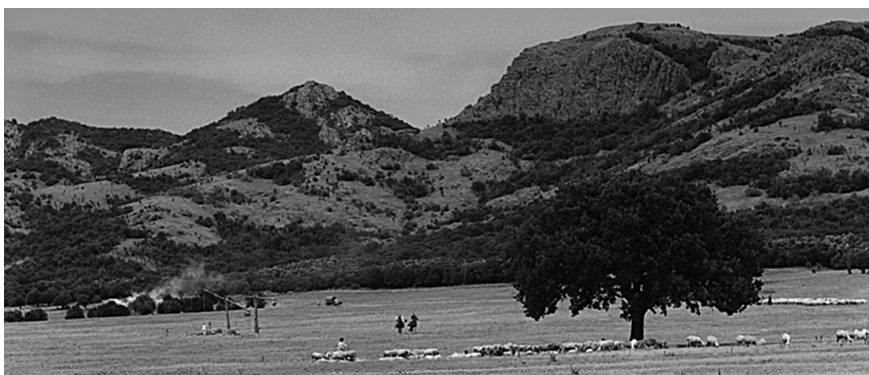
PIELDNER JUDIT

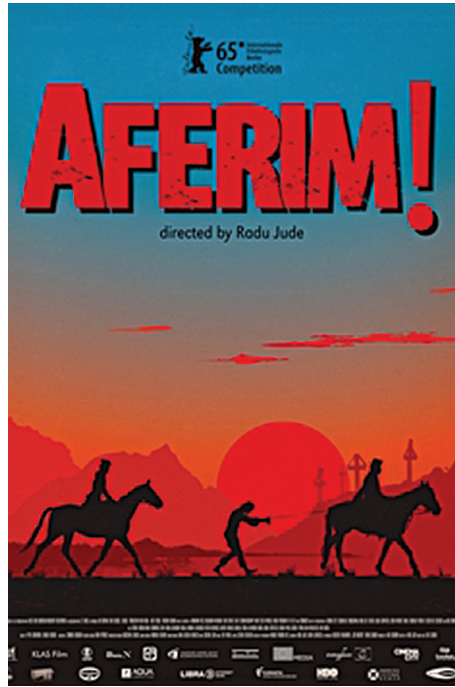
1

2

3

4

5

NÉMETH ISTVÁN CSABA

1

2

SÓFALVI EMESE

1

POTYÓ ISTVÁN

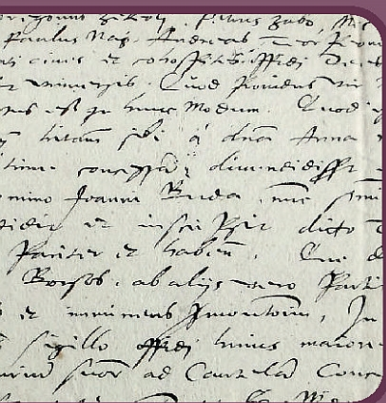
1

2

3

A CERTAMEN VI., az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztálya évkönyve diszciplináris, tematikus, kutatómódszertani gazdagsága a különféle tudományágak közötti párbeszéd és eszmecsere, egymás eredményeinek behatóbb megismerése szándékát fejezi ki – első részében nyelvészeti, filmnyelvi, irodalom-, nevelés-, színháztörténeti és antropológiai megközelítésben. Az I. Szakosztály Erdélyi Zenetudományi Munkacsoportja a László Ferenc-évfordulónak szentelte előadásait. A kötet Reformáció 500 tömbjében történészek és egyháztörténészek világítanak rá a reformációnak az erdélyi egyház-, művelődés-, gondolkodás- és iskolatörténetre kifejtett hatására. (A kötetnyitó nyelvtörténeti tanulmány ehhez az évfordulóhoz is kapcsolódva mutat rá a magyar nyelv alakulása folyamatának egy korszakára.) Az osztrák–magyar kiegyezés a szimbolikus politika tükrében című részbe csoportosított írások az 1867-es kiegyezést és az azt követő korszakot gondolják újra olyan esettanulmányok formájában, melyek a szimbolikus politika kérdéseit állítják vizsgálódásaik középpontjába. Egy írás figyel az erdélyi kora újkori várostörténet egyes, főként gazdaságtörténeti vetületeire.

ISSN: 2393-4328

9 772393 432195